ISSN : 0975-1769

संस्कृतविमर्शः

भारतीयज्ञानपरम्पराविशेषाङ्कः - ०१

UGC-CARE Listed International Refereed &
Peer-reviewed Research Journal

अङ्कः 25 - वर्षम् 2025

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
संसदः अधिनियमेन स्थापितः
देहली

संस्कृतविमर्शः

UGC-CARE Listed International Refereed and Peer-reviewed Research Journal

अङ्कः 25 (जुलाई २०२३ – दिसंबर २०२३) वर्षम् २०२५

भारतीयज्ञानपरम्पराविशेषाङ्कः – 1

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी
कुलपतिः

कार्यकारी सम्पादकः
आचार्यः गणेश ति. पण्डितः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संसदः अधिनियमेन स्थापितः
देहली - ११००५८

प्रकाशकः

कुलसचिवः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

(संसदः अधिनियमेन स्थापितः)

56-57, इन्स्टीट्यूशनल् एरिया, जनकपुरी, नवदेहली – 110058

011-28524993, 28521994, 28520977

Email : academic_publication@csu.co.in

Website : www.sanskrit.nic.in

© केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

ISSN : 0975-1769

CARE ID : 101000019

प्रकाशनतिथिः – 13.01.2025

मूल्यम् – 300.00

ग्राहकताशुल्कम्

त्रैवार्षिकम् – 1800.00

पञ्चवार्षिकम् – 3000.00

मुद्रकः

डी.वी. प्रिंटर्स

97-यू.बी. जवाहर नगर, दिल्ली - 110007

SAṂSKṚTA-VIMARŚAḤ

UGC-CARE Listed International Refereed and Peer-reviewed Research Journal

Vol. 25 (July 2023 – December 2023) Year 2025

IKS Special Edition – 1

Editor in Chief

Prof. Shrinivasa Varakhedi
Hon'ble Vice Chancellor

Executive Editor
Prof. Ganesh T. Pandit

CENTRAL SANSKRIT UNIVERSITY

(Established by an act of Parliament)

Delhi - 110058

Publisher

Registrar

Central Sanskrit University

56-57, Institutional area, Janakpuri, New Delhi – 110058

011-28524993, 28521994, 28520977

Email : academic_publication@csu.co.in

Website : www.sanskrit.nic.in

© Central Sanskrit University

ISSN : 0975-1769

CARE ID : 101000019

Publication Date – 13.01.2025

Rs. 300.00

Subscription

Three Years – 1800.00

Five Years – 3000.00

Printed by

D.V. Printers

97-U.B. Jawahar Nagar, Delhi- 110007

परामर्शदातृ-समितिः

1. **प्रो. बनमाली बिश्वालः**
   निदेशकः, श्री सदाशिवपरिसरः
   केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पूरी

2. **प्रो. ललित कुमार त्रिपाठी**
   शोधाधिष्ठाता निदेशकश्च गङ्गानाथझापरिसरः,
   केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः प्रयागराजः, उत्तरप्रदेशः

3. **प्रो. गोदावरीमिश्रः**
   सङ्कायाध्यक्षः SBSPCR, नालन्दाविश्वविद्यालयः,
   राजगृहम्, बिहारः, पिन-803116

4. **प्रो. शशिप्रभाकुमारः**
   अध्यक्षा, IIAS, शिमला, हिमाचलप्रदेशः, पिन-171004

5. **प्रो. रमेशकुमारपाण्डेयः**
   कुलपतिचरः, श्रीला.ब.शा.रा.सं.वि.वि.,
   नवदेहली, पिन-110016

6. **प्रो. राधाकृष्ण सि.एस.**
   संस्कृतविभागः, पाण्डेचेरिविश्वविद्यालयः,
   पाण्डेचेरी पिन- 605014

सम्पादकसमितिः

प्रो. काशीनाथ न्यौपाने, निदेशकः, प्रकाशनम्
प्रो. सुज्ञानकुमारमाहान्तिः, संयुक्तनिदेशकः, प्रकाशनम्
प्रो. गणेश ति. पण्डितः, संयुक्तनिदेशकः, प्रकाशनम्
डॉ. पवनव्यासः, संयुक्तनिदेशकः, प्रकाशनम्

eBook विन्यासः - श्रीशसमीरः के. एस्.

ADVISORY-BOARD

1. **Prof. Banmali Biswal**
   Director, Shri Sadashiva Campus,
   Central Sanskrit University, New Delhi
2. **Prof. Lalit Kumar Tripathi**
   Dean, Director, Ganganath Jha Campus
   Central Sanskrit University,
   Prayagraj (U.P.) Pin - 211002
3. **Prof. Godavri Mishra**
   Dean, SBSPCR, Nalanda University,
   Rajgir (Bihar) Pin - 803116
4. **Prof. Shashi Prabha Kumar**
   President, IIAS Society, Shimla,
   Himachal Pradesh, Pin-171004
5. **Prof. Ramesh Kumar Pandey**
   Ex-Vice Chancellor, LBS National Sanskrit University
   New Delhi, Pin – 110016
6. **Prof. Radhakrishna P.**
   Deparment of Sanskrit, Pondicherry University
   Pondicherry - 605014

Editorial-Board

Prof. Kashinath Nyaupane, Director, Publication

Prof. Sugyan Kumar Mahanty, Joint Director, Publication

Prof. Ganesh T. Pandit, Joint Director, Publication

Dr. Pawan Vyas, Joint Director, Publication

eBook Formatting – Shreesha Sameera K.S

सम्पादकीयम्

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः भारतीयज्ञानपरम्परासम्बद्धान् विशिष्टान् ग्रन्थान् नैरन्तर्येण प्रकाशयति। विश्वविद्यालयस्य विशिष्टाः ग्रन्थमालाः अपि अद्यत्वे प्रसिद्धाः सन्ति। उपोद्घातग्रन्थमाला, सङ्क्षेपग्रन्थहारमाला, अमृतमहोत्सवग्रन्थमाला इत्याद्याः ग्रन्थमालाः अभिनवैः ज्ञानविज्ञान-विशेषोपेतैः ग्रन्थैः शोभन्तेतराम्। विश्वविद्यालयस्य प्रकाशनानुभागेन एकस्मिन् एव सत्रे उपशतं ग्रन्थाः प्रकाशिताः (२०२४) सन्ति। यथा ग्रन्थाः तथैव विश्वविद्यालयस्य शोधपत्रिकाः अपि प्रसिद्धाः सन्ति। शोधपत्रिकासु बह्वीसु केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाश्यमाना संस्कृतविमर्शः इत्येषा शोधपत्रिका अद्यत्वे अभिनवोत्कर्षेण राजते। पत्रिकायामस्यां भारतीयज्ञान-विज्ञानपरम्परायाः द्योतकाः लेखाः एकत्रीकृत्य प्रकाशिताः सन्ति। साम्प्रतं पञ्चविंशः अङ्कः भारतीयज्ञानपरम्पराविशेषाङ्कः इत्येव अभिधीयते।

यद्यपि सर्वेऽपि संस्कृतवाङ्मयेन सम्बद्धाः लेखाः भारतीयज्ञानपरम्प-रायामेव अन्तर्भवन्ति तथापि विशेषो नाम अत्र ज्ञानविशेषाधारिताः शोधलेखाः एकत्रीकृताः सन्ति। अङ्कोऽयं गात्रेणापि सुमहान् वर्तते। संस्कृतेन सह हिन्द्याम् आङ्ग्लभाषायां च लिखिताः चिताश्च लेखाः अस्मिन् विशेषाङ्के सन्ति।

अद्यत्वे केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन समारब्धे सदस्यताभियाने नामाङ्कनं कृतवतां पाठकानां संख्या अपि समेधमाना वर्तते। एवमेव मार्गदर्शकैः सह शोधच्छात्राः अपि शोधलेखान् लिखन्तः दृश्यन्ते। गुरुशिष्ययोः अर्थात् मार्गदर्शकशोधच्छात्रयोः परिश्रमः तत्परता च केषुचित् लेखेषु विशेषतः प्रतिफलन्त्यपि। विशिष्य सर्वेऽपि मार्गदर्शकाः शोधच्छात्राः विद्वांसः च अस्यां दिशि उत्सुकाः भवेयुः। शोधपत्रिकायाः अभिनवाङ्के आहत्य चतुस्त्रिंशत्संख्याकाः लेखाः सन्ति। एतेषु लेखेषु बहवो हि लेखाः

ज्ञानपरम्परायाः विशेषांशान् आश्रित्यैव विद्वद्भिः विलिखिताः सन्ति। अतः लेखकेभ्यः सम्पादनसमितिपक्षतः साधुवादान् व्याहरामि।

अस्याः पत्रिकायाः प्रधानसम्पादकाः सन्ति कुलपतयः आचार्य-श्रीनिवासवरखेडीवर्याः। तेभ्यः विशेषरूपेण धन्यवादान् व्याहरामः। युवकुलसचिवेभ्यः आचार्यगायत्रीमुरलीकृष्णवर्येभ्यः प्रकाशननिदेशकेभ्यः आचार्यकाशीनाथन्यौपानेवर्येभ्यः, संयुक्तनिदेशकयोः प्रो. सुज्ञानकुमार-माहान्तिः तथा डा. पवनव्यासवर्ययोः कृतेऽपि धन्यवादान् व्याहरामः। पुटविन्यासकर्मणि अहर्निशं कार्यकृतवते आयुष्मते श्रीशसमीराय अन्येभ्य-श्चापि धन्यवादान् व्याहरामः। सद्यः एव षड्विंशः अङ्कोऽपि पाठकानां हस्तगतः भविष्यतीति शिवम्।

सम्पादनसमितिपक्षतः

आचार्यः गणेशतिम्मण्णपण्डितः

विषयानुक्रमणिका

सम्पादकीयम् **I**

विषयानुक्रमणिका **III**

संस्कृतप्राकारः

1. मीमांसाश्लोकवार्तिकरीत्या ज्ञानानां सालम्बनत्वसाधनम् **1**
एस् वेङ्कटेशताताचार्यः

2. सा भारती भारती **20**
प्रो. गौरप्रियादाशः

3. भारतीयसामाजिकजीवने मनुस्मृतेः प्रभावः **36**
डॉ. रूपा वि.

4. नृत्ये आध्यात्मिकतायाः स्थानम् एकं समीक्षणम् **43**
शङ्कर च्याटार्जि
अमलकुमारकरः

5. भारतीयज्ञानपरम्पराशिक्षणम् **54**
प्रो. राघवेन्द्रभट्टः

6. पताकाम्नायेऽभिचित्रितायाः भारतराष्ट्रीयमुद्रायाः दार्शनिकं विवेचनम् **63**
डॉ. कामेश्वर शुक्लः

7. नीतिशतके मानवतावादस्यावधारणा **72**
डा. मृत्युञ्जय गराँइ

8. धर्मस्य सामाजिकव्याख्या **82**
डॉ. सुबोधकांत मिश्र

9. कालिदासस्य नाटकीयगुणोत्कर्षसाधनानि **97**
डा. दीपिका दीक्षितः

10. उदात्तानुदात्तस्वरितालोके पाणिनेः दृष्टिः **104**
डॉ उमाकान्त शुक्लः

11. भास्कराचार्योक्तरीत्या प्रकारचतुष्टयेन कर्णानयनम् **117**
गिरीशभट्टः बि

12. पुराणेषु यमयोगाङ्गविमर्शः **127**
डॉ. अरविन्दकुमारपाण्डेयः

13. वैदिकस्वरप्रक्रियाया: वैज्ञानिकता **137**
नीरज पन्त

14. वैदिकसाहित्ये पर्यावरणविज्ञानम् **145**
डा.पवनकुमारपाण्डेय:

हिन्दी – प्राकारः

15. आन्वीक्षिकी विद्या का स्वरूप **155**
डॉ. यशवन्त कुमार त्रिवेदी

16. पौराणिक दृष्टि में सूर्य विवेचन **163**
डॉ. तेज प्रकाश

17. भारतीय ज्ञान प्रणाली में मन्त्रविज्ञान **177**
डॉ. मनोज श्रीमाल

18. डॉ. कमला पाण्डेय द्वारा विरचित 'रक्षत गङ्गाम्' महाकाव्य **201**
डॉ. फिरोज

19. सतत विकास के परिप्रेक्ष्य में भारतीय
रसायनशास्त्र की सार्थकता **208**
प्रो. लीना सक्करवाल

20. भारतीयज्ञान प्रणाली का परिचय और कक्षा में अनुप्रयोग **224**
आचार्य गणेश ति.पण्डित
राधा शर्मा

21. वैदिक साहित्य में गणित की अवधारणा **231**
डॉ. अम्बुज त्रिवेदी

22. महाभारत में वर्णित राजनीति की आधुनिक युग में प्रासंगिकता **241**
डॉ० राजमंगल यादव

23. चीनी एवं तिब्बती साहित्य में प्रतिबिम्बित नालन्दा का स्वरूप **260**
डॉ देवेन्द्र नाथ ओझा

आङ्ग – प्राकारः

24. Integration of IKS and ILs in Indian education through NEP 2020 **274**
Prof. Shrinivasa Varakhedi

25. Enactment Of Allegorical Plays In Indian Dramaturgy With Special Reference To Amṛtodayam **282**
Dr. Nirupama Tripathi

26. From The Womb To The World: Garbha Samvad And Holistic Well-Being In Light Of Bhagavad Gita 2.48 And 4.11 **299**
Dr. Bhairavi m. Dixit

27. Indian vivaha samskara: a root to eradicate societal glitches **318**
Dr. Kanta Galani

28. Amātya in ancient Indian statecraft **328**
Dr. Renuka Bokare

29. Harnessing Indian knowledge systems for sustainable development: pathways to achieving India's SDGs **344**
Dr. Dinesh Chandra Pandey
Bipin Kumar
Vipul Singh
Dr. Neha Tiwari pandey

30. An analytical study on pranayama in the light of twenty yogopanishads **360**
Dr. Arpit Kumar Dubey
Prakhar Tyagi

31. Utility of *kośa*-s in understanding Sanskrit literature **377**
Dr l. Sampath kumar

32. Emotional Intelligence In The Hindu Scripture 'Shrimad Bhagavad Gita' **388**

Dr. Mallika shekhar

Ms. Nisha gurjar

33. Development Of An Advanced Sanskrit Research Database: A Robust Tool For Facilitating Literature Review And Scholarly Research **411**

Dr. Subhash Chandra

Divya Prakash Pathak

34. Deciphering Ethno-Cultural Consciousness In The Northeast India's Poetry: An Analysis Of Select Poems By Kynpham Singh Nongkynrih And Robin Ngangom **424**

Uttam Kumar Upadhyaya

Shobha Sharma

Champa Chettri

संस्कृतप्राकारः

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

मीमांसाश्लोकवार्तिकरीत्या ज्ञानानां सालम्बनत्वसाधनम्

एस् वेङ्कटेशताताचार्यः
सहाचार्यः, के.सं.वि., रा.गा.परिसरः
(Sub ID: CSU/SV-054)

शोधसारः– *ज्ञानानां विषये दार्शनिकानां मध्ये विमतिः दृश्यते– ज्ञानानि वास्तविक-बाह्यार्थालम्बनानि, तदनालम्बनानि वेति। तत्र वास्तविकबाह्यार्थानालम्बनानि इति मतमास्थिताः बौद्धेषु योगाचाराः, वेदान्तिषु अद्वैतिनश्च। योगाचाराः असत्यपि ज्ञानातिरिक्ते घटपटादिरूपे बाह्येऽर्थे अनादिवासनावशात् ज्ञानमेव घटपटादिरूपेण भासत इति वर्णयन्ति। मीमांसकास्तु सर्वेषां ज्ञानानां वासनावशात् वस्तुतोऽविद्य-मानस्वाकारविषयकत्वे लोके परिदृश्यमानः ज्ञानानां सत्यमिथ्याविभागोऽनुपपन्नः स्यात्, किञ्च असति बाह्यार्थे नानाकाराणां ज्ञानानामुत्पत्तिरेव न संभवति इत्यभि-प्रयन्ति। ज्ञानानां निरालम्बनत्वे (बाह्यविषयशून्यत्वे) बौद्धोक्तं प्रमाणमुपन्यस्य तन्निरासपूर्वकं सालम्बनत्वं साधितं निरालम्बनवादे मीमांसाभाष्ये श्रीशबर-स्वामिभिः, मीमांसाश्लोकवार्तिके श्रीमत्कुमारिलभट्टैश्च। सोऽयं विषयः श्लोकवार्तिकस्य प्राचीनाः तिस्रो व्याख्याः परामृश्य अत्र शोधपत्रे उपस्थाप्यते।*

कूटशब्दाः– आलम्बनं = विषयः, प्रतिज्ञार्थैकदेशता (पक्षैकदेशता इति हेतु-दोषः), विरुद्धाव्यभिचारी, सप्रतिसाधनत्वम्।

निरालम्बनवादपूर्वपक्षः –

"सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः"[1] इति भाष्येण "जाग्रद्बुद्धिः बाह्यालम्बनरहिता, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नवदि"ति निरालम्बनत्वसाधकमनुमानं प्रदर्शितम्। सर्वशब्देन भाष्यस्थेन जाग्रद्बुद्धिमात्रं ग्राह्यं, न तु स्वप्नसाधारण्येन

[1] शाबरभाष्यम् – पृ.सं. ३४

प्रत्ययमात्रं, तथा सति स्वप्नस्यापि पक्षीकृतत्वेन दृष्टान्तो न लभ्येत, स्वप्ने बाह्यालम्बनाभावस्य उभयवादिसिद्धत्वेन तदंशे बाह्यालम्बनाभावसाधने सिद्धसाधनदोषश्च स्यात्। किञ्च सर्वस्यापि प्रत्ययस्य पक्षत्वे एवकारो भाष्यस्थः व्यर्थः स्यात्। एवकारो हि स्वसमभिव्याहृतपदार्थप्रतियोगिनं (विरुद्धं) प्रतिषेधति (व्यवच्छिनत्ति)। प्रकृते साकल्यार्थकसर्वशब्दसमभिव्याहृत एवकारः साकल्यविरुद्धस्य विभागस्य (एकदेशस्य) प्रतिषेधार्थः। प्रतिषेधश्च प्रसक्तस्यैव युज्यते। तथा च "स्वप्नादिप्रत्ययो निरालम्बन" इति प्रत्ययैकदेशस्य निरालम्बनत्वे उक्ते विभागप्रतिषेधार्थं बौद्धस्यैवं कथनं युज्यते – "किं विभज्य स्वप्नादिप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमुच्यते, सर्व एव प्रत्ययो निरालम्बनः" इति। यदि तु स्वप्नस्यापि निरालम्बनत्वं साधनीयं स्यात् तर्हि "सर्वः प्रत्ययो निरालम्बनः" इति एवकाररहितमेव वाक्यं ब्रूयात्। अतश्च अनेन भाष्यवाक्येन जाग्रद्बुद्धिपक्षकमेवानुमानं सूच्यते। तदाह –

"सर्व एवेति तेनात्र जाग्रद्बुद्धिपरिग्रहः"[2] इति।

ननु एवं सर्वशब्देन स्वप्नसाधारण्येन प्रत्ययमात्रग्रहणे कथं पक्षत्वेन जाग्रद्बुद्धिमात्रस्य परिग्रहः कथ्यत इति चेदुच्यते – भाष्यवाक्ये सर्वशब्देन सकलप्रत्ययग्रहणेऽपि तत्सूचितेनुमाने तत्रत्येन "सर्व एव प्रत्यय" इति पक्षसूचकदलेन पूर्वोक्तरीत्या एवकारस्वारस्येन जाग्रद्बुद्धेरेव पक्षत्वं बोध्यते इत्याशयः।

अत्रानुमाने बाह्यालम्बनराहित्यमेव साध्यते। सर्वथा निरालम्बनत्वसाधने बौद्धैः ज्ञानानां स्वांशालम्बनत्वस्य अङ्गीकृतत्वेन स्वसिद्धान्तविरोधः स्यात्। ते हि ज्ञानस्य आलम्बनभूतं (विषयभूतं) घटादिकं विज्ञानस्यैव आकारमाहुः। अतः ज्ञानानां स्वाकारालम्बनत्वेन न सर्वथा निरालम्बनत्वं, किन्तु बाह्यालम्बनाभावमात्रं साध्यम्। हेतुश्चात्र प्रत्ययत्वसामान्यम्। प्रत्ययव्यक्तीनां पक्षत्वात् सामान्यस्य च हेतुत्वात् न हेतोः प्रतिज्ञार्थैक-देशत्वदोषप्रसक्तिः। पक्षहेत्वोः परस्परं भिन्नत्वात्। तदाह- "सामान्यस्य च हेतुत्वात् न स्यात् पक्षैकदेशते"[3]ति। पक्षशब्दोऽत्र प्रतिज्ञार्थपरः। सा च प्रतिज्ञा पक्षः साध्यवा-

---

[2] श्लोकवार्तिकम् निरा – २५

[3] श्लोकवार्तिकम् निरा – २७

नित्याकारा। तदर्थैकदेशत्वं पक्षस्य साध्यस्य च। एवं च हेतुत्वेन कथ्यमानस्य पक्षरूपत्वे साध्यरूपत्वे वा प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं स्यात्। तथा सति प्रतिज्ञातिरिक्तार्थस्य प्रतिज्ञार्थसाधकस्याभावेन प्रतिज्ञातार्थ-सिद्धिर्न स्यात्। तथा प्रकृते नास्तीति भावः। एवं निर्दोषादस्मादनुमानात् ज्ञानानां बाह्यालम्बनाभावः सिद्ध्यतीति।

अथ सिद्धान्तः (निरालम्बनत्वनिराकृतिः) –

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते पूर्वोक्तानुमानखण्डनार्थं भाष्यकार आह- "स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यती"[4]ति। सुपरिनिश्चिता नाम अबाधिता। विपर्यासः बाह्यार्थराहित्यम्। नन्वनेन वाक्येन "स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिः न विपर्यसिष्यति, सुपरिनिश्चितत्वात्" इति सुपरिनिश्चिततत्व-हेतुकं विपर्यासाभाव (बाह्यालम्बनत्व) साध्यकमनुमानं खलु भाष्यकारस्य विवक्षितम्। तत्तु न निरालम्बनवादिनः उत्तरं भवितुं क्षमम्। तन्मते कस्यापि ज्ञानस्य बाह्यालम्बनत्वाभावात् "यत्र यत्र सुपरिनिश्चिततत्वं तत्र तत्र बाह्यालम्बनत्वमि"'ति अन्वयसहचारग्रहो न संभवति। "यत्र बाह्यालम्बनत्वाभावः तत्र सुपरिनिश्चिततत्वाभाव" इति व्यतिरेकसहचारोऽपि न लभ्यते। स्तम्भ इत्यादि-जाग्रद्बुद्धेरपि बाह्यालम्बनत्वाभावेन तत्र सुपरिनिश्चिततत्वस्यैव सत्त्वेन व्यभिचारात्। अतः स्वप्नापेक्षया जाग्रज्ज्ञाने यः सुपरिनिश्चयाख्यो विशेषः तस्य बाह्यालम्बनव्याप्ततया परं प्रति सिद्धत्वाभावात् नेदमनुमानं तं प्रत्युत्तरत्वेन भाष्यकारेण प्रयोक्तुं युज्यते। अत इदं विकल्पसमारूपं वैधर्म्यसमारूपं वा असदुत्तरमेव। यथा प्रत्ययत्वे तुल्येऽपि किञ्चित् सुपरिनिश्चितं किञ्चिन्न, तथा किञ्चित् सालम्बनं किञ्चिन्नेति विकल्पसमा। यदि प्रत्ययत्वेन साधर्म्यात् निरालम्बनत्वं स्यात्तर्हि सुपरिनिश्चिततत्वेन वैधर्म्यात् निरालम्बनत्वं न स्यादिति वैधर्म्यसमा। तदिदमाह-

जाग्रज्ज्ञाने विशेषोऽयं यतः सुपरिनिश्चयः।
बाह्यालम्बनसंबन्धो न प्रसिद्धः परं प्रति॥
तस्माद्यद् भाष्यकारेण दत्तमुत्तरमत्र तु।

---

[4] शाबरभाष्यम् – पृ.सं. ३५

विकल्पसमता वा स्याद् वैधर्म्यसमताऽपि वा॥[5] इति।

अत्र बाह्यालम्बनसंबन्धो नाम बाह्यालम्बनेन संबन्धो यस्य सः। संबन्धश्च व्याप्तिरूपः। तथाच बाह्यालम्बनव्याप्त इति फलति। एवमाक्षिप्ते भाष्ये केचन "भाष्यस्य जात्युत्तरपरत्वेऽपि न दोषः। पूर्वपक्षस्य दुष्टत्वात्। दुष्टस्य हि पक्षस्य दुष्टमुत्तरं न दुष्यति" इत्येवं परिहारमाहुः। परन्त्वत्रापरितोषादन्ये एवं समादधुः- भाष्यकारेण न सालम्बनत्वसाधनाय अनुमानं प्रयुक्तं, येन परं प्रति व्याप्तेरसिद्धत्वादसदुत्तरत्वं शङ्क्येत। किन्तु, तत्प्रयुक्ते निरालम्बनत्वानुमाने प्रत्यक्षबाधरूपः प्रतिज्ञादोष उद्भाव्यते।

ननु अनुमानेन बाह्यालम्बनमेव निषिद्ध्यते, न त्वालम्बनमात्रमित्युक्तम्। प्रत्यक्षादिप्रमाणेन नीलाद्याकारमात्रं गृह्यते। तस्य च विज्ञानांशत्वेनोपपत्तौ न प्रत्यक्षादिभिः बाह्यस्य वस्तुनः सिद्धिः संभवति। तथा च कथं बाह्यार्थग्राहिभिः प्रत्यक्षादिभिः बाह्यार्थनिषेधकृतोऽनुमानस्य बाध इति चेदुच्यते- शून्यवादे प्रत्यक्षादीनां स्वांशरूपो ग्राह्यो विषयो निराकरिष्यते। यदि भवताऽनुमानेन बाह्योऽपि विषयो निराक्रियते, तर्हि विषयमात्रं निराकृतमित्येव फलति। तथा च विषयनिराकर्तुरनुमानस्य तदुपस्थापकप्रत्यक्षादिभिः पक्षबाधः (प्रतिज्ञाबाध) भवेदेव। एवं स्वांशालम्बनस्य निराकरिष्यमाणत्वात् बाह्यालम्बननिराकरणपरस्याप्यनुमानस्य फलतः आलम्बनमात्रनिराकर्तृत्वात् तस्य आलम्बनोपस्थापकप्रत्यक्षादिविरोधः उपपादितः। स्वांशालम्बनस्य निराकरणात् आलम्बनविषयकस्य प्रत्यक्षस्य परिशेषाद् बाह्यालम्बनविषयकत्वात् तन्निषेधकृतः तस्यानुमानस्य प्रत्यक्षादिभिः पक्षबाधो भवेदित्यपि बाधप्रकार उपपादयितुं शक्यः।

भाष्ये बुद्धिविशेषणेन सुपरिनिश्चितत्वेन निरालम्बनत्वानुमानापेक्षया प्रत्यक्षस्य बलं कथ्यते। जाग्रतः प्रत्यक्षस्य अबाधितत्वेन तद्गृहीतार्थस्य अनुमानेन निषेधो न युज्यत इति भावः। यदि तु बाधाभावेऽपि गृहीतस्यार्थस्याभाव उच्येत तर्हि अनुमानमपि न सिद्ध्येत्।

तथा हि- अनुमाने पक्षः साध्यविशिष्ट इति साध्यते। परन्तु तत्र विशेष्य-भूतपक्षविषयकस्य विशेषणभूतसाध्यविषयकस्य च ज्ञानस्य निराल-

---

[5] श्लोकवार्तिकम् निरा – २८-२९

म्बनत्वेन वस्तुतः पक्षसाध्ययोरप्रसिद्धत्वात् अनुमाने विशेषणविशेष्योभया-प्रसिद्धिरिति तदन्यतराप्रसिद्धिरिति च प्रतिज्ञादोषः स्यात्। वदतो व्याघातो-ऽपीत्याह -

वक्तृश्रोत्रोश्च यज्ज्ञानं विशेषणविशेष्ययोः।
तन्निरालम्बनत्वेन स्ववाग्बाधा द्वयोरपि॥[6] **इति।**

सर्वेषां ज्ञानानां निरालम्बनत्वेन वक्तृश्रोत्रोर्जातं विशेषणविशेष्य-विषयकं ज्ञानमपि निरालम्बनमेव। तथाच विशेषणविशेष्यरूपयोरर्थयोरभाव एव सिद्ध्यति। एवमुक्त्वा तयोः अनुमानावयवेन प्रतिज्ञया उपादाने विशेषण-विशेष्ययोर्द्वयोरपि स्ववाचैव (अनुमानप्रयोगेणैव) विरोध इति भावः। विशे-षणविशेष्ययोर्भेदासंभवेनापि प्रतिज्ञार्थनिरूपणमसंभवि इत्याह -

संभवो न च भेदस्य विशेषणविशेष्ययोः।
तस्मान्निरूपणं नास्ति प्रतिज्ञार्थस्य शोभनम्॥[7] **इति।**

ज्ञानभिन्नपदार्थाभाववादिनो मते प्रत्ययविशेषणस्य निरालम्बनत्वस्य प्रत्ययाद्व्यतिरेकेण सत्ता नैव संभवति। अभिन्नयोश्च विशेष्यविशेषणभावो न घटते। तदभावे प्रतिज्ञार्थनिरूपणमपि न संभवति। साध्यविशिष्टधर्मी हि प्रतिज्ञार्थः। साध्यधर्मिणोरभेदे कथं प्रतिज्ञा संघटेत इति तात्पर्यटीकानुसारे-णास्य श्लोकस्य भावः। न्यायरत्नाकरकाशिकयोस्तु भेदग्राहिणः प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वात् भेदो न संभवतीति परिशेषादभेदो वाच्यः, तथाच प्रतिज्ञार्थो न संगच्छत इति भावः प्रकटितः। परन्तु अत्र पारिशेषिकाभेदग्राहिणः प्रत्य-यस्यापि निरालम्बनत्वेन अभेदस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्, भेदग्राहिणः प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमिति भेदासम्भवे उक्तस्य हेतोः वार्तिकानुक्तत्वाच्च, एतदपेक्षया तात्पर्यटीकोक्त एवाशयो युक्ततरः। तत्र भेदाभावे उक्तस्य हेतोः ज्ञानातिरिक्त-वस्त्वभावस्य “तत्रार्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्रिताः”[8] इति वार्तिके एव प्रदर्शितत्वात्।

---

[6] श्लोकवार्तिकम् निरा – ३६

[7] श्लोकवार्तिकम् निरा – ३७

[8] शाबरभाष्यम् – पृ.सं. १४

ननु निरालम्बनत्वमिति न किञ्चिद्वस्तु, किन्तु तुच्छमेव, शशशृङ्गवत्। अतः तस्य धर्मिभेदादिप्रश्नो नैव कार्य इति चेन्न। अवस्तुत्वे स्वयं बोद्धुं परस्मै बोधयितुं चाशक्यत्वात् तत्साधनायानुमानप्रयोगस्य अनुपपत्तेः। न च अवस्तुत्वेऽपि काल्पनिकस्य अभावस्य यथा बुद्धिविषयत्वं तथाऽत्रापि संभवतीति वाच्यम्। अवस्तुत्वे कल्पनाया असंभवात्। कल्पितस्य च वस्तुत्वावश्यंभावात्। अभावोऽपि वस्त्विति अभावपरिच्छेदे साधयिष्यते हि। तस्मान्निरालम्बनत्वस्यापि वस्तुत्वात् तस्य धर्मिव्यतिरेकादिप्रश्नो युज्यत एव।

प्रत्ययशब्दनिर्दिष्टस्य पक्षस्य अनुपपत्तिः –

यदि अनुमानप्रयोगे पक्षनिर्देशकस्य प्रत्ययशब्दस्य प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञानविषयपरत्वं, तर्हि निरालम्बनत्वानुमाने सिद्धसाधनं दोषः। ज्ञानविषयस्य रूपादेः अविज्ञानात्मकत्वेन निरालम्बनत्वस्य मीमांसकैरपि इष्यमाणत्वात्। ज्ञानमेव हि सविषयकत्वेन सालम्बनं भवति, न तु तद्विषयः। यदि तु प्रतीयते अनेन इति करणव्युत्पत्तिः, प्रत्याययति इति कर्तृव्युत्पत्तिः, प्रतीतिरिति भावव्युत्पत्तर्वा आश्रीयेत तर्हि स्ववचनेनैव विरोधः। ज्ञानातिरिक्तस्य अर्थस्य अनुमानेन निराकरणे तद्विषयकप्रतीतिरूपस्य भावस्य, तत्करणस्य, प्रतीतिजनकस्य कर्तुश्च अभावप्रसङ्गात्। न ह्यतिरिक्तं प्रत्याय्यमन्तरा प्रत्यायनकर्ता, प्रतीतिः, प्रतीतिकरणं वा संभवति। अतः प्रत्ययशब्दस्य कर्त्रादिनिमित्तत्वे स्ववचनेनैव बाधः। किञ्च प्रत्यायनकर्तृत्वं प्रतीतिकरणत्वं च शब्दस्यापि संभवतीति कर्तृव्युत्पत्तिपक्षे करणव्युत्पत्तिपक्षे च धर्मधर्मिप्रतिपादकयोः शब्दयोरपि निरालम्बनत्वं स्यात्। शब्दस्य निरालम्बनत्वं नाम अर्थाप्रतिपादकत्वम् , अर्थरहितत्वं वा। तथा च "प्रत्ययः, निरालम्बनः" इति शब्दयोर्निरर्थकत्वेन अनुमानप्रयोगे पक्षाभाव (प्रतिज्ञाभाव)दोषः स्यात्। यदि तु अवयवशक्तिमनपेक्ष्य रूढिरूपेण (समुदायशक्त्या) प्रत्ययशब्दार्थः स्वीक्रियेत, तदापि अन्यार्थप्रकाशकस्य मीमांसकादिसम्मतप्रत्ययस्य पक्षत्वे स्वाभ्युपगतसिद्धान्तविरोधः। तादृशस्य प्रत्ययस्य योगाचारमते अप्रसिद्धिश्च। विषयरहितज्ञानस्य पक्षत्वे तस्य मीमांसकाद्यप्रसिद्धत्वेन पक्षाप्रसिदिर्दोषः। अनुमानावयवानामुभयवादिप्रसिद्धेरावश्यकत्वात्।

मीमांसकादिभिः प्रत्ययस्य आत्मधर्मत्वं स्वीक्रियते। बौद्धैः स्वतन्त्र-त्वम्। पक्षभूतस्य प्रत्ययस्य आत्मधर्मत्वकल्पने तादृशस्य प्रत्ययस्य वाद्यप्रसिद्धत्वात्, स्वतन्त्रत्वकल्पने प्रतिवाद्यप्रसिद्धत्वाच्च पक्षासिद्धिदोषः प्रसज्यते। तत्तन्मतसिद्धधर्मं विहाय प्रत्ययमात्रस्य पक्षत्वमित्यपि वक्तुं न शक्यम्। तस्य निरूपयितुम् (ज्ञापयितुम्) अशक्यत्वात्। न च, शब्दः नैयायिकैः गुणत्वेन स्वीकृतः, मीमांसकैश्च द्रव्यत्वेन। तथापि द्रव्यत्वगुणत्व-भेदमनादृत्य शब्दशब्दवाच्यस्य उभयवादिसिद्धस्य पक्षत्वेन मीमांसकस्य "शब्दो नित्यः श्रावणत्वात्, शब्दत्ववत्" इति अनुमानं प्रवर्तते। तद्वदत्रापि प्रत्ययशब्दवाच्यस्य पक्षत्वं स्वीकृत्यानुमानं संभवतीति वाच्यम्, अन्येषां दार्शनिकानां तत्तन्मतसिद्धव्यक्तिविशेषातिरिक्तं सामान्यरूपं वाच्यमभ्युप-गच्छतां तथा पक्षनिरूपणस्य संभवेऽपि वाच्यस्य सामान्यस्य स्वलक्षणात् (व्यक्तिविशेषाद्) भिन्नस्य अनङ्गीकर्तुर्भवतो मते उभयसिद्धसामान्यात्मक-पक्षस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्।

साध्यांशदूषणम् –

अथ साध्यभूतं निरालम्बनत्वं किंरूपमिति विचार्यते। यदि यदाकारं विज्ञानं तदाकाररूपालम्बनाभाव एव निरालम्बनत्वमित्युच्येत, तर्हि स्वाभ्यु-पगतसिद्धान्तविरोधः। सौगता हि विज्ञानमेव घटाद्याकारेण भासते, न तु घटाद्याकारकः बाह्यः कश्चित् पदार्थोऽस्ति, अतः विज्ञानं स्वीयघटाद्याकारा-लम्बनमिति मन्यन्ते। इदानीं भासमानस्य विज्ञानाकाररूपस्य आलम्बनस्य अभावे उच्यमाने अभ्युपगतविरोधः स्पष्ट एव।

अथ निरालम्बनत्वं बाह्यालम्बनराहित्यम्। तथा च स्वाकाररूपा-लम्बनाभ्युपगमस्य न विरोध इति चेत् - किं बाह्यार्थस्य स्तम्भादेः "बाह्य" इत्येवंरूपेण अग्रहणात् ज्ञानस्य बाह्यालम्बनराहित्यमुच्यते उत स्तम्भादिरू-पेणैव स्तम्भादेरग्रहणात् तदुच्यते? आद्येमीमांसकादिभिरपि स्तम्भादौ "बाह्य" इत्याकारकग्रहणाभावस्य स्वीकारात् सिद्धसाधनम्।

द्वितीये स्तम्भ इति प्रतयक्षज्ञानस्य [9]दृष्टत्वात् तत्र भासमानस्य स्तम्भालम्बनस्य अनुमानेन वारणे अनुमानस्य प्रत्यक्षबाधो दोषः। न च अङ्गल्यवष्टब्धनेत्रस्य द्विचन्द्रबुद्ध्युत्पत्तावपि यथा तस्या बुद्धेर्निरालम्बनत्वमिष्यते, तद्वत् स्तम्भादिप्रत्यस्यापि निरालम्बनत्वमिष्यताम्, सत्यपि द्विचन्द्रसंविद्विरोधे द्विचन्द्रसंविदो निरालम्बनत्वकल्पना कृता हि इति वाच्यम्। यतः अङ्गल्यवष्टम्भादिनेत्रदोषाच्चन्द्रस्य द्वित्वेन भानेऽपि सामान्यत एकस्यैव भानाद्वित्वस्य च अभानात् चन्द्रे अनुपलब्ध्या द्वित्वाभावो निर्णीयते। द्वित्वस्याभावे तेन इन्द्रियसंबन्धोऽपि न संभवति। अत इन्द्रियासंबद्धार्थग्राहित्वात् द्विचन्द्रसंविदो निरालम्बनत्वम्। यद्यप्यत्र अर्थाभावमात्रेण निरालम्बनत्वं शक्यं वक्तुं, तथापि यदृच्छया उत्पन्नस्य स्वप्नस्य प्रतिभाया वा "श्वोऽहं राजा भविष्यामि, अस्ति मम गृहे वायव्ये कोणे भूगतो निधिरि"त्यादिरूपस्य कदाचित् सत्यार्थकत्वदर्शनात् तत्र अर्थस्य सत्त्वेन तदभावप्रयुक्तनिरालम्बनत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तत्साधारण्येन ज्ञानकालिक इन्द्रियार्थसंबन्धाभाव एव निरालम्बनत्वप्रयोजकः स्वीक्रियते। तत्र सत्यप्यर्थे ज्ञानस्य तमालम्ब्य जायमानत्वाभावेन युज्यते अर्थानालम्बनत्वम्। एवमिन्द्रियार्थसंबन्धाभावस्य द्विचन्द्रादिज्ञानेषु निरालम्बनत्वप्रयोजकत्वेन न संविद्विरोधः। यदि हि अर्थप्रतीत्यभावात् निरालम्बनत्वमुच्येत, तर्हि अर्थस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीतिविरोधः स्यात्। न चैवमुच्यतेऽस्माभिः। तदाह "सर्वत्रार्थेन्द्रियाणां नः संयोगसदसत्तया। संवित्तौ विद्यमानायां सदसद्ग्राह्यतास्थितिः॥"[10] इति। अयम्भावः- ज्ञानस्य सद्ग्राह्यता (सन् ग्राह्यः यस्य, तस्य भावः) संवेदन (अर्थप्रकाशन) प्रयुक्ता, असद्ग्राह्यता च संवेदनाभावप्रयुक्तेतीदं न युक्तम्। किन्तु सर्वैरपि ज्ञानैरर्थस्य संवेदने (प्रकाशने) क्रियमाणेऽपि इन्द्रियार्थसंयोगसत्त्वे एव ज्ञानस्य सद्ग्राह्यता, तदभावे च असद्ग्राह्यतैवेति। असद्ग्राह्यमेव निरालम्बनमित्युच्यते। भवन्मते तु ज्ञानातिरिक्तार्थाभावात् इन्द्रियं, तत्संबन्धश्च न स्तः। अतः ज्ञानजनकेन्द्रियसंबन्धवानर्थः ज्ञानस्याल-म्बनमिति वक्तुं न शक्यते। किन्तु यद्रूपग्रहणं ज्ञानं, तदेव तस्यालम्बनमिति ग्रहणस्यैव

---

[9] इदं "संवेदनस्य दृष्टत्वादि"ति (श्लो.वा.निरा. ५३) वार्तिकानुसारेणोक्तम्। अत्र दृष्टत्वं स्फुटं भासमानत्वं, न तु प्रत्यक्षत्वम्। अतो न "ज्ञानस्य अप्रत्यक्षत्वमि"ति भाट्टसिद्धान्तविरोधः

[10] श्लोकवार्तिकम् निरा – ५५ (काशिकानुसारी पाठः)

आलम्बनत्वहेतुत्वं वाच्यम्। तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणस्य स्तम्भादि-रूपस्य आलम्बनत्वनिराकरणे अर्थादालम्बनत्वहेतुभूतं ग्रहणमेव निराकृतं भवति, तथा च स्पष्टः संविद्विरोधः। तदाह -

भवतस्त्विन्द्रियादीनामभावाद्ग्रहणादृते।
नालम्बनत्वहेतुः स्यान्निषेधोऽतो न युज्यते॥[11] **इति।**

अपि च "प्रत्ययः बाह्यालम्बनरहित" इति प्रतिज्ञायां प्रत्ययो विशेष्यः, आलम्बनराहित्यं विशेषणं, तत्रापि आलम्बनांशे बहिर्भावः (बाह्यं वस्तु) अभेदेन विशेषणम्। बहिर्भावश्च भवन्मते अप्रसिद्धः। विशेषणविशेषणस्य बहिर्वस्तुनः अप्रसिद्धेः विशिष्टस्य पक्षस्य (प्रतिज्ञायाः) ज्ञातुमशक्यत्वात् स साधयितुं न शक्यते। यथाह-

"बहिर्भावाप्रसिद्धत्वात् तेनानालम्बना मतिः।
कथञ्च साध्यते नैव पक्षो हि ज्ञायते तदा॥[12] **इति।**

अयमर्थः- बरहिर्भावस्य = बाह्यस्य अर्थस्य अप्रसिद्धत्वात् तेन = बाह्यार्थेन अनालम्बना मतिः कथं साध्यते। हि = यतः एषः = बाह्यालम्बन-रहिता मतिरिति पक्षः तदा = बाह्यार्थस्य अप्रसिद्धत्वे न ज्ञायते। पदार्थज्ञानं विना वाक्यार्थो न ज्ञायते। पक्षो (प्रतिज्ञा) हि (बहिर्वस्त्वादि-) अनेकपदार्थ-घटितत्वाद्वाक्यार्थः। तस्मात् घटकीभूतं बहिर्वस्तु अज्ञात्वा स न ज्ञातुं शक्य इति। श्लोके तेनानालम्बनेत्यत्र तेनेति पदं धान्येन धनीत्यादाविव अभेदार्थक-तृतीयान्तम्। अतः तच्छब्दार्थस्य बाह्यस्य अनालम्बनेतिपदघटकालम्बनपदार्थे अभेदो भासते। अविद्यमानम् आलम्बनं यस्याः सा अनालम्बना। तथा च बाह्यवस्तुरूपालम्बनरहितेत्यर्थो लभ्यते। [13]भाट्टरहस्योक्तरीत्या तृतीयाया अभेदार्थकत्वाभावे, तथात्वेऽपि बहुब्रीहिघटकालम्बनपदार्थे तृतीयार्थाभेद-स्यान्वयासंभवे वा, अनालम्बनेति पदं लक्षणया "सालम्बना न" इत्यर्थे व्याख्याय करणतृतीयान्तत्वं चाङ्गीकृत्य "मतिः बाह्यार्थेन सालम्बना न" इति प्रतिज्ञास्वरूपपरतया "तेनानालम्बना मति"रिति श्लोकपादो निर्वाह्यः।

---

[11] श्लोकवार्तिकम् निरा – ५६ (काशिकानुसारी पाठः)
[12] श्लोकवार्तिकम् निरा – ५७ (तात्पर्यटीकापुस्तकानुसारी पाठः)
[13] भाट्टरहस्यम् – पृ.सं -११२

यदि "प्रत्ययः स्वव्यतिरिक्तं नालम्बत" इति, "स्वाव्यतिरिक्तमालम्बत" इति वा प्रतिज्ञायते, तदापि दोष इत्याह –

पर्युदासे निषेधे वा व्यतिरिक्तस्य वस्तुनः।
प्रमेयत्वाद्यभेदेन जगतः सिद्धसाधनम् ॥
यदि चात्यन्तभिन्नेन[14] निरालम्बनतोच्यते।
कथञ्चिचेद्विरुध्येत प्राक्पक्षः कल्पितेन ते॥[15] इति।

व्यतिरिक्तशब्देन किं सर्वथाव्यतिरक्तं गृह्यते उत कथञ्चिद्व्यतिरिक्तम्। आद्ये, जगति सर्वस्यापि पदार्थस्य प्रमेयत्वादिना अभिन्नत्वात् न कश्चित् सर्वथा व्यतिरिक्तोऽस्ति। अतो भासमानस्य स्तम्भादेरव्यतिरिक्तत्वात् अव्यतिरिक्तमालम्बत इति व्यतिरिक्तं नालम्बत इति वा प्रतिज्ञायां सिद्धसाधनम्। श्लोके "अत्यन्तभिन्नेन निरालम्बनते"त्यत्र पूर्ववदेव तृतीयोपपादनीया। अन्त्ये, परमार्थतो भवन्मते स्तम्भादेर्विज्ञानरूपत्वेऽपि विज्ञानभिन्नस्य स्तम्भादेः काल्पनिकं (सांवृतं) तु सत्यत्वं स्वीक्रियते। अतः प्राक् कल्पितेन प्रत्ययव्यतिरिक्तस्तम्भादिरूपालम्बनेन निरालम्बनप्रतिज्ञा विरुद्ध्यते। कथञ्चिद्व्यतिरिक्तमिति सांवृतभेदवदपि ग्रहीतुं शक्यं हि। श्लोके कथञ्चिदित्युत्तरं पूर्वार्द्धात् "भिन्नेन निरालम्बनतोच्यत" इति संबद्ध्यते।

यदि ग्राह्यं पक्षीकृत्य ग्राहकादभिन्नत्वं साध्यते, यथोक्तं बौद्धैः –

"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो"[16]रिति

तदापि दोष उच्यते– "ग्राहकाचेदभिन्नत्वं शक्तिभेदो विरुध्यते"[17] इति। अभिन्नत्वमित्यस्याग्रे "यदि चात्यन्तभेदेन निरालम्बनतोच्यते"[18] इत्यतः अनुवृत्य उच्यते इति संबद्ध्यते। ग्राह्ये ग्राहकाभेदसाधने एकस्यैव ग्राह्यत्वं, ग्राहकत्वमिति शक्तिभेदो विरुद्ध्यत इत्यर्थः। स्थितस्य ग्राह्यस्य पश्चादुत्पन्नं ज्ञानं ग्राहकम्। एवं ग्राह्यं ग्राहकं च कल्पयित्वा अनुमानेन तयोरभेदसाधने

---

[14] श्लोकवार्तिकम् निरा – ६२

[15] तात्पर्यटीकापुस्तकानुसारी पाठः

[16] तात्पर्यटीकायां २०९ पृष्ठे श्लोकवार्तिकम् निरा ६२ श्लोकव्याख्यानावसरे उद्धृतं बौद्धवचनम्

[17] श्लोकवार्तिकम् निरा – ६२

[18] श्लोकवार्तिकम् निरा – ६१

एकस्यैव ज्ञानस्य युगपत् स्थित्युत्पत्त्योरसंभावात् ग्राह्यग्राहकत्वशक्तिभेदोऽपि न संभवतीति भावः। अनुमानेन ज्ञानानां निरालम्बनत्वसाधनेऽपि "चैत्रोऽयमि"त्यादिप्रत्ययानां न बाह्यार्थराहित्यं वक्तुं शक्यमित्याह-

चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि।
धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया धिया ॥
ततो विषयनानात्वात् प्रतियोग्यनिराकृता।
रूपात् सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यते॥[19] इति।

अयम्भावः– यद्यनुमानेन ज्ञानानां बाह्यार्थालम्बनत्वाभाव उच्येत, तर्हि साधनेन= अनुमानप्रयोगेण उत्थिता या अनुमित्यात्मिका धीः, साऽपि निरालम्बनैव स्यात्। तथा च तया चैत्रादिज्ञानगतं निरालम्बनत्वं न विषयीक्रियते, किन्तु स्वांश एव। अत इयं धीः चैत्रादिज्ञानस्य सालम्बनत्वं न निराकरोतीति चैत्रादिज्ञानस्य स्वरूपतः प्राप्तं वास्तविकं सालम्बनत्वमनिराकृतं तिष्ठति। विषयैक्ये हि प्रतियोगिना (विरोधिना) प्रतियोग्यन्तरं निराक्रियते। यथा-

"इदं रजतं, नेदं रजतमि"ति ज्ञानयोः इदमर्थपुरोवर्तिरूपविषयैक्यात् तद्विशेषणत्वेन गृहीतस्य रजतभेदस्य रजतत्वविरोधित्वात् रजतत्वनिराकर्तृत्वम्। प्रकृते तु साधनोत्थिताया धियः "चैत्रादिज्ञानं बाह्यार्थरहितमि"-त्यस्याः यदि चैत्रादिज्ञानगतबाह्यार्थराहित्यविषयकत्वं स्यात्, तर्हि प्रत्यक्षतो लब्धचैत्रादिज्ञानसालम्बनत्वनिराकर्तृत्वं स्यात् विशेष्यभूतविषयैक्ये सति विरुद्धधर्मग्राहकत्वात्। न त्वेवमस्ति, अनुमितेरपि निरालम्बनत्वेन चैत्रादिज्ञानगतनिरालम्बनत्वालम्बनत्वाभावादिति। यद्यपि "चैत्रोऽयमि"त्यादिप्रत्यक्षं पुरोवर्तिचैत्रादिविषयकमेव भवति, न तु चैत्रादिविषयकज्ञानविषयकमिति तस्य निरालम्बनत्वानुमितेः बाह्यार्थविषयकत्वेऽपि (बाह्यार्थराहित्यविशिष्ट-चैत्रादिप्रत्यक्षविषयकत्वेऽपि) तया सह समानविषयकत्वं न संभवति, तथापि प्रत्यक्षोत्तरं ज्ञाततालिङ्गकानुमानेन चैत्रादिबाह्यार्थविषयकत्वविशिष्टज्ञानस्य ग्रहणात् तस्यानुमानस्य निरालम्बनत्वानुमानसमानविषय(विशेष्य)कत्वात् संभाव्यते बाह्यार्थविषयकत्वबाध इति बोध्यम्।

---

[19] श्लोकवार्तिकम् निरा – ६५-६६

किञ्च अनुमानेन ज्ञानानां निरालम्बनत्वसाधने प्रतिज्ञायाः पूर्वाभ्युपगमविरोधः स्यात्। यथाह –

न चाभिधार्थसंबन्धादृते भेदाच्च नास्त्यसौ।
न चासौ तद्गतं भेदं बोधयन्त्या धिया विना॥
प्राश्निकैरगृहीते च वाक्यस्यावयवे पृथक्।
पक्षे हेतौ च दृष्टान्ते वादिनि प्रतिवादिनि॥
साधनस्याप्रयोगः स्यादभ्युपेत्योच्यते यदि।
पूर्वाभ्युपगमेनैव प्रतिज्ञा बाध्यते ततः॥[20]

अयमर्थः– शब्दस्याभिधा = अर्थाभिधानव्यापारः तस्यार्थेन प्रत्याय्यप्रत्यायक-भावसंबन्धं विना न संभवति, असौ च संबन्धः संबन्धिनोः शब्दार्थयोः भेदादृते नास्ति। मध्यस्थमृते इत्यव्ययं मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते। शब्दार्थयोः परस्परं भेदश्च भेदग्राहिकया धिया विना न सिद्ध्यति। अतश्च अनुमानप्रयोगार्थं तदवयवानामर्थबोधकत्वमपेक्षितं, तच्च यथार्थशब्दार्थभेद-ज्ञानाधीनमिति भेदज्ञानस्य सालम्बनत्वमेष्टव्यम्। एवं प्राश्निकाः = मध्यस्थाः पृथक् पृथग्वादिनं, प्रतिवादिनं, वाक्यावयवं पक्ष(प्रतिज्ञा)प्रभृतिकं तदर्थं च यावन्नावगच्छेयुः तावदनुमानप्रयोगोऽपि न संभवति। अतोऽवयवादीनां ज्ञानं सालम्बनं (यथार्थं) स्वीकर्तव्यम्। तथाभ्युपेत्य ज्ञानानां निरालम्बनत्वे साध्य-माने पूर्वाभ्युपगमविरुद्धा प्रतिज्ञा स्यादिति।

किञ्च बुद्धैर्धर्माधर्मोपदेशकरणाद् बाह्यार्थो बुद्धानामिष्ट इति ज्ञायते। न हि धर्माधर्मयोः भेदाज्ञाने शिष्यात्मनोः (उपदेश्योपदेष्ट्रोः) च भेदाज्ञाने उपदेशः संभवति। अतः बुद्धैरुपदेशानुष्ठानात्, स्वयम् साक्षादेव धर्मोपदेश-सूत्रातिरिक्तसूत्रे क्वचित् बाह्यार्थास्तित्वकथनाच्च बुद्धाभिप्रायविरुद्धो बाह्या-पह्नव इत्याह –

तदनुष्ठानतो बुद्धैरिष्टो भेदः स्फुटं च तैः।[21]

---

[20] श्लोकवार्तिकम् निरा – ६९-७१। अत्र श्लोके काशिकापुस्तकस्थः पाठो निवेशितः। न्याय-रत्नाकरपुस्तके तु न चाभिधास्त्यसंबाधादिति पाठोऽस्ति। तदपेक्षया काशिकास्थः समीचीनतरः। ७० श्लोके न्यायरत्नाकरस्थः पाठ एव युक्तत्वात् निवेशितः। काशिकातात्पर्य-टीकापुस्तकयोस्तु प्राश्निकैर्नागृहीत इति पाठः।

[21] श्लोकवार्तिकम् निरा – ७२। अयं तात्पर्यटीकापुस्तकपाठः युक्तश्च। काशिकान्यायरत्नाकर-पुस्तकयोस्तु तदनुष्ठानतो बुद्धेरिति पाठः।

सूत्रान्तरेऽभ्युपेतत्वात् भवेदागमबाधनम्॥[22] इति।

किञ्च सर्वज्ञाननिरालम्बनत्वे निरालम्बनत्वानुमानप्रयोगज्ञानमपि तथैव स्यात्। तथा च साधनस्यैव अभावः प्रसज्यत इति कथं निरालम्बनता सिद्ध्येत्। यदि तु साधनज्ञानं न निरालम्बनं (मिथ्या), तर्हि तत्रैव हेतोर्व्यभिचरितत्वापत्तिः। साध्यस्य निरालम्बनत्वस्याभावेऽपि हेतोः प्रत्ययत्वस्य तत्र सत्त्वात्।

ननु साधनविषयकबुद्ध्यतिरिक्तप्रत्ययस्यैव निरालम्बनत्वं प्रतिज्ञायत इति न साधनबुद्धिनिरालम्बनत्वप्रयुक्तसाधनाभावापत्तिः। यद्यप्येवं साधनाभावे समाहितेऽपि सालम्बनायां साधनबुद्धौ निरालम्बनत्वस्य साध्यस्याभावेऽपि हेतोः प्रत्ययत्वस्य सत्त्वात् व्यभिचारः स्यादेव, तथापि [23]तात्पर्यटीकोक्तरीत्या "निरालम्बनत्वसाधनविषयकप्रत्ययातिरिक्तत्वे सति प्रत्ययत्वादि"ति हेतोः परिष्कारेण न व्यभिचारोऽपीति चेन्न।

एवमपि स्तम्भादिप्रत्यये साधनप्रत्ययान्यत्वग्राहिणः "स्तम्भादिप्रत्ययः साधनप्रत्ययभिन्नः" इति प्रत्ययस्य साधनप्रत्ययातिरिक्तत्वे निरालम्बनत्वात् हेतोः साधनप्रत्ययातिरिक्तत्वविशिष्टप्रत्ययत्वस्यासिद्धेः। न हि अन्यत्वज्ञानस्य निरालम्बनत्वे अन्यत्वविशिष्टप्रत्ययत्वरूपो हेतुः सिद्ध्यति। न च साधनप्रत्ययभिन्नत्वविशिष्टप्रत्ययत्वस्य हेतुत्वात् तदन्तर्गतसाधनप्रत्ययभिन्नत्वस्य निरालम्बनत्वानुमितिसाधनत्वमस्त्येव। तथा च स्तम्भादिप्रत्ययविशेष्यकसाधनप्रत्ययभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य साधनज्ञानत्वमेव, न तदतिरिक्तत्वमिति तस्य सालम्बनत्वं संभवति। अतो न तद्विषयस्य हेतुघटकस्य साधनप्रत्ययातिरिक्तत्वस्यासिद्धिरिति वाच्यम्। "साधनप्रत्ययातिरिक्तः प्रत्ययो निरालम्बनः, साधनप्रत्ययातिरिक्तत्वे सति प्रत्ययत्वादि"ति वाक्यविषयकस्य, तदर्थविषयकस्य, एतद्वाक्यघटकपदविषयकस्य, तज्जन्यस्यैतद्वाक्यघटकपदार्थविषयकस्यैव च ज्ञानस्य साधनप्रत्ययत्वेन व्यवहारात्। स्तम्भादिप्रत्ययोद्देश्यकसाधनप्रत्ययातिरिक्तत्वविधेयकस्य "स्तम्भादिप्रत्ययः साधनप्रत्ययातिरिक्त" इति ज्ञानस्य च पूर्वोक्तवाक्याद्यन्यतमविषयकत्वाभावेन साधनगत-

[22] सौत्रान्तिकैः बाह्यार्थस्वीकारात् तन्मतमूलभूतं बुद्धोक्तं सूत्रं किञ्चिदस्तीति उन्नीयते।

[23] पृ. सं. २१२

पदार्थविषयकत्वेऽपि साधनवाक्यस्थपदजन्यत्वाभावेन च न साधनप्रत्ययत्वं, किन्तु तद्भिन्नत्वमेवेति भवति तन्निरालम्बनत्वप्रयुक्तहेत्वसिद्धिः।

अत्रेदं बोध्यं– यदि साधनज्ञानशब्देन अनुमानप्रयोगगतपदाजन्यस्यापि तदर्थविषयकज्ञानस्य ग्रहणं क्रियते, तर्हि सिद्धान्तिना निरालम्बनत्वानुमाने हेतोरसिद्धिरुपपादयितुं न शक्यते। वस्तुतस्त्वनुकूलतर्काभावात् साधनप्रत्ययातिरिक्तत्वविशिष्टप्रत्ययत्वेन हेतुना निरालम्बनत्वं साधयितुं न शक्यते। स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रदवस्थज्ञानानां निरालम्बनत्वं वदतो बौद्धस्य प्रत्ययत्वमेव निरालम्बनत्वे प्रयोजकमभिप्रेतम्। सति प्रयोजके प्रयोज्यमवश्यम्भावि। अतः "यदि निरालम्बनत्वं न स्यात् तर्हि तत्प्रयोजकं प्रत्ययत्वमपि न स्यादि"-ति तर्कः प्रत्ययत्वहेतुकानुमाने अनुकूलतया प्रस्तोतुं शक्यते। साधनप्रत्ययातिरिक्तत्वविशिष्टप्रत्ययत्वे हेतूक्रियमाणे तु नैतादृशः अनुकूलस्तर्को विद्यते। साधनप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वाभावे (सालम्बनत्वे) प्रमाणाभावेन निरालम्बनत्वप्रयोजकस्य प्रत्ययत्वस्य साधनप्रत्ययातिरिक्तवृत्तित्वेन सङ्कोचयितुमशक्यत्वात् न साधनप्रत्ययातिरिक्तवृत्तिप्रत्ययत्वं निरालम्बनत्वप्रयोजकम्। अप्रयोजकस्य च तस्य न निरालम्बनत्वाभावेन अभाव आपादयितुं शक्य इति अनुकूलतर्कासम्भव इति।

किञ्च निरालम्बनत्वसाधनायोपात्तः प्रत्ययत्वहेतुः सप्रतिसाधनोऽपि भवतीत्याह –

"विरुद्धाव्यभिचारित्वं बाधो वाप्यनुमानतः।
इत्थं सर्वेषु पक्षेषु वक्तव्यं प्रतिसाधनम्॥
बाह्यार्थालम्बना बुद्धिरिति सम्यक् च धीरियम्।
बाधकापेतबुद्धित्वात् यथा स्वप्नादिबाधधीः॥
सापि मिथ्येति चेद्ब्रूयात् स्वप्नादीनामबाधनात्।
[24]न स्यात् साधर्म्यदृष्टान्तो भवतस्साधनेऽधुना॥[25]

---

[24] अयं तात्पर्यटीकापुस्तकस्थः पाठः समीचीनत्वात् स्वीकृतः। न्यायरत्नाकरपुस्तके "तस्मात् साधर्म्य....नहि" इति, काशिकापुस्तके "तस्मात्.....अधुना" इति च दृश्यते।

[25] श्लोकवार्तिकम् निरा – ७८-८१

अयमर्थः – एतावता निरालम्बनत्वानुमानपक्षविषये बहवो विकल्पाः प्रदर्शिताः। तथाहि – पक्षनिर्देशकस्य प्रत्ययशब्दस्य [26]व्युत्पत्तिभेदमाश्रित्य ज्ञानं, शब्दः, अर्थो वा प्रत्ययः इति त्रयो विकल्पाः। [27]साधनप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययः पक्षः इति चतुर्थो विकल्पः। तत्रार्थस्य निर्विषयकत्वरूपं निरालम्बनत्वं तु सिद्धान्तिनापि इष्यत एवेति तत्र पक्षे सिद्धसाधनं दोष इत्युक्तम्। अन्येषु च सर्वेषु पक्षेषु इत्थं (वक्ष्यमाणरीत्या) प्रतिसाधनं सम्भवति। अतश्च हेतोर्विरुद्धाव्यभिचारित्वदोषः प्रतिज्ञाया अनुमानबाधदोषो वा स्यात्। सिद्धान्तिना वक्ष्यमाणस्य प्रतिसाधनस्य बलवत्त्वे प्रतिज्ञाया अनुमानेन बाधः। "अयं बाधाख्यो दोषः प्रतिज्ञाया एव न हेतोरि"ति मीमांसकसिद्धान्तः। प्रतिसाधनस्य पूर्वपक्ष्युक्तसाधनसमबलत्वे तु विरुद्धाव्यभिचारित्वं हेतुदोषः।

अत्रेदमवधेयम्– "तस्य चास्य सत्प्रतिसाधनस्य एकेनैव हेतुना प्रतिकूलसाधने विरुद्धाव्यभिचारी नाम अवान्तरजातिरि"[28]ति नीतितत्त्वाविर्भावकर्तृश्रीचिदानन्दपण्डितानुसारिमानमेयोदयपङ्क्तिपरामर्शेन प्रतिसाधने साध्यतद्विशेषान्यतराभावसाधनाय उपात्तः साधनगतो हेतुः विरुद्धाव्यभिचारीति लभ्यते। यथा – "क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत्" इति साधनगतः कार्यत्वहेतुः "क्षित्यङ्कुरादिकम् ईश्वरकर्तृकन्न, कार्यत्वाद् घटवत्" इति प्रतिसाधने पूर्वानुमानसाध्यस्य सकर्तृकत्वस्य यो विशेष ईश्वकर्तृकत्वं तदभावसाधनायोपात्त इति भवति विरुद्धाव्यभिचारी। साध्यस्य तद्विशेषस्य वा यद्विरुद्धं (योऽभावः) तदव्यभिचारीति विरुद्धाव्यभिचारिपदव्युत्पत्तिः।

"यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साध्यते।
स्पर्शात् प्रत्यक्षता वासौ विरुद्धाव्यभिचारिता॥"[29]

इति श्लोकवार्तिककारिका तु प्रतिसाधनेऽनुपात्तस्यापि सप्रतिसाधनस्य हेतोः विरुद्धाव्यभिचारितामुदाहरणमुखेन स्पष्टयति। अत्र हि "वायुरप्रत्यक्षः अरूपत्वे सति द्रव्यत्वादि"ति साधनस्य "वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वादि"ति प्रतिसाधनमुदाहृतम्। अनयोश्च हेतोर्नैक्यम्। अथापि विरुद्धा-

---

[26] द्रष्टव्यम् – श्लोकवार्तिकम् निरा – ४१

[27] द्रष्टव्यम् – श्लोकवार्तिकम् निरा – ७३

[28] मानमेयोदयः – पृ.सं. ८५

[29] श्लोकवार्तिकम् अनु – ९१-९२

व्यभिचारित्वेन व्यवहारः कृतः। अतोऽत्र "विरुद्धस्य (साध्यतद्विशेषान्यतर-विपरीतस्य) अव्यभिचारी यस्ये"ति क्वाचित्केन व्यधिकरणेनापि बहुव्रीहिणा विरुद्धाव्यभिचारिपदं व्युत्पाद्यते। स्वसाध्यस्य अप्रत्यक्षत्वस्य यद्विपरीतं प्रत्यक्षत्वं तदव्यभिचारी स्पर्शविशिष्टमहत्त्वरूपो हेतुर्यस्य तादृशः प्रकृतहेतुः अरूपत्वविशिष्टद्रव्यत्वं भवतीति समन्वयः।

साध्यविपरीतसाधकाभिन्नतद्भिन्नयोरुभयोरपि सप्रतिसाधनयोः अनैकान्तिकेऽन्तर्भावः मानमेयोदयात् प्रतीयते। वस्तुतस्तु साध्यविपरीतसाधकाभिन्नस्तु विरुद्धादनतिरिक्त इति नासौ अनैकान्तिके अन्तर्भावनीयः। अत एव "तस्माद्भिन्नौ विरुद्धार्थौ हेतू चात्र निदर्शितौ"[30] इति वार्तिकेन भिन्नयोरेव साध्यतद्विपरीतसाधकयोः हेत्वोः विरुद्धाव्यभिचारिण उदाहरणत्वमित्युपसंहृतम्। तस्य चानैकान्तिकावान्तरभेदत्वमिति "केचिज्ज्ञात्यन्तरं चैनां वर्णयन्त्यपरे पुनः। साधारणत्वमंशेन समस्तं वाप्यनन्वयम्॥"[31] इति कारिकया स्पष्टीकृतम्। तथाच नैयायिकैः "यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः"[32] इति यः सत्प्रतिपक्ष उच्यते स एव वार्तिककारेण विरुद्धाव्यभिचारीत्युक्त इति सिद्धमिति।

प्रतिसाधनं दर्शयति – बाह्यार्थालम्बनेत्यादिना। "बुद्धिर्बाह्यार्थालम्बने"ति बुद्धिः यथार्था, बाधकापेतबुद्धित्वात्, स्वप्नबाधबुद्धिवत्" इति प्रतिसाधन-स्वरूपम्। यद्यप्यनेनानुमानेन प्रथमतः "बुद्धिर्बाह्यार्थालम्बने"ति एकस्यैव प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वविरुद्धं यथार्थत्वं सिद्ध्यति न तु सर्वेषां प्रत्ययानां, तथापि प्रत्ययत्वावच्छेदेन निरालम्बनत्वे साध्ये ज्ञाते तत्सामानाधिकरण्येन सालम्बनत्व (यथार्थत्व)निश्चयोऽपि बाधक एवेति सिद्ध्यति अनुमानबाधः प्रतिज्ञायाः। अथवा अनेनानुमानेन पक्षीभूते ज्ञाने याथार्थ्यरूपे साध्ये ज्ञाते पश्चात् पक्षीभूतज्ञानेन बाह्यार्थालम्बनत्वविषयकेण बाह्यार्थरूपे विषये ज्ञाते पश्चात् पक्षीभूतज्ञानेन बाह्यार्थानालम्बनत्वविषयकेण बाह्यार्थानालम्बनत्व-प्रतिज्ञाया बाधात् उपपद्यते अनुमानबाधः। अत्र च प्रतिसाधनीभूतानुमानेन परम्परया बाधो वेदितव्यः।

---

[30] श्लोकवार्तिकम् अनु – ९३

[31] श्लोकवार्तिकम् अनु – ९२-९३

[32] तर्कसङ्ग्रहे अनुमानपरिच्छेदे

जाग्रज्ज्ञानानां बाधाभावेन मिथ्यात्वाभावः –

प्रतियोगि(विरुद्धार्थ)दर्शनरूपबाधेन हि ज्ञानानां मिथ्यात्वं निश्चीयते, तदभावे तु उत्पन्नस्य ज्ञानस्य सत्यत्वमेव। यदि बाधमनपेक्ष्यैव जाग्रज्ज्ञानस्य निरालम्बनत्वं (मिथ्यात्वं) कथ्यते, तर्हि स्वप्नजाग्रज्ज्ञानयोर्न कश्चिद्विशेषः स्यात्। न च उभयोरपि मिथ्यात्वेन अविशेष इष्ट एवेति वाच्यम्। तथा सति योगिज्ञानस्यापि बौद्धैः सत्यत्वेनाभिमतस्य मिथ्यात्वापत्तेः। इदमेवाभिप्रेत्याह–

प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रज्ज्ञाने मृषा भवेत्।
स्वप्नादिबुद्धिरस्माकं तव भेदोऽपि किङ्कृतः॥[33] **इति।**

ननु जाग्रज्ज्ञानस्य सम्यक्त्वं कथं, नहि तस्य असम्यक्त्वेपि स्वप्नप्रतियोगित्वं युज्यते, असमीचीनज्ञानेन ज्ञानान्तरस्य वस्तुतो बाधासंभवादिति चेदुच्यते –

स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धितः।
तदीयधर्मवैधर्म्याद् बाधकप्रत्ययो यथा॥[34] **इति।**

अयं भावः – स्तम्भादिजाग्रज्ज्ञानानां स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धेः निराबाधम्। स्वाप्निकधर्मस्य बाध्यत्वस्य वैधर्म्याद् = (अबाध्यत्वात्मक)विरुद्धधर्मवत्त्वेन जाग्रज्ज्ञानानां सम्यक्त्वं निश्चीयत इति भवति जाग्रज्ज्ञानानां स्वप्नप्रतियोगित्वम्। यथा स्वप्नादुत्थितस्य "नैतदेवमि"ति बाधकज्ञानं स्वप्नप्रतियोगि दृष्टं, तथा अन्यदपि जाग्रज्ज्ञानं स्वप्नप्रतियोगि भवत्येव, अबाध्यत्वेन सम्यक्त्वादिति।

निष्कर्षः – एवं युक्तिबलाच्चिन्त्यमाने न सर्वेषां ज्ञानानां निरालम्बनत्वं साधयितुं शक्यते। बाधितानामेव ज्ञानानां निरालम्बनत्वं, न तु बाधरहितानामपीति प्रतिपादितम्। एतेन फलतदुपायादिज्ञानस्य अबाधितस्य सालम्बनत्वेन लोके उपायेषु प्रवृत्तिः उपपन्ना भवति। अन्यथा फलतदुपायादिज्ञानस्य स्वप्नवत् निरालम्बनत्वे ज्ञाते फलोद्देशेन उपाये प्रवृत्तिः अवरुध्येत। सत्यप्येवं

---

[33] श्लोकवार्तिकम् निरा – ८८-८९, अत्र तात्पर्यटीकाव्याख्यैव हृद्यतमा।

[34] श्लोकवार्तिकम् निरा – ९०-९१

बाह्यविषयसत्यत्वमपह्नुत्य ज्ञानानां निरालम्बनत्वं यद् बौद्धैः प्रतिपादितम्, तत् बाह्यविषयाणामत्यन्तमस्थिरत्वेन तत्र आस्थानिवृत्त्यर्थम्।

सहायकग्रन्थाः –

1. मीमांसादर्शनम् (भागः १), शाबरभाष्योपेतम्, आनन्दाश्रमः, पुणे, पुनर्मुद्रणम् - १९९४
2. मीमांसाश्लोकवार्तिकम्, पार्थसारथिमिश्रविरचितन्यायरत्नाकर-व्याख्योपेतम्, रत्ना पाब्लिकेशन्स्, वाराणसी-१९९३
3. मीमांसाश्लोकवार्तिकम्, सुचरितमिश्रविरचितकाशिकोपेतम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली -२०१४
4. मीमांसाश्लोकवार्तिकम्, उम्वेकभट्टविरचिततात्पर्यटीकोपेतम्, मद्रासविश्वविद्यालयः -१९७१
5. मानमेयोदयः, चौखाम्बा विद्याभवनम्, वाराणसी -२०२२
6. भाट्टतन्त्ररहस्यम् – पं.ए.सुब्रह्मण्यशास्त्री, वाराणसी-१९७०
7. तर्कसंग्रहः – पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्,बेङ्गलूरु -२०१५

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

सा भारती भारती

प्रो. गौरप्रियादाशः
विभागाध्यक्षा, सर्वदर्शनविद्याशाखा
के.सं.वि, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी
(Sub ID: CSU/SV-059)

शोधसारः – *अस्माकं संस्कृतिः विश्वस्मिन् विश्वे सत्यधर्मन्यायैकतायाः उदारतायाश्च महामन्त्रं प्रसार्य्य भारतवर्षं विश्वगुरुस्थाने अधिष्ठापयति।*

साम्प्रतिके युगे महिलाधिकारप्रकरणमङ्गीकृत्य यदा न्यायालयस्य न्याय-मूर्त्तयः सर्वकारीयबुद्धिजीविनः अनुदिनं बुद्धीः कौशलानि क्रियाः नियोजयन्तः संदृश्यन्ते तदा अस्माकं भारतीयसंस्कृतिः महिलाधिकारप्रसङ्गे मातृजातये कथं किं रूपं स्थानं दित्सतीति प्रबन्धस्यास्य विषयः। भगवान् श्रीरामः, उत्तानपादतनयः ध्रुवः, छत्रपतिः शिवराजः, महर्षिः कपिलः सर्वे अमी महायशसो मनस्विनः मातृपूजनेन मात्रादेशपालनेन च समधिकमहत्त्वं लेभिरे।

किञ्च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे याज्ञवल्क्यगार्गीसंवादे, सुलभाजनकसंवादे शङ्करोभयभारतीसंवादे च सर्वत्र महीयस्याः महिलायाः प्रशस्तिः अस्माकं संस्कृतौ मुक्तकण्ठेन जेगीयते। एवमेव भारतीयसंस्कृतिः जीवनदर्शनं लोकचरित्रं सर्वं किमपि महिलानामनुपमं महत्त्वं बिभर्त्तीति लेखोऽयं संदिदिक्षति।

कूटशब्दाः – याज्ञवल्क्यः, मैत्रेयी, गार्गी, भारती, सुलभा, जनकः, आत्म-ज्ञानम्, वाचक्नवी

शोधपद्धतिः – शोधपत्रेऽस्मिन् विवेचनात्मकशैल्या आलोचनात्मकशैल्या ऐतिहासिकपद्धत्या च समाश्रयः व्यधायि।

विश्ववारा इयं संस्कृतिः। विश्वस्मिन् विश्वे सत्यधर्मन्यायसंहते उदारताया अखण्डतायाश्च महामन्त्रं प्रचार्य्य विश्वगुरुस्थानमलङ्कृतवत् भारतम्।

❖ **भारतीयसंस्कृतौ नारी** –

वस्तुतः –

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥[1]

"पितृदेवो भव मातृदेवो भव आचार्यदेवो भव अतिथिदेवो भव"[2] इत्यादीनि अस्माकमाराध्यवाक्यानि प्रतिपादनपरायणानि भवन्ति अस्माकमान्तःचेतनायाः आदर्शस्य च। यस्यां भूमौ पिता स्वर्गस्य स्वरूपं बिभर्त्ति, माता च पृथिव्याः तत्र तदुपासकैः भारतस्यान्तेवासिभिः आस्वर्गमापृथिवि समुपास्यते इत्यत्र का विप्रत्तिपत्तिः। अस्यां संस्कृत्यां अग्रपूज्या नारी आचार्येभ्यः पितृभ्यश्च समेभ्यः समधिकमर्य्यादां लभते इत्यत्र अस्माकं शास्त्रं प्रमाणम्। तद्यथा भणितम् –

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।
सहस्त्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते॥[3]

सत्यं तु इदं यत् सृष्टेरस्याः यावती विचित्रता, यावान् विशेषोपक्रमः प्रतिनियतकार्यकारणभावः यावच्च सौन्दर्य्यं सौकुमार्य्यं समायोजनं सर्वत्र महिलायाः महत्त्वपूर्णमवदानम् अवसरं लभते।

महपूजायामिति[4] धातोः इलच्[5]-प्रत्यये पूजायाः समर्चनायाः कर्मत्वेन करणत्वेन च महिलाः एव सर्वेभ्यः पूजाः सेवाः ददति अभ्यर्हितत्वेन सर्वेभ्यः पूजाः स्वीकुर्वते च। सैव पुरुषस्य पुरुषार्थस्य जननी, धर्मस्य संघटयित्री अधर्मस्य च विघटयित्री, परब्रह्मणः शक्तित्वेन अघटनसंघटनविधात्री पराम्बा जगन्माता कार्यकारणस्वरूपसम्पन्ना वैश्वरूपा वर्त्तते। यस्मिन् देशे जनन्याः भगवत्याः गङ्गायाः कृपोपलब्धत्वेन देवव्रतो भीष्मो वीरव्रतित्वेन ब्रह्मचर्यव्रतित्वेन च भुवनप्रशस्तिमवाप, स्वमातरं सुनीतिं गुरुरूपेण संप्राप्य ध्रुवः उत्तानपादतनयो भगवतो नारायणस्य भक्तत्वेन अन्तरिक्षलोकस्य सर्वैश्वर्य्यं लभमानोऽग्रपूजां गृह्णाति, जनन्याः आज्ञापालनतत्परः साकेतनाथः चतुर्दशवर्षम् अभिव्याप्य अरण्यवासस्य काठिन्यं निर्वहन् श्रीरामायणमन्दा-

---

[1] मनुस्मृतिः २।२०
[2] तैत्तिरीयोपनिषत् १/११/२
[3] मनुस्मृतिः १२।४५
[4] धातुपाठः २०९१
[5] सलिकल्यनिमही... इति उणादिसूत्रम्। उणादि १।५५

किनीधारां वसुन्धरायाम् अस्याम् अवारिताम् अकृत जगद्गुरुरपि कपिलः सांख्यज्ञानस्य अनन्याधिकारिणीं मनीस्विनीं स्वजननीं प्रति मानवमनीषायाः दिव्यज्ञानं प्राकाशयत्। जनयित्र्याः उपदेशं शिरोभूषणत्वेन अवधार्य छत्रपतिः शिवराजः विश्वविजयमकार्षीत्।

या माता मानवानाम् आराध्यस्वरूपाणाम् इन्द्रादिदेवसमुदायानां जननी अदितिः, या माता श्रीराम- श्रीकृष्ण- श्रीचैतन्य- रामानुज- शङ्कर- निम्बार्क- नामदेव- ज्ञानदेव- मीरा- तुलसी- सूरदास- शिवराज- गोपबन्धु- कलाम- नरेन्द्रदामोदरप्रभृतीनां जनयित्री सा तु सदैव समाजस्यास्य अभिवन्दनीया समर्चनीया निर्मञ्छनीया वर्तते। याः देव्यः धर्मरक्षायै सावित्री- वैदही- याज्ञसेनी- दमयन्ती- कुन्ती- देवकी- कौशल्या- ऽनसूया- लक्ष्मीवाइ- अहल्यावाइसंज्ञकाः तासां पूतपादपांशव अस्मन्निराजनकवचमणयो भवन्ति।

याः मनस्विन्यः महिलाः अस्मद्देशे वेदस्य द्रष्टृत्त्वं धर्मस्य स्रष्टृत्त्वं संस्कारस्य संस्कृतेश्च प्रातिनिध्यं निर्वहन्तितमां ताः चिरं पूजनीया अर्चनीया अर्हणीयाश्च। ताश्च मेधाविन्यः ब्रह्मवादिन्यः प्रज्ञाप्रकाशित्यः मैत्रेयी-सुलभा-लोपामुद्रा-घोषा-अपला-अदिति-सरस्वती-कात्यायनी-गार्गी-इन्द्रसेना-मेधा-लीलावती-विजिका-भारतीप्रमुखाः। तासां च चरणकमल- पलास- विलास- साहचर्यम् अद्यतनदुर्द्दिनस्य दौर्भाग्यदूरीकरणे मणिमन्त्रौषधादिवत् अनपायोपायः।

अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः॥[6]

❖ भारतीयसंस्कृतौ शास्त्रार्थपरम्परायां नारी –

विश्वस्मिन् विश्वे भारतीयसंस्कृतेः वैशिष्ट्यं सर्वोऽपि जनः जानते। नार्य्याः स्थानं एतद्देशसंस्कृतौ सर्वौच्चं वरीवर्त्ति। सृष्टेरस्या आदिमाता, पराम्वा जगदम्बा जगन्माता इत्याद्याः संज्ञाः अभिदधाति। इमाम् आदिशक्तिं विना स्रष्टुः स्रष्टृत्वं निष्फलं परिणामशून्यम् असत्यम् अशिवम् असुन्दरञ्च। तदुक्तं भगवता श्रीशङ्करेण –

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं

[6] श्रीमद्भागतवम् ५।१९।२१

ने चेदेवं देवः न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरञ्चादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति॥

❖ **याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादः –**

शास्त्रेण शास्त्रीयताविधानेन च अस्याः भूमेः महिलाः चिरं परिचिताः। बृहदारण्यकोपनिषदो याज्ञवल्क्यमैत्रीयसंवादोऽस्य दृष्टान्तः। प्रव्रज्यां कामं पतिदेवं याज्ञवल्क्यं विषयभोगस्य सर्वामासक्तिं विहाय पप्रच्छ **"येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्याम्"**[7] स्वप्रियतमां ब्रह्मवादिनीं मैत्रेयीं निकषा सत्यमवतारितम् आचार्येण। **"अमृतत्त्वस्यनाशास्तिवित्तेन", "न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः"**[8], **"आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः"**[9]।

अस्यार्थः- आत्मतत्त्वस्यानुभूतिः एव दुःखस्य निदानम्। प्रजाः कर्माणि धनानि च दुःखस्य सोपानानि। उपनिषदः अस्मिन् प्रकरणे याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे महिलानां प्रातिनिध्यं निर्वहन्ती मैत्रेयी नारीत्वेन शास्त्रार्थमर्यादां लभमाना ब्रह्मवादिना भर्त्तृणा ब्रह्मवादिनीसंज्ञाम् अवाप। आत्मदर्शनस्य चरमां परिणतिं संप्राप्य देहस्य देहोपकरणस्य सर्वेऽपि व्यवहाराः हीयन्ते लीयन्ते च। चित्ति-शक्तिः आत्मनः सत्यस्वरूपे मिथ्याहङ्कारस्योच्छितिः पुरुषार्थं सूचयन्ती लिङ्गवर्णजातिगतवैषम्यम् अपाकुर्वती स्वकीयं सच्चिदान्दघनरूपं वितन्वती ब्राह्मीनिष्ठां संचकास्तितमाम्। बृहदारण्यकोपनिषदो याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे आत्मज्ञानस्य काष्ठापरिणतिः ब्रह्मवादिन्याः मैत्रेय्याः याज्ञवल्क्येन साकं शास्त्रार्थादेवोपलभ्यते।

❖ **याज्ञवल्क्यगार्गीसंवादः –**

बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये षष्ठब्राह्मणे अष्टमब्राह्मणे च वाचक्नव्याः गार्ग्याः उपाख्यानं समुपलब्धं वर्त्तते। अत्राऽपि गार्ग्याः अयं संवादः

---

[7] बृहदारण्योकपनिषत् २।४।३

[8] तैत्तिरीयारण्यकम् १०।१०

[9] बृहदारण्योकपनिषत् २।४।५

याज्ञवल्क्येन संजातः। जनकराजस्य सभायां शास्त्रार्थस्पर्द्धामवलम्ब्य याज्ञवल्क्यः दशसहस्रां गोसम्पत्तिं स्वीचकार। प्रकरणेऽस्मिन् वाचक्नव्या नैके शास्त्रीयप्रश्नाः पृष्टाः। जलादारभ्य ब्रह्मलोकपर्यन्तम् उत्तरोत्तराधिष्ठानसंयुताः जिज्ञासाः चकार गार्गी। यदा ब्रह्मलोकः केन ओतप्रोतः? इति विजिज्ञासितवती तदा गार्गी मातिप्राक्षीः इति याज्ञवल्क्य उवाच। किं च पौनःपुन्येन अनुमतिप्रार्थनापूर्वकं गार्गी अन्तिमप्रश्नद्वयं जिज्ञासितवती। याज्ञवल्क्येन निगदितम् – **स होवाचैतद्वै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गम् अचक्षुष्कमश्रोत्रमवाग् अमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमात्रं अनन्तरमबाह्यंन तदश्नाति किं चन न तदश्नाति कश्चन।**[10] एवमेव सुलभाजनके संवादेऽपि आत्मज्ञानामृतं यथा समजनि तथैव महाभारते इदं विचार्य्यते समीचीनरीत्या।

❖ **सुलभाजनकसंवादः –**

एवमेव महाभारतस्य सुलभाजनकशास्त्रार्थसंवादः संस्कृतेः अस्याः शास्त्रार्थपरम्परां द्योतयन् कंचित् महाभारतीयभावं शास्ति। सुलभा ब्रह्मवादिनी नारीषु अन्यतमा या प्रधानराजर्षेः कुलोत्पन्ना काचित् क्षत्ररमणी आसीत्। सैषा सुलभासंज्ञका ब्रह्मवादिनी योगादिशास्त्रविशारदा प्रत्युदितख्यातिसम्पन्ना विज्ञातसर्वशास्त्रा कदाचित् राजर्षेः जनकस्य सभायामागता। राजर्षिजनकः ज्ञान-कर्म-सन्न्यासित्वेन पृथिव्यां प्राप्तयशाः अवर्त्तत। तेन शास्त्रार्थं कामयमाना सुलभा प्रकृष्टमेधायाः परिचयं निवेदयन्ती जनकाय पर्यनुयोगं कृतवती। अन्ततो गत्वा विषयविशययोः राद्धान्ते पञ्चशिखशिष्यस्य विदेहोपाधिलभमानस्य राजर्षेः जनकस्य ज्ञानमहोदधिं चुलुकीकृत्य शास्त्रीयाभिः तिरस्कारवाग्भिः उपालम्भनपूर्वकं स्वमतमुपतस्तरे। किञ्च सौक्ष्म्यं सांख्यं क्रमः निर्णयः प्रयोजनं चेति भाषागुणैः स्वकीयं वाचं समलङ्कुर्वती वेदान्तस्य परमां गम्भीराम् अव्यक्तां भूमिं स्पृशन्ती विजयं लेभे। न केवलं कृतादियुगेषु किन्तु कलावस्मिन् युगेऽपि भगवता शिवावतारेण आदिशङ्कराचार्येण भगवत्या भारत्यावताररूपायाः उभयभारत्याः शास्त्रार्थो भुवनविदितविषयत्वेन प्रथतेतमाम्।

---

[10] बृहदारण्यकोरपनिषत् - ३।८।८

❖ भारतीशङ्करसंवादः –

संवादस्य इतिवृत्तम् –

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥[11]

एषा एव महती वाणी कुरुक्षेत्रस्य रणाङ्गने अर्जुनोपदेष्ट्रा भगवता उक्ता। भगवतः इदं कार्यं न केवलं तेन अपि तु तदीयजनेन धर्मरक्षायै अधर्मस्य विनाशाय च साध्यते। यथा श्रीरामश्रीकृष्णवामनादयः भगवदवताराः धरा-पृष्ठमवतीर्य गोब्राह्मणानां साधूनाञ्च हितसाधनेन पाखण्डधर्मस्य विघातनेन च स्वलीलां स्वदिव्यं जन्मकर्म च प्रसारयन्ति तथा व्यास-दत्तात्रेय-शङ्कर-प्रमुखाः आवेशावताराः युगावतारस्य कार्यं कुर्वाणाः पृथिव्याः भारमपहरन्ति एव। कलावस्मिन् युगे भगवान् आदिशङ्कराचार्यः वेदधर्मस्य प्रतिष्ठापकः सकलागमनिगमनतन्त्रविशारदः स्वतन्त्रप्रज्ञः विज्ञः सर्वज्ञश्च शिवावतारः भारतवर्षेऽस्मिन् अवततार। अस्य धरावतरणेन कर्मकाण्डान्तर्गतं विगीतं दाक्षिण्यहीनं पशुहिंसाजनितम् उद्भटमभद्रं पापकार्यम् अपास्तम्। अपि च पाखण्डानां बौद्धानाम् आपातरमणीयो वेदविगीतमार्गो धर्मनाम्नि कैतवाचरणं तिरोहितञ्च।

आचार्यः शङ्करः ईशवीयाष्टमशताब्द्यां केरलप्रान्ते कालाडी नामके ग्रामे पूर्णातीरवर्तिनि आर्याशिवगुरोः दम्पत्योः पुत्रत्वेन अजनि। यद्यपि अस्याविर्भावमङ्गीकृत्य मतपार्थक्यं दरीदृश्यते तथापि ७८८ इति ईसवीय शतके वैशाखशुक्लदशम्याम् आचार्यस्य आविर्भावो बहुप्रसिद्धिं लभते। एव-मेव ८२० ईसवीयशतके वैशाखपूर्णिमायां महापुरुषस्यास्य देहावसानं प्रेक्षा-वद्भिः प्रमाणितम्।

श्रीशङ्करः श्रीविश्वेश्वरानुग्रहेण ब्रह्मसूत्रोपनिषद्गीतादीनां भाष्याणि याथार्थ्यप्रदर्शकानि बहूनि प्रकरणानि स्तोत्राणि च विरचय्य मीमांसकमूर्धन्यं

---

[11] श्रीमद्भगवद्गीता ४।२

मण्डनं वादे विजित्य सनातनसंस्कृतेः ध्वजं नभस्चुम्बिनं समप्रापयत्। श्रूयते च इयं प्रसिद्धोक्तिः–

"अष्टवर्षे चतुर्वेदी द्वादशे सर्वशास्त्रवित्।
षोडशे कृतवान् भाष्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात्॥"

भाष्यरचनोत्तरकाले आचार्येण दिग्विजयार्थं प्रयागराजं प्रति गतमिति प्राप्यन्ते प्रमाणानि। वैशाखमासे लब्धजन्मनः आचार्यस्य तस्मिन्नेव मासि षोडशसंवत्सरः पूर्त्तिं भजेत। भाष्यरचनस्य नवमे मासि दिग्विजयाय आचार्यो निर्गतः इत्यस्य अयमर्थः- मार्गशीर्षे च इयं यात्रा प्रारब्धा। तदा देशः पाखण्डैः अधिकृतः, धर्मश्च तैः तथाकथितैः भिक्षुभिः आक्रान्तः विपर्य्यस्तश्चासीत्, पवित्रबौद्धचिन्तनस्य भावमनाकल्प्य तदा मन्दमतयः तस्यार्थं कदर्थीकृत्य विडम्बितानि एव कार्याणि निष्पादयन्तः जनमानसान् उद्वेलितान् साधयन्त आसन्।

वेदाचारसदाचारयोः विलुप्तिः, वर्णाश्रमव्यवस्थायाः उपसंहतिः, कामनाविच्छित्तिनाम्ना विज्ञजनविगीतावैधकामस्य प्रशस्तिः खलु तस्याः कालविभीषिकायाः प्रतिच्छायाऽऽसीत्। अस्मिन् उद्धर्मप्रपीडिते भारतवर्षे परमाराध्यस्य आचार्यपादस्य श्रीशङ्करदेवस्य आविर्भावः मन्ये ग्रीष्मतापप्रपीडितायां मेदिन्यां प्रावृटः जयगानं यथा। सनातनधर्मस्य पुनः संस्थापनं विधर्मिभिः अपनीततातयाः संस्कृते पुनर्जागरणं चर्तुषु मुख्यधामसु पीठप्रतिष्ठानं सर्वत्र शास्त्रार्थव्याजेन अवैदिकशाखाच्छेदनं पशुवलीप्रमुखाणां निर्वहणतया वामाचारतानिराकरणम् इत्यादीनि पवित्राणि नैकानि कर्त्तव्यानि अवतारोद्देश्यानि च तेन सफलीकृतानि। किञ्च भगवतः व्यासदेवस्य अनुज्ञां समाधौ अवगम्य प्रयागराजस्थले कुमारिलभट्टेन शास्त्रार्थभावनामुपकल्प्य तत्राचार्यः प्रविवेश। गुर्वपराधम् ईश्वरापराधं चाङ्गीकृत्य तदा कुमारिलः तुषसमूहेषु अग्निसंयोगेन आत्मदाहकामो गृहीतो मरणसङ्कल्पश्चासीत्।

आचार्यशङ्करः तस्मादेव तच्छिष्यशिरोमणेः मण्डनमिश्रस्य तस्य भार्यायाः सरस्वत्यवताररूपायाः उभयभारत्याः परिचितिं सङ्केतं च विज्ञाय रेवातटवर्तिनीं औङ्कारेश्वरसमीपां माहिष्मतीपुरीं जगाम। मच्छिष्यं मण्डनं शास्त्रार्थेन पराजित्य पराजेष्यता भवताऽहमपि विजितो भवेयमिति प्रतिजाने इति निगदता कुमारिलाचार्येण दुर्वाससः अभिशापेन तद्गृहे स्वयं सरस्वती

भारतीसंज्ञिता अवतारं स्वीकृतवती इति सूचयता च प्राणाः तत्यजिरे। ततः माहिष्मत्यां प्रविष्टेन शङ्करेन मण्डनगृहसङ्केतः पृष्टवता -

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति।
द्वारस्थनीडान्तरसन्निविष्टा अवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम॥[12]

इति आश्चर्यवचनकर्णगोचरीकृत्य तद्गृहमवाप्तम्। वस्तुतः सरस्वती-स्वरूपायाः भारत्याः यत्र साकारतया समावेशः तत्र कीरङ्गनाभिः प्रामाण्य-वादविमर्शः सांशयिको भवितुं नार्हति कदाचित्।

आचार्यमण्डनमिश्रस्य संक्षिप्ता परिचितिरपेक्षिततत्वादधो विव्रियते –

आचार्यो मण्डनः भारती च - मण्डनमिश्रः वेदविशारदस्य भाट्टपरम्परायाः प्रवर्तकस्य कुमारिलाचार्यस्य शिष्यः भगिनीपतिश्च। कुमारिलः शङ्करभग-वत्पादस्य समकालिक आसीदिति ऐतिहासिकानां तथ्याविष्करणम्। तस्मात् मण्डनोऽपि शङ्करस्य समकाले संजातः इति प्रमाणीक्रियते। अयं मण्डनः पितामहस्य वेधसः अवतार इत्यत्र जयमङ्गलाचार्यः ब्रूते –

ब्रह्मा सुरेश्वरो जातोऽरूणश्चैव सनन्दनः।
गीष्पतिश्चानन्दगिरिर्वरुणाश्चित्सुखाह्वयः॥[13]

अग्रे पाणिग्रहीत्रीसम्बन्धेन एनं परिणीय भारती शास्त्राध्ययनाध्यपन-शास्त्रार्थकौशलपाटव्येन पत्नी वेदार्थावगतिधी च जाता। सा च विधिपत्नी सरस्वती दुर्वाससः शापग्रस्था उभयभारती इति शङ्करविजयकाव्ये प्रसिद्धा-ऽस्ति तद्यथा -

विधिपत्नी सरस्वती प्यभूदुभयभारती।
दुर्वाससा पुरा शप्ता स्खलितं या जहास सा॥[14]

एकदा ब्रह्मसभायां वेदस्वाध्यायावसरे दुर्वाससः मुनेः कांचिद् त्रुटि-मभिलक्ष्य सरस्वती जहास। तेन कुपितो मुनिस्तस्यै शशाप - मनुष्यलोके मानवी भव इति। ततः तया सविनयं प्रार्थितः असौ ऋषिः - भगवतः शिवस्य

---

[12] श्रीशङ्करदिग्विजयः

[13] संक्षिप्तशङ्करदिग्विजयः ३।४

[14] संक्षिप्तशङ्करदिग्विजयः ३।५

भूभागे धर्मरक्षार्थम् अवतारकाले भवत्या तद्दर्शनं प्राप्तवत्या तस्माच्च पराजयं लभमानया मुक्तिरवाप्स्यते इति आश्वासवचनं प्रोवाच।

सा शोणतीरे संजाता सर्वशास्त्रविशारदा।
शारदा सहजज्ञानचित्रीकृतजगत्त्रयी॥[15]
भूतले धर्मरक्षायै शङ्करोऽवतरिष्यति।
तं दृष्ट्वा शापमुक्ता त्वममर्त्यत्वं गमिष्यसि॥[16]

तस्याश्च कुमार्य्या भारत्याः परिणयः विश्वरूपेण मण्डनेन सहजात-प्रणयेन सम्भावितः।

विश्वरूपं च गुणिनं श्रुत्वा सोत्कमना अभूत।
विश्वरूपश्च तां श्रुत्वा सद्गुणां गुणिनां वरः॥[17]

ततः आचार्येण मण्डनेन द्वौतीकृत्य विप्रौ प्रेषितौ यौ दौवारिकेण आगतौ माहिष्मतीपुरस्य मण्डनस्य एवं विवरणं प्राददतुः –

पुरी माहिष्मती पुण्या सर्वसम्पत्समन्विता।
तत्र भूभृन्निकेतस्थो विश्वरूपाभिधो द्विजः॥
कर्मनिष्ठः शुचिः शान्तः सर्वशास्त्राब्धिपारगः।
तरुणो वेदविज्ञस्ते यदि कर्णपथं गतः॥[18]

एवमेव परस्परं संवादश्रवणेन तौ परिणयबन्धनेन निबद्धौ शास्त्र-चर्चामारभतुः। ततः उभौ शास्त्राध्ययनाध्यपनकुशलौ शिष्यसम्पत्परिवर्धन-कामौ भुवनविस्तारिणीं कीर्त्तिकौमुदीं लेभाते। गच्छता कालेन श्रीशङ्करेण मण्डनस्य शास्त्रार्थः प्रादुरभूत्। शङ्करदिग्विजयकाव्ये मण्डनस्य उक्त्या इदम-धिगम्यते –

तदहं सकलं दारद्रविणाभिजनादिकम्।
विहाय शरणं यामि गुरोश्चरणपङ्कजम्॥[19]

---

[15] संक्षिप्तशङ्करविजयः ३।९
[16] संक्षिप्तशङ्करविजयः ३।८
[17] संक्षिप्तशङ्करविजयः ३।१०
[18] संक्षिप्तशङ्करविजयः ३।१६-१७
[19] श्रीमत्शङ्कराचार्यचरितम्, ९।२०

अग्रे शङ्करेण शास्त्रार्थपराजितस्य मण्डनस्य अर्धाङ्गिनी उभयभारती पत्यु अवमानम् असहमाना स्वभारतीं निवेदयामास। अत्र कविः एवं प्राहः–

अथाब्रवीदुपागत्य तरसोभयभारती।
आचार्य शृणु वाचं मे समयस्यानुसारिणीम्॥[20]

भारत्या प्रार्थितः आचार्यः शङ्करः तया साकं शास्त्रार्थेन प्रवृत्तः। देवी भारती नार्या शास्त्रार्थो नोपेक्षेणीय इत्यत्र प्रामाण्यमेवं प्रदर्शयन्ती आहः-

कथामकथयद् गार्ग्या याज्ञवल्क्यः पुरा न किम्।
राजा सुलभया सार्धं न हि किं ते यशस्विनः॥[21]

अत्र इदम् अवधेयं ब्रह्मवादिन्या गार्ग्या याज्ञवल्क्यस्य, प्रज्ञावत्या सुलभया जनकस्य, मेधाविन्या च भारत्या शङ्करस्य शास्त्रार्थः अस्माकं संस्कृतौ नार्य्याः महनीयं स्पृहणीयं जगदादरणीयं च स्वरूपम् अस्मत्पुरतः प्रस्तौति। यथा सुलभया जनकः पराजितः, तथा देव्या भारत्या आचार्यशङ्करोऽपि। किन्वत्र देव्या उद्देश्यं शङ्करस्य पराजयो नासीत् किन्तु समुचितं प्रशिक्षणमेव। शिक्षणं पुनः अनुभवं विना न पूर्णतामेति। अतएव राजशरीरे भगवतः आचार्यस्य या भोगानुभूतिः सा भारत्या इङ्गितेन जातमिति स्पष्टार्थः। सर्वशास्त्रवेत्ताऽपि शङ्करः देव्या अनुमोदनं विज्ञाय तदनुसारं आत्मप्रशिक्षणं विधातुं कृतसङ्कल्पः व्यराजत इति अहो आत्मदर्शिनां बालवदभिचरणम्। कविना इदं प्रकरणम् एवमुद्गीतम् –

तयोरश्रान्तमवृतद्दते नियमकालतः।
वादोऽतिगहनो यत्राहानि सप्तदशात्ययन्॥
शास्त्रेष्वजय्यमालोक्य कामे पप्रच्छ शारदा।
कामागमानभिज्ञऽसौ बाल्ये संन्यसनादिति॥

कलाः कियत्यः कामस्य किंरूपाः किंपदाश्रिताः।
स्थितिः स्त्रीपुंसयोः कीदृक् प्रसङ्गादित्यचोदयेत्॥[22]

---

[20] शङ्करदिग्विजयः ९।२१

[21] शङ्करदिग्विजयः, ९।२४

[22] शङ्करदिग्विजयः, ९।२६-२८

अस्य अयं भावः – अविश्रान्ततया सर्वशास्त्रीयचर्चासु विशेषतः कर्मकाण्ड-ज्ञानकाण्डयोः प्रथितप्रकरणेषु शास्त्रार्थे सम्पन्ने आचार्यस्य विद्यावैशारद्यं चावलोक्य भारती चकितचकिततां प्राप्ता। इतोऽपि सर्वज्ञेन मुनिना काम-शास्त्रीयं ज्ञानमपि संग्रहणीयमिति तस्मात् शास्त्राद् जिज्ञासां कृतवती। इतो-ऽपि पराजितसदृशः आचार्यः देव्याः अनुमतिपूर्वकं परकायवेशं स्वीचकार। राज्ञः अमरूकस्य शरीरे संविश्य सर्वाणि कामशास्त्राणि अधीत्य अनुभूतिं चावाप्य अमरूकशतकमिति नाम्ना कामशास्त्रीयशतकं सम्पाद्य कालानुगुणं मण्डनमिश्रगृहं प्रत्यावृत्तः। शापमुक्ता च सरस्वती मण्डनेन साकं तस्य अभ्यर्चनं विकीर्य्य तच्छिष्यतां स्वीचकार। इदमेव भारतीशङ्करसंवादस्य इतिवृत्तम्।

पुण्यक्षेत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे अयं शास्त्रीयसंवादो नादृष्टपूर्वः। उपनिष-त्कालादारभ्य भारतीशङ्करसंवादसन्निवेशनं यावत् अस्माकं देशे महिलायाः मर्य्यादा अतिशायिनी वर्तते। अद्यापि महिला विजयवैजयन्त्या परिमूषिता चास्ति। राजपृष्ठपोषकताया अभावात् सम्प्रति नारी शास्त्रीयाध्ययने आत्मानं न योजयति इत्यत्र तस्याः प्रतिभा अवलुप्ता इति नैव विचारासहः।

प्रतिभायाः विनियोगः यदि औचित्यं नाभिलष्येत नुनं विशृङ्खलाः अवसरान् लप्सेरन्। नार्य्यः इदानीमपि प्रतिष्ठायाः समुन्नतस्तरेषु विद्यमानाः देदीप्यमानाः राराजन्ते भौतिकज्ञानेन व्यवहारेण च सम्पन्नाः प्राशासनिक-क्षेत्रे सामरिकविभागे प्रयुक्तिविद्याहरणे विज्ञानागारे क्षपशास्त्रप्रयोगे चन्द्रादि-ग्रहपृष्ठे नोवेलपुरस्कारस्याधिगमे राजनीतौ गृहव्यापारे च समाधिकाधिका-रिण्यः वभ्राजन्ते। समाजेन आचार्यैः पितृभ्यां च परमार्थविद्या नासाद्य ताः शास्त्रार्थविचक्षताः न प्राप्यन्ते इत्यत्र वयमेव बीजं दुर्द्दिनस्य दौर्भाग्यस्य दुः-स्थितेश्च।

महिलानां मार्गदर्शनं चेत् प्रस्तूयेत तर्हि इदानीमपि नार्य्यो ब्रह्मवादि-नीतया पुरुषस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य, मार्गदर्शिकात्वेन आत्मज्ञानं ददीरन् येन पथभ्रष्टा जनता, मार्गविच्युतसमाजः दिग्भ्रष्टाः नागरीकाश्च सन्मार्गे प्रर-वर्तेरन्।

यद्यपि संवादमिममङ्गीकृत्य नैकाः दन्तकथाः श्रूयन्ते– तथापि इदं किंवदन्तीमात्रमिति नोपेक्षणीयम्। रामायणभारतादिसत्यवत् इदमपि अवि-

तथं लोकग्राह्यम् ऐतिहासिकं संघटनम्। इन्द्रियमात्रविचारविमूढाः इतिहासकाराः समाधे साधनस्य च प्राथमिकं सोपानं न आरुह्य स्वबुद्धिविषयतया यत् पाश्चात्यधारामनुसृत्य आम्रेड़यन्ति तत् प्रलापमात्रम्। तत्प्रलापं प्रमाणीकृत्य ये आत्मनः प्रेक्षाविन्मानिनः संवादनाम्ना विसंवादं प्रस्तुवन्ति तदेव तेषाम् अल्पज्ञतायाः विलापमात्रम्। एतत् न वाग्मिता किन्तु वाचालता खलु। अनया वाचालतया वेदस्य अपौरुषेयस्य कालपरिगणनं क्रियते। रामायणम् आख्यानमात्रमिति लोकमातरं सुरनिम्नगां नदीमिति मर्यादापुरुषोत्तमं श्रीरामं नारीविरोधिनमिति लीलापुरुषोत्तमं श्रीकृष्णं कामिनमिति अनुप्लुतचेतसः सङ्कीर्णान् इति महिलाः भोगसामग्रीः इति कथयन्तः वर्णसङ्कराः कापुरुषाः मानिमन्याः विगतलज्जाः संसारेऽस्मिन् यत्र तत्र परिभ्रमन्तः स्वार्थकैन्द्रिकताः सञ्चिन्वन्ति। वयं शास्त्रचक्षुषः दिवान्धानाम् उलूकानामिव तेषां कुत्सितासु गीर्षु कर्णपातलेशावकाशं न कामयामहे।

अस्माकं संस्कृतिः नारी-पुरुषयोः लिङ्ग-जाति-वर्णभेदान् अविगणय्य आत्मज्ञानसंचारे दाक्षिण्यं निर्वहति। तस्मात् गार्ग्याः मनीषायां संप्रीतः याज्ञवल्क्यः तां सहधर्मिणीत्वेन अङ्गीचकार। भारत्या पराजित आत्मज्ञानिवंशभूषणावतंसः श्रीशङ्कराचार्यः परकायावेशं स्वीचक्रे। आत्मज्ञानस्य इयमुद्गीतिः–

न मे मृत्युशंका न मे जातिभेदः
पिता नैव मे नैव माता न जन्म।
न बंधुः न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यं
चिदानंदरूपं शिवोहं शिवोहम्॥[23]

शास्त्रेषु शृङ्खलाविमर्शम् अधिकारविमर्शम् अधिकृत्य सत्यस्य कर्त्तव्यस्य भिन्नरूपता दृष्टा। किन्तु अन्ततोगत्वा सर्वस्यापि संस्कारस्य, बोधस्य, क्रियायाः ज्ञाने एव परिसमाप्तिः –

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥[24]

उपनिषद्वाङ्मयस्य अयमेवोपसंहारः –

---

[23] निर्वाणषट्कम् - ५

[24] श्रीमद्भगवद्गीता ४। ३७

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥[25]

अस्मिन् आत्मज्ञानयज्ञे आत्मनः आहुतीः प्रदाय मैत्रेयी-गार्गी-लोपामुद्रा-विजिका-भारत्याद्याः नामरूपादिविनिर्मुक्ताः स्त्र्यादिशरीरभेदनिरपेक्षाः सत्यः ब्रह्मयज्ञपुरोहिताः समभवन्। यथा प्रदीपः अन्धकारे यावान् शोभते न तथा दिवसे समागते, तथा प्रकृतिप्रधानशरीरवतीषु आत्मज्ञानं पुरुषापेक्षया समधिकं शोभतेतमाम्। तदुक्तम्– **स्त्रीः ब्रह्मा बभूविथ**[26]– इति शम्।

निष्कर्षः –

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते।
यज्ञनो भगवते विदधीत मानं
तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः॥[27]

अस्य पदस्य अयं भावः – अप्राकृतानन्तकल्याणगुणाब्धये भगवते प्राकृतेन अज्ञजनेन प्रदत्तं मानं नैव भगवतः उत्कर्षं जनयति, किन्तु मानप्रदातुः स्वस्य एव समुत्कर्षं सम्प्रापयति। यथा मुखे कृतः शृङ्गारः प्रतिमुखस्य = प्रतिबिम्बस्य शोभाभिवर्द्धनं कुरुते तद्वित्यर्थः। प्रकरणस्यास्य अयमभिप्रायः यत् माननीयानां माननेन अर्चनीयानामर्चनेन अभिवन्द्यानामभिवन्दनेन मानदो जनः स्वयं समर्चितो भवति। वस्तुतः सम्मानभाजां महिलानां सम्माननं समर्चनं संपूजनं समाजस्य देशस्य राष्ट्रस्य जातेः व्यक्तेश्चाभिनन्दनम्। तदुक्तं भगवता मनुना –

यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥[28]

---

[25] मुण्डकोपनिषत् ३।२।८

[26] ऋग्वेदः ८।३३।१९

[27] श्रीमद्.भा. ७।९।११

[28] मनुस्मृति. ३।५६

प्रकृतप्रसङ्गे महिलानां भारतीयमनस्विनीप्रमुखाणां महनीयमौदार्यं सुविपुला प्रज्ञान्विता मेधा निरतिशायिनी संस्कृतिप्राणता च दिग्दर्शनव्याजेन प्रदर्शिता। तत्र इदमित्थमवधेयम् –

१. भगवतः चतुराननस्य दिव्यसर्जनकलायाः नैपुण्यं समधिकमहत्त्वं च सम्पादयन्ती प्रभवन्ती नैरन्तर्येण प्रकृतिपूरुषयोः सृष्टिः । तत्र शक्ति-स्वरूपा भ्राजते नारी या नरस्य विभिन्नासु भूमिकासु आकारवैभिन्नं स्वीकृत्य जननीत्वेन परिपालयन्ती भगिनीत्वेन स्नेहं सदिच्छामभि-लषन्ती बान्धवीत्वेन सन्मार्गं प्रदर्शयन्ती कान्तात्वेन जीवनसङ्गिनीत्वेन वा धर्मार्थकाममोक्षद्वारमुद्धाटयन्ती चेतस्सौन्दर्य्यं समुल्लासयन्ती कृत्स्नां जीवनजाह्नवीमतिवाहयतीति सत्यम्। तस्माद् नार्य्याः महत्त्वमुद्गायता कविना शूद्रकेन इदमभाणि –

स्त्रियो हि नाम खल्वेताः निसर्गादेव पण्डिताः।
पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते॥[29]

२. विपुलप्रतिभान्विताः नार्य्यः इदानीमपि यत्र तत्र विभ्राजन्ते। साहित्ये विज्ञाने प्रोद्योगे कला-कौशलप्रदर्शने, क्रीड़ायां, राजनीतौ सर्वत्र मनस्विनीनां मनो-वचः-क्रियानिवेशो दरीदृश्यते। किन्तु संस्कृतेः परम्परायाः नैतिकतायाः आदर्शवादस्य उदारतायाः अभावात् ताः अद्य नैकेषु विषयेषु पाटव्यं लभमाना अपि समाजाय तादृश्यः कल्याण्यो न भवितुमर्हन्तीत्यत्र कारणं दिग्दर्शनाभावः। अधुनाऽपि महिलाः समाजेन प्रशिक्षणं चेत् लभेरन् विश्वस्य सर्वाः अपि समस्याः सूपशान्ताः जायेरन्। यतो हि माता चेत् शक्तिमती सम्पद्येत सशक्ताः सम्भवेयुः पुत्राः, तैः सशक्तो भवेदयं समाजः।

३. महिलाश्च स्वयं शक्तिरूपाः **"सहस्रं तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते"** इति जानन्तो अपि पुरुषैः साकं समानतां कामयमानाः हास्यास्पदाः मा भवेयुः। शृङ्गारं परिधेयमात्रम् वा आत्मपरिचितित्वेन न संगृह्य सुमेधाः

---
[29] मृच्छकटिके ४।१९

मनीषाः संस्कारान् संस्कृतीश्च आत्मसम्पत्त्वेन चेत् ताः गृह्णीयुः तर्हि - सशक्तीकरणस्य नावशिष्येतावश्यकता।

विकसितभारतम् इति यद् सङ्कल्पनं श्रद्धेयानां माननीयानां प्रधानमन्त्रिमहोदयानाम् अग्रेसरति सम्प्रति तस्य रूपायनं महिलानां वास्तवमनीषासमजननेन अवश्यं साफल्यं भजेत इत्यत्र मतिमतां मतिः गतिश्च।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- ईशादि नौ उपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.- २०६८।
- उपनिषद्भाष्यम्. प्रथमखण्डः, श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीकया कठतैत्तिरीयभाष्याणां माण्डूक्यप्रसिद्धाचार्यान्तरटीकाभिः सटीकतैत्तिरीयवार्तिकेन च समलङ्कृतम्. सम्पादकः- सं .एस . सुब्रह्मण्यशास्त्री. वाराणसी, श्रीदक्षिणामूर्ति-मठ-पण्डितप्रवर-कृष्णजोयिस. शाङ्करदर्शनमर्मप्रकाशः. Editor-Dr.M.L.Narakrishna Murthy. Tirupati :Rastriya Sanskrit Vidyapeetha, २००९।
- बृहदारण्यकोपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुरः : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.-२०७०
- भगवच्छङ्कराचार्यः. अपरोक्षानुभूतिः. श्रीस्वामिविद्यारण्यमुनिविरचितया दीपिकया सहिता. व्याख्या-कारः सम्पादकश्च—चित्तनारायणपाठकः. वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, २०१२।
- भगवान् पाणिनिः. अष्टाध्यायी. पदच्छेद-वृत्ति-वार्तिक-टिप्पणी-सहिता. सम्पादकः—श्रीगोपालदत्त-पाण्डेयः. वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०१६।
- मुण्डकोपनिषद्. सम्पादकः- ब्रह्मचारिमेधाचैतन्यः. दण्डिस्वामी-दामोदर-आश्रमः, २००८।
- श्रीमद्भगवद्गीता. अष्टटीकोपेता. सम्पादकः- प.वासुदेवलक्ष्मणशास्त्री-पणशीकर. दिल्ली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००९।

- श्रीमद्भागवतमहापुराणम्. श्रीधरस्वामिविरचितया भावार्थबोधिनीनाम्न्या संस्कृतटीकया समुपेतम्. संस्कृता-आचार्यजगदीशलालशास्त्री. दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास, १९८८।

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

भारतीयसामाजिकजीवने मनुस्मृतेः प्रभावः

डॉ. रूपा वि.
सहायकाचर्यः, व्याकरणानुभागः
श्री शङ्कराचार्यसंस्कृतविश्वविद्यालयः, कालाडी
(Sub ID: CSU/SV-038)

शोधसारः - *मनुस्मृतौ मनुष्यस्य स्वस्य परस्य च कर्तव्यविषये विविधाः व्यक्तिगत-व्यवहाराः विधिसंहिताः च समाविष्टाः सन्ति। केवलं विधिशास्त्रात् परं मनुस्मृतिः दैनन्दिनजीवने व्यापिका। नियमः धर्मः राष्ट्रमीमांसा राजधर्माः वर्णधर्माः आश्रमधर्माः इत्येवं धर्माणां सामान्यविशेषभेदौ भरणव्यवस्थादिकञ्च अस्यां प्रतिपादितम् इत्येव-मादिकं स्मृतेरस्याः व्यक्तिजीवने सामाजिकजीवने समस्तासु मेखलासु च प्राधान्यं प्रभावं प्रायोगिकताञ्च सूचयति। आध्यात्मिकप्रगत्यर्थम् अपि अस्यां तत्त्वोपदेशाः दृश्यन्ते। इत्थं सार्वकालिकं सामूहिकं ज्ञानं स्मृतावस्यां प्रतिबिम्बितं वर्तते। भारतीय-सामाजिकजीवने स्मृतिरियं बहुधा प्रभावयुक्ता भवत्येव। अत एव एषा स्मृतिः आचारं ग्राहयन्ती सती भारतीयसामाजिकजीवने कीदृशं प्रभावम् आवहति इति विषयेऽत्र कश्चन प्रयासः क्रियते अनेन पत्रेण।*

कूटशब्दाः - मानवधर्मशास्त्रम्, आश्रमधर्माः, सर्वज्ञानमयः इत्यादयः ।

स्मृतिषु प्राचीना प्रसिद्धा च मनुस्मृतिः धर्मशास्त्रविभागे अन्तर्भवति। मानवजीवने मार्गदर्शकभूतानि आचारानुष्ठानानि वेदेषु सर्वत्र प्रसृतानि भवन्ति । तेषां क्रोडीकरणं भवति मनुस्मृतौ । आश्रमधर्माः अस्यां मुख्यप्रति-पाद्यम्। ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु करणीयानि धर्मानुष्ठानानि प्रतिपाद्यानि भवन्ति अस्यां स्मृतौ। प्रथमोऽध्यायः प्रपञ्चसृष्टिं प्रतिपादयति। द्वितीये संस्काराणां विधिः ब्रह्मचर्यनियमाः, तृतीयेऽध्याये गुरुशुश्रूषा पञ्चमहायज्ञानां विधिः, चतुर्थे गृहस्थाश्रमधर्माः विवाहप्रकाराः च वर्णिताः। पञ्चमः भोजन-क्रमान् स्त्रीधर्मान् च प्रतिपादयति। षष्ठोऽध्यायः वानप्रस्थसंन्यासाश्रमयोः प्रतिपादकः। सप्तमः अध्यायः राष्ट्रतन्त्रं राजधर्मं च प्रतिपादयति। अष्टमे

अध्याये सिविल्-क्रिमिनल् नियमाः प्रतिपादिताः। नवमः पुरुषसम्बन्धं चातुर्वर्ण्यव्यवस्थां च प्रतिपादयति। दशमोऽपि चातुर्वर्णिकव्यवस्थाप्रतिपादकः। एकादशोऽध्यायः बहुप्रकारान् विषयान् प्रतिपादयति। एवम् एते अध्यायाः लौकिककार्याणि प्रतिपादयन्ति। द्वादशोऽध्यायः मोक्षप्राप्तये आत्मसाक्षात्काराय वा उपकारकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम् आध्यात्मिकं च विषयं प्रतिपादयति। वेदेभ्यः गृहीताः आशयाः तथा लौकिकजीवितानुभवानां सामूहिकाचाराणां पाठाः च मनुस्मृतौ दृश्यन्ते। द्वादशसु अध्यायेषु भरणनियमाः धर्मशास्त्रं राष्ट्रमीमांसा राजधर्मः प्रजाधर्मः इत्येवमारभ्य व्यक्तिजीवने सामूहिकजीवने तथा समस्तक्षेत्रेषु च सुघटितं किञ्चित् शास्त्रं भवतीदं मानवधर्मशास्त्रं मनुस्मृत्याभिधम्। सामूहिकबौद्धिकाध्यात्मिकाः च तत्त्वोपदेशाः मनुस्मृतौ द्रष्टुं शक्यन्ते।

भारतस्य प्राचीनां संस्कृतिम् अवगन्तुं वेदेतिहासादयः पुराणं धर्मशास्त्रं वेदाङ्गानि चेत्यादीनि उपकुर्वन्ति।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताः चतुर्दश ॥

इत्युक्तदिशा चतुर्दशसु विद्यासु एकं खलु धर्मशास्त्रम्। तदेतत् धर्मशास्त्रम् एव स्मृतिशब्देन व्यवह्रियते। श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु स्मृतिः। सत्स्वपि अनेकासु याज्ञवल्क्यादिषु स्मृतिषु मनुस्मृतेः एव प्राशस्त्यम्। यतो हि सैषा स्मृतिस्तु वेदप्रतिपादितानां तत्त्वानाम् आधारेण विरचिता भवति। तदुक्तम्-

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना प्रतिपादितः
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः।
मनुस्मृतिविरुद्धा या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते
वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतेः॥[1]

सामूहिकजीवने धार्मिकमूल्यानि अत्यन्तापेक्षितानि भवन्ति। मानवैः किं कार्यं किमकार्यं कथं भवितव्यम् इत्येवं धर्मं संस्कृतिञ्च जानन् जीवने

---

[1] मनुस्मृतिः २ /७

आचरन् पालयन् वा यः धर्मेण मार्गेण प्रवर्तते सः तेनैव धर्मेण रक्षितः भवति। तदुच्यते - धर्मो रक्षति रक्षितः' इति।

मानवसंहिता अथवा मानवधर्मशास्त्रम् इत्यपि अभिधीयते मनुस्मृतिः। मन् धातोः उणादिना उप्रत्ययेन मनुशब्दः निष्पद्यते। मान्यते अनेनेति मनुः इति च। द्वादशाध्याययुते अस्मिन् ग्रन्थे मानवमङ्गलाय उपकारकाः बहवः उत्कृष्टाः आशयाः द्रष्टुं शक्यन्ते । अस्यामेव स्मृतौ चतुर्विधपुरुषार्थानां विवेचनं कृतं वर्तते। नीतिः नियमः धर्मः राष्ट्रमीमांसा राजधर्माः वर्णधर्माः आश्रमधर्माः इत्येवं धर्माणां सामान्यविशेषभेदौ भरणव्यवस्थाः इत्येवमादिकम् स्मृतेरस्याः व्यक्तिजीवने सामाजिकजीवने अपि तु समस्तासु मेखलासु च प्राधान्यं प्रभावं प्रायोगिकताञ्च सूचयति। आध्यात्मिकप्रगत्यर्थम् अपि अस्यां तत्त्वोपदेशाः दृश्यन्ते। इत्थं सार्वकालिकं सामूहिकं ज्ञानं स्मृतावस्यां प्रतिबिम्बितं वर्तते। अत एव एषा स्मृतिः आचारं ग्राहयन्ती सती भारतीयसामाजिकजीवने कीदृशं प्रभावम् आवहति इति विषयेऽत्र कश्चन प्रयासः क्रियते अनेन पत्रेण। भारतीयसामाजिकजीवने स्मृतिरियं बहुधा प्रभावयुक्ता भवत्येव। तेषु प्रभावभूतेषु अंशेषु एते श्रद्धेयाः केचन प्रतिपाद्यन्ते।

सांस्कृतिकमण्डले प्रभावः।

मानवसंस्कृतौ धर्मस्य महिमा वर्तते। यतोऽभ्युदयनिश्श्रेयससिद्धिः भवति सः धर्मः। यं क्रियमाणम् आर्याः प्रशंसन्ति स धर्मः यं निन्दन्ति सः अधर्मः। लोकः ध्रियते अनेन लोकं धरति धारयति वा य सः धर्मः इति धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः। तस्य च पुण्यं प्रीतिः आचारः वेदः इत्येवमर्थाः। तदुक्तं मनुना -

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्[२]॥ इति।।
'अविज्ञाय कुलं धर्मं तथा चैव संस्कृतिम्।
मानवो मानवो न हि स्थान केवलं पशुरेव हि सः।।

---

२ तत्रैव २/१२

3 तत्रैव

इत्युक्तिः मानवजीवने धर्मस्य प्राधान्यं सूचयति।

अर्थोऽपि नैकः स्मृतयो विभिन्नाः।
नैको मुनिः यस्य मतं प्रमाणम् ॥
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्
महाजनो येन गतः स पन्थाः।

इत्युक्तदिशा यद्यपि बहवः स्मृतिग्रन्थाः भवेयुः मुनीनां विभिन्नाः मतयः स्युः तथापि धर्मस्य साक्षात् स्वरूपं तु तिरोहितं भवति। तत्र महाजनो येन पथा गच्छति तत्पथा सञ्चरन्तः तेषामाचारान् पालयन्ति स्म सामान्य-जनाः इत्यनेन लोकाचारदृष्टान्तेन संस्कृतौ धर्मस्य आचारस्य वा प्राधान्यम् अवगच्छामः। सोऽयं लोकाचार : मनुस्मृतावपि समर्थितः।

येनास्य पितरो याताः येन याता पितामहाः।
तेन यायात् सतां मार्गं येन गच्छन्नरिष्यति[3]॥

इत्थं लोकव्यवहारपूर्वकं धर्माचरणं मनुप्रोक्तम् अवगम्य तत्प्रभावितः कश्चन जीवने कल्याणम् अनुभूय स्मृतिवचनं पालयन् अस्याः स्मृतेः सामाजिकजीवने प्रभावदृष्टान्तभूतः सन् वर्तत एव।

एवम् अस्माभिरपि धर्मरक्षायै यतनीयम्। धर्मस्य स्थापना कर्तव्या इति उद्बोधयन्तीयं स्मृतिः जीवने पालनीयान् गुणान् अहिंसेत्यादीन् प्रतिपाद्य–

एक एव सुहृद् धर्मो निधनेऽपि अनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥[4]

इति सैव निधनेऽपि सुहृद् इव अनुयाति इत्युक्त्वा मानवजीवने इयं स्मृतिः बहुधा उपकारिकैवेति समर्थयति।

पुरुषार्थावाप्तये प्रेरिका।

---

[4] तत्रैव -८ /१२७

धर्मार्थादिचतुष्टयं प्राप्तुं प्रेरयति मानवान् इयं स्मृतिः। यथा धर्मपालनं कर्तव्यं तेन अर्थोपार्जनं तेनैवार्जितेनार्थेन कामानां भौतिकसुखानाञ्च प्राप्तिः। तस्मात् आनन्दम् अनुभूय तदपि अनित्यम् इति बुद्ध्या मोक्षस्य कृते यतनीयम् इत्येवं ज्ञापयतीयं स्मृतिः। इत्थं धर्मार्थकाममोक्षचतुष्टयं मानवानामनिवार्यम् इति बोधयतीयं स्मृतिः।

आश्रमव्यवस्थायापालने सहायिका।

आश्रमधर्माः स्मृतेरस्याः एकः मुख्यः विषयः। जनानां जीवनकाले ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासरूपं चातुर्विध्यं मनुना प्रोक्तं निर्दिष्टं वर्तते। ब्रह्मचर्यावस्थायां बालकानां विद्याध्ययनं तपोमयजीवनयापनञ्च विहितम्। सद्गुणानाम् आर्जनम्। ततः विद्याध्ययनानन्तरं विवाहादिकं कृत्वा गृहस्थाश्रमधर्मान् पालयितुं प्रेरयतीयं स्मृतिः। तत्र मानवजीवने गार्हस्थ्यधर्मः महान् एव। मानवानां कौटुम्बिकं सामाजिकं च जीवनम् उत्तमम् विधातुं स्मृतिरियं सहायिकैव।

ततश्च अरण्ये वसन् यमादिनियमानां पालनं ततः सांसारिकदुःखात् निवृत्तिं च प्राप्तुं स्मृत्युक्ताश्रमधर्मानुष्ठानेन शक्यत एव। चतुर्थे संन्यासाश्रमे सांसारिकविषयान् परित्यज्य आत्मपरमात्मविषयकं चिन्तनं क्रियते। इत्थम् आश्रमव्यवस्थापालने सामाजिकानां प्रेरिका उपकारिका वेयं स्मृतिः।

सामूहिकमण्डले प्रभावः।

स्मृत्याम् अस्यां प्रतिपादिताः धर्माः एव सामाजिकमण्डले सदस्यानां कर्तव्याकर्तव्यानां हेयोपादेयानां च मानदण्डतां प्राप्नुवन्ति। वर्णाश्रमव्यवस्थायाः सामूहिकी प्रसक्तिः वर्तत एव। समाजस्य व्यवस्थां सम्यक् चालयितुमेव मनुना अयं वर्णविभागः कृतः आसीत्। तत्र अध्ययनाध्यापनादिकं ब्राह्मणानां कर्तव्यम्। देशस्य समाजस्य च रक्षणं क्षत्रियाणाम्। गोरक्षा वाणिज्यं च वेश्यानाम्। एवं वर्णत्रयाणां जनानां सेवाकार्यम् शारीरिकञ्च कार्यं शूद्रवर्णानां प्रधानं कृत्यम् इति विभज्य कार्यानुसारम् सामूहिकमण्डले जनान् स्वीयं कर्तव्यम् अनुष्ठातुं स्मृतिः इयं बोधति।

इत्थं नानाजातीयानां जनानां श्रेयः सुखञ्च प्रदातुं स्मृतिरियम् सक्षमैव। सामूहिकजीवनस्य समस्ताः मेखलाः स्पृशन्ती इयं सामूहिकभद्रतायै व्यक्तिजीवने अनुष्ठेयानां कार्याणां च पालनाय प्रेरयति। इत्थम् इयं स्मृतिः व्यक्तेः परिवारस्य समूहस्य च स्थितिं सुदृढां करोति।

व्यक्तित्वविकासे सहायिका।

धार्मिकभावनया जनाः अहिंसा सत्यम् अक्रोधः क्षमा इन्द्रियनिग्रहः इत्येवं गुणान् जीवने पालयन्तः कामक्रोधलोभादिकैः विनिर्मुक्ताः सन्तः व्यक्तित्व-विकासं प्राप्नुवन्ति। इत्थं व्यक्तीनां व्यवहारे नियन्तारः सन् एते धर्माः सामाजिकीम् व्यवस्थां पालयन्तः वैयक्तिकं सामूहिकं च जीवनं भद्रं कुर्वन्ति।

आत्मनियन्त्रणे प्रभावः।

धर्मः व्यक्तीनां व्यवहाराणां नियन्त्रणे महत् स्थानमावहति। किं कार्यम् किमकार्यम् इति विषमे समुपस्थिते यथा न्यायालयेन औपचारिकतया नियमः क्रियते तद्वत् नैसर्गिकम् आत्मनियन्त्रणकार्यं प्रत्येकं व्यक्तौ धर्मः एवं करोति। इत्थम् आत्मनियन्त्रणे प्रेरिका सतीयं स्मृतिः न्यायालयेष्वपि प्रामाणिकत्वेन गृह्यत इत्यतः सामाजिकजीवने अस्याः प्रभावः वर्तते एव।

जिज्ञासूनाम् अनेके अमूल्याः आशयाः सन्ति अस्यां स्मृतौ। लौकिकोत्कर्षाय अनुष्ठेयानां कार्याणाम् उपदेशं यच्छति इयं स्मृतिः। द्वादशोऽध्यायस्तु आत्मसाक्षात्काराय मोक्षप्राप्तये च उपाधीः शास्ति । इत्थं लौकिक-जीवनानुभवानां समुदायाचाराणाम् च पाठाः अस्याः प्राप्य जनाः ममेदमिति परिग्रहत्यागेन परां गतिं प्राप्नुयुः।

अद्यापि भारतीयसमाजे अस्याः स्मृतेः सामूहिकी प्रसक्तिः अस्त्येव। अस्याम् आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकविषयाः विहिताः। एवं सामाजिकानाम् अस्याः उपरि प्रभावः अस्त्येव।

मनुस्मृतौ कालातीताः आशयाः दृश्यन्ते। मानवचिन्तायाः कालानुक्रमविकासपरिणामस्तरेषु त्याज्यग्राह्यबुद्ध्या अध्ययनाय स्मृतीयम् उपकरोति। आधुनिकनियमसंस्थानां न्यायालयानां च उत्पत्तेः प्राक्

नीतिन्यायव्यवस्थायाः आधारग्रन्थः मनुस्मृतिः याज्ञवल्क्यस्मृतिश्च आसीत्। अद्यापि हैन्दवव्यक्तिनियमानां व्याख्यानवेलायां नियमज्ञाः मनुस्मृतिम् आधारीकुर्वन्ति। मनुस्मृतौ मनुष्यस्य स्वस्य परस्य च कर्तव्यविषये विविधाः विधिसंहिताः अपि समाविष्टाः सन्ति। अस्मिन् ग्रन्थे व्यक्तिगतव्यवहाराः विस्तृताः सन्ति इत्यतः परं मनुस्मृतिः दैनन्दिनजीवने व्यापिका इत्यत्र नास्ति सन्देहः।

आधारग्रन्थसूची

1 मनुस्मृतिः मेधातिथि भाष्यसमेता सम्पा- गङ्गानाथ झा परिमल पब्लि-केशन्स, दिल्ली 2004

2 मनुस्मृति Universal Publications Thiruvanantapuram 2011

3 भारतीयसंस्कृतिसोपानम्– आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी– चौखम्बा सुर-भारती, प्रकाशन वाराणसी

4 Manusmriti, The Oxford International Encyclopedia of Legal History (2009), Oxford University Press

5 The idea of Hindu Law, P Bilimoria, Journal of the Oriental Society of Australia (Volume43) 2011

****

संस्कृतविमर्शः

(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

नृत्ये आध्यात्मिकतायाः स्थानम् एकं समीक्षणम्

शङ्कर च्याटार्जि

सहयोगाध्यापकः

ए.वि.एन.शिल. कलेज

अमलकुमारकरः

सहाध्यापकः

आलिपुरदुयार महिला महाविद्यालयः

(Sub ID: CSU/SV-003)

शोधसारः – *नृत्यगीतवाद्यादीनां तौर्यत्रिकाणामादिगुरुर्महादेवः पार्वतीपतिः। तस्य ढक्कानादादुद्भूतं छन्दसः अनुरणनम्। तौर्यत्रिकेषु नृत्यस्य क्रमविकाशः प्राग्वैदिका-द्वैदिकयुगे, वैदिकाद्वैदिकोत्तरयुगे, मध्ययुगे आधुनिकयुगे च न्यूनातिरिक्ततया संजात एव। नृत्ये व्यवहृतानां वाद्ययन्त्राणां ध्वनिषु तादृशी काचिच्छक्तिर्विद्यते या सारल्येन हृदयम् आकर्षति। स्वानुभवाय माध्यममिदं सुरच्छन्दः। अत एव तेन सह आध्यात्मिकतायाः योगसूत्रं वर्तत एवेति वक्तुं शक्यते। भारतीयदर्शनं हि आध्यात्मिकता-वादस्य दर्शनम्। अस्मिन् लेखे आध्यात्मिकताया विषयः व्याख्यातः। भोगवासनां परित्यज्य आत्मिकसुखस्य आध्यात्मिकसुखस्य वोपलब्धिः, चैतन्यस्य महत्त्वं च इति आध्यात्मिकताया अन्यतमोऽर्थः। यथा वैष्णवादर्शीनां कीर्तननृत्यं, यद्धि कृष्णोप-लब्धये साहाय्यं विदधाति। इत्थं नैकानि नृत्यानि सन्ति, यानि मूलादेव मुक्तिलाभाय सहकुर्वन्ति।*

कूटशब्दाः – नृत्यम्, धर्मः, आध्यात्मिकता, चेतना, मुक्तिः।

गुरुपरम्परायां प्राप्ता शिक्षा भवति नृत्यम् इति। अस्यादिगुरुर्भवति नटराज एव। प्रलयकर्तुः ताण्डवनृत्यादेव प्रकृतनृत्यस्य सूचना। भारतीय-सङ्गीतशास्त्रकाराः, भारतीयनृत्यस्य स्रष्टा शिव एवेति उद्घोषितवन्तः। यथोक्तं नाट्यशास्त्रे –

आङ्गिकं भुवनं यस्य वाचिकं सर्ववाङ्मयम्।
आहार्यं चन्द्रतारादि तं नुमः सात्त्विकं शिवम्॥[1]

अर्थात्, निखिलभुवनं यस्य आङ्गिकाभिनयस्य फलस्वरूपं, विश्वस्य समग्रध्वनिशब्दाः यस्य अभिनयादुद्भूताः, चन्द्रतारकादीनि ज्योतिर्मण्डलानि यस्य आभरणस्वरूपाणि, महान् शक्तिमान् असौ प्रकाशमानः, पञ्चभूते विराजितः, देवादिदेवः नटराज एव। सृष्टि-स्थिति-संहार-तिरोभाव-अनुग्रहाख्यासु पञ्च क्रियासु स्वं प्रकाशयति नटराजः। तस्माद्धारीतयनृत्यस्य उद्भवेन विकासेन च सह आध्यात्मिकता अङ्गाङ्गीसम्बन्धेन सम्बद्धः। शिल्पी स्वशिल्पेनैव देवतां पूजयति। अतः उभयोः संयोगः अन्योन्य एव।

नृत्ये स्वर-ध्वनि-वर्णानां समाहार एव शब्दः। अयं शब्द एव ब्रह्मेति। ब्रह्मज्ञानाय तत्स्वरूपं ज्ञातव्यम् अनुभवनीयं च, यस्य अन्यतमं माध्यमं भवतीदं नृत्यमिति। नृत्ये तालस्य भूमिका अपरिहार्या। **तल प्रतिष्ठायाम्** इति चौरादिकधातोः **घञ्प्रत्ययेन** निष्पन्नः तालशब्दः। अतः नृत्य-गीत-वाद्यादीनां प्रतिष्ठाता एव तालः इति –

तकारः शङ्करः प्रोक्त लकार शक्तिरुच्यते।
शिवशक्तिसमायोगात्ताल नामाभिधीयते॥[2]

अत्र **तकारेण** शङ्करः, **लकारेण** शक्तिः च उल्लिखिता। अतः हरगौर्य्योः **ताण्डवलास्ययोर्नृत्ययोः** आदिममक्षरद्वयं स्वीकृत्य तालस्य सृष्टिः।

प्राचीनभारते देवदास्याः उल्लेखः प्राप्यते। एता हि सम्पूर्णं जीवनं देवतानां पादकमलयोः चिरकालस्य कृते समर्पयन्ति। विभिन्नमन्दिरे मन्दिरसम्पृक्तनाटमन्दिरे च ता नृत्यन्ति स्म।

प्राचीनर्ग्वैदिकयुगे देवताः नृत्यशिल्पिनः इति चित्रिताः। यद्यपि मानवस्य कृते तदात्मविनोदनं, किन्तु धर्मीयदृष्ट्यां नृत्यमिदं भगवति आत्मनिवेदनम्। ऋग्वेदीययुगेऽस्मिन् विभिन्नप्रकारकधर्मीयाचारानुष्ठानावसरे प्रबलदैहिकाङ्गभङ्ग्या निवेदनं परिलक्षणीयम्। नृत्यविषये यानि वैशिष्ट्यान्यवेक्ष-

---

[1] नाट्यशास्त्रम्

[2] सङ्गीतशास्त्रम्

णीयानि – पौराणिकदेवताः नृत्यशिल्पिनः आसन्, समाजे नृत्यशिल्पिनां स्थानं या हि भगवति निवेदिताः, आङ्गिकाभिनयस्य सूत्रारम्भः इति त्रीणि। नृत्यप्रसङ्गः ऋक्संहितायां परिलक्ष्यते –

मर्तश्चिद्धो नृत्य मोरुक्म वक्षसः,
नृत्यमानोनृत्यन्न मर्तोसरणधर्मा स्वत्वं वसमानः चेति।[3]

सामगानेऽपि नृत्यप्रसङ्गः परिलक्षितः। गीतं व्यतिरिच्य नृत्यानुशीलनं पृथक्तया अभवत्। अत्र नृत्यं द्विधा विभक्तं – मार्गी देशी च, या हि नृत्यं नृत्तम् इति यथाक्रमेण आख्यातम्। अश्वमेधयज्ञः कश्चन प्रख्यातयज्ञः, यत्र विविधाचारानुष्ठानानि नृत्यस्य स्वरूपं सुन्दरं कुर्वन्ति। यथा अश्वस्य प्रत्यागमने सति वरणकाले योऽङ्गविक्षेपः क्रियते, तद्वरणनृत्यनाम्नाभिहितम्। एवञ्च अथर्ववेदे वीणासहितनृत्यस्योल्लेखो विद्यते–

को बाणं को नृत्यो दधौ[4]

अत्र स्तव-स्तुति-गाथा-गानैः सह नृत्यमपरिहार्यम्। इतोऽपि वेदे मण्डलनृत्यमुल्लिखितम्। कृष्णयजुर्वेदे **इराति**शब्दः आवृत्तिसहितनृत्यार्थे व्यवहृतः।

ततः वैदिकयुगस्य परवर्तिनि काले महाकाव्यकाले च वाल्मीकिमुनेः तत्त्वावधानेन राजसभायां नृत्यगीतादिभिः रामस्य स्वागतं विहितं लवकुशाभ्याम्। महाभारतीयः अर्जुनः नृत्यकलापारदर्शी उत्तराया नृत्यगुरुरूपेण नियुक्तश्च। कामसूत्रे ६४ कलासु नृत्यमन्तर्भावितवान् वात्सायनः। वराहपुराणे देवोद्देश्यनृत्यस्य विधिः उल्लिखितः। पद्मपुराणे कृष्णभक्तस्य नृत्यशक्तिः वर्णिता। भागवतपुराणे श्रीकृष्णगोप्योः रासनृत्यं, कालीयदमननृत्यं, बालगोपालस्य क्षीरनिधिचौर्यनृत्यम् इत्यादि। अतः नृत्यस्य प्राचीनत्वम् आध्यात्मिकतायाः वर्तमानं फलमेव।

---

[3] ऋक्संहिता

[4] अथर्ववेदः – १०।२।२७

➢ **विविधानामुत्सवानां नृत्यानां परिचयः –**

न ह्यन्त उत्सवानाम्। तत्र केचन उत्सवाः नृत्येन पाल्यन्ते। स्वं समर्पयन्ति अनेन नृत्योत्सवेन। उल्लेख्यं यत् कानिचन नृत्यानि भवन्ति यानि अव्यवहितरूपेणाध्यात्मिकतया सह युक्तानि, पुनश्च कानिचन भवन्ति येषां परिवेशनाय आध्यात्मिकतायाः विषयः प्रकाशनीय भवति। विविधप्रकार-कोत्सवनृत्यानि यथा–

मारिया-मुरिया – नृत्यमिदं मध्यप्रदेशीयानाम् आदिवासिनाम्। इष्टदेवतायाः सन्तुष्ट्यर्थं सायंकालादारभ्य समग्ररात्रिपर्यन्तं भवतीदं नृत्यम्। नृत्यमिदं संयुक्तं वर्तते।

वादना – पर्वतक्रोडे इयमपि आदिवासिनामुपस्थापना। अष्टमप्रहरमूलकं दलगतं कृष्णकीर्तनमिदम्। चमकालोके चन्द्रालोके वा सतालं नृत्येनानेन सर्वं समर्पयन्ति।

नवराणी – नृत्येनानेन मध्यप्रदेशीया जनाः पूर्णिमायां शक्तिदेवीं दण्डेश्वरीदेवीं च आराधयन्ति।

काकसारः – वर्णाढ्यकृष्युत्सवकाले इदं नृत्यं क्रियते। भगवतः आशीर्वाद-प्राप्तये युवकाः युवतयश्च दलगतभावेन नृत्यन्ति।

करमा – वर्षाकाले नवान्ने भीमसेनदेवतां पूजयित्वा आरात्रं करमानृत्यं कुर्वन्ति।

मणिपुरी – भारस्य पूर्वप्रान्ते नृत्यमिदं वैष्णवधर्मस्योपरि प्रतिष्ठितम्। अत्र शिल्पिनः साधनभक्तिमार्गरूपेण धर्माङ्गरूपेण च नृत्यम् अङ्गीकुर्वन्ति। आधिक्येन मानवाः वैष्णवाः, तेषाम् आराध्यः देवः श्रीकृष्णश्च।

कथ्थकः – उत्तरभारतस्य अतीव जनप्रियं नृत्यमिदम्। नृत्येऽस्मिन् वैष्णव-धर्मस्य प्रभावः परिलक्षितः। राधाकृष्णयोः प्रेमलीला, मीराबाई, तुलसीदासः, सुरदासस्य भक्तिगीतिः इत्यादीनां प्रभावोऽपि दरीदृश्यते।

रासलीला – उत्तरप्रदेशीयं नृत्यमिदं कृष्णमूलकम्।

बाउलनृत्यम् – अविभक्तबङ्गस्य प्रचलितं नृत्यमिदम्। आनन्दलहरी, एकतारा, करतालः डुबकि इत्यादिभिः जातिधर्मविमुक्तानां भावप्रवीणानां मनुष्याणां साधनागाथां प्रस्फुटयति इदं नृत्यम्।

जारीनृत्यम् – उभयोर्बङ्गयोः इस्लामिकनृत्यमिदम्। धौतवस्त्रं लुङ्गिवस्त्रं वा कुर्तावस्त्रं च परिधाय, पादयोः घण्टावाद्यं बद्धा, हस्तयोः रक्तिमकरवस्त्रं धृत्वा च महरमनामकोत्सवे स्वाराध्यं प्रति निवेदनमूलकमिदं नृत्यम्।

धामाइल् – त्रिपुरायाः किञ्चिद्विशिष्टं नृत्यमिदम्। यद्धि कृष्णस्य लौकिकप्रेम-कथाया विषयवस्तु प्रकटयति।

झुमुरनृत्यम् – जातीयसंहतेः प्रतीकम् इदं नृत्यम्।

उत्तरबङ्गस्य कानिचन नृत्यानि सन्ति यानि सर्वविश्रुतानि। यथा– चाइबाडिनृत्यम्, डोमफुनृत्यम्, राभानृत्यम्, व्रेसारपिदाननृत्यमिदं हि स्वागतमूलकं वर्तते। प्रकृतिदेवीमाधारीकृत्य जलपाइगुडिमण्डलस्यादिवासीनां मेचनृत्यं सुप्रसिद्धम्, इतोऽपि बागरुमवानृत्यमपि वसन्तोत्सवे पाल्यते। ते स्वकीयस्य शरीरस्य मनसः च पवित्रतां रक्षितुं कुर्वन्ति। इतोऽपि किञ्चन महत्त्वपूर्णं नृत्यं विद्यते, यद्धि राजवंशीनृत्यम् इति। यतो हि उत्तरबङ्गीयाः तिस्तानदीमाश्रित्य जीवन्ति, तस्मात्ते तिस्तानदीं देवीं मत्त्वा पूजयन्ति, आशीर्वादप्रार्थनाय च नृत्यमिदं कुर्वन्ति। एतस्य कृते मनोमुग्धकारकम् अतिपवित्रं च किञ्चिद्वाद्ययन्त्रं विद्यते। यथा – ढोलः, करतालः, काँसरः, मुखवंशी इत्यादीनि। एतद्व्यतिरिच्य दुकपानृत्यं, जितियावन्दनं, गावरुदेवनृत्यम् इत्यादीनि उत्सवनृत्यानि प्रसिद्धानि।

- **नृत्ये व्यवहृतानि विभिन्नप्रकारकवाद्ययन्त्राणि** –

नृत्येन सह गीतस्य कश्चन संयोगो वर्तते। गाने यानि यन्त्राणि व्यवह्रियन्ते तानि नृत्यस्य कृतेऽपि व्यवह्रियन्ते। एतस्य स्रष्टा स एव ईशः महादेवः स्वढक्कानादेन आदिमसुरच्छन्दांसि दोलयाञ्चक्रे –

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
उद्धर्तकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥[5]

अर्थात् आदिगुरोः ढक्कायाः एव शिवसूत्रजालं माहेश्वरसूत्रं च आविष्कृतम्। एवञ्च नृत्ये व्यवहृतेषु सर्वेषु वाद्ययन्त्रेषु तन्निर्गतासु ध्वनिसु च आध्यात्मिकतायाः विषयः प्रतिफलितो भवति। वादकः वाद्यशब्देनैवानन्द-मनुभवति, सुरेषु स्वं प्राप्नोति, सर्वेषां श्रोतृणां हृदये जीवति च। तथैव मुक्तये वितनोति। तादृशानि वाद्ययन्त्राणि हि –

वंशी – पुराणख्यातः वंशी भगवतः श्रीकृष्णस्य हस्ते परिलक्ष्यते। वंशीसुरेण समस्तं गोकुलं धाम च मुखरितमभवत्। तस्य लीलास्वरूपेण गोप्यः मोहिता आसन्। सप्तच्छिद्रविशिष्टवंशीवाद्येऽस्मिन् फूत्कारेण रागिणी आविष्क्रियते। कदाचित् स्टिल-ताम्र-कांस्य-स्वर्ण-रौप्य-वंशैः च निर्मितः दैर्घ्यैकपरिमितः, यतः द्वादशस्वराः निर्गच्छन्ति। येषु सप्तस्वराः अविकृताः, पञ्च विकृताश्च। सरल-टिपराइ-सानाइ-भिन-मोहनभेदात् पञ्च वंशी विश्वप्रसिद्धः।

ढाक-ढोलौ – लोकनृत्ये व्यवहृतं यन्त्रमिदम्। ढोलस्य पार्श्वद्वयं चर्मनिर्मितम्। यद्यपि चर्म अपवित्रमिति मन्यते, तथापि कस्मिन्नपि माङ्गलिकानुष्ठाने यथा दुर्गापूजाकाले कालिपूजावसरे वा महरमे चेत्यादिषु उत्सवेषु वाद्ययन्त्रमिदं व्यवह्रियते। माङ्गलिकानुष्ठानेषु व्यवहृतेषु वाद्येषु इदं वाद्यमन्यतमं, यतो हि अतीवसारल्येनास्य तालः सर्वेषां मनः आकर्षति। डमडमशब्दैः वादकः श्रोता च उभावपि अन्यस्मिन् जगति विराजेते।

एकतारा दोतारा च – तन्त्रैकविशिष्टं वाद्यम् एकतारा इति, तन्त्रद्वयविशिष्टं वाद्यं दोतारा इति चोच्यते। देशीयसंस्कृतेः ऐतिह्यस्वरूपमिदम्। अस्य यन्त्रस्य सुरे प्रकृतेः आस्वादो जायते। मृदः घ्राणमनुभूयते। अस्य व्यवहर्तारः सन्न्यासिनः साधवो वा एकवर्णविशिष्टवस्त्रं परिधाय सुरेण मुक्तिपथम् अन्विषन्ति। कूष्माण्डेन नारिकेलफलेन वा निर्मितस्यास्य सुरः समग्रं भुवनमान्दोलयति। इतोऽपि गुबगुबिः, खमकः, आनन्दलहरी इत्यादिप्रकारकं भवति।

---

[5] वरदराजकृतलघुसिद्धान्तकौमुद्याः भूमिका

काँसरः – झाँझः काँसरो वा एकं वाद्ययन्त्रं, यद्धि दैनन्दिनपूजार्चनासु माङ्गलिकानुष्ठानेषु व्यवह्रियते। अस्य ध्वनौ कश्चन आध्यात्मिकसुरः अस्ति।

वीणा – वाद्ययन्त्रस्यास्य उल्लेखः न केवलमुपनिषदि, अपि तु महाभारतेऽपि दरीदृश्यते।[6] भरतः नाट्यशास्त्रे सङ्गीत-अभिनयकलाप्रसङ्गेषु वीणाया व्यवहारमुदाजहार। ऐतरेयारण्यके शाङ्खायनारण्यके च नारदर्षिः वीणावादकरूपेण उद्घोषितः।[7] प्रायः त्रि-चतुर्दैर्घ्यविशिष्टे यन्त्रेऽस्मिन् तन्त्रचतुष्टयं विद्यते, सहायकद्रोनत्रयं वर्तते च, यैः सुमधुरध्वनिर्निर्गच्छति।

हारमोनियम् – सङ्गीतशास्त्रे वाद्ययन्त्रस्यास्य महत्त्वमपरिहार्यम्। विशेषतः कीर्तनगाने सुरसाधने उत्तमतां भजते। श्वेत-कृष्णवर्णीययवनिकयोः वर्णमयसुरकुहकेन श्रोतुः मनः आकर्षति। आरोहावरोहाभ्यां यः सुरः कर्णपथमायाति, तेन अतिसारल्येनैव आनन्दः जायते। एतद्व्यतिरिच्य तवलाबाँये, सेतारः, खोलः, पाखोयाजः, मन्दिरा, वेहाला, तानपुरा, खञ्जरी, नागेश्वरम्, पुङ्गी, मृदङ्गम्, घण्टा, गङ् इत्यादीनि हृदयग्राहिणि वाद्ययन्त्राणि न केवलं शास्त्रीय-सङ्गीते अपरिहार्याणि, अपि तु सम्प्रति सर्वप्रकारकसङ्गीतविषये अपरिहार्याणि एव।

➢ **नृत्ये व्यवहृतमुद्रासु आध्यात्मिकता –**

भरतकृतनाट्यशास्त्रे त्रयोदश संयुक्ताः चतुर्दश असंयुक्ताः च मुद्राः प्राप्यन्ते–

संयुक्तमुद्रा –

अञ्जलिश्च कपोताश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा।
कटकार्ध्वमानश्च ह्युत्सङ्गो निषधस्तथा।
दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च।
गजदन्तोऽवहित्थश्च वर्धमानस्तथैव च॥
एते तु संयुक्तहस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश॥[8]

अत्र प्रत्येकं मुद्रायाः अर्थे व्यवहारे च आध्यात्मिकता वर्तते। साधारणतः देवतानां गुरुजनानां च अभिवादने अञ्जलिमुद्रा व्यवह्रियते,

---

[6] अक्स्फोर्डडिक्शनारि – पृ.सं. १००५

[7] ऐतरेयः – ३।२।५, शांखायनः – ८।९

[8] नाट्यशास्त्रम् – ९।८

शपथग्रहणे विनयप्रदर्शने गुरुसम्भाषणे च कपोतमुद्रा, अङ्गमोटने जनसमागमे च कर्कटमुद्रा, आकाश-मेघ-दिगित्यादिबोधनाय स्वस्तिकमुद्रा, राज्याभिषेक-पूजा-ताम्बूलादिग्रहणेषु कटाकाबर्द्धनमुद्रा, आलिङ्गन-लज्जा-शिशु-शिक्षादिबोधनाय उत्सङ्गमुद्रा, ग्रहणे संग्रहे धारणे गर्वे च निषधमुद्रा, विषादे आवेगे मुर्च्छादिषु च दोलहस्तमुद्रा, जल-भोज्यग्रहणेषु पुष्पपुट-मुद्रा, व्याघ्रसिंहादिजन्तुबोधनाय मकरमुद्रा, वरयात्रायां बधूग्रहणे स्तम्भग्रहणे च गजदन्तमुद्रा, निःश्वासे गात्रदर्शने उत्कण्ठाप्रकाशे च अवहित्थमुद्रा, हस्त-यवनिका-वातायनाद्युन्मोचने वर्धमानहस्तमुद्रा च व्यवह्रियते।

इतोऽपि अभिनयदर्पणानुसारेण शिवलिङ्गमुद्रा शिवलिङ्गं बोधयितुं, मत्स्य-कूर्म-वराह-गरुडादिमुद्राचतुष्टयं विष्णोः अवतारसमूहान् दर्शयितुं, शङ्खमुद्रा शङ्खं, चक्रमुद्रा चक्रं च बोधयितुं व्यवह्रियते।

असंयुक्तमुद्रा –

पताकस्त्रिपताकाश्च तथा वै कर्त्तरीमुखः।
अर्द्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डस्तथैव च॥

मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थश्च खटकामुखः।
सूच्यास्यः पद्मकोशः सर्पशिरा मृगशीर्षकः॥

काङ्गलकोहलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा।
हंसास्य हंसपक्षकश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा॥

ऊर्णाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतीरीरिताः॥[९]

साधारणतः आशीर्वाद-शपथ-मास-वर्षादिषु पताकामुद्रा, मुकुट-प्रदीप-बाण-अग्निशिखादिषु त्रिपताकामुद्रा, विच्छेद-विपर्यस्तादिषु कर्त्तरी-मुखमुद्रा, कृष्णाष्टमीतिथेः चन्द्रे ध्याने भावनायां नमस्कारादिषु च अर्द्धचन्द्र-मुद्रा, विषपाने अमृतपाने वा झञ्झावाते च अरालमुद्रा, बाणप्रयोगादिषु शुकतुण्डमुद्रा, दृढतायां स्थैर्ये मुष्ठिमुद्रा, कामभावे शिवलिङ्ग-मदनदेव-धनादिषु च शिखरमुद्रा, लक्ष्मी-सरस्वती-आरत्यादिषु च कपित्थमुद्रा, कुसुमचयने मालाधारणे वचनादिषु च खटकामुखमुद्रा, परमब्रह्मभावनायां

[९] नाट्यशास्त्रम् – ९।८

सूचीमुखमुद्रा, फलमूलादिग्रहणे पद्मकोषमुद्रा, चन्दनबोधनाय सर्पदेवाय जलप्रदानाय सर्पशीर्षमुद्रा, स्त्रीलोकललाटे तिलकदर्शनाय मृगमुखे च मृगशीर्षमुद्रा, लकुचफले नारिकेलफले चातके घण्टायां च काङ्गलमुद्रा, प्रस्फुटितपद्मे पूर्णचन्द्रे दर्पणे शकटादिषु च अलपद्ममुद्रा, विभिन्नधातुषु घृततैलयोः जातौ च चतुरमुद्रा, भ्रमरे शुके सारसे कोकिलादिषु च भ्रमर-मुद्रा, मङ्गलसूचके हंसास्यमुद्रा, षट्संख्यकाचमने चन्दनलेपनादिषु च हंस-पक्षकमुद्रा, उदरबलिदानादिषु च सन्दंशमुद्रा, कुमुदे जलपद्मे कदलीपुष्पे पञ्चशरभोजने मुकुलमुद्रा, मर्कटादिविविधकीटपतङ्गे ऊर्णनामुद्रा, कुक्कुट-बक-काक-गोवत्सादिषु ताम्रचूडमुद्रा च व्यवह्रियते।

➢ **रसभावयोः आध्यात्मिकता –**

नाट्यशास्त्रमतानुसारं नृत्ये नव रसाः वर्तन्ते, तेषां यथा वर्णा विद्यन्ते तथैव अधि-देवता अपि प्रसिद्धाः। यथा शृङ्गाररसस्य अधिदेवता विष्णुः, हास्यस्य प्रमथः, करुणस्य यमः, वीरस्य महेन्द्रः, भयानकस्य कालः, रौद्रस्य यमः, बीभत्सस्य महाकालः, अद्भुतस्य ब्रह्मा शान्तस्य नारायणः च।

चित्तवृत्तेर्बहिःप्रकाशो भावः। आङ्गिक-वाचिक-अभिनय-अङ्गविक्षेपैः नृत्यस्य भावः प्रकाश्यते। तौर्यत्रिकाणां प्राणस्वरूपः भावः। न हि भावं विना रसः अस्ति, रसं विहाय भावो वा। रसभावयोः कार्यकारणभावः, भावो हि कारणं, तस्य परिणामः कार्यं वा रसः इति। नाट्यशास्त्रे अष्टौ स्थायिभावाः सन्ति। यथा – रति- क्रोध- भय- विस्मय- उत्साह- शोक- हास- जुगुप्सा चेति। अतः मनुष्यजीवने ये रिपवः सन्ति, नृत्येन अतिसारल्येन तेषां पराजयः शक्यः।

इतोऽपि एकः भावो विद्यते निर्वेदो वैराग्यो वा। तच्छब्दे एव आध्यात्मिकता विराजते, अर्थेऽपि। स्थायिभावस्य विभावानुभावसात्त्विक-भेदात् त्रयो भेदा विद्यन्ते। लौकिकजगतः या रतिः भावादीनामुद्बोधिका कारणं हेतुर्वा, सैव काव्ये नाट्यजगति च विभावः। या हि आलम्बन-उद्दीप-नाभ्यां प्रकाशिता। अनुभावः अन्यो विषयः। यैः लक्षणैः भावः प्रकाशते, सो हि अनुभावः। सात्त्विकभावः अनुभावान्तर्गतः। किन्तु सात्त्विकभावेन मनुष्यः इह लोकं विस्मृत्य गभीरम् अन्यजगत् प्राप्नोति। असूया-मद-श्रम-शङ्का-

आलस्यादिव्यभिचारिभावा अपि सन्ति, येषामभ्यासगतपरिवर्तनाय नृत्यस्य महती भूमिका विद्यते।

➢ **विविधनर्तकनर्तकीनाम् आध्यात्मिकतालाभः –**

नृत्येन आध्यात्मिकतां प्राप्तवन्तः ये प्रसिद्धाः शिल्पिनः नृत्यविदश्च, ते हि वर्तमाने सर्वेषां शिल्पिनां कृते अनुप्रेरका एव भवन्ति। ऐदम्प्राथम्येन ठाकुरप्रसादः स्मरणीयः, यो हि परमकृष्णभक्तः। तेन निवेदितं **गणेशपरण**नृत्यं सुविख्यातं, यद्दृष्ट्वा दर्शकाः स्तम्भिताः संजाताः। विन्दादीनमहाराजोऽपि श्रीकृष्णस्य परमभक्त आसीत्। अतः कृष्णभजनं गीतं च विरचयामास। बहूनां गुरुः असौ स्वयम् अपुत्रकः, किन्तु भ्रातुष्पुत्रेभ्यः नृत्यशिक्षां प्रादात्। श्रूयतेतरां यत् सः भगवतः आदेशेनैव नृत्यचर्चामकरोत्।

पण्डितः उदयशङ्करः यथा विनयी सरलश्च आसीत् तथैव यशसः सम्मानस्य च अधिकारी। अच्छानमहाराजस्य विख्यातनृत्यं क्षीरनिधिचौर्यं, कालीयदमनं, वस्त्रहरणं, गागरीभरणम् इत्यादिनृत्यानि सुप्रसिद्धानि। तस्य तिस्रः कन्याः, एकः सुपुत्रः बिर्जुमहाराजश्च अद्यत्वे भारतविख्यातः। श्री-सुन्दरप्रसादमहाभागः कृतित्वेन सह असंख्येभ्यः शिष्येभ्यः शिक्षां ददौ। कालकामहाराजः तद्भ्राता विन्दादीनमहाराजश्च **कालकाविन्दादीन**नाम्ना भारते नृत्यं प्रदर्शयन् विख्यातः बभूव।

उपसंहारः -

इतोऽपि शम्भुमहाराजः नृत्याय **पद्मश्री** इत्युपाधिं प्राप। नारा-यणप्रसादः **नृत्याचार्य** इत्युपाधिं प्राप्तवान्। नृत्ये अविस्मरणीयम् अवदानं स्थापितवन्तः श्रीबिर्जुमहाराजः, जयलालः, श्रीगोपीकिषाणः, पुरणलालः, सीतारदेवी, श्रीमणिवर्धनः, श्रीमणिशङ्करचक्रवर्ती, श्रीबिहारीलालः, श्रील-च्छुमहाराजः, रोशनकुमारी, दमयन्तीजोशी, नवाव-ओयाजेद-आलिशाहः इत्यादयः प्रख्याताः पण्डिताः अद्यावधि उत्तराद्दक्षिणपर्यन्तं पूर्वात्पश्चिमपर्यन्तं च सर्वोच्चशिखरे मनुष्याणां हृदये च राराज्यन्ते।

परिशीलितग्रन्थसूची–

१. भट्टाचार्यः समरेन्द्रः, भारतीयदर्शनम्, बुक् सिण्डिकेट् प्राइभेट् लिमिटेड, कलकाता, १९९६

२. मुखोपाध्यायः महुया, गौडीयनृत्यम्, दि एशियाटिक् सोसाइटि, कलकाता, २०००

३. घोषः शम्भुनाथः, कत्थक नृत्येर रूपरेखा, आदिनाथब्रादार्स, कलकाता, १९७९

४. चक्रवर्ती मन्दिरा, फिरङ्गी, दमदम सङ्गीतम्, कलकाता, २००४

५. अधिकारी अनुपशंकराः, नृत्यवितान, आदिनाथब्रादार्स, कलकाता, १९७३

६. वन्द्योपाध्यायः सुरेशचन्द्रः चक्रवर्ती छन्दा च, भरत नाट्यशास्त्र, नवपत्रप्रकाशनम्, कलकाता, १९८०

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

भारतीयज्ञानपरम्पराशिक्षणम्
(विकसितभारताय संस्कृतविश्वविद्यालयः)

प्रो. राघवेन्द्रभट्टः
आचार्यः, साहित्यनभागः
के.सं.वि., रा.गा. परिसरः
(Sub ID: CSU/SV-049)

शोधसारः - *भारतीयविद्यानाम् अध्ययनस्य अध्यापनस्य च विशिष्टा काचित् परम्परा वर्तते। किन्तु अद्य भारते प्रवर्तमाना शिक्षाप्रणाली वैदेशिकशिक्षापद्धतिप्रभवा विद्यते। प्रणाल्या सह शिक्ष्यमाणा विषया अपि बहवः अभारतीयाः। तदनुरूपा औद्योगिकी क्रान्तिः। तस्मात् कारणात् भारतीयविद्यानामपि अनादरः अभवत्। अनया प्रवर्तमानया आधुनिक्या पद्धत्या भारतस्य विकासः यथापेक्ष्यं सञ्जातो वा इति बहूनां शिक्षाविदां प्रश्नः। तत्र न सञ्जातः इति प्रमाणसिद्धम् उत्तरम्। तत्तद्देशस्य प्रकृत्यनुरूपतया प्रदीयमाना शिक्षा खलु व्यष्टेः समष्टेश्च विकासहेतुर्भवति। आधुनिकपद्धतौ सत्स्वपि नैकेषु गुणेषु, भारतीयविद्यानाम् अध्ययने अध्यापने च यः प्रहारो जातः स महाहानिकारकः अभवत्। तेन कारणेन भारतस्य स्वता, भारतीयज्ञानविज्ञानयोः यथावसरं विनियोगश्च न अभवत्। तेन सम्प्रत्यपि काले विकासमार्गः दुर्बलः जायमानो लक्ष्यते। तस्य अनुसन्धानेन ज्ञायते यत् भारतस्य सर्वात्मना विकासः भारतीयविद्यानाम् अवलम्बनेन भारतीयशिक्षापद्धतेः समाश्रयेण च सम्पत्स्यते इति। एतस्मिन् पथि भारतसर्वकारः नूतनराष्ट्रियशिक्षानीतौ सूक्ष्मेक्षिकां निदधाति। भारतीयविद्यानाम् शिक्षाक्षेत्रे सर्वस्तरेषु अध्ययनाय पद्धतेरपि आश्रयणाय अन्वितिं प्रकल्प्य अवसरं ददाति। एवं स्थिते, संस्कृतशास्त्रशिक्षायाः महती भूमिका लक्ष्यप्राप्तये पदं लम्बते। तत्र संस्कृतविश्वविद्यालयाः स्थाने खलु उत्तरदायिनः। भारतस्य अपेक्षा, तदनुरूपाः संस्कृतशास्त्रकार्यक्रमाः, संस्कृतच्छात्ररुचिवर्धनम्, शिक्षार्थं भौतिकसम्पत्तीनां संयोजनं यथोद्देश्यं तदुपयोगश्च सातत्येन भवेयुः।*

कूटशब्दाः - संस्कृतम्, शास्त्राध्ययनम्, गुरुः, विद्यार्थी, प्राथमिकसौकर्यम्, आन्तरिकगुणाधानम्, अनुशासनम्, अध्यापकाः, परिणामः च।

भारतं विकसितस्तराभिमुखं वर्तते। तत्र संस्कृतशिक्षायाः शास्त्रशिक्षायाश्च युगानुकूलतामनुसृत्य राष्ट्रियशिक्षानीतेः समन्वयं विधाय संस्कृतविश्वविद्यालयेषु शिक्षणविधीनां संरचना क्रियान्वयश्च अपरिहार्यतया अनुष्ठेयौ वर्तेते।

भारते पारम्परिकसंस्कृतमहाविद्यालयविश्वविद्यालयेषु वेदान्तन्यायमीमांसाव्याकरणसाहित्यादिशास्त्रविषयाः पाठ्यत्वेन निर्दिष्टा वर्तन्ते। विद्वांसोऽध्यापकाः, ग्रन्थालयः, भोजनावासव्यवस्था, छात्रवृत्तिः इत्याद्याः शास्त्राध्ययनानुकूला व्यवस्थाः, विश्वविद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च केषुचित् सन्ति। किन्त्वेतेष्वपि आनुकूल्यवत्सु अध्यापनकेन्द्रेषु शास्त्राध्ययनशीला विद्यार्थिनो वैरल्येन दृश्यन्ते। शास्त्राध्ययनाय प्रविष्टवन्तोऽपि बहवः, गच्छता कालेन तस्माद्विमुखा भवन्ति। कस्माद्धेतोः ? अत्र केचिद्ब्रूयुः शास्त्राणि दुर्बोध्यानीति, अन्ये अध्यापका न पाठयन्तीति, अपरे शैक्षिकसत्रे अध्यापनदिवसापेक्षया विरामदिवसा एव अधिका इति, इतरे च इतराणि संस्थाकार्याणि अवश्यकर्तव्यानि निरन्तराध्यापनेऽन्तरायं जनयन्तीति।

तत्र ते प्रष्टव्याः शास्त्राणि ये दुर्बोध्यानीत्याहुः, किमधीत्य युष्माभिस्तानि तथेत्युच्यन्ते ? आहोस्विदनधीत्येति। अथ नाद्यः विधिवदधीतविद्यस्य पुंसः शास्त्रं करतलामलकमिव सुवेद्यं भवति। नापि द्वितीयः अज्ञानिवचनस्य अप्रामाण्यात्। अध्यापका न पाठयन्तीति न साधु। बहवो ह्यध्यापकाः कार्यसमये अध्यापनं कुर्वन्तः, तत्परमपि गृहे पाठयन्तो दृश्यन्ते। शैक्षिकसत्रे अध्यापनदिवसापेक्षया विरामदिवसा एव अधिका इत्यपि न विचारसहम्। एकस्मिन् शैक्षिके वर्षे द्विशताद् अधिककार्यदिनानां समीक्ष्य विनियोगः कर्तुं शक्यत्वात्, तथा कुर्वतां प्रशासकप्राचार्याणां विद्यालयेषु विद्यमानत्वाच्च। इतराणि कार्याणि अध्यापने बाधां जनयन्तीति। सर्वकारस्य विश्वविद्यालयस्य वा आदेशानुसारमनुष्ठेयानि उत्सवरूपेण स्वातन्त्र्यदिवसः, संस्कृतदिवसः, हिन्दीदिवसः, कन्नडदिवसः, गणतन्त्रदिवसः इत्यादीनीत्यर्थः। एतेषामायोजनसिद्धताकार्याणि समयसाध्यानि भवन्ति। तस्माद्विघ्न इति चेन्न। वर्षे तादृशोत्सवा दशसंख्याकाः स्युः, किञ्च प्रतिवर्षमनुष्ठेयानाममीषां नाधिकसिद्धता अपेक्ष्यत इत्यपि सत्यम्। तस्माद्विघ्नबाहुल्यं न शङ्कनीयम्। न च वाग्वर्धिनीसभा, वाक्यार्थसभा, शास्त्रेषु विदुषां विशिष्टव्याख्यानानि च

असकृदनुष्ठेयानि अध्ययनसमयं कवलीकुर्वन्तीति वाच्यम्, तेषामध्ययनाङ्गत्वेनैवोपादानात् श्रद्धया तत्र उपस्थितवत्सु च्छात्रेषु शास्त्रगतिवृद्धिदर्शनाच्च।

कतिपयेऽन्यथापि प्रतिवदेयुः, अधीतशास्त्रस्य पुंसो नास्त्युद्योगावसरस्तस्मान्न शास्त्रं स पिपठिषतीति। इतरपदवीधराणामपेक्षया शास्त्र्याचार्यपदवीधराः श्रमानुगुणं प्रतिवत्सरं वृत्तिं लभमाना भूयस्या संख्यया वर्तन्त इति प्रमाणसिद्धवचनात्ते सम्बोधनीयाः। एवञ्च नानाविसंवादाः छात्राणां शास्त्राध्ययनवैमुख्यहेतुत्वेन क्रियमाणाः अज्ञानपूर्वाग्रहातिवणिग्वृत्तिस्पृहान्यतमविवशमूलका एवेति वयं मन्यामहे।

उक्तया रीत्या दृष्टकारणेऽनुपलब्धे बालकानां शास्त्राध्ययनप्रवृत्तेर्ह्रासस्य किं कारणमिति प्रकारान्तरेणैव चिन्तनीयमिति नः प्रतिभाति। अथ शास्त्राणि परम्परया ज्ञातानि अद्यापि तत्र तत्र मनीषिणो निजगेहे मनस्विनो बालानध्यापयन्त एकस्मिन् शास्त्रे द्वयोरनेकेषु वा तान् विदुषीकुर्वन्ति। तादृशविद्यामन्दिरस्य समीक्षणे कृते विद्यार्थी, अध्यापकाः, अध्यापनभूमिश्च पुनःपुनरनुसन्धानात्मना मानसं व्याप्नुवन्ति। कस्तावद्विद्यार्थी नाम? तत्र पद्यमिदं श्रूयते -

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमञ्चोपशायी।
मृदुर्दान्तो मतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिद्ध्यति ब्रह्मचारी[1]॥

को विद्यार्थी इति प्रश्नस्योत्तरमत्रास्ति। आहूते समये गुरुमुपसृत्य पठनशीलः, गुरूक्तेषु तत्कर्तृकेषु च कार्येष्वविडम्बनकारी, गुरोरुत्थानात्पूर्वमुत्थानशीलः, पश्चाच्चोपशयनशीलः, (पूर्वोत्थायी चरमञ्चोपशायी इत्येताभ्यां अध्ययने महोत्कण्ठा भवेदिति सूच्यते) विनम्रः, तपः-क्लेशसहः, धीमान्, नित्यमध्ययनपरो विद्यार्थीति प्राज्ञैरुक्तम्। किञ्च शुश्रूषुर्विद्यामधिगच्छति। यथोक्तम् -

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्युपगच्छति।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति [2]॥

---

[1] महाभारतम् १.९१.२

[2] मनुस्मृतिः २.१९३

इत्थंभूतलक्षणा बालाः कतिपये गुरुमुपसरन्ति। अनन्यक्रियाः क्रियामात्र-निहितबुद्धयस्तेऽन्ते-वासिनः शास्त्राणि स्वाधीनीकुर्वन्ति। गुरुश्च

शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेषवान्।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्॥
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः।
निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते[3]**॥**

प्राज्ञैरुक्तः। शान्तस्य संयमिनो विवेकः जागृदवस्थः स्यात्। येनानर्थो न सम्भवेत्। दान्तस्य तपःक्लेशसहनशीलस्य लक्ष्यसिद्धिर्भवति। कुलीनता, विनयः, शुद्धवेषश्च शिष्यप्रेरकाः। आचारः प्रथमो धर्म इत्यत आचारवान् स्यात्। स्थिरः, स्थिरत्वं शिष्यशिक्षाया अपेक्षितो विशिष्टो गुणः। कायेन वाचा मनसा शुद्धः, दक्षः, धीमान्, ध्याननिष्ठः, मन्त्रतन्त्रविशारदः भवेत्। येन अध्यापनमत्युचितं प्रवर्तेत। आश्रमधर्मपरायण इत्यनेन कर्तव्ये नैर्भर्यं सूच्यते। निग्रहे अनुग्रहे च शक्तः, येनान्तेवसतां विहितकर्मणि प्रवृत्तिर्निषिद्धकर्मणो निवृत्तिश्च सुकरः। उपाध्यायस्यासावेकैकोऽपि गुणः शिष्यं संस्कारपूतम्, शास्त्रपारङ्गतम्, धीमन्तम्, विनीतम्, चरित्रवन्तम्, सत्त्वातिशयिनञ्च कर्तुं बहूपकरोति।

पुरा गुरुकुलेषु विश्वविद्यालयेषु वा समधीत्य विद्यार्थिनः शास्त्रवेत्तारोऽभूवन्निति नावेदितं विदुषाम्। तत्र व्यवस्था कीदृशी आसीत् उपाध्यायाः कीदृशाः सङ्गृह्यन्ते स्म अध्ययने रुचिः कथमुत्पाद्यन्ते स्मेत्यादिविषयाः प्राचीनग्रन्थेषु न्यरूप्यन्त। कवीश्वरो बाणभट्टः कादम्बर्यां तद्व्यवस्थां प्रत्यपी-पदत्। स ग्रन्थभागः प्रकृतमुपकरोतीति मत्वोपस्थाप्यते। उज्जयिन्या नृपः तारापीडः पुत्रं चन्द्रापीडं शिक्षयितुं व्यवस्थां पर्यकल्पयत्। तदर्थं स विद्या-मन्दिरमकारयदिति। तथा च 'तारापीडः क्रीडाव्यासङ्गविघातार्थं बहिर्नगरा-दनुसिप्रम् अर्धक्रोशमात्रायामम्, अतिमहता तुहिनगिरिशिखरमालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतेन, अनुप्राकारमहितेन महता परि-खावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाटसम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वारप्रवेशम्,

---

[3] आगमरहस्यम् ४.२०-२१

एकान्तोपरचिततुरगबाह्यालीविभागम्, अधःकल्पितव्यायामशालम्, अमरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत्[4]।'

एतेषां कथावाक्यानामर्थविवरणमकृत्वा शास्त्रशिक्षानुकूलतया चिन्तनयोग्या विचारा उपस्थाप्यन्ते। तत्रादौ प्राथमिकसौकर्यमुच्यते।

प्राथमिकसौकर्यम् (Infrastructure)

शास्त्रविश्वविद्यालयस्य प्रदेशः शास्त्राध्ययनयोग्यः प्रदेशो विश्वविद्यालस्य निर्माणार्थमादौ चेतव्यः। *क्रीडाव्यासङ्गविघातार्थ*मिति। बालस्तावत्क्रीडासक्तः। क्रीडा शास्त्राध्ययनप्रतिबन्धिका। नगरे क्रीडोत्तेजकस्य नैकस्यावसरस्य सत्त्वात् अध्ययनप्रतिबन्धिकायाः क्रीडासक्तेर्निवारणार्थं नगराद्बहिः अध्ययनपरिसरः स्यात्। **जलस्रोतः** *अनुसिप्र*मिति। नदीतीरे गुरुकुलस्थापनेन अध्येतॄणां जलमूलकस्नानभोजनादिकार्येषु असौविध्यं न भवति। कूपादीतरजलावलम्बनं गच्छता कालेन सम्भवत्यधिकोदकोपयोगे पर्यायव्यवस्थान्वेषणक्लेशपर्यवसायि भवेत्। **स्थलपरिमाणम्** *अर्धक्रोशमात्रायाम*मिति। शैक्षिकपरिसरस्य स्थलविस्तार उक्तः। नानाविद्याविभागानां बोधनानुकूलानि पर्याप्तमात्राणि भवनानि भवेयुः। येषां सत्त्वे छात्रोपस्थितिः, अध्ययनमध्यापनञ्च सुखेन स्यात्। **सुरक्षाभित्तिः** *प्राकारमण्डलेन परिवृतेन, अनुप्राकारमहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टित*मिति। शैक्षिकस्थलं परितः शुभ्रप्राकारः विशालेन परिखावलयेन परिवृतो भवेत्। यस्य निर्माणेन घातुकशक्तेरन्तःप्रवेशो निरुध्यते, विद्यार्थिनामननुमतगमनागमने निषिध्यते। **प्रवेशद्वारम्** *अतिदृढकपाटसम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वारप्रवेश*मिति। सुरक्षार्थं भवनद्वारकवाटो दृढः स्यात्। स्वच्छन्दाहिण्डमानतां नियन्त्रयते भवनस्यैकद्वारोद्घाटनम्। **याननिवेशः** *एकान्तोपरचिततुरगबाह्यालीविभाग*मिति। विद्यालयस्यैकदेशे याननिवेशो व्यवस्थाप्यः। **व्यायामशाला** *अधःकल्पितव्यायामशाल*मिति। भवनस्याधो भागे व्यायामशाला विरचिता भवेत्। एवं शास्त्रविश्वविद्यालयनिर्माणार्थमनुकूलाः सप्तबिन्दवः प्रोक्ताः।

ततो विद्यामन्दिरे स राजा गुणाधानमकारयदिति। तथा च 'सर्वविद्याचार्याणाञ्च सङ्ग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत्। तत्रस्थञ्च तं केशरिकि-

---

[4] कादम्बरी कथाप्रारम्भः पृ.सं. २३४

शोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिशिद्धनिर्गमम् आचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजन-परिवारम्, अपनीताशेषशिशुजनक्रीडनव्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिल-विद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पया-म्बभूव। प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा[5]।' इति

आन्तरिकगुणाधानम् (lnternal Quality Adoption)

अध्यापकाः *सर्वविद्याचार्याणाञ्च सङ्ग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वति-ष्ठदिति*। अत्र 'सर्वविद्याचार्याणाम्' इति पदम्, 'यत्नमतिमहान्तम्' इति च बहुधाचिन्तनीयमर्थं प्रतिपादयति। शास्त्रेषु वैदुष्यसम्पन्नानामाचार्याणां सङ्ग्र-हार्थम् 'अतिमहान्तं यत्नम्' कुर्यात्। शास्त्राध्यापनार्थं सुयोग्या अध्यापका नियोजनीया इत्यर्थः। सुयोग्याश्च

'विद्वत्त्वं दक्षता शीलं सङ्क्रान्तिरनुशीलनम्।
शिक्षकस्य गुणाः सप्त सचेतस्त्वं प्रसन्नता[6] ॥

चरणे द्वे शिक्षकस्य पठनं लेखनं तथा।
एकेन रहितः खञ्जो द्वाभ्यान्तु पङ्गुरेव सः[7]॥

वैदुष्यादिसप्तगुणोपेतोऽध्ययनलेखनशीलश्च अध्यापकोत्तमो भवति। किञ्च

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्यं लयसमर्थञ्च षडेते पाठका गुणाः [8]॥

षड्भिरध्यापनगुणैर्युक्तः' इति प्राज्ञोक्तगुणवन्तः। एतादृशाचार्यनियो-जना शास्त्रविश्वविद्यालयस्य प्राणप्रतिष्ठापना एव। **विद्यार्थिनां भ्रमणनिषेधः** *तं केशरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिशिद्धनिर्गम*मिति। इन्द्रियाणि सहजतया विषयलोलुपानि विशेषतो यूनाम्। विश्वविद्यालयेन क्रियमाणो नियमो विद्यार्थिनां शास्त्रव्यसनं वर्धयेत्। अकाले परिसरे इतस्ततो बालका

---

5 कादम्बरी कथाप्रारम्भः पृ.सं. २३५

6 गुरुमहिमा १.२६

7 आलवालम्, सुपद्या-६ पृ.सं.५०

8 पाणिनीयशिक्षा श्लोकः-३३

नाहिण्डेरन्निति निर्दिश्यमानो विधिः तेषामध्ययने सातत्यमाददाति। **विद्यापीठस्य परिवारः** *आचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजनपरिवार*मिति। विश्व-विद्यालये शास्त्राध्ययनानुकूलवातावरणं सदा रक्षणीयम्। तत्र परिवारस्यापि कारणता वर्तते। आचार्याः, सत्कुलप्रसूतप्रचुराः, सहाध्यायिनः परिजनाश्च तत्र भवेयुः। कुलपुत्रप्रायाः सत्कुलप्रसूता इति कालान्तरविषयः। अद्य प्रवेशं लभमाना बालका विविधक्रियाकलापैर्गुणिनः कर्तव्या इति नो भाति। **एकाग्रतारक्षणम्** *अपनीताशेषशिशुजनक्रीडनव्यासङ्गम्, अनन्यमनस*मिति। शास्त्राध्ययनार्थं बालकस्य विशिष्टं चित्तैकाग्र्यमपेक्ष्यते। तच्च शिशुक्रीडादिविनोदकव्यासङ्गस्य स्थानाकल्पनाद्भवति। **प्रवेशमुहूर्तः** *शोभने दिवसे* इति। बालकः शुभतिथ्यादौ प्रवेशयितव्यः। विद्यापीठारम्भः पाठारम्भश्च शुभकाले कर्तव्यः। **वयः** *शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्ये*ति। कौमारे वयसि बालकः शास्त्राध्ययनमारभेत। **अध्ययनावधिः** *अयमत्रभवतो दशमः संवत्सरः विद्यागृहमधिवसतः* इति। दशवर्षाणि शास्त्राध्ययनस्य निर्दिष्टानि। **क्षेमविचारः** *प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजे*ति। पितृभिः काले काले विद्यापीठं गत्वा पुत्रोऽवलोकनीयः। येन सोऽपि असकृद्गृहगमनचिन्ताया मुक्तो भवति। एवं शास्त्रविश्वविद्यालयस्य आन्तरिकगुणादायकाः सप्तबिन्दवः प्रोक्ताः।

परिणामः (Result)

विद्यापीठे पूर्वोक्तसौकर्यविधानाल्लब्धं फलं बाणभट्टो न्यरूपयत्। ‘चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा यन्त्रितो राज्ञा अचिरेणैव यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैः आचार्यैः उपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह। मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः। तथा हि पदे वाक्ये प्रमाणे धर्मशास्त्रे राजनीतिषु व्यायामविद्यासु चापचक्रचर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु गजपृष्ठेषु तुरङ्गमेषु वीणावेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु तुरगवयोज्ञाने पुरुषलक्षणे चित्रकर्मणि पत्रच्छेद्ये पुस्तव्यापारे लेख्यकर्मणि सर्वासु द्यूतकलासु गन्धशास्त्रेषु शकुनिरुतज्ञाने ग्रहगणिते रत्नपरीक्षासु दारुकर्मणि दन्तव्यापारे वास्तुविद्यासु आयुर्वेदे यन्त्रप्रयोगे विषापहरणे सुरङ्गोपभेदे तरणे लङ्घने प्लुतिषु रतितन्त्रेषु इन्द्रजाले कथासु नाटकेषु

आख्यायिकासु काव्येषु महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु सर्वलिपिषु सर्वदेशभाषासु सर्वसंज्ञासु सर्वशिल्पेषु छन्दस्सु अन्येष्वपि कलाकैशलेषु परं कौशलमवाप[9]।' इति।

चन्द्रापीड आचार्यैरुपदिश्यमानः पदादिसर्वा विद्या जग्राह इत्युक्तम्। अत्र किं पूर्वोक्तसर्वविद्याग्रहणं लोकसम्भव्युत कविकल्पितमिति संशयो भवेत् मतिमताम्। यद्यपि कादम्बरीवस्तु कविना कल्पितम्; किन्तु लोकसम्भवयोग्यं वस्तु सरसं यथा स्यात्तथा कविना कल्पितम्। अन्यथा सर्वथा लोकातीतस्य कल्पनादनौचित्यं स्यात्। औचित्यभङ्गं परस्य काव्येऽपि भवन्तं महाकवयो न सहन्ते किमुत निजस्य। किञ्चात्र *अनन्यहृदयतया* इत्यनेन शिष्यस्य **श्रद्धा,** *तथा यन्त्रितो राज्ञा* इत्यनेन **अनुशासनम्,** *अचिरेणैव* इत्यनेन **सतताभ्यासः** *पात्रवशाद्* इत्यनेन **शास्त्रज्ञानसम्पादने पात्रता,** *यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः* इत्यनेन **गुरोः शिष्यगतकौशलप्रकाशनदक्षता** च सर्वविद्याग्रहणे मुख्यसामग्री इत्यवगन्तव्यम्। अतः सकलसामग्रीसत्त्वे सर्वविद्याग्रहणं लोकसम्भवीति नो मतिः। अथवास्तु सर्वविद्यानां ग्रहणं लोकासम्भवीति, एकस्या द्वयोः तिसृणां वा ग्रहणन्तु लोकसम्भवीति निर्विवादं गृह्यताम्।

शास्त्राणां रक्षणमेवोद्दिष्टमस्मिन् लेखे न पुनः समाजे तद्विनियोगः इति न मन्यन्तामार्यमिश्राः! कालोचितचेष्टावन्तो भूत्वा जना इष्टं प्राप्नुयुरेव। किन्तु 'ज्ञानपूर्वकप्रयोगः' इति वाक्यार्थः सर्वथा सर्वदा च अनुसन्धेयोऽस्माभिः।

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु बहुविषयकाध्ययनाय छात्राणां मुक्तावसरः, तदर्थं प्रेरकमार्गदर्शनम्, तथाध्यापनपद्धतिश्च भवेत्। पाठ्यक्रमे एव अधीतानां भारतीयशास्त्रशाखाविषयाणाम् अभिव्यक्तये भूयानवसरः कल्पनीयः। तेन ज्ञातस्य विषयस्य समाजे विनियोगः सुकरो भविष्यति। स्वाध्यायः प्रवचनञ्च अद्य अत्यन्तापेक्षितं कर्म राष्ट्रविकासाय। एवंविधिना अधीतविद्यः बहुषु विषयेषु नैपुणीमादधीत। एकस्मिन् शास्त्रे वा निर्दुष्टं वैदुष्यं प्राप्नुयात्। देशे देशान्तरे वा अद्यतनापेक्षायाः पूर्तये योग्यतां लभेत। तदर्थं विशिष्टा

---

[9] कादम्बरी, कथाप्रारम्भः, पृ.सं. २३७-२३८

काचित्परियोजना इयं नूतनशिक्षाप्रणाली इति मन्यमानैः सर्वैरध्यापकैरपि सततोद्यमः कर्तव्यः। सतताध्यापनशीला विद्वांसोऽध्यापकाः,

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः सोऽध्याप्यो दश धर्मतः[10]॥

इत्युक्तगुणा विद्यार्थिनश्च विश्वविद्यालयेषु वर्धेरन्नित्याशास्महे।

सन्दर्भग्रन्थाः वेब्-सामग्री च

१. आगमरहस्यम्, डा, सुधाकर मालवीय, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
२. आलवालम्, राघवेन्द्रभट्टः, अखिलभारतीयसाहित्यपरिषत्, शृङ्गेरी
३. कूर्मपुराणम्, डा. महेश चन्द्र जोषी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
४. पाणिनीयशिक्षा, डा.रमाशङ्कर मिश्र, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
५. बाणभट्टकृतकादम्बरी, अचार्यशेषराजशर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
६. मनुस्मृतिः, पं.हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्बा सम्स्कृत संस्थान, वाराणसी
७. महाभारतम् गीतप्रेस्, गोरखपुर
८. शब्दकल्पद्रुमः, राजा राधाकान्त देव, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली
९. www.sankrit.nic.in
१०. www.yourarticlelibrary.com
११. www.naac.gov.in

****

[10] कूर्मपुराणम् १४.४०

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

पताकाम्नायेऽभिचित्रितायाः भारतराष्ट्रीयमुद्रायाः दार्शनिकं विवेचनम्

डॉ. कामेश्वर शुक्लः
आचार्यः, संस्कृतविभागः
गुवाहाटी-विश्वविद्यालयः
(Sub ID: CSU/SV-249)

शोधसारः - *राष्ट्रीयचिह्नानि लोकतान्त्रिकस्य कस्यचिदपि राष्ट्रस्य, तद्राष्ट्रीयसंस्कृतेः, दार्शनिकचिन्तनस्य, अध्यात्मप्रवणतायाः, ज्ञानगरिम्णश्च प्रतीकभूतानि भवन्ति। तच्चिह्नानि देशवासिनां मनस्सु स्वकीयं राष्ट्रं प्रति गौरवस्य, स्वाभिमानस्य, देशभक्तेश्च भावं सञ्चारयन्ति। परस्परमेकतामात्मीयताञ्च वर्द्धयन्ति। राष्ट्रेतिहासं, देशवासिभिः राष्ट्राय विहितं बलिदानं, सोढं संघर्षञ्च स्मारयन्ति। अस्मद्देशीयराष्ट्रीयचिह्नेषु राष्ट्रीयमुद्रागतं चिह्नमन्यतमम्।*

आचार्यः मनोरञ्जनशास्त्री तदीये पताकाम्नाये भारत-राष्ट्रीय-मुद्राङ्कितानां प्रतीकानां वेदोपनिषदां तथा च भारतीयदर्शनाधारेण सविस्तरं विवेचनं कृतमस्ति। प्रस्तुते शोधप्रबन्धे तदीयं तद्विवेचनं समीक्षितुं तथा च तद्द्वारेण भारतीयेभ्यः प्रदत्तं प्रसारितञ्च राष्ट्रीयोपदेशं प्रतिपादयितुं प्रयासो विहितो वर्तते।

कूटशब्दाः - पताकाम्नायः, मनोरञ्जनशास्त्री, भारतराष्ट्रीयमुद्रा, प्रतीकवादः।

भारतवर्षं वसुन्धरायाः मस्तकम्। संस्कृतं तत्र सुन्दरः सिन्दूरबिन्दुः। सुधीजनास्तस्य सुषमासञ्जीविनः। तेषां समवायः मानवतायाः आश्रयः पूर्वोत्तरभारतं च तस्य योग्यतमं स्थलम्। पूर्वोत्तरभारतेऽपि अन्यतमस्य असमप्रान्तस्य तत्रत्यानां मनीषिनाञ्च संस्कृतं प्रति उल्लेखयोग्यं गौरवमण्डितञ्च अवदानं वर्तते। अस्यैव प्रदेशस्य वर्तमानदरङ्ग-मण्डलान्तर्गत-भेरुवाग्राम-वास्तव्येन विद्वत्कुल-ललामभूतेन आचार्यमनोरञ्जनशास्त्रिमहोदयेन प्रणीतः ***पताकाम्नायः*** भारत-राष्ट्रिय-मुद्रापताकयोः व्यञ्जितार्थव्याख्यानात्मकः एको महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः।

भारतराष्ट्रीयां मुद्रां पताकाञ्चाधिकृत्य विरचितोऽयं ग्रन्थः पूर्वार्द्धः उत्तरार्द्धश्चेति भागद्वये विभक्तो वर्तते। पूर्वार्द्धे तावत् राष्ट्रीयमुद्रायाः उत्तरार्द्धे राष्ट्रीयपताकायाश्च शास्त्रीयं तात्त्विकं सयुक्तिकं च दार्शनिकं विवेचनं सुचारु-तया विहितमस्ति। प्रायशः अनुष्टुभ्छन्दसि समुपनिबद्धेषु सप्तत्यधिकैक-शतसंख्यकश्लोकेषु प्रणीतोऽयं ग्रन्थो ग्रन्थकारस्य विविधशास्त्रावगाहिज्ञानं प्रकटयति, तस्य सूक्ष्मेक्षिकां प्रतिभां व्यनक्ति, पाठकानां मनांसि आवर्जयति विवेकं प्रबोधयति दर्शनतत्त्वञ्च अवगमयति।

यद्यपि स्वतन्त्रताप्राप्तेः परं राष्ट्रीयां मुद्रां पताकां चावलम्ब्य विविधाः रचनाः समजायन्त किन्तु "पताकाम्नाये" शास्त्रिमहोदयेन स्वीयदिशा किमपि अभिनवं रहस्यजातं प्रतिपादितं वर्तते। सांख्य-वेदान्त-न्याय-मीमांसाप्रभृति-आस्तिकदर्शनानां बौद्ध-जैनप्रभृति-नास्तिकदर्शनानाञ्च मुख्यप्रतिपाद्यविषयाः मुद्रापताकयोः व्याजेन सुस्पष्टतया व्यञ्जिताः सन्ति। प्रस्तूयमाने लघुकाये-ऽस्मिन् प्रबन्धे ग्रन्थे प्रतिपादितानां कतिपय- प्रसिद्ध- आस्तिकदार्शनिक-मतानां समीक्षात्मकं वर्णनमेव कर्तुं प्रयासः कृतो वर्तते।

ग्रन्थस्यास्य दार्शनिकोद्भावानामुपस्थापनात् प्राक् राष्ट्रीयमुद्रायाः स्वरूपस्य संक्षिप्तः परिचयः उल्लेखमर्हति। मुद्रायां पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणदि-गभिमुखाः परस्परं लग्नपृष्ठदेशाः ऊर्ध्वोत्क्षिप्तकेशाश्च चत्वारः सिंहाः दण्डाय-मानाः परिलक्ष्यन्ते। तेषां सिंहानामधः नाभिनेमियुतम् एकं चक्रं विद्यते। चक्रस्य मध्यकेन्द्रं नाभिः बहिर्वेष्टनं च नेमिः इति आख्यातमस्ति। तस्मिन् चक्रे संयोग-शलाकारूपाः चतुर्विंशतिः अराः वर्तन्ते। तद्वामभागे वृषस्य दक्षिणभागे च अश्वस्य आकृतिः दृष्टिपथम् आयाति। तच्चक्रस्याधस्तात् मुण्डकोपनिषदि विनिर्दिष्टम् -

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः।
येनाक्रमन्वृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं विधानम्।।[1]

इति सत्यस्य जयघोषमयं वाक्यम् अङ्कितं वर्तते। अनेन उपनिषद्वाक्येन च भारतराष्ट्रस्य सत्यैकनिष्ठत्वमङ्गीकृतमस्ति।

---

[1] मु.उ. 3/1/6

विदितमेवास्माभिः यत् सांख्यदर्शनस्य प्रकृतिपुरुषयोः द्वैधीभावं परिसमाप्य वेदान्तदर्शने तयोः समावेशः एकस्मिन्नेव परमतत्त्वे ब्रह्मणि विधीयते। वेदान्तदर्शनानुसारं ब्रह्मैव जगतः निमित्तकारणत्वेन उपादान-कारणत्वेन च उररीक्रियते। अस्य एकीभावस्य उपस्थापनहेतोः दर्शनमिद-मद्वैतवादिदर्शनमुच्यते। मायायाः प्रपञ्चं भित्त्वा स्थूलतः सूक्ष्मं प्रति प्रविष्टे सति आत्मनः ब्रह्मणश्च एकीभावे सन्देहपरिसमाप्तिः संघटते। अन्तःकरणस्य मन-बुद्धि-अहङ्काररूपाः याः वृत्तयः, आभ्यः वृत्तिभ्यः आबद्धा या चेतना, तस्याः स्वनाम भवति प्रत्यगात्मा, कूटस्थः, व्यक्तिगत आत्मा वेति। तथैव विशुद्धा विनिर्मुक्ता च चेतना ब्रह्मेति आख्यायते। मायया वशीभूतान्तः-करणवृत्त्याबद्धं ब्रह्मैव आत्मस्वरूपम्। यथा घटाकाशाकाशयोः अभेदः तथैव आत्मपरमात्मनोः अपि न कश्चित् भेदः। **"अयमात्मा ब्रह्म", "आत्मैवेदं सर्वम्"** प्रभृतिमहावाक्यं आत्मब्रह्मणोः ऐक्यं विज्ञापयति।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो।[2]

इति छान्दोग्योपनिषदः इयमुक्तिरपि आत्मब्रह्मणोः अभिन्नतां प्रतिपादयति। शास्त्रिमहोदयेन स्वीयग्रन्थे राष्ट्रीयमुद्राद्वारेण अद्वैतवेदान्तस्याभिमतमिदम-तीव सुललितया विस्पष्टगिरा च अभिव्यञ्जितमस्ति। यथा -

अरास्तु प्राणास्तन्मात्र-ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च।
अन्तःकरणयुक्तानि चतुर्विंशति-संख्यया।।
परमात्माभिबद्धानि जीवनेमियुतानि च।
तच्चक्रं भ्रामयन्नास्ते मायया परमेश्वरः।।
कालनेमियुतं चक्रं सच्चिदानन्दनाभिकम्।
अन्तः करणभूतेन्द्रिप्राणारं ब्रह्म शाश्वतम्।।
अद्वैतं द्वैतवद्भातं निर्गुणं शान्तमव्ययम्।[3]

पञ्चप्राणाः, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, मनोबुद्धि-चित्ताहङ्काररूपाणि चत्वारि अन्तःकरणानीति मिलित्वा चतुर्विंशतिः

---

[2] छा.उ. 6/8/7

[3] पताका., 59-62

संख्यकानि भवन्ति। तानि परमात्मरूपे नाभौ बद्धानि, कर्मफलभोक्तारः जीवाः, ते एवं नेमिरूपं तेन च युतानि सन्ति। परमेश्वरः तादृशमेतच्चक्रं स्वीयमाया-शक्त्या भ्रामयन्नास्ते। यथा च बृहदारण्यकोपनिषदि-

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः, सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः।[4]

श्रीमद्भगवद्गीतायामपि प्रोक्तम् -

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि मन्त्रारूढानि मायया।।[5]

अस्य चक्रस्य परब्रह्मरूपकत्वं प्रतिपादयता ग्रन्थकारेण निर्दिश्यते यत् कालरूपिण्या नेम्या, सच्चिदानन्दब्रह्मरूपिण्या नाभ्या, अन्तःकरणभूतेन्द्रिय-प्राणैः इति प्रागुक्तैः चतुर्विंशतिसंख्यकैः अरैश्च युतं इदं चक्रं शाश्वतं सर्वदा एकरूपं अविकारि च वर्तते। मायया जगत्प्रपञ्चरूपेण रज्जुः यथा सर्पवद् अवभासते तथा ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेण चानेन प्रतिभासते इति मुद्राङ्कितेन चक्रेण अभिव्यञ्जितं विद्यते। श्वेताश्वतरोपनिषदि तु चक्रमिदं किञ्चिद् अन्यथा वर्णितं वर्तते यथा -

तमेकनमिं त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम्।।[6]

तत्र वर्णितानामपि चक्रावयवानाम् अत्रान्तरभावसम्भवात् नानेन विरोधमावहतीति ग्रन्थकारस्याभिमतमत्र प्रणिधानयोग्यम्। राष्ट्रीयमुद्रायाः सांख्ययोगसिद्धान्तव्यञ्जकत्वं प्रकाशयन् ग्रन्थकारः उल्लिखति-

अथवा तद्गतं चक्रमविवेकप्रधिस्थितम्,
चतुर्विंशतितत्त्वारं चिन्नाभं जगदात्मकम्।

---

[4] बृ. उ. 2/5/15

[5] गीता. 18/61

[6] श्वे.उ. 1/4

यद्ध्यात्वा साधकः साक्षात् सांख्ययोगमते स्थितः,
व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् सद्यो मोक्षाय कल्पते ॥[7]

अनेन प्रकृतिमहदहङ्कारैकादशेन्द्रिय-पञ्चतन्मात्र-पञ्चभूतानीति चतुर्विंशतितत्त्वानि व्यक्तरूपेण तदेतैः चतुर्विंशत्या अरैः समायुक्तं चक्रम् अव्यक्तरूपेण तथा च चक्रस्य मध्यभागस्था नाभिः ज्ञरूपेणेति अभिव्यञ्जितमस्ति। अन्ते च -

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः।।

इति जयमङ्गलाकारस्य कथनम् **"तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्"**[8] इति सांख्यदर्शनस्य च मूलप्रतिपाद्यविषयः समर्थितोऽस्ति।

ग्रन्थकारस्य **"सांख्ययोगमते स्थितः"** इति उपर्युक्तवचनं विशेषमर्थमावहति। **"संख्या कृतमिति सांख्यम्"** सांख्यं च योगश्च इति सांख्ययोगौ तयोः सांख्ययोगयोः मते स्थितः साधकः सद्यः मोक्षाय कल्पते इति अन्वयः। अत्र ग्रन्थकारेण सांख्य-योगयोः अभिन्नता प्रतिपादिता विद्यते। वस्तुतः सांख्यसूत्रे उपनिबद्धाः सिद्धान्ताः वेदेषु, उपनिषत्सु, गीतायां च दरीदृश्यन्ते। अतः सांख्यदर्शनस्य प्राचीनता निर्विवादा। किन्तु यस्मिन् काले सांख्यदर्शनं स्वतन्त्रदर्शनरूपेण स्थानमलभत तदानीं पूर्ववर्तिनाऽपि सिद्धान्तान् एकस्मिन् सूत्रे संगृह्य कर्मणः संन्यासग्रहणं ब्रह्मज्ञानाय आत्मनियोगश्च जीवस्य लक्ष्यं निर्धारितम्। तदेव "सांख्ययोगः", "ज्ञानयोगः", "संन्यासयोगः" वेति नाम्ना प्रसिद्धिमगात्। एषा एवं अवस्था उपनिषत्सु अनया रीत्या प्रकाशि-तास्ति -

भिद्यते हृदयग्रन्थि छिद्यन्ते सर्वसंशयः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।।

---

[7] पताका., 80-81

[8] मु.उ., 2/2/8

गीतायामपि उक्तम् - "**सांख्ययोगौ पृथग्बाला, प्रवदन्ति न पण्डिताः।**"[9]

ग्रन्थकारेणापि प्राचीनमिदमभिमतं समर्थितमस्ति। एवमेव "**वृषः स्यात् प्रकृतिः सोमः पुमानग्निर्हयाकृतिः। ताभ्यां प्रवर्तिता सृष्टिश्चक्रेण परिलक्ष्यते**" इति प्रतिपाद्यग्रन्थकारमुद्रायाः अधो भागे अङ्किताभ्यां वृषाश्वाभ्यां प्रकृतिपुरुषविवेकः उताहो वृषेण अविवेकहेतुकं बन्धनं ह्येन च विवेकहेतुः मोक्षः इति सांख्ययोगसिद्धान्तः संकेतितो विद्यते।

वैशेषिकदर्शनप्रवर्तकस्य महर्षेः कणादस्य अनुसारं धर्माचरणेन समुत्पन्नं द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यो यत् तत्त्वज्ञानं तेनैव मोक्षावाप्तिः संजायते। यथोक्तं तेन "**धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्**" इति। अनेन स्पष्टमेतत् यत् अत्र कणादेन षड्पदार्थाः एव स्वीकृताः तथा च एतेषु एव जगतः समग्रवस्तूनां सन्निवेशो विहितः। वैशेषिकसूत्रस्य भाष्यकारेण प्रशस्तपादेनापि इमे एव षड् पदार्थाः स्वीकृताः। किन्तु श्रीधराचार्य-उदयनाचार्य-शिवादित्यप्रभृतयः उत्तरवर्तिन वैशेषिककाराः "अभावः" इत्याख्यं सप्तमं पदार्थमपि अङ्गीकुर्वन्ति। आचार्य-शास्त्रिमहोदयेनापि स्वग्रन्थे सप्तपदार्थान् स्वीकुर्वता मुद्रया सूचितः वैशेषिकसिद्धान्तः प्रतिपादितो वर्तते। भाषापरिच्छेदेऽपि एतद्विषयिणी एका कारिका प्राप्यते -

द्रव्यं गुणस्तथाकर्म सामान्यं सविशेषकम्।
समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्तकीर्तिताः ॥[10]

ते सप्तपदार्थाः एव मुद्रायामङ्कितस्य चक्रस्य अवयवत्वेन कल्पिताः सन्ति। यथा द्रव्यं नाम पदार्थः चक्रस्य नाभिः, गुणास्तावत् चतुर्विंशतिः अराः, समवाय-सामान्य-विशेषा इति पदार्थत्रयं नेमिरूपम्, अभावः खलु चक्रगतः विवरः (रन्ध्रः), चक्रस्य भ्रमिः (भ्रमिकं) तावत् कर्मनामकः सप्तमः

---

[9] (a) सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः। एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्।। गीता, 5-4

(b) यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद् योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति।। गीता, 5-5

[10] भा.प., 1,2

पदार्थः। तदित्थं समग्र-पदार्थघटितस्वरूपं तच्चक्रं वृषरूपिणा धर्मेण नियन्त्रितम् अश्वरूपस्य ज्ञानस्य च साधनभूतं वर्तते। यथोक्तम् -

वैशेषिकनये चक्रं द्रव्यनाभं गुणाकरम्।
समवायक-सामान्य-विशेषपरिवेष्टनम्।।

अभावरन्ध्रकं कर्मभ्रमिकं जगदात्मकम्।
धर्मेण विधृतं तत्तु ज्ञानसाधनमुत्तमम्।।[11]

प्रमाण- प्रमेय - संशय - प्रयोजन- दृष्टान्त – सिद्धान्त - अवयव - तर्क - निर्णय - वाद - जल्प – वितण्डा - हेत्वाभास - च्छल - जाति – निग्रह-स्थानानीति न्यायदर्शनाभिमताः षोडशपदार्थाः येषां ज्ञानेन निःश्रेयसः प्राप्तिः भवति। यथा दीपकालोके वयं घट-पटादीनि वस्तूनि अभिज्ञातुं समर्थाः भवामः तथैव ज्ञानालोके एव एतेषां पदार्थानां वास्तविकः स्वरूपबोधः सञ्जायते। अतः ज्ञानस्य स्वरूपं महत्त्वपूर्णम्। प्रमा अप्रमेति ज्ञानस्य प्रमुखं भेदद्वयम्। तत्र यथार्थज्ञानं प्रमा अयथार्थज्ञानम् अप्रमेति अभिमतम्। किन्तु तत् यथार्थज्ञानं प्रमातारं प्रमेयं च विना असम्भवम्। ज्ञानस्याधारः खलु विषयः, स एव प्रमेयपदवाच्यः। अतः प्रमातुः प्रमेयस्य प्रमाणस्य च यथार्थ-ज्ञानाय (प्रमार्थं प्रमित्यर्थं वा) आवश्यकता भवति। ग्रन्थकारैः न्यायसिद्धान्तोऽयं राष्ट्रीयमुद्रायां सम्यक्प्रकाशितो विद्यते। मुद्रायां विद्यमानं यत् चक्रं, चक्रस्था या नाभिः सा प्रमातृरूपेण, नेमिः प्रमितिरूपेण, कल्पितास्ति। प्रमितेरेव फलत्वेन प्रमेयतोऽपि प्राधान्यात् तस्या नेमित्वकल्पनं विहितं विद्यते। उपर्युक्ताः षोडशपदार्थाः अराः प्रमेयशब्देनात्र वैशेषिकोक्ताः षड्पदार्थाः अपि गृह्यन्ते। "**अस्ति अन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयमिति**" वात्स्यायनोक्तिः अत्र प्रमाणम्। एवं प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानानि चत्वारि प्रमाणानि, द्रव्यादिषड्प्रमेयाः, संशयादयश्चेतरे चतुर्दशपदार्थाः इति मिलित्वा चक्रे निर्दिष्टानां चतुर्विंशतेः अराणां संगतिः जायते। ईदृशमेतच्चक्रं पदार्थगण-घटितस्वरूपम् अतएव महदिति। यथोक्तं -

प्रमातृनाभिकं नयनये यमितिनेमिकम्।
इतरैर्घटितारं तच्चक्रं तत्त्वमयं महत्।।

---

[11] पताका., 82-83

धर्मज्ञाने वृषाश्वाभ्यां बन्धमोक्षावथाऽपि वा।[12]

अत्रापि वैशेषिकनय इव वृषेण धर्मः बन्धनं वा, अश्वेन च ज्ञानं मोक्षः वा प्रख्यातो विद्यते। पताकाम्नायस्य अनुशीलनेन एतत् निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते यत् आचार्यशास्त्रिमहोदयः विविधविद्यापारदृश्वा अनेकशास्त्रनिष्णातश्चासीत्। वैदिकसाहित्ये दर्शनेषु, धर्मशास्त्रेषु, पुराणेषु, व्याकरणे, काव्यनाट्यशास्त्रेषु च तस्य अस्खलिता गतिः परिलक्ष्यते।

उपसंहारः

प्रतीकवादो गभीरतमव्याख्यानञ्चेति भारतीयं प्रसिद्धं प्रवृत्तिद्वयम्, यत्र भारतीयाः मनीषिणः आदिकालादवगाहमानाः विलोक्यन्ते। पताकाम्नाय-कारेण सैव प्रवृत्तिरनुसृताऽस्ति। वेदोपनिषत्सु भारतीय-दर्शन-ग्रन्थेषु च समुपनिबद्धानां विचाराणां पृष्ठभूमौ भारतराष्ट्रीयमुद्रायाः प्रतीकवादस्य विस्तृतं वर्णनमत्र तेन विहितमस्ति। तदीयं व्याख्यानमिदं न केवलं राष्ट्रीयं महत्त्वं प्रतिपादयति, अपि तु भारतीयान् सनातनधार्मिकाध्यात्मिक-सिद्धान्तानपि वितनोति। मुद्राङ्किताः सिंहाः स्वातन्त्र्याभय-वीर्य-शौर्य-गुणान्विताः। ते च गुणाः भारतीयानां तद्गुणवत्त्वं सम्भावितं व्यञ्जयन्ति। भारतीयेषु गुणचतुष्टयस्य परस्पराविरोधेन समभावेन च सर्वेषां शक्तिसाम्यं, ततः चरित्रसाम्यं, ततश्च सर्वेषां सहयोगः, ततः परस्परैकमत्यम्, हृदयवचनमनस्कामानां साम्यं ऋक्श्रुत्युक्तं भवेदिति ग्रन्थकारस्योपदेशः प्रकाशतां याति। एवंरूपेण मुद्राङ्कितं चक्रं सर्वेषामेव सम्प्रदायानां स्वस्वधर्मचक्ररूपेणाव-स्थितमभिमतं चेति विभिन्नधर्मावलम्बिनोऽपि स्वस्वधर्मानुष्ठानानि निर्वहन्तः तत्र तत्र बद्धादरा एव परस्पराविरोधेना-नुवर्तेरन्निति ग्रन्थकारस्याशयोऽभिव्यज्यते। अन्नसाधनतया वृषभस्य पुष्टिप्रयोजकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम्। तेन हि राष्ट्रपोषणमिति सर्वजनविदितम्। तथैव युद्धादिसाधनतया अश्वस्य राष्ट्र-रक्षासाधनत्वं साक्षात्प्रकटीकृतम्। तेन च राष्ट्ररक्षणजातं कृत्यं समर्थितम्। एतच्च द्वयमेव भारतीयानां श्रेयसे मुख्यं कृत्यम्। अत्र हि ग्रन्थकारेण वृषभा-श्वाभ्यां तदेवावश्यकं कर्त्तव्यं संसूचिमित्यलं विस्तरेण।

---

[12] पताका., 84-85

ग्रन्थसूची

- कणादः, **वैशेषिकसूत्रम्**, बरोदा, ऑरियान्टाल इंस्टीटिउट, 1961
- दशोरा नन्दलालः(व्याख्या.), **पातंजल योग सूत्र**, हरिद्वार, तृतीयं संस्करणम्, रणधीर प्रकाशनम्, 1997
- दशोरा नन्दलाल, **ग्यारह उपनिषद् संग्रह**, दिल्ली, आस्था प्रकाशन मन्दिर, 2022
- भट्टाचार्यः विश्वनाथपञ्चाननः, **भाषापरिच्छेदः**, मुम्बई, लक्ष्मीवैंकटेश्वर-मुद्रणालयः, 1950
- रामसुखदासः(सम्पा.), **श्रीमद्भगवद्गीता**, गोरखपुर, गीता प्रेस
- Sinha Nandalal, **The Samkhya Philosophy**, New Delhi, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 2013
- Chandra Satisa(Trans.), **The Nyaya Sutras of Gotama**, Allahabad, The Panini Office, 1913

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

नीतिशतके मानवतावादस्यावधारणा

डा. मृत्युञ्जय गराँइ
सहायकप्राध्यापकः, संस्कृतविभागः
रामकृष्णमहाविद्यालयः, मधुबनी, विहारः
(Sub ID: CSU/SV-015)

शोधसारः - *भर्तृहरिप्रणीतं नीतिशतकं खलु सुभाषितानामेकमनवद्यं संकलनम्। व्यवहारिकजीवनेऽस्य महान् प्रभावोऽस्ति। नीतिशतके बहुविधः सारगर्भितप्रसङ्गो बहुत्र परिदृश्यते। तत्र मानवतावादः खल्वतीव महत्त्वपूर्णः। मानवतावादोपयोगीनि बहुविधानि तत्त्वानि सम्यक्तयाऽत्र परिदृष्टानि। येषु विद्वत्समादरता-वाग्भूषणविद्या-सत्सङ्ग- परोपकार- दानशीलता- प्रजापालना- हिंसादीनि तत्त्वानि तावदन्यतमानि। एतैः तत्त्वैरेव मानवतावादस्य पूर्णविकासः सम्भवति। आधुनिकयान्त्रिकजीवने यस्य महानुपयोगः सर्वथाऽनुभूयते। एवं कतिपयतत्त्वानां विश्लेषणं प्रस्तुते लेखेऽस्मिन् नातिविस्तरेणोपस्थाप्यते।*

कूटशब्दाः - नीतिशास्त्रम्, मानवतावादः, शतकत्रयम्, मूल्यबोधः, मुक्तक-काव्यम्, उद्योगपरायणता, परोपकारः, अहिंसा।

उपोद्घातः - विश्वसंसारस्यादर्शभूता भारतीयशिक्षापद्धतिः सुप्राचीनवैदिक-कालादारभ्य साम्प्रतिककालं यावत् समृद्धशीला विराजते अखिले संसारे। प्राचीनभारते शिक्षापद्धतिरियमतीव सुप्रशंसनीया आसीत्। नालन्दा-तक्ष-शिलादीनां जनप्रियत्वमेव अस्याः महत् प्रतिफलनम्। प्राचीनकालस्येव अधुनाप्यस्माकं शिक्षाव्यवस्थायाः महीयसी गरिमा वर्तते। वस्तुतस्तु बहु-भाषायां बहुविधविषयसन्निवेशेनेयं शिक्षाव्यवस्था महती समृद्धा जाता। तत्रास्ति संस्कृतभाषायाः महदवदानम्। साहित्य-व्याकरणालंकार-नीति-धर्मार्थ-काम- दर्शनायुर्वेद-कोष-ज्योतिष-गणित-विज्ञानादय अनेके विषया अत्रान्तर्भूताः सन्ति। एषु विषयेषु नीतिशास्त्रस्यापि प्रशस्यस्थानमस्ति। नीतिशास्त्रे मानवानां नैतिकमूल्यबोधेन सह मानवतावादस्य प्रकाशनमपि

परिलक्ष्यते। अधुनाऽसारे संसारे मानवतावादस्य नितरामपकर्षो दृश्यते। मानवीयमूल्यबोधं परित्यज्य स्वप्रयोजनमेव परमा सिद्धिरिति मत्वा मनुष्या असारजीवनयापनं कुर्वन्ति। किं सत् किमसदिति ज्ञानं विवेचनं अकृत्वा ते सदा स्वार्थान्वेषणे सचेष्टाः भवन्ति। मनुष्याणामेवमसारे जीवने नीत्युपदेशो महौषधिसमः। अतः संस्कृतपाठ्यविषये छात्राणां कृते नीतिशास्त्रमपरिहार्यम्। तत्र बहुषु नीतिशास्त्रकारेषु समुपलभ्यमानेष्वपि तत्रभवतः आचार्यभर्तृहरेः स्थानं शीर्षमिति मन्यते विपश्चिद्भिः। संस्कृतवाङ्मये तस्य नीतिशतकम्, शृङ्गारशतकम्, वैराग्यशतकम् चेति शतकत्रयमतीव सुप्रसिद्धम्। त्रिलोकपावनीगङ्गा यथा हिमशिखरात् प्रोह्य आर्यावर्तस्य पुण्यभूमिं पूत्वा असीमसागरे निलीयते तथैव भर्तृहरेः शतकत्रयमपि नैतिकतायाः शुद्धाहारे किशोरवर्गस्य चरित्रं निर्माय यौवने सौन्दर्यप्रियतायाः राजमार्गमानीय वृद्धावस्थायां वैरागस्य वीरगतिं प्रदत्ते। तत्र नीतिशतकं तावदत्युज्ज्वलं रत्नम्। लोकव्यवहारमाश्रित्य नीतिसम्बन्धितेन श्लोकसंग्रहेण निर्मितमिदं मनोज्ञं मुक्तककाव्यम्। नीतिशतके नैतिकव्यवहारिकोपदेशानां भाण्डारोऽस्ति। किं बहुना, नैतिकोपदेशेनात्र मानवतावादोपयोगीनि बहुविधानि तत्त्वानि परिदृष्टानि। येषु विदुषां समादरता, वाग्भूषणम्, विद्या, सत्सङ्गः, परोपकारः, दानशीलता, प्रजापालनम्, अहिंसा चेत्यादिनि तत्त्वानि तावदन्यतमानि। एतैः तत्त्वैरेव मानवतावादो विकसितो भविष्यति, आधुनिकयान्त्रिकजीवने यस्य महान् उपयोगः सर्वथा अनुभूयते। विश्लेषणशैलीमाश्रित्येवं कतिपयतत्त्वानामालोचनमत्र नातिविस्तरेणोपस्थाप्यते।

१. विदुषां समादरता

विद्वान् जनः खलु समाजस्य हितचिन्तकः। समाजस्य तथा देशस्य समृद्धौ विदुषां महती भूमिका अस्त। विद्वांसः जनाः सर्वदा मान्याः पूज्याः आदरणीयाः चेति। तेषां वाणी सदा युक्तिनिष्ठा सुचारु भवति। तेषां समीपे एव अनेके शिष्याः विद्याशिक्षालाभं कुर्वन्ति। अतः समाजे विद्वांसः खलु मानवनिर्मा-णस्य प्रकृतकारिगराः वर्तन्ते। समाजे तथा देशे तेषां प्रशस्यस्थानमस्ति। यथोक्तं सुभाषितग्रन्थैः -

"स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।"

अतएव प्रतिदेशं राज्ञा सर्वकारेण वा तेषां समादरः करणीयः। एषां प्राप्य-सम्मानमवश्यमेव दातव्यम्। यद्येवं नियमस्य व्यभिचारो दृश्यते तर्हि राज्ञः सर्वकारस्य वा मूढत्वं प्रतिपद्यते। सामाजिकी विशृङ्खला तत्र समुत्पद्यते। सम्प्रत्यस्माकं देशे विदुषां समादरता सम्यकतया नैव रक्षिता। विद्वान् बहुत्र स्वजनपोषणस्य (Nepotism) बलिपशुः भवति। कदापि एवं न काम्यः। अतएव सम्यगुक्तं श्रीमता भर्तृहरिणा-

"शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य, कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका हि मणयो यैरर्घतः पातिताः।।
हर्तुर्याति न गोचरं, किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा-
प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम्।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तः सह स्पर्धते।।"[1]

अर्थात् सुप्रसद्धाः विद्वांसः यदि निर्धनाः सन्ति चेत् तत्तस्य राज्ञो मूढत्वं यस्य राज्ये ते नवसन्ति। यथा बहुमूल्यानि रत्नानि यदि अल्पपरीक्षकै-रल्पमूल्यानि कृतानि चेत् तत्परीक्षका एव निन्द्या न तु तेन रत्नानां महत्त्वे किमपि न्यूनत्वमायाति। एवंप्रकारेण श्लोकद्वयेऽस्मिन् व्यञ्जनागर्भेण विदुषां समादरत्वं प्रतिपादितम्। यत् सर्वदेशे सर्वकाले च अवश्यमेवानुकरणीयम्। एवं सम्यक-तयानुकरणेन मानवतावादस्य पन्थाः प्रशस्तो भविष्यति।

२. वाग्भूषणम्

मानवस्तावत् सङ्घबद्धः तथा सामाजिको जीवः। समाजे वसवास-कालेऽपरान् प्रति सुसम्पर्कोऽपि अत्यावश्यकः। सुमधुरवाग्व्यवहारेण एव सुसम्पर्कोऽयं सम्भवति। वस्तुतः सुवाक्येन शत्रुरपि मित्रता जाता। किं बहुना, सुप्रयुक्तः शब्दः कामधेनुतुल्यो भवति। यथोक्तं महाभाष्ये-

"एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधूग् भवति।"[2]

---

[1] नीतिशतकम् १५-१६

[2] पातञ्जलमहाभाष्यम्, प्रथमाह्निकम्

सुमधुरो वाग्व्यवहारः खल्वस्माकं संस्कृत्याः महानादर्शः। एतेन सौभातृत्वं समुद्भवति। नीतिशतकेऽस्य वाग्भूषणस्य महती प्रशंसा कृता। तत्रोक्तम्-

> **"केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः**
> **न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।**
> **वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते**
> **क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।।"**[3]

अर्थात् शुद्धा वाणी यत् सौन्दर्यं जनयति तत् चिरस्थायि भवति। एवं वाग्भूषणं मनुष्याणां परमाभूषणम्। येन मनुष्याणां कालुष्यं निर्गत्य सौभातृत्वस्य भावः प्रकटितो, यो मानवतावादस्य महानुपकारकः।

३. सत्सङ्गः

व्यवहारदृष्ट्या संसारेऽस्मिन् मनुष्यद्वयं विद्यते- सज्जनः दुर्जनश्च। परन्तु नहि कोऽपि जनो जन्मना एव सज्जनो भवति नापि दुर्जनः। वस्तुतः संसर्गादेव जनाः सज्जनाः दुर्जनाश्च जायन्ते। यद्यपि जन्मना सह गुणदोषौ समागच्छतः, जन्मना एव च भिन्नभिन्नस्वभावाः उत्पद्यन्ते तथापि जीवनस्योपरि संसर्गस्यापि महान् प्रभावोऽस्ति। यो यादृशेन पुरुषेण सह सङ्गतिं करोति तस्य तादृश एव स्वभावो भवति। उपमाप्रयोगेन प्रसङ्गोऽयं विशदी-क्रियते नीतिशतके-

> **"स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते**
> **प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते।।"**[4]

दुर्जनैः सह संसर्गेण विशुद्धाऽपि बुद्धिः मलिनतामुपयाति। अपि च सतां सङ्गः हि भेषजम्। सत्सङ्गेन चरित्रं निर्मलं भवति। अतः यथाशक्ति सत्पुरुषा-णामेव सङ्गतिः कर्तव्या। यथोक्तं श्रीमता भर्तृहरिणा-

> **"जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति वाचि सत्यं**
> **मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।**
> **चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं**

---

[3] नीतिशतकम् १९

[4] तत्रैव ६७

सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।।"[5]

अर्थात् सज्ञ्नसङ्गतिः जननां बुद्धिमान्द्यं हरति, सत्यतां वर्धयति, सम्मानं प्रददाति, पापकर्मणो निवार्य पुण्यं वर्धयति, चित्तप्रसादनं करोति दिक्षु च यशः प्रसारयति। एतएव सर्वार्थसाधकः खलु सत्सङ्गः। अधुना मानवजीवने सत्यता-सुबुद्धि-चित्तशान्ति-पुण्यादीनामभावो सर्वत्र लक्ष्यते। मानवतावाद-स्यावक्षये युगे नीतिशतकोक्ता सत्सङ्गतिरियं चेत् सम्यकतया परिपाल्यते तर्हि आदर्शमानवजीवननिर्माणं कठिनं न भविष्यति- इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः।

४. परोपकारः

मानवतावादस्य विकासे परोपकारस्यास्ति महती भूमिका। परेषां हिताय यत् यत् कार्यं क्रियते तत् सर्वं परोपकार इति कथ्यते। ये ये गुणाः मानवजीवनस्य महत्त्वं वर्द्धयन्ति तेषु परोपकारस्य प्रमुखं स्थानं वर्तते। परोपकारस्य भावना हि अन्तःकरणे पवित्रतामुत्पादयति, शुष्केऽपि हृदये स्नेहरसं प्रवाहयति, प्राणीमात्रे च भ्रार्तृभावं वर्द्धयति। परोपकारस्यास्य कथा नीतिशतके बहुत्र परिदृष्टा। यदा मदोन्मत्तः इन्द्रः हिमालयस्योपरि प्रहारमकरोत् तदा पक्षच्छेदनभयात् हिमालयपुत्रो मैनाकः पितरं परित्यज्य समुद्रे आत्मगोपनमकरोत्। नीतिशतककारदृष्ट्या कार्यमिदमतीव निन्दितम्। यथोक्तं नीतिशतके-

"वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहुलदहनोद्गार गुरुभिः।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेश विवशे
न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः।।"[6]

अर्थात् प्रकारान्तरेणात्र परोपकारस्य भावना हि चित्रिता । तथा च परोपकारस्य गरिमा कदापि न करणीया। परन्तु परोपकारस्य कृतज्ञता सर्वदा परिपालनीया। इत्येवं महती शिक्षा नीतिशतके परिप्राप्यते-

"प्रदानं प्रयच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः

---

[5] तत्रैव २३

[6] नीतिशतकम् ३६

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः।"[7]

परोपकारिणां विचित्रस्वभावो दृश्यतेऽस्मिन् जगति। फलशालि वृक्षवत् सजलमेघवच्च ऐश्वर्यवन्तः सज्जनोऽपि नम्रो भवति। एवं नम्रता परोपकारिणां स्वभावसिद्धो धर्मः। तथोक्तं नीतिशतके-

"भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-र्नवाम्बुभिर्दूविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।।"[8]

एवं परोपकारः मानवतावादविकासेनस्यैकः प्रशस्तः मार्गः।

५. विद्या

मानवजीवने विद्यायाः महत् गुरुत्वं वर्तते। संसारे बहुनि वस्तूनि सन्ति परं तेषु सर्वश्रेष्ठमस्ति विद्या एव। केवलं जन्मना मनुष्यः मनुष्यो न भवति अपि तु विद्यया एव भवति। विद्यया हीना मनुष्या मनुष्यरूपं धृत्वाऽपि पशुवदाचरणं कुर्वन्ति। किं कर्तव्यम्, किमकर्तव्यम्, को धर्मः, कोऽधर्मः, कः सन्मार्गः, कोऽसन्मार्ग इत्येवं ज्ञानं विद्यया एव समुत्पद्यते। विद्याऽज्ञानं विनश्य ज्ञानालोकं प्रददाति। अतएव विद्या सर्वेषु वस्तुषु अपि श्रेष्ठं वस्तु मन्यते। हितोपदेशेऽपि इत्येवमुक्तम्-

"सर्वदर्व्येषुविद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम्।
अहार्यत्वादनर्घत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा।।"[9]

विद्यारूपं वस्तु मनुष्यस्य श्रेष्ठं स्वरूपं सुगुप्तं च धनम्। भोगैश्वर्ययशःप्रदा, गुरुभिरपि पूज्या, विदेशे वान्धववत् सहायिका, सर्वोत्तमा देवता च विद्यैवास्ति। नृपेषु विद्यैव पूज्यते न तु धनम्। अतः विद्याहीनो नरः पशुरेव गण्यते। यथोक्तं नीतिशतके-

"विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं

---

[7] तत्रैव ६४

[8] नीतिशतकम् ७१

[9] हितोपदेशः, मित्रलाभः, कथामुखम्

विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः।।''[10]

दोषरहिता विद्या सर्वत्र पूज्या सर्वेषां च कामनीया। तथोक्तं श्रीमता भर्तृहरिणा-

''किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि
व्रीडाचेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम्।।''[11]

एवं कल्पलतेव विद्या मनुष्याणामज्ञानं तथा कालुष्यं दुरीकरोति। सर्वजीवान् प्रति सौभातृत्वं प्रदर्शयति। मानवतावादस्य विकासने या उत्तमः पन्थाः।

६. दानशीलता

भारतीयसंस्कृतौ दानस्य महती गरिमा वर्तते। परिवर्तिनि संसारे सर्वानां वस्तूनां विनाशः सम्भवति। परन्तु यशस्तावत् चिरस्थायि। दानादिकार्यैरेव यशः समुत्पद्यते वर्धते च। दानं हि मनुष्याणां प्रशस्तो धर्मः। सामर्थ्यानुसारेण योग्यपात्रे सदा दानं कर्त्तव्यम्। वस्तुतस्तु दानकार्ये धनस्यापि महानुपयोगो वर्तते। यस्य धनमस्ति तस्यैव दानं शोभते। पुरुषार्थचतुष्टयस्य मध्येऽर्थस्य धनस्य वा महत् स्थानमस्ति। अतएव सन्मार्गेण धनोपार्जनमपि करणीयम्। तथा च धनस्य रक्षणावेक्षणं नापि सुकरम्। धनं दातव्यं भोक्तव्यं चान्यथा चौर्यादिना तस्य नाशो भवति। यथोक्तं नीतिशतककारेण-

''दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति।।''[12]

अर्थात् यो पुरुषो धनं योग्यपात्रे न ददाति स्वयं वा न खादति तदीयधनस्य विनाशो भवति। किं बहुना दानकार्ये यदि कोऽपि जनः दारिद्र्यमुपजायते तर्हि सः सदालंक्रियते। एवमेवोक्तं नीतिशतके-

''कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः।।''[13]

---

[10] नीति.२०

[11] नीतिशतकम् २१

[12] तत्रैव ४३

[13] तत्रैव ४४

अतएव नीतिशतककारेणापि दानस्य महिमा सर्वथा स्वीकृता। समाजे ईदृशी भावना यदि सर्वे मनुष्याः परिपाल्यन्ते तर्हि मानवतावादस्य विकासो दुर्गमो न भवति।

७. प्रजापालनम्

समाजस्य तथा देशस्य विकासे प्रजानामस्ति महती भूमिका। प्रजा हि देशस्य धात्री वाहिका च। राज्ञा पालितो जनसमूहस्तावत् प्रजा इत्युच्यते। वर्तमाने युगे प्रजा सर्वकारेण परिचालिता। राज्ञः सर्वकारस्य वा प्रजापालनं तु सम्यकतया करणीयम्। प्रजानां समृद्धिनैव राज्यस्य देशस्य च समृद्धिः निर्भरशीलाऽस्ति। प्रजारञ्जकः राजा एव सर्वथा पूज्यते। सर्वकारस्य स्थितिरपि प्रजानामुपरि निर्भरशीला। प्रजानुरञ्जकराजावत् प्रजापालकराष्ट्रनेताऽपि विश्वे सततं समादृतो भवति। अधुना विश्वे प्रजापालकस्य राष्ट्रनेतुः महानभावो दृश्यते। येन तेन प्रकारेण स्वार्थसिद्धिरेव तेषां परमं लक्ष्यम्। परन्तु यदि प्रजानां सम्यकतया परिपाल्यते तर्हि धरित्री कल्पलतैव फलं प्रदत्ते। एवं नीत्युपदेशो वयं नीतिशतके पश्यामः-

> **"राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमतां,**
> **तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण।**
> **तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे**
> **नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः।।"**[14]

अर्थात् यथा वत्सेषु पोष्य पुष्टीकृतेष्वेव गौर्दुग्धं वितरति तथैव रत्नगर्भायाः भुवः समृद्धिरभिलष्यते चेत् तर्हि प्रजा सम्यक् रक्षणीया। प्रजाहितेनैव राजा कृत्यादि फलं लब्धुं शक्यते। एवं प्रजापालने राज्ञा सर्वकारेण वा सह प्रजानामपि मानवतावादस्य विकासो भविष्यति। नीतिशतकेन एवं शिक्षा प्राप्यते।

८. अहिंसा

संसारे यदि मनुष्यः सुखं वाञ्छति तर्हि सदाऽहिंसा पालनीया। परेषामहितचिन्तनं तावत् हिंसा। एवं हिंसायाः परित्याग एव अहिंसा

---

[14] नीतिशतकम् ४६

इत्युच्यते। मानवजीवनेऽहिंसायाः माहात्म्यं सर्वत्र प्रगीतम्। यथोक्तं हितोपदेशे- **"अहिंसा परमो धर्मः।"**[15]

नीतिशतकेऽपि अहिंसायाः सूरं सदा प्रतिध्वनितम्। कल्याणमार्गस्य उपस्थापने श्रीमता भर्तृहरिणा उक्तम्-

"प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्वाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम्।
तृष्णास्रोतविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः।।"[16]

श्लोकेऽस्मिन् अहिंसायाः महत्यनुभूतिः सर्वत्र परिदृष्टा। अत्र जीवहिंसा-निवारणस्य कथा वर्णिता। कदापि कुत्रापि मनुष्याणां जीवहिंसा न करणीया। परमात्मा सर्वेषु जीवेषु एव विद्यमानोऽस्ति। तथाच परधने लोभोऽपि अकरणीयः। एतादृशो भाव ईशोपनिषदि अप्युक्तः-

"ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जिथा मा गृध कस्यस्विद् धनम्।।"[17]

सर्वभूतान् प्रत्यनुकम्पा सदानुसरणीया। किं बहुना सर्वशास्त्रे समभावोऽपि पालनीयः। इत्येवं महानुपदेशो नीतिशतकस्य श्लोकेऽस्मिन् सम्यकतया परि-प्राप्यते। मानवतावादवर्धने यस्योपदेशस्य महती भूमिका वर्तते।

उपसंहृतिः

संस्कृतनीतिशास्त्रपरम्परायां भर्तृहरिप्रणीतस्य नीतिशतकस्य गौर-वास्पदस्थानमस्ति। मानवजीवनादर्शस्य समुन्नतेर्यानि कल्याणकारीणि उपादानानि सन्ति, तेषां बीजानि तु नीतिशतके एव निहितानि। मानवता-वादस्यापि आदर्श-मानवजीवन-विनिर्माणे महती भूमिका विद्यते। मानवता-वादेनाखिले विश्वे सौभ्रातृत्वभावस्योजागरो भवेत्। अधुना यस्य महान् उपयोगोऽनुभूयते। अस्य महतः मानवतावादस्य विकशितानि बहुविधानि तत्त्वानि यत्र तत्र समुपलभ्यन्ते नीतिशतके। तेषु विदुषां समादरता, विद्या,

---

[15] हितोपदेशः १/६६

[16] नीतिशतकम् २६

[17] ईशोपनिषद् १

वाग्भूषणम्, परोपकारः, विद्या, दानशीलता, प्रजापालनम्, अहिंसा चेति तत्त्वानि सम्यकतया प्रतिफलितान्यत्र। वर्तमानसमयेऽखिले विश्वे मानवतावादस्य चरमापकर्षो दृश्यते। येन केन प्रकारेण स्वार्थसिद्धिरेव परमा सिद्धिरिति मन्यन्ते मनुष्याः। फलस्वरूपेण मानवतावादो नाम विषयः सदा कलुषितो जातः। अत्र नीतिशतकोपदेशः हि महौषधिसमः। नीतिशतके प्राप्तोऽयमुपदेशः यदि सम्यकतया परिपाल्यते संसारे तर्हि वयं अचिरेणैव मानवतापूर्णसंसारं पश्यामः- इति वक्तुं शक्यते।

सहायकग्रन्थसूची

- उपाध्याय, बलदेव (१९८५)। *संस्कृत साहित्य का इतिहास*। वाराणसी: शारदा निकेतन।
- पाण्डेय, जनार्दनशास्त्री सम्पादकः(२०१८)। *नीतिशतकम्*। दिल्ली: मोतिलाल बनारसीदास।
- नारायण राम सम्पादकः(१९५१ विक्रमसंवत्)। *हितोपदेशः*। दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
- राव, वेंकट (१९७७)। *श्री भर्तृहरि शतकत्रय*। दिल्ली : श्रीराम प्रिंटर्स।
- शास्त्री, राकेश सम्पादकः(१९९६)। *नीतिशतकम्।* दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

धर्मस्य सामाजिकव्याख्या

डॉ. सुबोधकांत मिश्र
सहायक अध्यापक
इंडस यूनिवर्सिटी, अहमदाबाद
(Sub ID- CSU/SV-214)

शोधसारः - *धर्मः, समाजस्य नैतिक-सांस्कृतिक-आध्यात्मिक-आयामान् परिभाषयति। धर्मः इति महत्त्वपूर्णा अवधारणा अस्ति। सामाजिकदृष्ट्या धर्मः न केवलं व्यक्तिगतजीवनस्य मार्गदर्शनं करोति, अपितु सामूहिकचेतनायाः सामाजिक-संरचनायाः च आकारं ददाति। धर्मस्य सामाजिकव्याख्याने धर्मः समाजस्य नैतिक-मूल्यानि, आचारसंहिता, सामाजिकप्रक्रिया च कथं प्रभावितं करोति इति अवगन्तुं प्रयत्नः क्रियते ।*

सामाजिकदृष्टिकोणे धर्मः "सामाजिकस्थिरतायाः" माध्यमः इति मन्यते । तस्य मते धार्मिकसंस्काराः, सामूहिकक्रियाः च समाजे एकतां, सौहार्दं च प्रवर्धयन्ति। अपरपक्षे धर्मस्य सामाजिकपरिवर्तनस्य च सम्बन्धः रेखाङ्कितः अस्ति। सः धार्मिकप्रत्ययानां आर्थिकप्रक्रियाणां च परस्परसम्बन्धं स्पष्टीकृतवान्।

भारतीयपरिप्रेक्ष्ये जातिव्यवस्था, पारिवारिकसंरचना, सामाजिकदायित्व-निर्धारणे धर्मस्य महती भूमिका अस्ति। यथा मनुस्मृतिवेदयोः उल्लिखिताः सामाजिकनियमाः कर्तव्याः च भारतीयसमाजस्य धर्मस्य च मध्ये गहनं प्रभावं दर्शयन्ति।

आधुनिकदृष्टिकोणे वैश्वीकरणस्य आधुनिकतायाः च युगे धर्मस्य भूमिका परिवर्तमाना वर्तते। वैज्ञानिकचिन्तनस्य धर्मनिरपेक्षतायाः च प्रभावेण पारम्परिक-धर्मप्रत्ययाः प्रामुख्यं भजन्ते। तथापि धर्मः सांस्कृतिकपरिचयस्य नैतिकमार्ग-दर्शनस्य च प्रमुखं स्रोतः एव तिष्ठति।

कूटशब्दाः - धर्मः, सामाजिक-एकता, नैतिक-मूल्यानि, सामाजिकसंरचना, धर्म-निरपेक्षता, वैश्वीकरण, जाति-व्यवस्था, धार्मिक-संस्कार ।

अथातो धर्म जिज्ञासा। धर्मं ज्ञातुमिच्छाद्य सर्वत्रैव व्याप्ता वर्तते। साम्प्रतलोकजीवने धर्मः इति शब्दोऽयं सामान्योऽभवत्। अद्य यूरोपीय-भाषास्वपि धर्मशब्दः स्थानं गृहीतवान्। इदं बहुकथितं धर्मः नाम कः? अस्यार्थः कः? न्यायनीत्या सह धर्मस्य कः सम्बधः वर्तते? अन्ततः धर्मः पापपुण्ययोरवधारणास्ति वा? सामान्यलोकजीवने एवं चाद्यतनीये लोक-तान्त्रिके जीवने तस्य प्रासङ्गिकता काऽस्ति? धर्मः सेक्युलरिजम उभौ विलोमौ स्तः वा? एतादृशाः बहवः प्रश्नाः लोके तरूणप्रौढानां मनस्सु आयान्ति। उदाहरणमस्ति- धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः। यस्यार्थोऽस्ति रक्षितः धर्मः रक्षति, हतः धर्मः हन्ति। एतादृशी एवैका पङ्क्तिः इत्थमस्ति 'यतो धर्मस्ततो जयः'।[1] यत्र धर्मः, तत्र जयः।

अष्टाक्षरीयं पंक्तिः संपूर्णे भारतवर्षे भाषाभेदे सत्यपि सुप्रचलिता पङ्क्तिरभवत्। इदं महाभारतेतिहासस्य योगदानमस्ति तस्मिन् अमूल्यग्रन्थे १२-१५ वारं पङ्क्तिरियं कस्यापि भजनगानस्य धावपदवदायाति केवलमुदाहरणाय सूची अपूर्णा उद्योगपर्वणि कर्णः श्रीकृष्णात्[2], द्रोणाचार्यः दुर्योधनात्[3], भीष्मपर्वणि भगवतः व्यासात् धृतराष्ट्रः[4], अर्जुनः युधिष्ठिरात्[5], संजयः

---

[1] यतो धर्मस्ततो जयः विदित मे
हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः।
(उद्योगपर्व-१४३-३६)

[2] क्षपयिष्यसि नः सर्वान् स सुव्यक्तं महारणे
विदित में हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः।
(उद्योगपर्व-१४३-३६)

[3] अश्वत्थामा यथा महा तथा श्वेतहयो मम।
बहुना कि प्रलापेन यतोधर्मस्ततो जयः।
(उद्योगपर्व-१४८-१६)

[4] दिष्टमेतन्नरव्याघ्रनाभिशोचितुमर्हसि
न चैव शक्य संयन्तु यतो धर्मस्ततो जय
(भीष्म पर्व-२-१४)

[5] व्यक्त्वा धर्म च लोमं च मोह चोद्यममास्थिताः
युद्धयध्वमनहंकारायतो धर्मस्ततो जयः।
(भीष्मपर्व- २१-१५)

धृतराष्टात्[6], भीष्मः दुर्योधनात्[7], द्रोणाचार्यपर्वणि व्यासः युधिष्ठिरात्[8], शल्यपर्वणि माता गान्धारी दुर्योधनात्[9], अनुशासनपर्वणि भीष्मः श्रीकृष्णात्[10], तस्याप्रतियशाश्वतसत्यस्य पङ्क्तिं कथयन् दृश्यते।

इत्थमेव सुघोषितमं वाक्यमस्ति, 'सत्यं वद धर्मं चर'- सत्यं ब्रूयात्, धर्मस्याचरणं कुर्यात्। एतस्य स्रोतः तु न जाने परं च एतत्सर्वे जानन्ति। अयं विद्यापूर्त्याः अनन्तरं गुरुकुलात् स्वगृहं प्रत्यागन्त्रे तरूणाय गुरुणा प्रदत्तः मूल्यवान् आदेशोऽस्ति। तथा संपूर्णं भारतं तम् आदेशं सम्यक्तया जानाति ।

---

[6] नते युद्धनिवर्तन्ते धर्मोपेता महाबला
श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जय। (भीष्मपर्व-६५-१६)

[7] राजन् सर्वमयोह्योष समोरागविवर्जितः
यतः कृणस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः। (भीष्मपर्व-६६-३५)

[8] अनुशंस्यं तपो दानंक्षमां सत्यं च पाण्डव
सेवेथा परमप्रीतो यतो धर्मस्ततो जयः
इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयता (द्रोणपर्व-११-१८३-६६-६७)

[9] दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी पुरुषं वचः
श्रृणु मूढ़ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः। (शल्यपर्व-६३-६२)
उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयभिच्छता
शिवमाशास्त्र मेंमातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः।। (स्त्रीपर्व १४-८)
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा
उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः। (स्त्रीपर्व - १४-६)
क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम्
अधर्म जहि धर्मज्ञे यतोधर्मस्ततो जयः।। (स्त्रीपर्व - १४-१२)
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः
अस्मिन्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु में। (स्त्रीपर्व - १७-६)
इत्युक्ते जानति सर्वमहं स्वव्यसनागमम्
अब्रवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः।।
(स्त्रीपर्व - १७-७)

[10] रक्ष्याश्च तेपाण्डवेया भवान् येषां परायणम् उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्योधनं तदा।।
'यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः वासुदेवेन तीर्थेन पुत्रसंशाम्य पाण्डवैः।।
संघातस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः
न च मेतद्वचो मूढः कृतवान् स सुमन्दधीः
(अनुशासन-भीष्म स्वर्गारोहणपर्व- १६७-४०-४२/

भारते धर्मस्य महत्वं सर्वे मन्यन्ते। एतन्महत्वं न केवलं सैद्धान्तिकस्तरे, अपितु जीवनस्य मूलाधारोऽपि। तस्य प्रस्तुतीकरणाया-स्माकं पूर्वजाः अस्माकं समक्षे धर्मस्य मूर्तिमन्तरूपपुरुषरत्नानि प्रदत्तवन्तः। महर्षेः वाल्मीकेः प्रश्नस्य समाधानं कुर्वन् महर्षिनारदः स्पष्टतया कथयति यत् दशरथनन्दनरामः धर्मज्ञोऽस्ति। ते धर्मस्य परिरक्षकाः, स्वस्य तथा च स्वजनानां धर्माणां संरक्षकाः सन्ति।[11]

धर्मस्य व्युत्पतिः-

धर्मशब्दस्य मूलधातुः धृ अस्ति यस्यार्थोऽस्ति, धरणम्, धारणम्, ग्रहणम्, स्थापनकरणम्, ग्रहणं कृत्वा परिरक्षणम्। शब्दकल्पद्रुमः इति शब्दकोशः धर्मस्य व्याख्यां करोति 'धरति लोकान्, यः सर्वान् भुवनान् धृत्वा अभिरक्षति सः धर्मः। तस्यानुसारं धर्मः सः यः ध्रियते लोकोऽनेन, धरति लोकं वा'। इति ।

धर्मस्य व्युत्पत्तौ यत् कथितम्- धरति लोकान् अथवा धरति लोके वा तदस्य प्रकारकस्य धारणमस्ति। केवलं दैहिकहस्तस्यावलम्बनं न अपितु विश्वसृजनस्य पश्चाद्वर्तिनी स्थितिः परिपालनमस्ति। तस्मिन् सृष्टेः दृढता, भद्रता, रक्षणम् पालनम् पोषणादि अभिप्रेताः सन्ति। अतः कथितमस्ति-धारणात् धर्मः। वैदिक संहितासु धर्मशब्दात् ऋतम् शब्दः अधिकतया प्रयुक्तोऽस्ति। ऋग्वेदे धर्मशब्दः ५६ वारभागतोऽस्ति। धारणम् धर्मः इति कथितः।

बृहदारण्यकोपनिषद् कथयति[12] यत् तेन कल्याणस्वरूपधर्मस्य अभिसृष्टिः विहिता। अतः धर्मादुत्कृष्टं किमपि नास्ति, सः यः धर्मोस्ति, निश्चितं सत्यमस्ति। सूर्यमण्डलस्योदाहरणं स्वीकुर्मश्चेत्- पृथिवी सूर्यस्य परिक्रमणं करोति। चन्द्रः पृथिव्याः परिक्रमणं करोति। अन्ये ग्रहाः अपि इत्थमेव सूर्यस्य परिक्रमणं कुर्वन्तः भवन्ति। तस्यैका निश्चिता समयसारिणी

---

[11] धर्मज्ञः धर्मस्य परिरक्षिता रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता।
(वाल्मीकी रामायण-बालकाण्ड-१ सर्ग-१२-१३)

[12] तस्मात् धर्मात परं नास्ति यो वै स धर्मः सत्यं व तत् (ब्रहदारण्यकोपनिषद् ३१-४-१४)

भवति। यथा मन्दस्य परिक्रमणं त्रिंशत् वर्षेषु पूर्णं भवति। तथा गुरुग्रहस्य १२ वर्षेषु। इदं संपूर्णसूर्यमण्डलं सृष्टेः आरभ्य अधुना यावत् पूर्णतः तालबद्धं, कालबद्धं, सूत्रबद्धं, चलति। अस्य वैश्विक सामञ्जस्यस्य शाश्वतायाः क्षमतायाः नाम प्रकृतिधर्मः अस्ति। धर्मेण विना अयं सम्भवः नास्ति। धर्मेणैव संपूर्णः सृष्टिजालः आबाधितोऽस्ति। जलस्य स्वस्य धर्मः भिन्नः धर्मोऽस्ति। तेन विना तस्य अस्तित्वं समाप्यते तथा जगतः तस्य विद्यमानतापि। यथाग्नेः धर्मोऽस्ति उष्णता। यदि कश्चन अग्निसदृशः वस्तु प्रदर्शयति पुनश्च यदि तस्मिन् उष्णता न स्यात्, केवलं प्रकाशः स्यात् तर्हि वयं कथयिष्यामः यत् सः अग्निः नास्ति, पृथिव्याः धर्मोऽस्ति सर्वेभ्यः आधारप्रदानकरणम्। यदि पृथिवी तं धर्मं त्यजति तर्हि इमे सर्वे शब्दाः अर्थहीनाः भविष्यन्ति।

अस्माकं पूर्वजद्रष्टारः कथयन्ति यत् धर्मः एवास्ति सर्वेषामधिष्ठानम्, धर्मे एव सर्वं प्रतिष्ठितमस्ति, अतः धर्मः महत्तमः कथ्यते। धर्मः सर्वेषां सुस्थिरतायै तथा च संधारणायाऽस्ति।[13] तस्य परिधौ मानवः तथा मानवेतरः समानाधिकारेण समाविष्टोऽस्ति। भीष्मपितामहः धर्मपुत्रं प्रति अवबोधयन् कथयति। यत् सर्वान् संगृह्य तेषामभिरक्षणम् धर्मः अस्ति। तेन संपूर्णं जगत् एकस्मिन् सूत्रे बन्धयते। यः सर्वान् योजयति सः धर्मः।[14]

संपूर्णे संसारे, सचेतानाचेतनयोः यः समानधर्मोऽस्ति, तेनैव सह मानवे विशेषश्रेण्याः धर्म एव अभिव्यक्तोऽभवत्। मानवे आधारितः लौकिक-धर्मः तथा अन्तरङ्गाधारितः अलौकिकधर्मः अभिव्यक्तोऽभवत्। सामान्य-निर्विशेषः नाम प्रकृतिः तेषां असामान्यः सविशेषः धर्मः कथ्यते। सः विचारणीयावसरे योग्येन ऋषिवरेण एवं कथितम् - खादनम्, पानम्, शयनम्, भयम्, भोगादिपशुमानवयोः समाना प्रकृतिरस्ति। या पशुषु नास्ति किन्तु मनुष्येषु वर्तते साऽस्ति धर्मस्य भावना।

---

[13] धर्मो विश्वस्य जगत प्रतिष्ठा धर्मे सर्व प्रतिष्ठितं तस्मात् धर्म परम वदन्ति।"
(महानारायणोपनिषद्-७६-७)

[14] धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मेण विधृता प्रजा
यः स्याद धारणसंयुक्त स धर्म इति निश्चयः।। (महाभारत शान्तिपर्व १०९-११)

अतः धर्महीनः मनुष्यः पशुसमानः भवति।[15]

धर्मस्य संबन्धः एकेन एव नास्ति अपितु अनेकैः अस्ति। घोरे विशाले कानने यदि एक एव मानवः वसति तर्हि तस्य कः धर्मसम्बन्धः? तस्य धर्मः केवलं नरप्राणिवत् तथा आरण्यवासीनामन्येषां पशुवदस्ति। यः मानवधर्मः कथ्यते, सः मानवः तस्मात् धार्मात् अनभिज्ञः भविष्यति। यतो हि तत्र मानवाः विद्यमानाः न सन्ति।

धर्मः तथा अधिशासनम्-

धर्मस्येका विशेषताऽस्ति- सः स्वचालकोऽस्ति । तस्य कृते बहिष्ठात्प्रेरणा नावश्यकी भवति।[16] विकसितं हृदयं प्रबुद्धं मनः, एतयोर्धर्मः स्वयं चलनशीलो भवति। तस्माद्यः आनन्दः अनुभूयते स एव तस्योर्जा। परञ्चाधिशासनम् स्वभावं इतः भिन्नः अस्ति। अधिशासने स्वयंसंचालन-क्षमता नास्ति। अधिशासनं केवलं स्वस्यविषये चिन्तयति। परंच धर्मः अन्येषां विषयेऽपि चिन्तयति। अधिशासनं व्यक्तिकेन्द्रितं भवति। धर्मः समूहकेन्द्रितं भवति। धर्मः अपौरुषेयोऽस्ति। अधिशासनम् प्रशासकीय-मस्ति। धर्मस्य प्रेरणा परिस्थितिनिरपेक्षाऽस्ति। अधिशासनस्य प्रेरणा परिस्थितिसापेक्षा भवति। धर्मः अकरणीय कृत्यानि न कारयति, अधिशासनमकरणीयकृत्ये कृते सति दण्डं ददाति। सन्मार्गे धर्मः अग्रसरं करोति, कुमार्गे च अधिशासनं दण्डविधानं विदधाति। धर्मस्य पूरकमस्ति अधिशासनम्। प्रशासनं भवेत् न वा धर्मस्य सत्ता भविष्यति। प्रशासनं यदि नास्ति तर्हि अधिशासनस्य हानिः भविष्यति। धर्माधिशासयोः तुलना नास्ति। उभौ अद्यतनीयकाले सुखिजीवनाय आवश्यकौ स्तः। परञ्च इदं निर्विवादमस्ति यत् मूलतः धर्मः अधिशासनात् प्रभावितो भवति तथा च परिणामकारी च भवति। धर्मः सूर्यः अस्ति चेत् अधिशासनम् दीपकः।

---

[15] आहार-निद्रा-भय- मैथुनं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणां धर्मो हितेषामधिकोविशेषः धर्मेण हीना पशुभिः समानाःधृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः घी विद्या सत्यमक्रोधः दशकं धर्मलक्षणम्।। (मनुस्मृति ६-६२)

[16] असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मा अमृतं गमय- बृहदारण्यक- (१-३-२८)

जीवने द्वयोरपि भूमिका महत्त्वपूर्णाऽस्ति। धर्मः न कश्चन् दृश्यवस्तु वर्तते न च स्पृश्यवस्तु अस्ति। धर्मस्तु तत्त्वम् अस्ति। सर्वेषां तत्त्वानां सदृशमेव सः निराकारोऽस्ति। प्राणवतः मानवस्य माध्यमेनैव सः साकारः भवितुं शक्यते। धर्मः ये सफलं सक्षमञ्च ये निर्मान्ति तेषां गुणानां स्रोतः मानवोऽस्ति। नैतिकता धर्मस्य पर्यायवाची शब्दोऽस्ति। चौरकार्यादिविकृष्ट कृत्यान् दूरीकरणाय प्रशासनैः योग्याः नियमाः निर्मितास्सन्ति। अतः धर्मस्य एकः नाम विधिरपि अस्ति। धर्मः अर्थात् दानम्। धर्मस्यार्थः नैतिकता, दानकरणम्, कर्तव्यपरायणता नियमाः, करुणा, सेवा, शुश्रुषा परोपकारादि अभवत्। तेलगु, कन्नड, तमिलु, मलयालम एतेषां शब्दाः सन्ति- हिन्दुमतम्, क्रिस्तुमतम्, मुस्लिममतम्, जैनमतम्, बुधमतम्, शैव-मतम्, वैष्णवमतम् इत्यादयः । ये पन्थाः सम्प्रदायाः वा अद्य धर्मनाम्ना ज्ञायन्ते ते वास्तविकतायां मताः सन्ति। मतस्य उद्गमस्थानं कश्चन पुरुषविशेषः भवति। अतः मतम् पौरुषेयमस्ति तथा धर्मः अपौरुषेयोऽस्ति। दक्षिणस्य भाषासु हिन्दूनाम् ईसाइकरणं धर्मान्तरं न कथ्यते। अपितु मतान्तरं कथ्यते। ये सेकुलर धर्मनिरपेक्षः न भवति। अपितु मतनिरपेक्षः कथ्यते। रिलीजियस fanaticism इयम्मतान्धाता भवति। पंथसंप्रदाय-संबन्धितप्रवचनानाम् मतप्रभाषणं कथ्यते।

किन्तु धर्मसम्बद्धः सुविदितः गीतोपदेशः गीतोद्घोषः यदा-यदा हि धर्मस्य भाषान्तरिते कृते सति कश्चन आचार्यः धर्मग्लानि शब्दोऽयं मनग्लाम्यै तथा धर्मरक्षणाय एवंच धर्मसंरक्षणाय मतसंरक्षणम् मैव कथ्यते। तत्र ते धर्मस्यैवाचरण प्रयोगं वा कुर्वन्ति। मतम् धर्मश्च भिन्नौ शब्दौ मन्येते। वयं सर्वे मन्यामहे महाभारतस्य युद्धःधर्मयुद्धमासीत्। अत्रधर्मस्य संकेतः कः? पंथसंप्रदायौनैवास्तम्। पक्षद्वयमेव एकस्यैव सम्प्रदायस्य, एकस्यैव कुलस्य। यदि धर्मस्यार्थः संप्रदाय स्यातर्हि धर्मयुद्धःकथम्? धरति लोकान् यः धर्म आसीत् सः आपात्काले आसीत्। तस्य संरक्षणाय धर्मसंस्थाप-नार्थाय यस्यावतारोऽभवत्, तस्यैव नेतृत्वे युद्धमभवत्। अतः धर्मयुद्धः अभवत्। वास्तविकतायां धर्मः मनात् व्यापकोऽस्ति, इनः अधिष्ठानोऽस्ति। धर्मः समावेशात्मको भवति। मनुस्मृतौ मनुना भणिताः परिभाषिताः धर्मलक्षणानि मानवतया संबन्धितानि सन्ति।

तानि लक्षणानि- धृतिः धैर्यम्, क्षमा, दमः, अस्तेयः, शुचिता, इन्द्रियनिग्रहः, धीः विद्या, सत्यम्, अक्रोधाः। धर्मसाहित्येषु इत्थमेव धर्मस्यासंख्योल्लेखाः वर्तन्ते। भीष्मपितामहः युधिष्ठिरं प्रति कथयति[17]- यः सर्वेषां भूतानां बन्धुः अस्ति, सर्वभूतेष्वेकात्योऽस्ति स एव धर्मयुक्तः कथ्यते। पुरातनानां कवि-वराणामनुसरणं कुर्वन्तः वयमपि कथयितुं शक्नुमः यत्- धर्मेण मतम् च मतेन धर्मः धर्मेण मतेन संयाति नरः। उभौ परस्परौ पुष्टिकारकौ स्तः। मतम् पन्थः वा उपासनासंबन्धी, साधानासंबन्धी, आचारविचाराणामादेश निर्दे-शाणाञ्च निर्धारितपरिक्रमाऽस्ति। धर्मः मतंच भिन्नः-भिन्नः शब्दद्वयमस्ति। अस्यार्थः इदं नास्ति यदनयोर्मध्ये कश्चनापि संबन्धाः नास्ति, वास्तविकतायां एतयोः अत्यन्तं निकटतायाः संबन्धोऽस्ति।

अतः धर्मः जीवनस्य विषये केवलमिहलोकस्यैव विचारं न करोति अपितु धर्मेण परलोकस्यापि विचारः विधीयते । अयमेव कथ्यते अधर्मात्मः। श्रीमद्भगवद्गीतायाः भाष्ये श्रीमद्शंकराचार्यः कथयति यत् धर्मः जगतः स्थितेः हेतुरस्ति।

जगतः स्थितीकरणम् सधर्मेव प्राणिनां अभ्युदयानिःश्रेयस हेतुः अस्ति। अभ्युदयस्यार्थोऽस्ति। अस्मिन् भौतिकजगति प्रगतिः, तथा निश्रेयसः अर्थोऽस्ति मोक्षः, आध्यात्मिकतैव सर्वान्तिमलक्ष्यम् अर्थात् धर्मः इहलोकस्य परलोकस्य च परमोन्नत्याः साधानमस्ति। धर्मः आग्रहपूर्वकं कथयति-मानवस्यान्तिमं साधानमस्ति। आग्रहपूर्वकं कथयति- मानवस्यान्तिमं लक्ष्य-मस्ति मोक्षः। अपि च तस्याधिष्ठाता स्वयमहं धर्मः अस्मि। भारतीय-दर्शनानुसारेण मानवीयजीवनमेका नदी अस्ति। तस्याः जलप्रवाहं च मानवाय सदा चेष्टायुक्तौ अर्थकामौ स्तः। तस्या नद्याः द्वे तटे स्तः धर्मः मोक्षश्च। जीवनरुपिणी नदी तदैव कल्याणकरिणी भविष्यति यदि नदीद्वयस्य तटयोर्मध्यैव प्रवाहितः तथा च तटयोः उल्लंघनमपि न कुर्यात्। भारतीयद्रष्टारः पुरुषार्थानां पालनमावश्यं कथयन्ति। एतेषामनुसारेण इमे चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति धर्मः, अर्थः कामः मोक्षश्च।

---

[17] सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्जववतः

सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेणयुज्यते (महाभारत-अनुशासन पर्व- १४२-२८)

प्रथमपुरुषार्थरुप धर्मः भारतवर्षे उद्भूतपंथस्य आध्यात्मिक-नैतिकतायाः अधिष्ठानोऽस्ति। जैनः, बौद्धः, वैष्णवः, शैवः, शाक्तश्च इमे संप्रदायाः धर्म मन्यन्ते। धर्मः प्रत्यक्षजीवनात् संबद्धोऽस्ति। सर्वप्रथमं व्यक्तिमात्रेण तस्य व्यक्तिधर्मोऽस्ति। विकसितो भूत्वा सः परिवारवत् भवति तथा तस्यैकः कुटुम्बः धर्मकुटुम्बः कथ्यते । इत्थमेव तमेव परितः जातिः, ग्रामः, प्रान्तः, राष्ट्रं देशः, विश्वाद्याः वर्तुलं विकसति। एतान् परिलपालयितुं व्यक्तिधार्मादतिरिच्य कुलधर्मः जातिधर्मः, देशधर्मः, अध्यापकधार्मादयः अपि भवन्ति। कस्यापि स्तरस्य धर्मः परस्परभालिप्तः भिन्नः वा नास्ति यतोहि सर्वेषां धर्माणां लक्ष्यमेकमेवास्ति। धरति लोकान् व्यवस्थितरीत्या परि-पालनम् किन्तु व्यावहारिकरूपेण यदा-कदा द्वयोः धर्मयोः संघर्षः दृश्यते। तथा एतयोः धर्मयोः संलिप्तः मनुष्यः किंकर्तव्यमूढतामाप्नोति। अस्यैवापरं नाम वर्तते धर्मसंकटः।

धर्मसंकटः तदा भवति यदा द्वेऽपि कार्ये करणीये स्तः परन्तु यदि एकं कार्यं कुर्मश्चेदपरकार्यं विरोधायति। उभावेव कार्यौ धर्मौ स्तः एकस्तु धर्मोऽस्ति अपरश्चाधर्मो नास्ति। अर्थात् अत्र द्वन्द्वः धर्माधर्मयोर्नास्ति अपितु धर्मधर्मयोरस्ति। यदा द्वौ धर्मौ भवतः तदा मनुष्यः आपदामनुभवति। अस्यैव नाम धर्मसंकटोऽस्ति।

यदा-कदा बृहद् धर्मलघुधर्मयोः द्वन्द्वो भवति। तदा लघुधर्ममपहृत्य बृहद्धर्मस्यानुपालनं कर्तव्यम्। इदमेव कर्तव्यमन्यथा संकटः बृहद्भूत्वा सर्वनाशस्य रूपं धारयिस्यति।

अस्यैव तत्वस्य व्याख्यानं कुर्वन् देवेन्द्रश्येनपक्षी राजाशिवितः कथयति यत्- हे राजन् महत्वपूर्णं किमस्ति, गौणंच किम्, इदमेव संवीक्ष्य धर्माधर्मयोनिर्णयः कर्तव्यः। महत्वं यत्रस्ति, तदेवानुसृत्य धर्मनिर्णयः कुर्यात्।[18]

अद्यतनीये लोकतान्त्रिके वातावरणे यदा मानवाधिकारं जातीयाधिकारं, विश्वमानवतादिविषयान् अधिकृत्य कोलाहलं भवति, तदा धर्मसंबन्धितमिदं विवेचनमत्यन्तं लाभप्रदं भविष्यति।

---

[18] गुरुलाघवमादाय धर्मोऽधर्मविनिर्णये
यतो भूयांस्ततो राजन् कुरुष्वधर्मनिर्णयम् (म.भा.वन.- १३१ - १३)

आपद्धर्मः-

धर्मसंकटशब्दवत् विशेषः शब्दोऽस्ति आपद्धर्मः। आपद्धर्मः शब्दोऽयं महाभारतेतिहासे भगवता व्यासेन प्रदत्तः। महाभारतादिषु क्वापि साहित्ये आपद्धर्मः शब्दस्योल्लेखो न प्राप्यते। किन्तु व्यासः 43 अध्यायात्मकं बृहदुपवर्गं विरचय्य शान्तिपर्वणि समावेशं कृतवान्।

मानवः यदा-कदा व्यक्तिशः समूहशः वा किंकर्तव्यविमूढो भवति। जीवनयात्रायां यदा विपदः आयान्ति तदा जीवनस्य वातावरणं धूमिलं, अन्धकारमयञ्च भवति। तदा व्यवहारस्य विधिनिषेधो न ज्ञायते एवञ्च मनुष्यः वैचारिकसंकटे आपतततति। तस्याः संकटावस्थायाः निवारकोऽस्ति आपद्धर्मः।[19] तस्य महत्त्वं प्रासंगिकता चास्थायी वर्तते। साक्षाद्धर्मः परिस्थितिनिरपेक्षः अस्ति। किन्तु आपद्धर्मः देशकालपरिस्थितिभिः बाधितो भवति।

आपदि- युद्धम्, विद्रोहः, मनमुखीप्रशासनम्, आर्थिकविषमता, वर्गद्वेषः, राष्टनिष्ठायाः अभावः, अनैतिकतादयः आयान्ति। अस्मिन् सांसारिकजीवने सर्वेऽपि जनाः एकवारमापधर्मस्य सहाय्यं स्वीकुर्वन्ति।

धर्मापधर्मयोरेकमन्तरमितोप्यस्ति। परिस्थितिनिरपेक्षशाश्वतमूल्ये अधिष्ठिते भूते सति धर्मस्याकलनं संभवमस्ति। किन्तु आपद्धर्मोऽधिकः जटिलोऽस्ति। सः परिस्थितौ परिवेष्टितोऽस्ति। स्थायीधर्मस्य मापदण्डेनैव अस्थायी आपद्धर्मस्य परिमापनम् असम्यगस्ति।

वैचारिकव्यावहारिकसंभ्रमस्य अन्धकारमये वातावरणे धर्माधर्मयोः सम्यगाकलनं जटिलमस्ति। आपात्काले धर्मः यदा-कदा अधर्मः भवति, अधर्मश्च धर्मः भवति।[20]

---

[19] धर्माधर्मफले जातु ददर्शह न कश्चन (आपद्धर्म - १३४- २/३)

[20] भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मादुभावपि कारणाद
देशकालस्य देश कालः स तादृशः
(शां प ७८-३२)

धर्मस्य रक्षणाय पालनाय च बलमावश्यकमस्ति। धर्मात् बलवानम् बलं भवति। बलेनैव धर्मः सफ़लो भवति। यथा गन्तृणामागन्तृणामाधारः भूमिरस्ति तथैव धर्मस्याधारः बलमस्ति।

अथा धूमः सलिले तथा लता वृक्षे आश्रिता भवति। तथैव धर्मः बले आश्रितः वर्तते।[21]

धर्माचार्यः मनुः प्रस्तौति।[22] सामान्यतः गुरुब्राह्मणवृद्धाः आदरणीयाः भवन्ति तथा बालकः प्रेमवात्सल्ययोः। पुनरपि यदि ते आततायिनः अर्थात् सामाजिकोपद्रविणो भूत्वा आयान्ति तर्हि पुनर्विचारं विना तस्य वधाः कर्तव्यः। तस्मिन् कश्चनपि पापो नास्ति स तु सामाजिक धर्मोऽस्ति।

मानवोन्नत्याः उच्चशिखरात् यथास्माकं पूर्वजाः चिरन्तनपरिस्थिति-निरपेक्ष धर्मस्य चिन्तनं मननं च कृतवन्तः तथैव ते व्यावहारिके धारातले अपवादात्मकानाम् आकस्मिकसं भावनानांच विचारः कृतवन्तः तथा रक्षोपायं कुर्वन् आपधर्मस्य कल्पना समाजं पुरतः प्रस्तुतवन्तः।

धर्म पुष्टितवन्त्सु साधानेषु सर्वाधिकप्रभावशाली पंथ सम्प्रदायोऽस्ति। यदा कुलवधोः द्रोपद्याः चीरापहरणं जायमानमासीत्तदा तस्याः हृदय-द्रावकम् आर्तचावहनं श्रुत्वा द्वारकाधीशः श्रीकृष्णः धर्मस्यादृश्यं रूपं धृत्वा तस्याः लज्जायाः रक्षणं करोति।[23] अन्त्यन्तं विकटपरिस्थितौ धर्मः यक्षस्य रूपं धृत्वा युधिष्ठिरात् प्रश्नानकरोत् यत् धर्मस्य समीपतागन्तुं कुत्र द्वाराणि सन्ति?

अहिंसा, समता, शान्तिः, दया अमत्सरश्च।

---

[21] अतिधर्माद बलमन्ये बलाद् धर्मः प्रवर्तते बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव
जङ्गमम् धूमो वायोरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्तते।
अनीश्वरो बले धर्मो दुमेवल्लीव संश्रिता
(आ. प. १३४-६/७)

[22] गुरु वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं या बहुश्रुतम् आततायिनमायान्तंहन्यादेवाविचारयन्
(मनुस्मृति ८-१५०)

[23] ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा समावृणोदवै विविधैः सुवस्त्रैः।
(महाभारत-सभापर्व ६८-४६) भागवत-स्कन्ध -४-अ.-२-३-४

श्रीमद्भागवतपुराणे धर्मसंबन्धीरूपककथा अत्यन्तं प्रबोधाकाऽस्ति। पात्रणां नामानि स्वयं धर्मस्य महत्वस्य परिचायकानि सन्ति। धर्मः सृष्टिकर्तु ब्रह्मणः पुत्रेऽस्ति। तस्य जन्म प्राणदाताब्रह्मणः दक्षिणस्तनादभवत्। प्रजापति स्वस्य त्रयोदश पुत्रीणां दानं प्रदेत्तवान्। एताः धर्मस्य सहधर्मचारिण्यः अभवन्। एतासां नामानि सन्ति- श्रद्धा, मैत्री, दया, शान्ति, तुष्टिः, पुष्टिः क्रिया, उन्नतिः, बुद्धिः, मेधा, तितिक्षा, लज्जा, मूर्तयश्च अन्तिमायाः कन्यायाः मूर्त्योः सन्तानद्वयमासीत्, अन्यासांच एकैक संततिरासीत्। इत्थं आहत्य संतत्यः चर्तुदश आसन्। धर्मश्रधयोः युत्या शुभम्, धर्ममैत्र्योः युत्या प्रसादः, धर्मदययोर्युत्या अभयम्, शान्तिधार्मायोर्दुत्या सुखम्, धर्मतुष्ट्योर्युत्या हर्षः, धर्मपुष्ट्योर्युत्या अभिमानम्, स्मयः, धर्मक्रिययोर्युत्या योगः, धर्मोन्न्त्योर्युत्या दर्पः, धर्मबुधयोर्युत्याऽर्थः, धर्ममेधायोर्युत्या स्मृतिः, धार्मोन्न्त्योर्युत्या क्षेपः, धर्मलज्ञयोर्युत्या अथवा धर्मः एव लज्जा, युत्याः प्रश्रयः विनयता-सृजनता एतेषां आविर्भोवोऽभवत्। अन्तिमेन धर्ममूत्या युगलेन नरनारायणयोः उदयोऽभवत्।

इत्थमेव अधर्मस्यापि रूपककथा विद्यमानाऽस्ति। भागवतपद्म-पुरणयोरनुसारेण अधर्मः ब्रह्मणःपृष्ठभागादुत्पन्नः धर्मविरोधी पुरुषोऽस्ति। अर्थात् यदा धर्मः ब्रह्मणः दक्षिणस्तनादुत्पन्नोऽभवत् तदा अयमधर्मः पृष्ठा-द्वहिरागतः। तस्याधर्मस्य पत्नी मृषाऽस्ति। यस्यार्षोऽस्ति असत्यम्। अधर्म-मृषयोर्सक्तयौ दंभः, माया च आस्ताम्। तौ मिथुनौ अभवताम्। तौ लोभ-निकृती जन्म लेभे। अग्रे गत्वा अस्मिन्नेव कुले क्रोधाहिंसाभययातनाः सन्त-तीना जन्म अभवत्।

धर्माधर्मयोः उभयोरपि जन्म एकस्मादेव शरीरादभवत्। धर्मस्य जन्मकेन्द्रादभवत्। धर्माद् विवाहितगुणाः मानवसमूहाय कल्याणकारिणः सन्ति। एते संस्कृतिदिशायां प्रकृत्याः मानवमुन्नयन्ति। तथा अधर्ममृषयोः संयोगात् यः परिणामः आयाति तस्मिन् दंभः, लोभ, क्रोधादि अवगुणाः मानवाय अहितकारिणः भवन्ति। तथा प्रकृत्याः विकृतिं प्रति अवनयनं कारयन्ति। अर्थात् धर्मः उन्मार्गी अस्ति, परंचाधर्मः कुमार्गी अस्ति।

धर्मः शाश्वतः अस्ति। अपरिवर्तनीयमस्ति यतोहि सः समस्तं जगत् सुदृढं, सुत्यवस्थितंच स्थापयति। धर्मः तात्विकदृष्ट्या स्थिरोऽस्ति। तथा

व्यावहारिकदृष्ट्या गतिमान् अस्ति। अस्यैव नाम सनातनः। यथाद्य ज्ञायते तथा सनातनस्य अर्थः रूढिवादी, कर्कशश्च नास्ति। सनातनः सन तथा तन शब्दयोर्मेलनेन संपद्यते। सन अस्यार्थो भवति पुरातनम् तन शब्दस्यार्थोऽस्ति अद्यतनः एवंच सनातनस्यार्थोऽस्ति यद्यपि पुरातनं तथापि नूतनम्। यथा सूर्योदयः। सूर्योदयः सर्वाधिकं पुरातनमस्ति, सर्वाधिकं नूतनंचास्ति। अतः सः सनातनोऽस्ति। संस्कृतशब्दानां तत्समहिन्दीकरणं कृते सति सर्वकाले यस्य विद्यमानताऽस्ति, तस्याः नाम सना। विद्यमाना याऽस्ति सा तमी कथ्यते। सर्वत्र सर्वकाले यः विद्यमानः भवति स सनातनी।[24] अनेन सनातन शब्दस्यार्थः स्पष्टो भवति, धर्मः निःसंदेहः सनातनोऽस्ति। अयं पुरातनः अद्यतनीयः स्थिरः, गतिमान, अमरश्चास्ति। धर्मः संपूर्णस्य जगतः अधिष्ठानोऽस्ति। धर्मः व्यक्तिपरको नास्ति, पारस्परकोऽस्ति, सः व्यतिरेकी अस्ति, समावेशकोऽस्ति, संग्रहकोऽस्ति। धर्मः स्वयंप्रेरितोऽस्ति तथा संस्कृतिं प्रति नयति। धर्मः भारतस्य समस्त विश्वाय प्रदत्ताद्धितीयमूल्या च निधिः वर्तते।

ऋषितुल्यस्य भारतरत्नस्य डा.भगवानदासस्यानुसारेण धर्मः सोऽस्ति यः किमपि वस्तु धरति, तस्य सत्वस्यावधारणं करोति, तस्य स्वभाविक गुणान् चेष्टाश्च शिथिलं न करोति। तथा प्रधानतः तस्य वस्तुनः अस्तित्वं स्थिरयति।[25]

---

[24] सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनीति च
सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी
(ब्रह्मवैवर्त पुराण-प्रकृति खण्डअ०५)

[25] That which holds a thing together, makes it what it is, prevents it from breaking up and changing into something else, its, charateristic function, its peculiar property, its fundamental attribute, its essential nature, is its Dharma, the l of its being primarily. That which makes the world-process what it in ansl holds all its parts together as One whole, in a breakless all binding chain of causes and effects, is the Law (or totality of laws) of Nature or Nature's God Dharma in the largest sense, the world-order. That scheme or code of Law which bind together human beings in the bonds of mutual rights and duties of causes and consequences of actions, arising out of their temperamental chan ters in relation to each other, and thus maintains society, is human La Manava Dharma. Yet again the code of life based on Veda (all-science of the Laws of Nature in all her departments), the due observance of which leah happiness here and hereafter,

निष्कर्षः - धर्मः अनेकेषामंशानां कार्यकारणभावात् बध्यमानः, जगतः संचालकः निसर्गनियमोऽस्ति। अथवा जगत् व्यवस्थाऽस्ति। धर्मः मनुष्याणां भावनां भावनानांच पार्थक्यस्य परिणामस्वरूपं प्रादुर्भूतानां विधि-कृतिकृत्यानां तयाधिकारकर्तव्यानां पारस्परिकतया गुम्फनं कृत्वा समाजसय परिशासनं कुर्वत् विधिविधानस्य व्यवस्थां करोति। धर्मः मानवसमूहं वेदानामधिष्ठाने, अभ्युदयनिःश्रेयसे प्रतिनयमानो जीवनविधानोऽस्ति। संक्षेपे विज्ञानस्यदृष्ट्या धर्मः वस्तुनः निसर्गजन्यः गुणोऽस्ति। नैतिकवैधानिकदृष्ट्या कर्तव्यमस्ति। आध्यात्मिकमनोवैज्ञानिकदृष्ट्या पन्थसंप्रदायोऽस्ति। सामान्यतः सदाचारनियमौ स्तः। सर्वोपरि महत्तमं कर्तव्यमस्ति। धर्मः यावदुच्चोऽस्ति, तावदेव समष्टिव्यापकोप्यस्ति। यावद् पुरातनोऽस्ति, तावदेव नूतनोऽप्यस्ति, यावच्चिरन्तनोऽस्ति, तावदेव गतिमान् वर्तते। यावद्दह्वायामः अस्ति तावदेवैकाग्रोपि विद्यते। सः सर्वभूतहितानाममृतकलशोऽस्ति जगन्मङ्गलस्य कल्पवृक्षोऽस्ति।

अत एव शरशय्यायां शयनं कुर्वन् धर्मवेत्तापितामहः भीष्मः स्वस्यामोघं धर्मोपदेशं प्रारभते। अस्मादेव मङ्गलाचरणात् नमो धर्माय महते, नमः कृष्णाय वेधसे। महते धर्माय नमः, विधात्रे कृष्णाय नमः।[26] धर्मस्य महत्वमुद्धोषययदतीवार्थगंभीरमिदं मङ्गलाचरमस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

is Dharma, Briefly Dharma is characteristic erty, scientifically, duty, morally, and legally, religion with all its proper cations, psychophysically and spiritually, and righteousness and law generally but Duty above all."
(The Science of Social Organisation. Il Edition. Ved I Page-49-50)

[26] नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधस् ब्रह्मणेभ्यो
नमस्कृत्वा धर्मानवक्ष्यामि शाश्वतान्
(शांतिपर्व ५६-0)

1. *महाभारत.* व्यास. *महाभारत.* गीताप्रेस गोरखपुर, 2004 .
2. रामायण, वाल्मीकि. *रामायण.* अनुवादक: हरि प्रसाद शास्त्री, लंदन: श्री सत्य साईं प्रकाशन, 1952,
3. उपनिषद, *बृहदारण्यक उपनिषद.* अनुवादक: स्वामी माधवानंद, अद्वैत आश्रम, 1950,
4. *उपनिषद, महानारायण उपनिषद.* अनुवादक: स्वामी विमलानंद, चिन्मय मिशन ट्रस्ट, 1984,
5. मनुस्मृति, *मनुस्मृति.* अनुवादक: गंगानाथ झा, मोतीलाल बनारसीदास, 1920,
6. भागवत पुराण, *भागवत पुराण.* अनुवादक: स्वामी प्रभुपाद, भक्तिवेदांत बुक ट्रस्ट, 1972,
7. *धर्म एवं संस्कृति.* रंगा हरि, लोकहित प्रकाशन, 2012 .
8. पुराण, *ब्रह्मवैवर्त पुराण.* अनुवादक: राजेंद्र नाथ सेन, 1904.
9. *पुराण, पद्म पुराण.* संपादक: एन. ए. देशपांडे, मोतीलाल बनारसीदास, 1950

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

कालिदासस्य नाटकीयगुणोत्कर्षसाधनानि

डा. दीपिका दीक्षितः
सहायकाचार्या हिन्दू-अध्ययनम्
के.सं.वि., मुख्यालयः
(Sub ID: CSU/SV-141)

शोधसारः- *संस्कृतसाहित्यस्य प्राङ्गणे उदितभास्करस्य कविताकामनीकमनीयकलाकारस्य कविकुलगुरुकालिदासस्य नाटके प्रायेण दृश्यकाव्यस्यातिशयित्वं दृश्यते। तस्य कीर्तिकौमुदी समस्ते संसारे देदीप्यमाना वर्तते। कालिदासस्य नाटकानि रङ्गमञ्चनिमित्तं सर्वथा उपयुक्तानि वर्तन्ते। तस्य नाटकेषु घटनासंयोजनं, सौष्ठवं, घटना चित्रणम्, सङ्केतात्मकता, चरित्र-चित्रणम्, सार्थकता, कवित्वं रसपरिपाकः अद्भुतविलक्षणसमन्वयश्च वर्तन्ते। स्वनाट्यप्रतिभायां मनोज्ञसम्वादे, रमणीय-उपमासु, असाधारणरचनाचातुर्यं, असाधारणरसपरिपाकः सहृदयकाव्यरसिकेभ्यः अद्भुत नाट्यकलायाः निदर्शनं करोतीति।*

प्रमुखशब्दाः- कालिदासः, मनोवैज्ञानिकत्वम्, चारीविधानम्, रङ्गपरम्परा, नाट्यधर्मी, अर्थोपक्षेपकाः

संस्कृतसाहित्यशास्त्रे काव्यस्य भेदद्वयं परिगण्यते-

श्रव्यकाव्यं दृश्यकाव्यं च।

दृश्यकाव्यस्य उदाहरणं नाटकं वर्तते। काव्येषु नाटकं रम्यम् इति प्रथिता सूक्तिः जनजनमुखेषु श्रूयते। संस्कृतसाहित्ये नाटकं रम्यं भवति, अतः ‘‘नाटयं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्’’[1] इति भणितिः नूनमेव समीचीना। नाट्ये कलायाः विद्यायाः शिल्पस्य ज्ञानम् अनायासेन भवति। बहुधा प्रोक्तम् अपि अस्ति। नाट्यशास्त्रे आचार्यो भरतः ब्रवीति-

[1] मालविकाग्निमित्रम् - 1/4

न तज्ज्ञान न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
नाऽसौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते।।[2]

कालिदासस्य नाट्यकौशलम्

जन्मना एव मूलवासनाः स्थायीभावरूपे मानवानां हृदि भवन्ति। तेषामेवाभिव्यक्तिः सर्वत्र रस रूपे सञ्जायते। साहित्यदर्पणकारः अपि लिखति-

सुखदुःख समुद्भूतिः नानारसनिरन्तरम्।
पञ्चाधिका दशपरास्तत्रङ्का परिकीर्तिताः।।[3]
भरतमुनिना अपि तथैव स्पष्टीकृतम्-
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः।
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते॥[4]

अश्वघोषः, भासः, कालिदासश्च नाटककाररूपेण अभवन्। कालिदासस्य पूर्वमपि भासकृतं नाटकसाहित्यं लभ्यते। कालिदासस्य नाटकेषु पूर्वाचार्याणां नाटककाराणां चर्चा दरीदृश्यते यथा-"प्रथितयशसां भाससौमिल्लकादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः"।[5] कालिदासः नाट्यपरम्परायाः पद्धतिं सन्त्यज्य नाट्यनिर्माणे नूतनसरणिम् आविष्कृतवान्। कथावस्तुसाहाय्येन कलात्मकरीत्या नाटकं रचितवान्। एवमेव मालविकाग्निमित्राख्यं नाटकं नूतनमार्गेण निर्मितवान्। असौ लिखति-

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः।।[6]

---

[2] नाट्यशास्त्र- 1/117
[3] साहित्यदर्पण- षष्ठपरिच्छेदः - 8
[4] नाट्यशास्त्र- 1/121
[5] मालविकाग्निमित्रम्- 1/पृ- 5
[6] मालविकाग्निमित्रम्-1/2

मालविकाग्निमित्रे विक्रमोर्वशीये च कालिदासस्य नाट्यकला क्रमशः विकसितरूपे परिलक्ष्यते। अभिज्ञानशाकुन्तलं तु मधुरतमं श्रेष्ठतमं नाटकं वर्तते। नाट्यविषये कालिदासः स्वकीयं प्रौढ़ज्ञानं प्रकटयति-

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषम्,
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते,
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्।। [7]

कालिदासः नाटकस्य अभिधानं 'सौम्यचाक्षुषयज्ञ' इति ददाति। भगवान् शङ्करः नाट्यं द्विधा विभक्तवान् ताण्डवं लास्यम् इति। 'स्त्री नृत्यं लास्यमित्युक्तम् पुन्नृत्यं ताण्डवम् स्मृतम्'। नाटके सत्त्वरजतमोगुणानाम् समन्वयः भवति। अत्र अष्टरसानां परिपाकः भवति। इन्द्रः सभायां 'लक्ष्मीस्वयंवर' नामकनाटकं अभिनीतवान्। नटस्य प्रभावात् नाटकं सफलं भवति। कालिदासः चित्रकला-नृत्यकलासन्दर्भे नाट्यविषयकस्वसिद्धान्तानां स्पष्टीकरणं कृतवान्। लक्ष्मीस्वयंवरनाटके उर्वशी 'लक्ष्म्याः' अभिनयं कृतवान्। इत्थं प्रतिभा यदि नटे भवति तदा नाटकं सफलं भवति। नटस्य तत् कार्यमेव अनुकार्यं भवति। अतः नाट्यशास्त्रे भरतः लिखति-

यथा जन्तुः स्वभावं हि परित्यज्यान्यदैहिकम्,
पराभवं प्रकुरुते परदेहं समाश्रितः।।[8]

द्विधा नाट्यमार्गः उपचारश्च

भरतमुनिना नाट्यरचनासामान्यभेदविषये उक्तम् यत् आबिद्धमार्गः सुकुमारमार्गश्च द्विविधः मार्गः भवति। आबिद्धमार्गे नाट्ये युद्धादीनाम् 'वर्णनं भवति। सुकमारमार्गेः कोमलतायाः लालित्यस्य प्रदर्शनं भवति। कालिदासः सुकुमारमार्गस्य नाटककारः आसीत्। भरतमुनिः कथयति यत् राज्ञां प्रीत्यर्थं सुकुमारप्रयोगः भवति। स्त्रीपात्राणाम् अभिनयद्वारा शृङ्गार-रसस्य योजना क्रियते अत्र। भरतमुनिः निगदति यत् स्त्रीणां कृते यः व्यवहारः

---

[7] मालविकाग्निमित्रम्-1/4

[8] नाट्यशास्त्र - 35/26

क्रियते तस्य नाम 'उपचारः'[9] भवति। कालिदासः स्वनाटकेषु भरतोक्त उपचाराणाम् चित्रणं कृतवान् अस्ति। उपचारः त्रिविधः भवति- बाह्यः, आभ्यन्तरः, बाह्यभ्यान्तरश्च।[10] मालविकाग्निमित्रनाटकम् 'आभ्यन्तर' उपचारस्योदाहरमस्ति। विक्रमोर्वशीये 'वाह्याभ्यन्तर' उपचारः वर्तते। मालविकाग्निमित्रस्य राज्ञी इरावत्याः अग्निमित्रं प्रति प्रदर्शितः क्रोधः 'आभ्यन्तर उपचारविधिः' वर्तते। विक्रमोर्वशीये नाटके उर्वश्याः आचरणं बाह्याभ्यन्तरस्य उदाहरणं वर्तते। नाटयक्रिया एका कला वर्तते। नाटके शास्त्रप्रयोगः प्रधानं भवति। नाट्यशास्त्रे उक्तं यत् नाट्यमस्ति तत्र केवलं तत्त्वस्य विवेचनं न भवति अपितु नाट्यसफलं कथं स्यात् इति तत्र सुष्ठुप्रयोगः प्रतिपादितः भवति। एतत् सङ्केतं विधाय कालिदासः मालविकाग्निमित्रे परिव्राजिकायाः मुखात् नाट्यशास्त्रस्य प्रयोगस्य प्रधानतायाः सूचनां ददाति-'देव! प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम्'[11]।

पूर्वरङ्गविधानम्-

आचार्य भरतद्वारा प्रोक्तं पूर्वङ्गः सम्पूर्णनाटयस्य प्राणतत्त्वरूपे वर्तते। वस्तुतः पूर्वरङ्गस्य सुष्ठुप्रयोगात् नाटयस्य साफल्यं निश्चीयते। नाट्यशास्त्रीयपरम्परायां भरतः कथयति यत् गीते, वाद्ये, छन्दसि, नृत्ये च एकस्यैव तत्त्वं प्रस्तुतीकृतं स्यात् तदपि वरम्-

क्षेपप्रतिक्षेपकृतं भाण्डोपोहनसंस्कृतम्।
प्रथमं त्वभिनेयं स्याद्गीतके सर्ववस्तुकम् ॥
तदेव च पुनर्वस्तु नृत्तानापि प्रदर्शयत्।
यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु नृत्ताभिनयवादिते ॥[12]

मनोवैज्ञानिकं निदर्शनम्

आचार्य भरतमुनिः नृत्तप्रयोगस्य अवसरे मनोवैज्ञानिक व्याख्यानं करोति। अभ्युदयस्थाने दम्पत्योः रतिसंग्रहे कान्तस्य उपस्थितौ च ऋतु-

---

[9] नाट्यशास्त्र -22/151

[10] नाट्यशास्त्र -22/152

[11] मालविकाग्निमित्रम्- 1/पृ- 39

[12] नाट्यशास्त्र- 4/296

कालादि दर्शने नृत्तप्रयोगः कार्यः। किन्तु चिन्तायाः वातावरणे नायिकायाः खण्डितावस्थायां कलहान्तरितायाः च नृत्तप्रयोगः न कार्यः इति। कालिदासेन भरतोक्तनृत्त-गीत-वाद्यानां मन्तव्यस्य सम्यक् परिपालनं क्रियते।

चारीविधानम्

रघुपरम्परायां एकाविशिष्टप्रक्रिया भवति-'चारीविधानम्[13]'। भरतः अस्य भेदद्वयं करोति- भौमी आकाशिका च। कालिदासस्य त्रिषु नाटकेषु तेषां भेदः परिलक्ष्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले शरपतनभयात् शरीरस्य अर्द्धभागस्य पूर्वकायस्य कृष्णसारमृगस्य उदग्रप्लुतता दृश्यते। अत्र भरत-सम्मत 'हरिणीप्लुताचारी'[14] प्रवृत्तिर्दृश्यते। एवमेव आविद्धः, प्रक्षिप्तः, भुजङ्ग-त्रसितनभचारीणां अनुसरणं दृश्यते। 'यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव'[15] इति उक्त्वा कालिदासः शकुन्तलायाः यां गमनविधिं सङ्केति-तवान् तत् सर्वं भरतवर्णित-समपादाभौमीचार्याः[16] अनुकूलमेव वर्तते।

कथावस्तुमञ्चननिषेधनिर्देशः

भरतमुनेः निर्देशनं वर्तते यत् वधादिदृश्यानाम् अभिनयं नैव भवेत्। अभिनयमात्रेण एव अस्त्रप्रहारस्य प्रदर्शनं कार्यम्[17]। नाट्यशास्त्रस्य रंग-परम्परायाः परिपालनं कालिदासेन पूर्णतया कृतं वर्तते। केशीनामकदानवं पराजित्य उर्वशीं मुक्तीकरणं, दुष्यन्तद्वारा आश्रममृगस्य अनुधावनं, मातलि-द्वारा पीडितमाधवस्य मुक्तीकरणम्। एवमेव अन्ये अपि सन्दर्भाः कालिदासेन युक्तिपूर्वकं समुपस्थापितम्।

रङ्गपरम्परायाः त्रिस्रः प्रवृत्तयः

भरतोपदिष्टरंगपरम्परायाः त्रिस्र प्रवृत्तयः उल्लिखिता सन्ति- दिव्या, दिव्यमानुषी, मानुषी च। दिव्यप्रकृति देवानां भवति। एवमेव दिव्यमानुषी राज्ञां भवति। मानुषी प्रवृत्तिः सामान्यमनुष्याणां भवति। रंगमञ्चे देवतानाम्

---

[13] नाट्यशास्त्र- 10/1

[14] नाट्यशास्त्र- 10/43

[15] अभिज्ञानशाकुन्तलम्-2/2

[16] नाट्यशास्त्र-10/14

[17] नाट्यशास्त्र-10/84, 86

अभिनयं कोऽपि मनुष्यः एव करोति। आचार्यभरतः यदि भारतीय रंगपरम्परायाः आविष्कर्त्ता वर्तते। तदा कालिदासः तत्परम्परायाः प्रथम-नैष्ठिकप्रयोक्ता वर्तते। कालिदासः 'विक्रमोर्वशीये' त्रोटके प्रत्यक्षरूपेण भरतस्य मतं सुविचिन्त्य प्रकटीकरोति। रङ्गमञ्चदृष्ट्या कथावस्तुनः एकम् अन्यतपि विभाजनं परिदृश्यते- दृश्यं सूच्यं च। सूच्ये दीर्घयात्रा, वधः, मृत्युः, युद्धम्, भोजनं, स्नानं प्रभृतयः भवन्ति। अस्य सूचनार्थं पञ्चविध-अर्थोपक्षेपकाः भवन्ति- (1) विष्कम्भकः (2) प्रवेशकः (3) चूलिका (4) अङ्कास्य (5) अङ्कावतारः। सूच्य कथावस्तुनि कालिदासः नाटकत्रयेषु चतु-र्दशप्रवेशकः, विष्कम्भकः, मिश्रविष्कम्भकः इति सूचयति। दृश्यकथावस्तुनः कृते अङ्कानां प्रयोगः वर्तते।

नाट्यधर्मी

विक्रमोर्वशीये शाकुन्तले च उभये नाटके नाट्यधर्मीणां प्रयोगनाम् प्रभृतिनाम् प्रदर्शनम् दृश्यते। विक्रमोर्वशीये नाट्यविधानस्य प्रारम्भः अनया प्रवृत्या भवति। विक्रमोर्वशीये नाटके अभिज्ञानशाकुन्तले च नाट्यधर्मी प्रवृत्तिनाम् प्रदर्शनम् भवति। केशीनाम राक्षसेन उर्वश्याः अपहरणं भवति। आकाशमार्गेण पुरुरवसः तीव्रग्रत्याः गमनं भवति। उर्वश्याः पुरुरवसं प्रति आसक्तिः लोकधर्मी प्रवृत्तिः अस्ति।। चतुर्थाङ्के राज्ञः प्रमत्तरूपं मयूर, चक्रवाक, वृक्ष, सागर, सर्वेषां पुरतः प्रश्नः नाट्यधर्मी वर्तते। शाकुन्तले हेमकूटपर्वते इन्द्रस्यरथे आरूढः नाट्यधर्मी वर्तते। कालिदासः एतासां प्रवृत्तिनां परिचितो वर्तते। कविः कालिदासः नाटकस्य कथावस्तुसंयोजने, सहज, स्वाभाविक घटना-संयोजने, स्वाभाविकतायां, मार्मिकतायां, सार्थ-कतायां, गतिशीलतायाम्, भारतीयतानाम्, अलौकिकतानां, कोमलतायां संयोजने कालिदासस्य असाधारणकौशलं दर्शयति।

उपसंहृतिः

इत्थं कालिदासस्य नाटकानां गभीराध्ययनेन विश्लेषणेन च ज्ञायते यत् - कालिदासनाटकेषु कथावस्तुनः अन्तर्वस्तुकथासंरचना च रङ्गमञ्चदृशा सुष्ठतया प्रयुक्ता वर्तते। नाट्यशास्त्रस्य प्राचीनाचार्यः सुबन्धुः नाटकस्य प्रकारान् लिखति- पूर्णः, प्रशान्तः, भास्वरः, समग्रश्च। कालिदासस्य नाटकं समग्रप्रकाराणां वैशिष्ट्यं धारयति। कालिदासस्य नाटकानि रङ्गमञ्चनिमित्तं

सर्वथा उपयुक्तानि वर्तन्ते। तस्य नाटकेषु घटनासंयोजनं, सौष्ठवं, घटना चित्रणम्, सङ्केतात्मकता, चरित्रचित्रणम्, सार्थकता, कवित्वं रसपरिपाकः अद्भुतविलक्षणसमन्वयश्च वर्तन्ते। स्वनाट्यप्रतिभायां मनोज्ञसम्वादे, रमणीय -उपमासु, असाधारणरचनाचातुर्यं, असाधारण-रसपरिपाकः सहृदयका-व्यरसिकेभ्यः अद्भुत नाट्यकलायाः निदर्शनं करोतीति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अभिज्ञानशकुन्तलम्, महाकविकालिदासः, व्याख्याकारः –राम-तेजपाण्डेयः, – चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी, १९७८
2. आचार्यविश्वनाथ, साहित्यदर्पणः (1982), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास
3. काव्यप्रकाशः, महेश्वराचार्यकृत आदर्श संस्कृतटीकोपेतः,उप्रैति, पं. थानेशचन्द्र, परिमल पब्लिकेशन्स, २००३।
4. कुमारसम्भवम्, (2013) महाकविकालिदासः, व्याख्याकारः-डॉ. कृष्णा विश्वासः,मान्यता प्रकाशनं, नवदेहली
5. डॉ कपिल देव द्विवेदी. (2003). संस्कृत साहित्य का परिचयात्मक समीक्षात्मक इतिहास . फैजाबाद : घनश्यामदास एंड सन्स प्रकाशन
6. भरतमुनि, नाट्यशास्त्रम् (1972), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज
7. महाकवि-श्रीकालिदास. (n.d.). *अभिज्ञानशाकुन्तलम्.* आगरा: महालक्ष्मी प्रकाशन.
8. मार्गन सीटी, मनोविज्ञान (1971), पटना: बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी
9. मिश्र डा देवनारायण (1990), मालविकाग्निमित्रम्, मेरठ : साहित्यभण्डार
10. मिश्रः श्रीजगदीशचन्द्रः(1997), प्रतिमानाटकम्, वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती.
11. रत्नावली, श्रीहर्षः(1964), सम्पादकः – देवेन्द्रमिश्रः, प्रकाशकः – रामनारायणलाल वेनीप्रसादः, इलाहाबाद

****

संस्कृतविमर्शः

(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

उदात्तानुदात्तस्वरितालोके पाणिनेः दृष्टिः

डॉ उमाकान्त शुक्लः

सहायकप्राचार्यः, व्याकरणम्

शिवप्रसाद संस्कृत डिग्रीकालेज, रामपुरः

शोधसारः - *व्याकरणम्- 1- येन प्रकृतिप्रत्ययविभागः।*

2- येन प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागः।

3- येन प्रकृतिप्रत्ययान्वयविषयकपदार्थज्ञानम्।

उक्तञ्च-

"विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः।

ज्ञाप्यन्ते येन तच्छास्त्रमत्र शब्दानुशासनम्"।।

शास्त्रेस्मिन् लौकिकानां वैदिकानां शब्दानामनुशासनमाचार्येण विहितम्।

तत्र त्रयः स्वराः इति पाणिनिशिक्षायां लिखति-

***"उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।"** का.19*

तथा च उदात्तसंज्ञासूत्रम्-

उच्चैरुदात्तः- *ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोजुदात्तः। उदाहरणम्- आ ये (निपाताः आद्युदात्ताः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः) इति सूत्राभ्यामुदात्तत्वम्।*

***"आ ये"** (उदात्तः)*

शरीरावयवानां विस्तारः(शैथिल्यराहित्यम्) स्वरस्य रूक्षता(अमृदुता) कण्ठविवरस्य संवृत्तता (संकोचः) दृश्यते।

अत्र प्रातिशाख्यम्- तत्र सवनक्रमेण उरसं, कण्ठं, भ्रूमध्यं सम्प्राप्य वायुना त्रयो विकारा उत्पाद्यन्ते आयाममार्दवाभिघाताः इति (यजु.प्रा.अ.1सू.31)

नीचैरनुदात्तः- *ताल्वादिस्थानस्याधो भागे निष्पन्नोजनुदात्तः। उदाहरणम्- अर्वाङ् इदमभिमुखवाचि अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। अत्र फिषोन्त उदात्तः अनेन वा शब्दाकार उदात्तः। आदि अकारः अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्यनेन अनुदात्तः।*

***"अर्वाङ्"** (अनुदात्तः)*

गात्राणां शैथिल्यम्, स्वरस्य मार्दवम्, कण्ठविवरस्य विकाशः

अनेन आयाति यन्नीचैर्मार्दवेन- अधोगमनेन गात्राणां यः स्वरः सम्पद्यते सोऽनुदात्तः। ***समाहारः स्वरितः****- सूत्रेऽस्मिन् समाहारशब्दः समाह्रियतेऽस्मिन् इति विग्रहेधिकरणे समोपसृष्टाद्धातोः अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इति सूत्रेण घञि सति सिद्ध्यति अथवा समाहरणं समाहारः- सम्मेलनम्।*

अर्थात्- उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेतेस्मिन् सः स्वरितः।
अधुना जिज्ञासा भवति स्वरिते उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः कियान् अंशः अत्रोच्यते सूत्रम्- तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्-ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम। स्वरितस्यादावर्धमुदात्तं बोध्यम्। उत्तरार्धन्तु परिशेषादनुदात्तम्। तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम्। अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा।

अत्र मतद्वयम्-
1-भट्टोजिदीक्षितस्य मतम्- स्वरितस्यार्द्धांशः उदात्तः उत्तरार्द्धांशस्त्वनुदात्तः।
2-नागेशमतम्- सर्वत्रैकमात्रार्द्धांशः उदात्तः शेषांशोनुदात्तः।

यथा- ह्रस्वस्वरितेऽर्द्धांश उदात्तः शेषोऽनुदात्त उभयमते। दीर्घेऽर्द्धमात्रांश प्रागुदात्तः, अवशिष्टः सार्द्धैकमात्रांशोऽनुदात्तः। प्लुते प्रागर्द्धमात्रांश उदात्तः शेषं सार्द्धैकमात्राद्वयमनुदात्तः। स्वरिते उत्तरार्द्धांशानुदात्तस्य उदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं भवति। यत्र स्वरितात्परः स्वरः स्वरितोऽथवा उदात्तः नास्ति तत्र अनुदात्तः शेषनिघातत्वेन न श्रूयते।

उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणम्- क्व वोऽश्वाः इति।
उदात्तपरदीर्घस्वरितस्योदाहरणम्- येऽराः इति।
स्वरितपरस्य प्लुतस्वरितस्योदाहरणम्- योऽह्यः।
यत्र उदात्तस्वरितपरत्वन्नास्ति तत्रोदात्तश्रुतिरेव यथा- अग्निमीले इति।

कूटशब्दाः – 1. अथः- मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु।
2- प्रातिशाख्यम्- शाखां शाखां प्रतीति प्रतिशाखम्, तत्र भवम् प्राति-शाख्यम्-वेदव्याकरणम्।
3- सर्वज्ञानमयाः- चत्वारो वेदाः।
4- ह्रस्वः- एकमात्रिकः।
5- दीर्घः- द्विमात्रिकः ।
6- प्लुतः- त्रिमात्रिकः ।
7- दुःस्पृष्टः- डकारस्थानिको ळकारः।
8- स्पर्शः- कादयो मावसानाः।
9. यमः- वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये पूर्वसदृशो वर्णः।

10- फिट् -प्रातिपदिकम्।
11- ओजसा- आकर्षणशक्त्या।

शब्दशास्त्रम्- व्युत्पत्तिशास्त्रम् इति। व्युत्पत्तिश्च-प्रकृति प्रत्ययविभाग-तत्तदर्थविभाग-तत्तदन्वयबोधविषयकपदार्थज्ञानरूपा,तत्साधनं शास्त्रम् इति। उक्तञ्च-

विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः।
ज्ञाप्यन्ते येन तच्छस्त्रमत्र शब्दानुशासनम्।।[1] इति

महाभाष्यकारेणापि **'अथशब्दानुशासनम्'** इति सूत्रे 'अथ' शब्देन शब्दाधिकार आरभ्यते उक्तञ्च- **'अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते'**[2] इति। महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाच्छब्दशास्त्रस्य साक्षात् प्रयोजनं शब्द-व्युत्पत्तिलक्षणमवादीत्।

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'[3] इति वचनेन सन्ध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिः भविष्य-त्येव अतः पाणिनिः प्रयोजनन्न उदलिखत्। **'शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मः'**[4] इति वार्तिकेन वार्तिककृता परमप्रयोजनं विहितम् इति।

शास्त्रेऽस्मिन् लौकिकानां वैदिकानां शब्दानामनुशासनम् अस्ति। यतोहि पुराकाले वेदव्याकरणं प्रातिशाख्यरूपं वेदविषयकमेव आसीत् शाकटायनविहितं शब्दशास्त्रं लौकिकविषयकमेव आसीत् परन्तु आचार्य-पाणिनेः उभयदृष्ट्या शब्दाधिकारः बभूव। उक्तञ्च- **'केषां शब्दानां? लौकिकानां वैदिकानां च'**[5] इति।

पाणिनीयव्याकरणे उभयविधशब्दानामनुशासनमस्ति। तद्विषये अष्टौ व्याकरणानि सन्ति इति प्राप्यते। उक्तञ्च-

ब्राह्ममैशानमैन्द्रं च, प्राजापत्यं वृहस्पतिम्।

---

[1]. वै.सि.कौ.ल.टी. पृ0-5
[2]. महाभाष्यम्, प0 पृ0-2
[3]. महाभाष्यम्, आ0 1
[4]. महाभाष्यम्, आ0 1
[5]. महाभाष्यम्, आ0 1 पृ0-2

त्वाष्ट्रमापिशलं चेति, पाणिनीयमथाष्टकम्।।[6] इति।

पाणिनीयव्याकरणात् पूर्वं वैयाकरणानाम् पञ्चाशीतिः प्राप्यते स्वयं पाणिनिरपि गार्ग्य-शाकटायन-स्फोटायन-गालवादीनां दशाचार्याणामुल्लेखं करोति। व्याकरणमात्रमेव वेदाङ्गत्वेन संगृहीतं भवति।

विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा धर्मादिपुरूषार्था एभिरिति वेदाः। वेदाः चत्वारः ऋग्यजुःसामाथर्वाणः विद् ज्ञाने[7], विद् विचारणे[8], विदलृ लाभे[9], विद् सत्तायाम्[10] विद् चेतनाख्याननिवासेषु[11] इति धातुभ्यः घञि प्रत्यये सति 'वेदः' इति सुबन्तरूपं भवति। वेदो ज्ञान-राशिः इति वेदेषु पारम्परिक-भारतीयज्ञानपरम्पराभिः सह आधुनिकज्ञानविज्ञानस्यापि सुतरामुपजीव्यत्वं सिद्ध्यति। उक्तञ्च मनुना-

यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः।।[12] इति

वेदाः सर्वज्ञानमयाः मनुनात्र प्रतिबोधितम्। धर्ममूलकताऽपि मनुना विहितम्। उक्तञ्च-

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्।।[13] इति

इत्थञ्च **'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'**[14] **'अपौरूषेयं वाक्यं वेदः'** इति उक्तं धात्वर्थमाश्रित्य अनेके अर्थाः सम्भवन्ति तथा वेदशब्दः प्राधान्येन ज्ञानार्थकः एव गृह्यते योगाद्रूढिर्बलीयसी इति वचनात्। आचार्यपाणिनिना वेदशब्दः उञ्छादिगणेन सह ऋष्यादिगणे पठितः तेन द्विविधोऽर्थको भवति-

---

6. हैम-बृहद्वृत्यवचूर्णि
7. वै.सि.कौ0 धा.सं0-1064
8. वै.सि.कौ0 धा.सं0-1450
9. वै.सि.कौ0 धा.सं0-1432
10. वै.सि.कौ0 धा.सं0-1171
11. वै.सि.कौ0 धा.सं0-1709
12. मनुस्मृति अ. श्लो. 2.7
13. मनु0 2/7
14. मनु0 2/7

आद्युदात्तत्वेन शब्दराशि-अर्थकः, 'अन्तोदात्तत्वेन कुशमुष्ट्यादे-र्बोधकः यथा- **'वेदं कृत्वा वेदिं करोति'** इति। अयमेव अर्थः सर्वशास्त्रादरास्पदोऽस्ति।

तदर्थसाधकानि वेदाङ्गानि षट् सन्ति। अर्थतः, स्वरतः, विनियोगतः एषाम्महती आवश्यकता अस्ति। तानि च- शिक्षा, व्याकरणम्, छन्दः, निरूक्तम्, ज्योतिषम्, कल्पः इति। श्लोकश्च

'शिक्षा कल्पो व्याकरणं, निरूक्तं छन्दसां चयः।
ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु।।' इति
पुराणमित्येव न साधु सर्वं, नचापि किंचिन्नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः।।

शिक्षा- वर्णोचारणविधिरूपदेष्ट्री शिक्षा। प्रयोजनञ्च-वर्णस्वरमात्राबलसाम-सन्तानानामबोधनम् इति उक्तञ्च-

"वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलम्, साम, सन्तानः। इत्युक्तः शिक्षाध्यायः"[15]।

वर्णाः आचार्य-पाणिनिना त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा संख्या उल्लिखिता। उक्तञ्च-

"त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भु मते मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता स्वम्भुवा।।"[16] इति

तत्र **'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः'** इति सूत्रार्थबोधेन कालतः अचां त्रयो भेदाः ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपाः अ, इ, उ, ऋ वर्णाः भेदत्रयेण द्वादश, लृकारः एक एव ह्रस्वं विहाय दीर्घत्वप्लुतत्वसामानाधिकरण्येन एचोष्टौ इत्येवमेक-विंशतिः स्वराणां सिद्ध्यति। कादयो मावसानाः एकविंशतिः स्पर्शाः, यरलवाः शषसहाश्चाष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः, अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीयोध्मानीयाश्चत्वारः इत्येवं द्विषष्टिर्वर्णाः।

दुःस्पृष्टो डकारस्थानिको लकारः। ईडे इत्यस्य ईले इति प्लुत लृकारश्चेति द्वयोः सम्मेलने चतुः षष्टिर्वर्णाः। उक्तञ्च-

"स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।

---

15. आप. श्रौत. 31

16. तै. 2.1

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः।।" [17]
"अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲक ᳲपौ चापि पराश्रितौ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव च।।"[18] इति।

वर्णेषु स्वरवर्णानां त्रयः भेदाः पाणिनि-शिक्षायामाचार्यो लिखति-

"उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।"[19] इति।

उदात्तशक्तिग्राहकं शास्त्रम् **"उच्चैरूदात्तः"**[20] तथा च वृत्तिः-

"ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे
निष्पन्नोऽजुदात्तः संज्ञः स्यात्।"[21] इति।

शक्तिग्राहकेऽस्मिन् शास्त्रे उच्चैः पदम् ऊर्द्धावयवपरम् अधिकरण-शक्तिप्रधानञ्च तेन अर्थो भवति 'ऊर्ध्व-भागे' इति। अवयवः अवयवि-नामाकाङ्क्षते इति धिया कस्योर्द्धावयव इत्याकाङ्क्षायाम् प्रकृतशास्त्रोपयो-गित्वात् ताल्वादिस्थानरूपावयविनामूर्ध्वभागः गृह्यते। अधिकरणकारकस्य क्रियासा-काङ्क्षतया 'निष्पन्नः' इत्यस्याध्याहारः। एवञ्च ऊर्द्धाधरभागयुक्तेषु ताल्वादि-स्थानेषु ऊर्द्धभागेनोच्चार्यमाणोऽजुदात्तो भवति।[22] उक्तञ्च- **सुदेवो असि वरूण। यस्य ते सप्त सिन्धवः अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव** इति भाष्यप्रदर्शितश्रुतौ वर्णाभिव्यक्तस्थानस्य तालुत्वेन वर्णनात्।[23]

तथा च उदाहरणम्- **"आ ये"**[24] **अत्र आकारः "निपाता आद्यु-दात्ताः"**[25] इत्यनेन अस्य निपातत्वादुदात्तः। एकारश्चोदात्तः-यच्छब्दः **'फिषोन्त उदान्तः'** फिट् प्रातिपदिकम्, तस्यान्त उदात्त इत्यर्थकेनानेन उदात्तः। ततो

---

17. पा.शि.का. 3
18. पा.शि.का. 4
19. पा.शि.का. 11
20. पा.सू.-1/2/29
21. वै.सि.कौ0 पृ0-23
22. वै.सि.कौ. पृ. 23
23. वेदमन्त्र (म0आ0)
24. फिट्य वा0 80 सू0
25. फिट् 1 पा0 1 सू0

जसि **'त्यदादीनामः'**[26] दस्यानुदात्ताकारे **'अतो गुणे'**[27] अनेन पररुपे **'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'**[28] इति य शब्दाकारस्योदात्तत्वे, जसः **"अनुदात्तौ सुप्पितौ"**[29] इत्यनेन अनुदात्तत्वे **'आद्गुणः'**[30] इति गुणे पुनः **'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'** इति एकारस्य उदात्तत्वम्।

विज्ञानदृष्टिः- अत्रेदं विचारणीयं यदूर्द्धभागनिष्पत्तिः अप्रत्यक्षा तर्हि संज्ञा-करणस्य किं प्रयोजनम्? इति जिज्ञासायाम् अनुसन्धेया विन्दवः भवन्ति-उदात्तत्वविशिष्ट स्वरवर्णस्य उच्चारणे शरीरावयवानामायामः- अशैथिल्यम्, स्वरस्य रूक्षता (अमृदुता), कण्ठविवरस्य संवृतता (संकोचः)।

आ (उदात्तः)

↓

शरीरावयवानां विस्तारः, शैथिल्यराहित्यम्, अमृदुता, कण्ठविवरस्य संवृत्तत्वम्

तत्र सवन क्रमेण उरसं, कण्ठं, भ्रूमध्यम् सम्प्राप्य वायुना त्रयो विकारा उत्पाद्यन्ते **'आयाममार्दवाभिघाताः'**[31] इति। एभिः गात्राणां यः स्वरः सम्पद्यते, स उदात्तः।

तथा च मन्त्रः- **"आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा। मरूद्भिरग्न आगाहि।"**[32] इति। अर्थात् ये मरुतो देवा रश्मिभिः- सूर्यकिरणैः सहातन्वन्ति-आप्नुवन्ति आकाशमिति। किञ्च ओजसा-स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति। निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः"।[33]

अत्र वैज्ञानिकसम्बन्धस्य चेत्परामर्शः क्रियते निश्चयेन साम्प्रतिकीं **'ज्वारभाटा'** इति घटनां वा 'मिल्कीवेब' इत्यस्य काञ्चिद्घटनाम् उद्घाटयति।

---

[26]. पा0सू0- 7/2/102

[27]. पा0सू0- 6/1/97

[28]. पा0सू0- 8/2/5

[29]. पा0सू0 3/1/4

[30]. पा0सू0-6/1/87

[31]. यजु.प्रा. अ. 1 सू. 31

[32]. ऋग्वेदमन्त्र- 19 सू. 8 मं.

[33]. ऋग्वेदभाष्य-1 म., 19 सू. 8 मं.

नीचैरनुदात्तः[34]- अत्रापि **'नीचैः'** शब्दस्य निम्नमार्गोऽर्थः तेन ताल्वादिस्थानस्याधो भागे निष्पन्नोऽजनुदात्तो भवति। तथा चोदाहरणम्- 'अर्वाङ्' इदमभिमुखवाचि अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् **'फिषोन्त उदात्तः'**[35] अनेन वा शब्दाकार उदात्तः। अत्रत्यः **'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'** इत्यनेन प्रथमोऽकारोऽनुदात्तः।

अनुदात्तत्वविशिष्टवर्णस्योच्चार्यमाणे गात्राणां शैथिल्यम्, स्वरस्य मार्दवम्, कण्ठविवरस्य महत्ता (विकाशः) सोनुदात्तो ज्ञेयः।

'अर्वाङ्'[36] **(अनुदात्तत्वविशिष्टः)**

↓

↓ गात्रशैथिल्यम् | ↓ स्वरस्य मार्दवम् | ↓ कण्ठविवरस्य विकाशः

एतच्चित्रेण आयाति यन्नीचैर्मार्दवेन-अधोगमनेन गात्राणां यः स्वरः सम्पद्यते सोऽनुदात्तः।

समाहारः स्वरितः[37]- सूत्रेऽस्मिन् **"समाहारशब्दः"** समाह्रियेतेऽस्मिन्' इति विग्रहेऽधिकरणे समुपसृष्टाद्धृधातोः **'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'**[38] इति सूत्रेण घञि सति सिद्ध्यति अथवा समाहरणं समाहारः= सम्मेलनम्। तत **'अर्श आदिभ्योऽच्'**[39] इत्यचि सम्मेलनाधिकरणरूपोऽर्थः। कस्य समाहारः इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या पूर्वोक्तयोः उदात्तानुदात्तयोः लाभो भवति। सूत्रयोः उदात्तानुदात्तपदे शब्दपरे विधेयपरे चैव तथापि एकस्मिन्नपि शब्दयोस्तदर्थधर्मिणोश्च समाहारो न सम्भवति परन्तु लक्ष्यानुरोधात् उदात्तत्वानुदात्तत्वधर्मयोः समाहारोऽवगन्तव्यः। तथा च स्वरितेऽपि उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः सत्ताङ्गीकारे विभाजकधर्मत्वोपपत्तिः भवति यतोहि-एकस्मिन्नपि अंशभेदेनोदात्त्वानुदात्तत्वयोः सत्त्वेऽपि अच्त्वावच्छेदेन तयो-

---

[34]. फि0सू0- 1/2/30

[35]. फि0 1 सू0 1/1

[36]. ऋग्वेद मं. 104 सू0 मं.

[37]. पा0सू0-1/2/32

[38]. पा0सू0-3/3/19

[39]. पा0सू0-5/2/127

र्व्यधिकरणत्वम् इति। यद् धर्मावच्छिन्नस्य विभागः चिकीर्षितस्तद्धर्माव-च्छेदेनैव व्यधिकरणत्वमपेक्षितं भवति। यथा पदार्थत्वावच्छेदेन द्रव्यत्व-गुणत्वादीनां वैयधिकरण्यम् इति।

अधुना जिज्ञासा भवति स्वरिते उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः कियान् अंशः उदात्तस्य- अनुदात्तस्य वा इति चेदुच्यते आचार्येण-

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्[40]- आदौ इत्यादितः अत्र एतत् सूत्रज्ञापकसिद्धवार्तिकात् (आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्)[41] तसिः। अर्द्ध ह्रस्वमिति पदेनैव तयोर्विभागो भवति ह्रस्वस्यार्द्धमर्द्धह्रस्वमित्येकदेशि-समासः क्रियते। अनेन दीर्घप्लुतयोः न सम्भविष्यति। ह्रस्वपदं यदि मात्रिकांशपरं तदा दीर्घादिष्वपि सत्वे ह्रस्वसंज्ञात्वाभावः अत एव दीर्घादिष्वपि सत्वे ह्रस्व-संज्ञात्वाभावः अत एव दीर्घादिषु ह्रस्वादिप्रयुक्तं तुगादिकं न भवति। यथार्थतः सूत्रेऽस्मिन् ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् इति।

आचार्यभट्टोजिदीक्षितः कौमुद्यां लिखति परन्तु ह्रस्वपदस्य वक्तुरिच्छाविषयत्वाभावेऽपि कथने पाणिनेरून्मत्तत्वापत्तिः स्यादतः ह्रस्वपदं ह्रस्वसंज्ञकत्वेन नोल्लिखितमपितु मात्रापरकत्वेन विवक्षितमिति तात्पर्यम्। एवञ्च **'अर्द्धह्रस्वम्'** इत्यस्य अर्द्धमात्रापरिमिताजंशोऽर्थः गृह्यते।

इत्थञ्च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु सर्वेषु स्वरितेषु प्रागर्द्धमात्रांश उदात्तः शेषांशः प्रायोऽनुदात्तः। अत्र पक्षद्वयम्- कौमुदीकारमते- स्वरितस्यार्द्धांश उदात्तः उत्तरार्द्धांशस्त्वनुदात्तः। नागेशमते- सर्वत्रैकमात्रार्द्धांश उदात्तः शेषांशो-ऽनुदात्तः। यथा- ह्रस्वस्वरितेऽर्द्धांश उदात्तः शेषोऽनुदात्त उभयमते। दीर्घेऽर्द्ध-मात्रांशः प्रागुदात्तः, अवशिष्टः सार्द्धैकमात्रांशोऽनुदात्तः। प्लुते प्रागर्द्धमात्रांश उदात्तः शेषं सार्द्धैकमात्राद्वयमनुदात्तम्। आचार्य-दीक्षितस्य तु सर्वत्र पूर्वार्द्धभाग उदात्त **उत्तरार्द्धांशोऽनुदात्तः** इति।

स्वरिते उत्तरार्द्धांशोनुदात्तस्य उदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं भवति। यत्र स्वरितात्परः स्वरः स्वरितोऽथवा उदात्तः नास्ति तत्र अनुदात्तः शेषनिघातेन

---

40. पा0सू0-1/2/32

41. का0वा0

न श्रूयते। उक्तञ्च- **"तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम्"**[42] इति। तथा चोदाहरणम्- **"क्व वोऽश्वाः"**[43]। **रथानां न येऽराः**[44]। **"शत चक्रं योऽह्यः"**[45] इति। उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणम्- **'क्व वोश्वाः'** इति।

अत्र वकारोत्तराकारः **'तित् स्वरितम्'** इत्यनेन स्वरितः। **'वोऽश्वाः'** अत्र वो इत्योकारस्योदात्तत्वेन उदात्तपरत्वात्। उदात्तपरदीर्घस्वरितस्योदाहरणम्- **'येऽराः'** अत्र एकारः स्वरितः। तस्याद्यंशः उदात्तः, परभागोऽनुदात्तः, 'रा' शब्दाकारस्योदात्तत्वेन उदात्तपरत्वात्।

स्वरितपरस्य प्लुतस्वरितस्योदाहरणम्- **'योऽह्यः'** अत्र **'यो'** इत्यत्र ओकारः प्लुतस्वरितः यस्य आद्यंश उदात्तः अन्त्यांशोऽनुदात्तः 'ह्यः' इत्यकारस्य स्वरितत्वात्। यत्र उदात्तस्वरितपरत्वन्नास्ति यथा- 'अग्निमीले' इत्यत्र मकारोत्तरवर्तीकारः 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' अनेन स्वरितः। 'लकारोत्तरवर्त्येकारस्य 'स्वरितात्संहितायाम्' इत्यनेन एकश्रुतित्वं कृतम्। तेन ईकारस्य स्वरितस्य स्वरितपरत्वाभावादुत्तरभागोऽप्युदात्त एव श्रूयते।

अत्र इदमपि चिन्त्यं यन्महाभाष्यकारः वेदविद्यां पूर्वविद्यां प्रतिपादयति तेन सूत्रत्रयस्यापि किं प्रयोजनम्? किं च उदात्तादीनां लोकवेदप्रसिद्धतया तेषामनावश्यकत्वात् इति चेदुच्यते महाभाष्यकारेण- **'व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या। सोऽसौ छन्दः शास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते'**[46] इति। 'उत्तरा' इत्यस्य वेदविद्याया अध्ययनान्तरं व्याकरणाध्ययनम् पुराकाले आसीत् परन्तु अद्यत्वे वेदाध्ययनात्प्रागेव व्याकरणमधीयते अत शास्त्रत्रयस्य सार्थक्यमिति।

सूत्रत्रयेण त्रयः स्वरा प्रतीयन्ते परन्तु चतुर्थ एकश्रुतिस्वरोऽपि विज्ञेयः। तथा च सूत्रम्- **"एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ"**[47] इति। एका उदात्तादि-

---

42. सि0कौ0सू0- 1/2/32
43. ऋग्वेद- 5म. 61 सू. 2म.
44. ऋग्वेद- 10म. 78 सू. 4म.
45. ऋग्वेद- 10म. 78 सू. 4म.
46. म0भा0
47. पा0सू0-1/2/33

भेदरहिता श्रुतिः श्रवणं यस्य वाक्यस्य तदेकश्रुति-वाक्यविशेणमेतत्। उक्तञ्च एतत् सर्वम् ऋक्प्रतिशाख्ये-

"अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्।
उदात्तं वोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परम्।।"[48]

तथा चार्थः- स्वरितस्य परः शेष उत्तरभाग उदात्तः प्रयोक्तव्यः। यदा परमक्षरम् (अच्) उदात्तं स्वरितं वा, नोच्यते चेत् तदा स शेष उदात्त-श्रुतिर्भवति।

स्वरिरतोऽष्टविधः[49]- जात्यः, अनुदात्तपूर्वः, उदात्तपूर्वः। तत्र उदात्तपूर्वः सप्तविधः- अनभिहितः, क्षैप्रः, प्रक्लिष्टः, तैरोव्यञ्जनः, तैरोविरामः, पादवृत्तः, ताथाभावः।

तत्रैकपदेऽनुदात्तपूर्वे यकारवकाराभ्यां सहितो जात्यः। एकाराद् ओकारश्च परोऽकारो यत्रानुदात्तो लुप्यते तत्रानभिहितः स्वरो भवति।

यत्र इकार उदात्तोऽनुदात्तपरो यकारेण युक्तो भवति, यद्वा उकार उदात्तोऽनुदात्तपरो वकारेण युक्तो भवति, तत्र क्षैप्रः स्वरितो भवति। समस्तपदे यदावग्रहो भवति तदोदात्तादवग्रहात् परस्तैरो विरामः यथा गोपतौ। गो पतौ स्वरयोरनन्तरयोरन्तरं विवृतिरूच्यते। तथा लक्ष्यते इति विवृत्ति लक्षणः पदवृत्तः, उदात्तादिरूदात्तान्तो नीचावग्रहस्तथाभावसंज्ञकः स्वरो भवति। अयं माध्यन्दिनीनां न भवति। सामवेदीय स्वराः त्रिष्वेव अन्तर्भवन्ति-उदात्ते-निषाद-गान्धारौ, अनुदात्ते-ऋषभधैवतौ, स्वरिते-षड्ज-मध्यमपञ्चमा स्वरा अन्तर्भवन्ति। उक्तञ्च पाणिनि-शिक्षायाम्-

"उदात्ते निषाद-गान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ।
स्वरितप्रभवा ह्यते षड्जमध्यम पञ्चमाः।।"[50] इति

नारदेनापि स्वराणां त्रयमुक्तम्-

"उच्चादुच्चरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा।

---

48. ऋक्प्रतिशाख्यम्- (3-5)
49. मुण्डकोपनिषद्
50. मुण्डकोपनिषद्

त्रैस्वर्ये स्वरसंज्ञायां किं स्थानं स्वर उच्यते।।"[51]
"उच्चनीचस्थयोर्मध्ये साधारण इति श्रुतिः।
तं स्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिजानन्ति शैक्षिकाः।।"[52] इति

उपसंहारः— इत्येवं प्रकारेण पाणिनेः अभिमतं स्वराणां स्वरूपं विहितम्। पाणिनीयशिक्षायामाचार्यः स्वकण्ठरवेण एकादशकारिकायामुल्लिखति- "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः"।(पा.शि.का.११)इति। इने कालतो नियमिता दृश्यन्ते यथा- ह्रस्वः मात्रया, दीर्घः द्विमात्रया, प्लुतः त्रिमात्रया नियमिताः भवन्ति। उक्तञ्च- "ह्रस्वो दीर्घः प्लुतः इति कालतो नियमा अचि" (पा.शि.का.११)इति।

उदात्त्वसमानाधिकरणेऽपि प्रयत्नतीव्रत्वं, गात्रनिग्रहत्वं, कण्ठविलस्य चाणुत्वं स्वरस्य च प्रतीयते। उक्तञ्चापिशलशिक्षायाम्- "यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्न-स्तीव्रो भवति तदा गात्रस्य निग्रहः, कण्ठविलस्य चाणुत्वं स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद्, रौक्ष्यं भवति"। (आ.शि.८.२०)

अनुदात्तत्वसमानाधिकरणेऽचि मन्दप्रयत्नत्वं, गात्रस्रंसत्वं कण्ठविलस्य महत्वं स्निग्धत्वं च सामान्यतयानुभूयमानं भवति। उक्तञ्चापिशलिक्षायाम्- "यदा मन्दः प्रयत्नों भवति तदा गात्रस्य स्रंसनं, कण्ठविलस्य महत्वं, स्वरस्य च वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति"। (आ.शि.८.२१)

उदात्तत्वानुदात्तत्वसमानाधिकरणेऽचि स्वरितव्यवहारो भवति। उक्तञ्चापि-शलकारिकायाम्- "उदात्तानुदात्तस्वरसन्निपातात् स्वरितः इति [53]

इत्थञ्च- प्रायशः त्रयः स्वराः सर्वशिक्षासु भेदाः प्राप्यन्ते। ऋग्वेदप्रातिख्येऽपि "स्वरास्त्रयः" इत्यभिहितम्। नाट्यशास्त्रे कम्पितेन सह चत्वारः स्वराः कथिताः। उक्तञ्च-"उदात्तानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा"। (ना.शा.१७.१०८)

स्वरविषयशब्दशास्त्रे अतीव महत्त्वमासादितमस्ति। अत एव महा-भाष्यकाराः व्याकरणाध्ययनस्यानुषङ्गिकप्रयोजनं प्रतिपादयन्तः स्वरतो-

---

51. मुण्डकोपनिषद्

52. मुण्डकोपनिषद्

53 आ.शि. ८.२२

ऽपराधं वाग्वज्रत्वेन निरूपयति। पत्रेऽस्मिन् महता यत्नेन न केवलं स्वरसंख्या स्थापिता अपितु स्वरितवर्णे उदात्तत्वानुदात्तत्वस्य भागोऽपि निर्णीतः इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (ल. सहिता)- मोतीलालबनारसीदास
2- महाभाष्यम्. -चौखम्भासंस्कृतभवन
3- हैम-बृहदनृत्यवचूर्णि
4 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-. मोतीलालबनारसीदास
5- मनुस्मृतिः-चौखम्भा संस्कृतभवन
6- आपस्तम्ब-श्रौतसूत्रम्- चौखम्भासंस्कृतविद्याभवन
7- तैतिरीयसंहिता
8- पाणिनीयशिक्षा चौखम्भासंस्कृतभवन
9- पाणिनीय-अष्टाध्यायी- चौखम्भासंस्कृतभवन
10- यजुर्वेदप्रातिशाख्यम्
11- ऋग्वेदभाष्यभूमिका
12- ऋग्वेदसंहिता
13- मुण्डकोपनिषद-गीताप्रेस

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

भास्कराचार्योक्तरीत्या प्रकारचतुष्टयेन कर्णानयनम्

गिरीशभट्टः बि
सिद्धान्तज्यौतिषशास्त्रे विद्यावारिधि(Ph.D)-शोधच्छात्रः
ज्यौतिष-वास्तुविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

शोधसारः – *जात्यत्रिभुजे समकोणसंश्लिष्टभुजयोर्मध्ये एकः भुजः, अपरः कोटिः, तथा शिष्टश्च समकोणसम्मुखः बाहुः कर्णः इति व्यपदिश्यते। जात्यत्रिभुजे भुजकोट्योः ज्ञानं भवति चेत् तयोर्वर्गयोगमूले कृते सति कर्णः उपलभ्यते। ग्रहस्फुटीकरणगणिते मन्दकर्णः शीघ्रकर्णश्च एव कर्णशब्देन व्यपदिश्येते। भूकेन्द्रात् प्रतिमण्डलस्थग्रहपर्यन्तं या तिर्यग्रेखा कल्प्यते सा कर्णरूपेण भवति। अस्य कर्णसूत्रस्य कक्षावृत्तस्य च यत्र सम्पातः भवति तत्र भूस्थः द्रष्टा प्रतिमण्डलस्थं खचरं पश्यति। तस्मात् कारणात् कक्षावृत्ते स्पष्टग्रहस्य स्थानं ज्ञातुं कर्णज्ञानमावश्यकम्। प्रकारचतुष्टयेन तदानयनक्रमः भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ प्रतिपादितः। तत्र प्रकारद्वयं प्रतिवृत्तभङ्गीमाश्रितं भवति। तथा शिष्टं प्रकारद्वयं नीचोच्चवृत्तभङ्गीम् आश्रितं भवति। भास्कराचार्येण कर्णानयनार्थः निर्दिष्टाः एते चत्वारः प्रकाराः अस्मिन् पत्रे प्रतिपादिताः सन्ति।*

कूटशब्दाः – कर्णः, प्रतिवृत्तम्, नीचोच्चवृत्तम्, अन्त्यफलज्या, त्रिज्या

प्रस्तावना - अहर्गणानीतमध्यमग्रहस्य स्फुटीकरणार्थं असकृद्वारं मन्दशीघ्रफलयोः संस्कारः करणीयः भवति। मन्दफलस्य आनयनार्थं यः कर्णः साध्यते स एव मन्दकर्णः इत्युच्यते। एवञ्च शीघ्रफलस्य आनयनार्थं यः कर्णः साध्यते स एव शीघ्रकर्णः इत्युच्यते। रवीन्दू मन्दफलेनैकेनैव संस्कारेण स्फुटौ भवतः इति हेतोः रवीन्द्वोः स्फुटीकरणसन्दर्भे केवलं मन्दकर्णस्यैव साधनं पर्याप्तं भवति। परन्तु कुजादयो पञ्च ताराग्रहाः असकृद्वारं मन्द-शीघ्रफलयोः संस्कारेण स्फुटाः भवन्ति। अतः तेषां स्फुटीकरणसन्दर्भे मन्दकर्णः,

शीघ्रकर्णश्च उभयमपि आनेतव्यं भवति। भूकेन्द्रात् मन्दप्रतिवृत्तस्थं मन्दनीचोच्चवृत्तस्थं वा ग्रहं यावत् कल्पिता तिर्यग्रेखा एव मन्दकर्णः इत्युच्यते। एवञ्च भूकेन्द्रात् शीघ्रप्रतिवृत्तस्थं शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्थं वा ग्रहं यावत् कल्पिता तिर्यग्रेखा एव शीघ्रकर्णः इत्युच्यते। ग्रहस्फुटीकरणगणिते एतौ मन्द-शीघ्रकर्णाविव कर्णशब्देन कथ्येते। मन्दकर्णस्य शीघ्रकर्णस्य वा साधनार्थं श्रीमता भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहगणिताध्याये स्पष्टाधिकारे चत्वारः प्रकाराः कथिताः। तत्र प्रकारद्वयं प्रतिवृत्त-भङ्गिमाश्रित्य। पुनः प्रकारद्वयं नीचोच्चवृत्तभङ्गिमाश्रित्य। तत्रापि एकैकः प्रकारः स्वाभाविकप्रकारः, पुनः एकैकः प्रकारः आदिमप्रकारस्यैव बीजगणितद्वारा विश्लेषणं कृत्वा गणितचमत्कृत्या कथितः प्रकारः। इत्थं भास्कराचार्येण मन्द-शीघ्रकर्णयोः साधनार्थं कथिताः चत्वारः प्रकाराः अधोनिर्दिष्टरीत्या भवन्ति –

१. प्रतिवृत्तभङ्ग्या कर्णानयने स्वाभाविकः प्रकारः।
२. प्रतिवृत्तभङ्ग्या कर्णानयने बीजगणितीयनियमानुसारेण गणितचमत्कृत्या कथितः प्रकारः।
३. नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या कर्णानयने स्वाभाविकः प्रकारः।
४. नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या कर्णानयने बीजगणितीयनियमानुसारेण गणितचमत्कृत्या कथितः प्रकारः।

प्रतिवृत्तभङ्ग्या प्रकारद्वयेन कर्णानयनम्

प्रथमः प्रकारः –

> **स्वकोटिजीवान्त्यफलज्ययोर्यो योगो मृगादावथ कर्कटादौ।**
> **केन्द्रेऽन्तरं तद्भुजजीवयोर्यद्वर्गैक्यमूलं कथितः स कर्णः ॥**[1]

पूर्वापरायतायां भित्तौ उत्तरपार्श्वके बिन्दुमेकं कृत्वा तस्माद्बिन्दोः त्रिज्यामितेन कर्कटेन कक्षावृत्तं विलिख्य ग्रहमध्यमदिनगतेः तिथ्यंशमित-व्यासार्धेन अर्थात् ग्रहमध्यमदिनगतेः पञ्चदशांशमितया त्रिज्यया भूमिं विलिखेत्। कक्षावृत्तपरिधौ कुत्रापि मेषादिं प्रकल्प्य तस्मात् गणितागतस्थाने मध्यमग्रहम् उच्चं च दत्त्वा भूकेन्द्रात् उच्चबिन्दुपर्यन्तम् उच्चरेखा कार्या। अस्याम्

[1] सिद्धान्तशिरोमणिः – ग्रहगणिताध्यायः – स्पष्टाधिकारः – श्लोकः २७

उच्चरेखायां मत्स्यकरणेन कक्षावृत्तकेन्द्रगामिनी(भूकेन्द्रगामिनी) तिर्यग्रेखा कार्या। ततो अन्त्यफलज्यामितां सूत्रं भूमध्यात् उच्चरेखायां दत्त्वा तस्याः अन्त्यफलज्यायाः अग्रमेव केन्द्रं मत्वा त्रिज्यामितेनैव कर्कटेन प्रतिवलयं (प्रतिवृत्तं) विलिखेत्। उच्चरेखां प्रतिमण्डलस्य परिधिपर्यन्तं वर्धयित्वा तत्रापि उच्चस्थानं चिह्नयेत्। तत्र मत्स्यकरणेन प्रतिमण्डलमध्यगामिनी तिर्यग्रेखा कार्या। प्रतिमण्डलस्य उच्चबिन्दुतः उच्चराशिभागान् विलोमतः गणयित्वा मेषादिः कल्प्यः। ततः ग्रहः अनुलोमतः देयः। प्रतिमण्डलस्थग्रहात् उच्चपर्यन्तं कल्पिता रेखा दोर्ज्या। ग्रहात् प्रतिमण्डलकेन्द्रगामितिर्यग्रेखापर्यन्तं कल्पिता रेखा कोटिज्या। भुजज्या एव भुजः, कोटिज्या एव कोटिः भवति। अतः तयोर्वर्गयोगमूलेन कर्णः लभ्यते। किन्तु सः कर्णः प्रतिमण्डलकेन्द्रात् ग्रहावधि विद्यमानमन्तरं भवति। किन्तु अस्माभिस्तु भूकेन्द्रात् ग्रहावधि विद्यमानमन्तरं ज्ञातव्यम्। तदर्थं मकरादिकेन्द्रे कोटिज्या-अन्त्यफलज्ययोर्योगेन[2] स्फुटकोटिं संसाध्य स्फुटकोटि-भुजज्ययोर्वर्गैक्यपदेन भूकेन्द्रात् ग्रहावधि तिर्यगन्तररूपं कर्णप्रमाणं साधयेत्। तथा कर्क्यादिकेन्द्रे कोटिज्यातः अन्त्यफलज्यां विशोध्य स्फुटकोटिं संसाध्य कर्णप्रमाणं साधयेत्।

एतस्याः कर्णानयनप्रक्रियायाः समीकरणानि अधोनिर्दिष्टरीत्या भवन्ति –

मकरादिकेन्द्रे –

कोटिज्या + अन्त्यफलज्या = स्फुटकोटिः

कर्क्यादिकेन्द्रे –

कोटिज्या – अन्त्यफलज्या = स्फुटकोटिः

$$\sqrt{(\text{भुजज्या}^{२} + \text{स्फुटकोटि}^{२})} = \text{कर्णः}$$

अनेन कर्णसूत्रेण कक्षावृत्तं यत्र छिद्यते तत्र प्रतिमण्डलस्थः स्फुटग्रहः दृश्यते। एवं कर्णानयने प्रथमः प्रकारः।

---

[2] मकरादिराशिषट्के प्रतिवृत्तमध्यस्थतिर्यग्रेखायाः कक्षावृत्तमध्यगतिर्यग्रेखा अन्त्यफलज्यामितान्तरे उपरि वर्तते, कर्क्यादिराशिषट्के च अधः वर्तते। अतः मकरादिराशिहट्के कोटिज्या-अन्त्यफलज्ययोर्योगेन स्फुटकोटिः लभ्यते। कर्क्यादिराशिषट्के कोटिज्या-अन्त्यफलज्ययोरन्तरेण स्फुटकोटिः लभ्यते इत्युपपन्नम्।

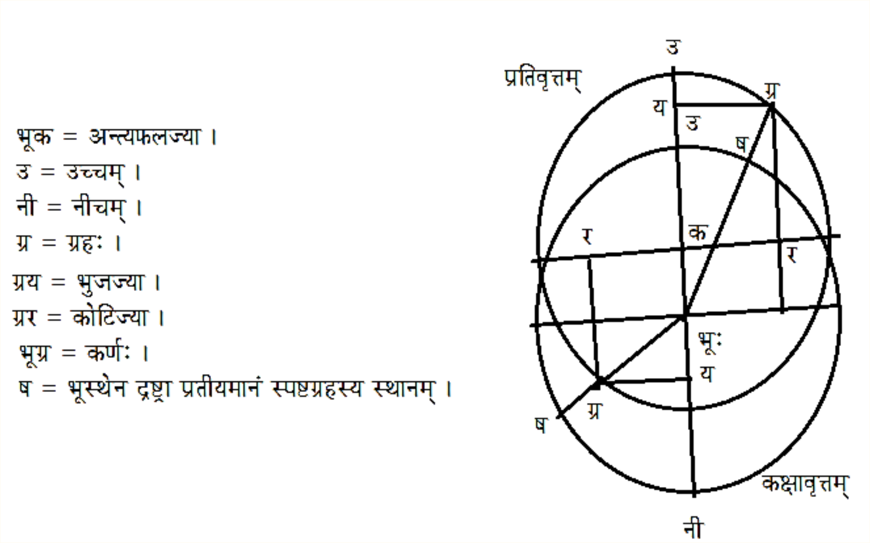

चित्रम् – १ : प्रतिवृत्तभङ्ग्या कर्णानयनम्

द्वितीयः प्रकारः –

> **त्रिज्या तथा कोटिफलेन युक्ता हीना च तद्दोःफलवर्गयोगात्।**
> **मूलं श्रुतिर्वा..॥**[3]

इति प्रतिवृत्तभङ्ग्या कर्णानयने द्वितीयः प्रकारः।

"खण्डद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नी तत्खण्डवर्गैक्ययुता कृतिर्वा"[4] इति लीलावत्युक्तरीत्या प्रथमप्रकारोक्तसूत्रस्यैव विश्लेषणं कृत्वा मकरादिकेन्द्रे त्रिज्यावर्गे द्विगुणितं कोटिज्या-अन्त्यफलज्ययोर्घातं संयोज्य पुनः अन्त्यफलज्यावर्गं च संयोज्य मूले गृहीते सति कर्णः लभ्यते। तथा कर्क्यादि-केन्द्रे त्रिज्यावर्गात् द्विगुणितं कोटिज्या-अन्त्यफलज्ययोर्घातं विशोध्य पुनः अन्त्यफलज्यावर्गं च संयोज्य मूले गृहीते सति कर्णः लभ्यते। एवं कर्णानयने द्वितीयो प्रकारः।

वयं समीकरणमाध्यमेन एनं प्रकारं अधोनिर्दिष्टरीत्या व्यक्तीकर्तुं शक्नुमः –

$$\sqrt{\text{त्रिज्या}^{\text{२}} \pm (\text{२कोटिज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}) + \text{अन्त्यफलज्या}^{\text{२}}} = \text{कर्णः}$$

---

[3] सिद्धान्तशिरोमणिः – ग्रहगणिताध्यायः – स्पष्टाधिकारः – श्लोकः २८

[4] लीलावती – अभिन्नपरिकर्माष्टकम् – श्लोकः ९

अत्रोपपत्तिः –

वयम् अस्य समीकरणस्य उपपत्तिं बीजगणितद्वारा इत्थं प्रदर्शयितुं शक्नुमः–

$$(\text{कोटिज्या} \pm \text{अन्त्यफलज्या} = \text{स्फुटकोटिः}$$

$$\sqrt{(\text{भुजज्या}^{२} + \text{स्फुटकोटिः}^{२})} = \text{कर्णः}$$

$$\sqrt{(\text{भुजज्या}^{२} + (\text{कोटिज्या} \pm \text{अन्त्यफलज्या}^{२})} = \text{कर्णः}$$

$$(\text{या} \pm \text{का})^{२} = \text{या}^{२} \pm \text{२याका} + \text{का}^{२}$$

इति सूत्रानुसारेण,

$$\sqrt{(\text{भुजज्या}^{२} + \text{कोटिज्या}^{२} \pm (\text{२कोटिज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}) + \text{अन्त्यफलज्या}^{२}} = \text{कर्णः}$$

$$\text{भुजज्या}^{२} + \text{कोटिज्या}^{२} = \text{त्रिज्या}^{२}$$

अतः,

$$\sqrt{\text{त्रिज्या}^{२} \pm (\text{२कोटिज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}) + \text{अन्त्यफलज्या}^{२}} = \text{कर्णः}$$

इत्युपपन्नम्।

एवं प्रतिवृत्तभङ्ग्या कर्णानयनस्य प्रकारद्वयं भवति। तत्र प्रथमः प्रकारः छेद्यकमुपयुज्य कर्णानयनं भवति। द्वितीयः प्रकारस्तु बीजगणितद्वारा भवति।

नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या प्रकारद्वयेन कर्णानयनम्

तृतीयः प्रकारः –

........अन्त्यफलत्रिमौर्व्योर्वर्गैक्यराशेश्च तथा युतोनात् ॥[5]

पूर्ववत् कक्षावृत्तं विलिख्य कक्षावृत्ते यत्र मध्यग्रहस्थानं भवति तस्मात् मन्दनीचोच्चवृत्तम् अथवा यत्र मन्दस्पष्टग्रहस्थानं वर्तते तस्मात् शीघ्रनीचोच्चवृत्तम् अन्त्यफलज्यामितकर्कटेन विलिखेत्। भूकेन्द्रात् मध्यग्रह-

---

[5] सिद्धान्तशिरोमणिः – ग्रहगणिताध्यायः – स्पष्टाधिकारः – श्लोकः २८

स्थानपर्यन्तं (मन्दस्पष्टग्रहपर्यन्तं वा) या रेखा वर्तते सा किञ्चित् दीर्घा कार्या। सा रेखा नीचोच्चवृत्तपरिधिं यत्र स्पृशति तत्र उच्चबिन्दुः कार्यः। तस्मात् षड्राश्यन्तरे नीचबिन्दुः कार्यः। ताभ्यां नीचोच्चबिन्दुभ्यां मत्स्यकरणेन नीचोच्चवृत्तकेन्द्रगामिनी तिर्यग्रेखा कार्या। मन्दनीचोच्चवृत्ते उच्चस्थानात् केन्द्रगत्या विलोमं द्युचरं देयम्। शीघ्रनीचोच्चवृत्ते द्युचरम् अनुलोमं देयम्। नीचोच्चवृत्तस्थमध्यग्रहात् मध्यसूत्रपर्यन्तं या तिर्यग्रेखा भवति सा दोःफलम् (भुजफलम्)। नीचोच्चवृत्तस्थग्रहात् नीचोच्चवृत्तमध्यगतिर्यग्रेखापर्यन्तं या ऊर्ध्वरेखा सा कोटिफलम्। दोर्ज्यामेव भुजं, कोटिज्यामेव कोटिं च मत्वा तयोर्वर्गैक्यपदेन कर्णः कृतश्चेत् सः कर्णः भूकेन्द्रात् ग्रहावधि न भवति। किन्तु नीचोच्चवृत्तकेन्द्रात् ग्रहावधि भवति। अतः मकरादिकेन्द्रे त्रिज्या-कोटिफलयोः योगेन स्फुटकोटिं संसाध्य, कर्क्यादिकेन्द्रे त्रिज्या-कोटि-फलयोरन्तरेण स्फुटकोटिं संसाध्य स्फुटकोटि-भुजफलयोः वर्गैक्यपदेन यः कर्णः साध्यते सः भूकेन्द्रात् ग्रहावधि विद्यमानमन्तरं भवति। एवं कर्णानयने तृतीयः प्रकारः।

एतस्याः कर्णानयनप्रक्रियायाः समीकरणानि अधोनिर्दिष्टरीत्या भवन्ति –

मकरादिकेन्द्रे –

त्रिज्या + कोटफलम् = स्फुटकोटिः

कर्क्यादिकेन्द्रे –

त्रिज्या – कोटिफलम् = स्फुटकोटिः

$$\sqrt{(\text{भुजज्या}^{२} + \text{स्फुटकोटि}^{२})} = \text{कर्णः}$$

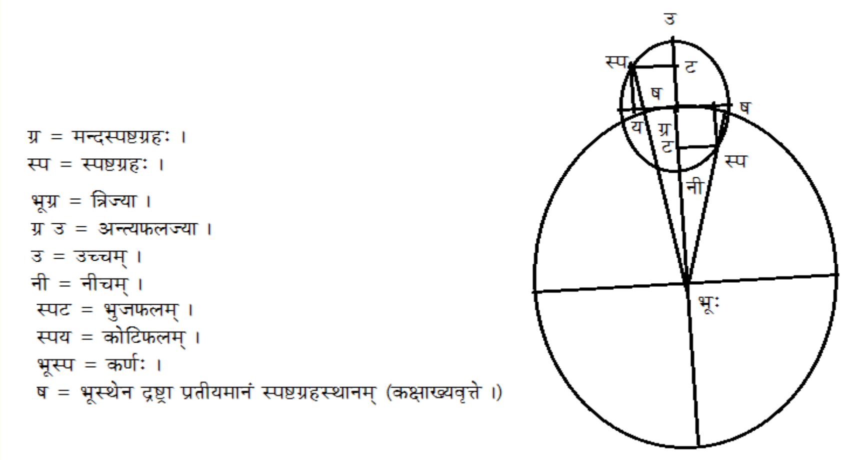

चित्रम् – २ : नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या कर्णानयनम्

चतुर्थः प्रकारः –

> **त्रिभज्यया कोटिफलद्विनिघ्न्या कोटिज्यया वान्त्यफलद्विनिघ्न्या।**
> **मूलं श्रुतिर्वा..॥[6]**

त्रिज्यावर्गे द्विगुणितं त्रिज्या-कोटिफलयोर्घातं अन्त्यफलज्यावर्गं च संयोज्य मूले कृते मकरादिकेन्द्रे कर्णः भवति। त्रिज्यावर्गतः द्विगुणितं त्रिज्या-कोटिफलयोर्घातं विशोध्य अन्त्यफलज्यावर्गं योज्य मूले कृते कर्क्यादिकेन्द्रे कर्णो भवति। एवं चतुर्थः प्रकारः।

एनं प्रकारं समीकरणमाध्यमेन वयम् इत्थं प्रदर्शयितुं शक्नुमः –

$$\sqrt{\left(\text{त्रिज्या}\right)^{२} \pm (२\text{त्रिज्या} \times \text{कोटिफलम्}) + \text{अन्त्यफलज्या}^{२}} = \text{कर्णः}$$

अत्रोपपत्तिः – अस्य समीकरणस्य उपपत्तिं बीजगणितद्वारा अधोनिर्दिष्ट-रीत्या प्रदर्शयितुं वयं शक्नुमः –

$$\sqrt{\text{भुजफलम्}^{२} + \text{स्फुटकोटिः}^{२}} = \text{कर्णः}$$

$$\text{त्रिज्या} \pm \text{कोटिफलम्} = \text{स्फुटकोटिः}$$

$$\sqrt{\text{भुजफलम्}^{२} + (\text{त्रिज्या} \pm \text{कोटिफलम्})^{२}} = \text{कर्णः}$$

$$(\text{या} \pm \text{का})^{२} = \text{या}^{२} \pm २\text{याका} + \text{का}^{२}$$

$$\sqrt{\text{भुजफलम्}^{२} + \left(\text{त्रिज्या}\right)^{२} \pm २\text{त्रिज्या}.\text{कोटिफलम्} + \text{कोटिफलम्}^{२}} = \text{कर्णः}$$

$$\text{भुजफलम्}^{२} + \text{कोटिफलम्}^{२} = \text{अन्त्यफलज्या}^{२}$$

अतः,

$$\sqrt{\left(\text{त्रिज्या}\right)^{२} \pm (२\text{त्रिज्या} \times \text{कोटिफलम्}) + \text{अन्त्यफलज्या}^{२}} = \text{कर्णः}$$

इत्युपपन्नम्।

---

[6] सिद्धान्तशिरोमणिः – ग्रहगणिताध्यायः – स्पष्टाधिकारः – श्लोकः २९

निष्कर्षः – ग्रहस्फुटीकरणप्रसङ्गे कर्णः नाम भूकेन्द्रात् ग्रहावधि विद्यमान-मन्तरं भवति। स च कर्णः मन्दकर्णः, शीघ्रकर्णः चेति द्विविधः। मन्दफलसाधनसन्दर्भे यः कर्णः साध्यते सः मन्दकर्णः। एवञ्च शीघ्रफलसाधनसन्दर्भे यः कर्णः साध्यते सः शीघ्रकर्णः। मन्दप्रतिवृत्तभङ्ग्यां मन्दनीचोच्चवृत्तभङ्ग्यां वा मन्दकर्णः प्रदर्श्यते। एवञ्च शीघ्रप्रतिवृत्तभङ्ग्यां शीघ्रनीचोच्चवृत्तभङ्ग्यां वा शीघ्रकर्णः प्रदर्श्यते। भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहगणिताध्याये स्पष्टाधिकारे श्लोकेषु एवञ्च वासाभाष्ये कर्णानयनस्य ये चत्वारः प्रकाराः प्रतिपादिताः ते प्रकाराः अस्मिन् शोधपत्रे सूत्र-चित्रादीनां साहाय्येन मया विस्तरेण निरूपितम्। शोधपत्रमिदं शोधच्छात्त्राणां जिज्ञासूनाञ्च ज्ञानवर्धनार्थम् उपयोगिकं स्यादिति भावयन् अस्य शोधपत्त्रस्य कृते पूर्णविरामः दीयते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. **सिद्धान्तसम्राट्;** ग्रन्थकर्ता – जगन्नाथसम्राट्, प्रथमसंस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु.१९७६, प्रकाशनसंस्था – संस्कृतपरिषद्, सागरविश्वविद्यालयः, सागरम् (मध्यप्रदेशः)
2. **श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीतः सिद्धान्तशिरोमणिः – स्वोपज्ञवासना-भाष्यसंवलितो नृसिंहदैवज्ञकृतवार्त्तिकोपेतश्च;** सम्पादकः – डॉ. मुरलीधरचतुर्वेदः; तृतीयं संस्करणम्; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१०; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
3. **"ज्यासिद्धान्ताः"Formulas of Sine;** सम्पादकः–पं.शिवचरण-शास्त्री; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२०१४; प्रकाशनसंस्था – राष्ट्रियसंस्कृत-साहित्यकेन्द्रम्, जयपुरम्
4. **सिद्धान्तसार्वभौमः – द्वितीयो भागः, ग्रन्थकर्ता –** मुनीश्वरः, प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.१९३५, प्रकाशनसंस्था – राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः, वाराणसी
5. **सिद्धान्ततत्त्वविवेकः – प्रथमो भागः,** ग्रन्थकर्ता – कमलाकरभट्टः, व्याख्याकारः – श्रीगङ्गाधरशर्मा, द्वितीयसंस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१७, प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

6. **सिद्धान्तशेखरः ;** ग्रन्थकर्ता – श्रीपतिः, व्याख्याकारः – सत्यदेवशर्मा, प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
7. **सिद्धान्तशिरोमणेर्गोलाध्यायस्योपपत्तिः**– लेखकः– डॉ.प्रेमकुमारशर्मा, संस्करणम् : सा.यु.२००५, प्रकाशनसंस्था – नागप्रकाशनम्, नवदेहली
8. **अर्वाचीनं ज्योतिर्विज्ञानम्;** ग्रन्थकर्ता – श्रीरमानाथसहायः; प्रकाशन-वर्षम्– सा.यु.१९९६; प्रकाशनसंस्था–सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
9. **ज्योतिर्विज्ञानम्;** ग्रन्थकर्ता – धूलिपाल अर्कसोमयाजी; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.१९६४; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
10. **म०म०बापूदेवशास्त्रिकृता सरलत्रिकोणमितिः;** सम्पादकः – पण्डितश्रीगोविन्दपाठकः; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२००२; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
11. **म०म० बापूदेवशास्त्रिकृता सरलत्रिकोणमितिः (संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्);** व्याख्याकारः – पं.सत्यदेवशर्मा; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१२; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
12. **पं. बलदेवमिश्रकृता सरलत्रिकोणमितिः;** व्याख्याकारः सम्पादकश्च – डॉ. कमलाकान्तपाण्डेयः; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२००७; प्रकाशनसंस्था – शारदासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
13. **ज्योतिष-सिद्धान्त-मञ्जूषा;** ग्रन्थकर्ता – डॉ. विनयकुमारपाण्डेयः; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०२०; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
14. **मन्दशीघ्रफलसाधनसमीक्षा;** ग्रन्थकर्ता – विद्यावाचस्पतिः डॉ. रामजीवनमिश्रः; प्रथमसंस्करणम् – क्रि.श.२००५; प्रकाशनसंस्था – ठाकुरप्रकाशनम्
15. **म.म.पं.सुधाकरद्विवेदिविरचितं दीर्घवृत्तलक्षणम्;** सम्पादको व्याख्याकारश्च – डॉ. चन्द्रमा पाण्डेयः; प्रथमसंस्करणम् – सा.यु.२००६; प्रकाशनसंस्था – शारदासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी

16. **सुराकान्तसङ्कलितः ज्योतिर्विज्ञानशब्दकोषः**; लेखनं सम्पादनञ्च – डॉ. सुराकान्तझा; प्रथमं संस्करणम्; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२००९; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
17. **सूर्यसिद्धान्तः (आर्षग्रन्थः)**; व्याख्याकारः – श्रीकपिलेश्वरशास्त्री; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१५; प्रकाशनसंस्था – चौखम्भा संस्कृतभवनम्, वाराणसी
18. **म.म.सुधाकरद्विवेदिप्रणीतया 'सुधावर्षिणी'टीकया संवलितः सूर्यसिद्धान्तः;** सम्पादकः – विद्यावारिधिः श्रीकृष्णचन्द्रद्विवेदी; द्वितीयं संस्करणम्; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१६; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
19. **भास्करीयगोलमीमांसा;** प्रधानसम्पादकः – प्रो. वाचस्पति उपाध्यायः, लेखकः– प्रो. देवीप्रसादत्रिपठी, सम्पादकः – प्रो. रमेशकुमारपाण्डेयः, संस्करणम् – सा.यु.२०१०, प्रकाशनसंस्था – श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली
20. **उपपत्तीन्दुशेखरः;** महामहोपध्यायश्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन सङ्कलितः, सम्पादकः – श्रीगिरिजाप्रसादद्विवेदी, संस्करणम् – सा.यु.२००८, प्रकाशनसंस्था – भारतीयबुक् कारपोरेशन् – नवदेहली

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

पुराणेषु यमयोगाङ्गविमर्शः

डॉ. अरविन्दकुमारपाण्डेयः
प्रवक्ता (संस्कृत)
राजा हरपालसिंह इण्टरकॉलेज, जौनपुर

शोधसारः - *संस्कृतवाङ्मये चतुर्दशविद्यासु पुराणानि स्वकीयं विशिष्टं स्थानं भजन्ते। उक्तञ्च याज्ञवल्क्यस्मृतौ -*

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश।।

इमानि पुराणानि वेदानां गूढतत्त्वानि आख्यानानां माध्यमेन सहजतया जनसामान्येभ्यः प्रतिपादयन्ति। तत्र पुराणेषु प्रायः सर्वे ऐहलौकिकाः पार-लौकिकाश्च विषयाः सन्ति। योगस्य ऐहलौकिकपारलौकिकोभयकत्वात् बहुत्र पुराणेषु वर्णनमवाप्यते। गरुडपुराणकूर्मपुराणगायत्रीपुराणादिषु योगस्य योगा-ङ्गानाञ्च साक्षाद् वर्णनं लभ्यते। द्वादशविधेषु भारतीयदर्शनेषु तत्रापि आस्तिकदर्शनेषु योगदर्शनं स्वकीयं विशिष्टं स्थानं भजते। दर्शनमिदं यथा पारलौकिकहितं साधयति तथैव ऐहलौकिकमपि अतः वर्तमानकाले अस्य सर्वातिशयिप्रासङ्गिकता दरीदृश्यते। अस्य प्रासङ्गिकता यथा वर्तमानकाले-ऽवलोक्यते तथैव प्राचीनकालेऽप्यासीदिति पुराणेषु ऐतिहासिकानामाख्या-नामध्ययनेन अवगम्यते। सर्वेषु पुराणेषु प्रायः योगस्य अष्टाङ्गान्येव स्वीकृतानि सन्ति। तत्र प्रतिपादिता योगाङ्गसम्बन्धिनो विचारा अस्मिन् शोधपत्रे विमृश्यन्ते।

कूटशब्दाः - पुराणानि, दर्शनम्, आस्तिकदर्शनं, नास्तिकदर्शनं, योग-दर्शनं, योगाङ्गानि, यमाः, अहिंसा, सत्यम्, अस्तेयः, ब्रह्मचर्यम्, अपरिग्रहः।

भूमिका - जगदिदं सुखदुःखात्मकं वर्तते। सुखं सर्वेषामिष्टं दुःखं न केनापीष्यते। वेदानामिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारकत्वात् तेषु मुनीनां प्रवृत्तिः सञ्जाता। वेदानामतिगूढत्वात् जनसामान्यस्य तदवबोधो न सम्भवः इति विचिन्त्य महर्षिभिः तानेव समाश्रित्य दर्शनानि व्यरचिषत येन जन-

साधारणस्यापि दुःखनिवृत्तिः सुकरं स्यात्। तर्हि किमिदं दर्शनं नाम इति चेत् दृश्यते ज्ञायते वस्तुनः तत्त्वं वास्तविकं स्वरूपमनेनेति दर्शनम्। दृशिर् प्रेक्षणे इति भ्वादिगणीयाद् धातोः करणे अर्थे ल्युटि[1] प्रत्यये सति दर्शनशब्दः सिध्यति। अत्र दृशधातुः ज्ञानसामान्ये विद्यते न तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञाने। इमानि द्वादश दर्शनानि द्विविधानि सन्ति आस्तिक-नास्तिकभेदात्। आस्तिकानि दर्शनानि वेदं प्रमाणत्वेन उररीकुर्वन्ति[2] नास्तिकानि तु वेदस्य प्रामाण्यत्वं न मन्यन्ते। अत्र आस्तिकत्वम् ईश्वरसत्ता-स्वीकारेण न स्वीक्रियते अन्यथा साङ्ख्यमीमांसादर्शनयोः ईश्वरसत्ताया अस्वीकारात् आस्तिकत्वं विहन्येत। साङ्ख्ययोगन्यायवैशेषिकमीमांसा-वेदान्तदर्शनानि षड् आस्तिकदर्शनानि सन्ति। बौद्धजैनचार्वाकदर्शनानि त्रीणि मुख्यानि नास्तिकदर्शनानि सन्ति एतेषु बौद्धदर्शनस्य माध्यमिक-योगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकाः चत्वारो भेदाः भवन्ति इत्थं नास्तिक-दर्शनस्यापि षड् भेदा भवन्ति। षड्सु आस्तिकदर्शनेषु योगदर्शनं मुख्यं स्थानं भजते। हिरण्यगर्भो दर्शनस्यास्य आद्यप्रवर्तक इति **हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः** इति महाभारतवचनेन प्रमाणितमस्ति[3]। श्रीमद्भागवते देवीभागवते अपि च अस्य प्रमाणानि लभ्यन्ते[4]। पातञ्जल-योगसूत्रमस्य दर्शनस्य मुख्यो ग्रन्थो विद्यते अस्मिन् चत्वारोऽध्याया-स्सन्ति समाधिपादः, साधनपादः, विभूतिपादः, कैवल्यपादश्च। दर्शनमिदं साङ्ख्यदर्शनेन साम्यं स्थापयति। साङ्ख्यदर्शनम् ईश्वरं न मनुते परञ्च योगदर्शनम् ईश्वरस्य सत्तां स्वीकरोति। इत्थं योगदर्शने साङ्ख्यपदार्थेभ्यो एकोऽतिरिक्तः पदार्थः सम्मिल्य षड्विंशतिः पदार्थास्सन्ति। योगसाङ्ख्ययोः प्रायः प्रतिपाद्यविषयाः समाना एव सन्ति अतः उक्तं गीतायाम् –

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः। इति।

योगशब्दः युज् धातोः करणे घञि प्रत्यये कृते सति सिध्यति। पाणिनीय-धातुपाठे युज्-धातोः त्रयोऽर्थास्सन्ति। युज-समाधौ धातुः

---

[1] करणाधिकरणयोश्च पा.सू. 3.3.117

[2] नास्तिको वेदनिन्दकः मनु.

[3] महाभारतं,शान्तिपर्व,346.65

[4] श्रीमद्भागवतम् 8.11.3

दिवादिगणीयः (आत्मनेपदी)[5] युजिर् –योगे धातुः रुधादिगणीयः (उभयपदी)[6] युज्-संयमने धातुः चुरादिगणीयः (परस्मैपदी)। एषु धातुषु दिवादिगणीयाद् समाध्यर्थकादेव धातोः योगशब्दो निष्पद्यते। अतोऽत्र योगशब्दस्य समाधिरेवार्थः[7]। न्यायवैशेषिकदर्शनेऽपि योगशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। तत्र सन्निकर्षस्य भेदद्वयं लौकिकालौकिकमुररीकृतमस्ति। अलौकिकसन्निकर्षः योगजप्रत्यक्षेण सञ्जायते। अयं योगजप्रत्यक्षः आत्ममनसोः संयोगरूपोऽस्ति अतोऽयं योगशब्दः युजिर्-योगे धातोः निष्पन्नो विद्यते। न्यायवैशेषिकदर्शनयोः योगिनो द्वैविध्यस्वीकारे युक्तयुञ्जानौ द्वौ भेदौ स्तः। अत्र युञ्जानशब्दः योगार्थाद् रुधादिगणीयादेव शानच्प्रत्यये कृते सिध्यति समाध्यर्थाद् दिवादिगणीयाद् शानच्प्रत्यये सति तु युज्यमान इति निष्पद्यते।

योगदर्शने योगस्य अष्टौ अङ्गानि सूत्रकारेण परिगणितानि सन्ति। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि[8] इति। एतेषां बृहत् वर्णनं पुराणेषु अपि लभ्यते। अतः पुराणेषु योगाङ्गानां प्रतिपादनाय पुराणपरिचयोऽनिवार्यः।

पुराणपरिचयः -

वेदे प्रतिपादितानां तत्त्वानां जनसामान्येभ्यो बोधनाय महर्षिभिः पुराणानि विरचितानि। पुराणस्य व्युत्पत्तिः पाणिनिव्याकरणे यास्कनिरुक्ते पुराणेषु च लभ्यते। पुरा भवमिति अर्थे **सायञ्चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युटुलौ तुट् च**[9] इति सूत्रेण ट्युप्रत्ययः तुडागमश्च विधाय पुरातनशब्दो निष्पद्यते। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन[10] इत्यादिषु सूत्रेषु पुराणशब्दप्रयोगात् तुडागमस्य वैकल्पिकत्वं सिध्यति तेन तुडभावे पुराणशब्दोऽपि भवति। वायु-

---

[5] युज् समाधौ धा.पा. 4.64

[6] युजिर् योगे धा.पा. 7.7

[7] योगः समाधिः – व्या.भा. पृ.1

[8] योगसूत्र 02.26

[9] पा.सू.4.3.23

[10] पा.सू.2.1.46

पुराणानुसारेण पुरा अनतीति पुराणमिति[11] पद्मपुराणानुसारेण च पुरा परम्परां वष्टि कामयते [12] इति व्युत्पत्तिः विद्यते। पुराणानि इतिहास-शब्देनापि व्यवहृतानि सन्ति शास्त्रेषु तत्र कारणं वर्तते वैदिकाख्यानैः सह सामाजिकराजनैतिकानाञ्च आख्यानानां पुराणेषु वर्णनम्। पद्मपुराणे पुराणानामैतिहासिकत्वं प्रतिपादयन् व्यास आह – तथान्य ते प्रवक्ष्यामि इतिहासं पुरातनमिति[13]। पुराणानां कर्ता कः इत्ययं प्रश्नः पुराणेषु समाहितो वर्तते। स्कन्दपुराणे सत्यवतीपुत्रः महर्षिः व्यासः पुराणकर्तृत्वेन प्रतिपादितोऽस्ति। उक्तञ्च यद् विभिन्नकालेषु भगवान् व्यास एव विभिन्न-रूपाणि धारयित्वा अष्टादशपुराणानि रचयामास।

व्यासरूपं विभुं कृत्वा संहरेत् स युगे युगे।
तदाष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रकाशते।।[14]

पुराणानां सङ्ख्या अष्टादश इति प्रसिद्धमेव। इमानि पुराणानि मत्स्यपुराणानुसारेण सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिधा विभक्तानि सन्ति। सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णोः, राजसपुराणेषु ब्रह्मणः तामसेषु च अग्नेर्माहात्म्यं वर्णितमस्ति। पुराणेषु वर्ण्यविषयाः पुराणस्य लक्षणेषु लभ्यन्ते। पुराणस्य पञ्चलक्षणानि किञ्चित् परिवर्तनं विधाय सर्वेषु पुराणेषु लभ्यन्ते तानि इमानि सन्ति-

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्।।

श्रीमद्भागवते पुराणे पुराणस्य दश लक्षणानि प्रतिपादितानि सन्ति। तानि च -

सर्गश्चाथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च।
वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः[15]।।

इत्थञ्च पुराणेषु सर्गादयो विषयाः वर्णितास्सन्ति। एतेषामेव विषयाणां प्रतिपादने योगसम्बन्धिनोऽपि विषयाः योगाङ्गानि अपि प्रति-

---

[11] यस्माद् पुरा ह्यनतीदं पुराणं तेन तत् स्मृतम्। वा.पु.1.203

[12] पुरा परम्परां वष्टि पुराणं तेन तत् स्मृतम्। पद्मपुराण 5.2.53

[13] पद्मपुराण. 1-21.1

[14] स्कन्दपुराणम्,रेवाखण्डे 1.23.30

[15] भागवतं,12.7.6

पादितानि वर्तन्ते। यथा उदाहरणत्वेन पद्मपुराणे इन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवर्तनमेव सर्वोत्तमो दमो निगदितोऽस्ति[16]। इत्थमेव पुराणेषु सर्वाणि योगाङ्गानि पुराणेषु प्रस्तुतानि सन्ति तेषु यमस्यापि प्रतिपादनं बहुत्र विद्यते। अस्मिन् शोधपत्रे पुराणेषु प्रतिपादितो पञ्चप्रकारको यमो वर्णितः समालोचितश्च वर्तते।

शोधोद्देश्यानि -

- भारतीयदर्शनानां सामान्यज्ञानेन सह योगदर्शनस्य विशिष्टज्ञानप्रतिपादनम्।
- पुराणानां सामान्यज्ञानेन सह पुराणविवेचितविषयाणां प्रतिपादनम्।
- पुराणानां दर्शनानाञ्च सम्बन्धस्य प्रतिपादनम्।
- पुराणेषु वर्णितानां योगसम्बन्धिविषयाणां विशिष्टमध्ययनम्।
- योगदर्शनस्य प्राचीनकाले आधुनिककाले च उभयत्रैव प्रासङ्गिकतानिरूपणम्।

शोधविधयः -

कस्मैचिदपि शोधकार्याय नैकाविधयः प्रयुज्यन्ते। अस्मिन् शोधपत्रे पुराणेषु यमनिरूपणाय विवरणात्मकविधिः प्रयोगऽस्ति। यमानां विभिन्नग्रन्थानामालोके तुलनायै तुलनात्मकविधेस्तथा च विश्लेषणाय विषयविश्लेषणविधेः प्रयोगो विद्यते।

प्रदत्तसङ्कलनं विश्लेषणम् -

यम उपरमे इत्यस्माद् भौवादिकाद् धातोः यच्छति नियच्छति इन्द्रियग्राममनेनेति करणे घञि प्रत्यये सति यमशब्दो निष्पद्यते। यद्यपि यमशब्दः परेतभर्त्रादिषु नैकेषु अर्थेषु विद्यते तथापि अहिंसाद्यर्थेषु शब्दोऽयं सर्वत्र प्रतिपादितो वर्तत एव। यथा मनुस्मृतौ–

---

[16] दममेव प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजसत्तम।
दमनादिन्द्रियाणां वै मनसोऽपि विकारिणः।। पद्मपुराणः 33.27

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रतानि च।।

महाभारते योगाङ्गानां वेदप्रतिपाद्यत्वं वर्णयन् महर्षिः व्यास आह- वेदेषु चाष्टगुणिनं योगमाहुर्मनीषिणः[17] इति। गरुडपुराणे अपि यमानां पञ्चानां योगदर्शनानुसारं बहुत्र वर्णनं लभ्यते तत्र यमानां परिगणने स्पष्टमुल्लिखितमस्ति -

सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वग्रहं परम्।
अमैथुनं ब्रह्मचर्यं सर्वत्यागोऽ परिग्रहः।।[18]

इत्थञ्च यमानां पञ्चसङ्ख्यासन्दर्भे पुराणेषु मतभेदः प्रायः न प्राप्यते। अहिंसादीनां यमानां व्याख्यानं पुराणेषु पृथक्तया अवलोक्यते। तेषां क्रमेण विवरणं प्रस्तूयते।

अहिंसा - पञ्चसु यमेषु अहिंसायाः प्रथमः क्रमो वर्तते। न हिंसा अहिंसा इति नञ्समासे अहिंसाशब्दः सिध्यति। अत्र नञर्थः कः इति जिज्ञासायां त्रयो नञर्थाः बुद्धौ समायान्ति हिंसाया अभावः, हिंसायाः विरोधः, अप्रशस्तहिंसा च। एष्वर्थेषु कतमोऽर्थः अहिंसां समर्थयतीति पुराणसन्दर्भे परिशील्यते। हिंसाया अभावस्तु सर्वत्र अहिंसात्वेन प्रतिपादितोऽस्त्येव। कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतानां क्लेशानुत्पादनमेव अहिंसा इति योगसारसङ्ग्रहे विज्ञानभिक्षुणा अभाणि[19]। व्यासभाष्ये अहिंसायाः एकाशीतिः भेदाः कृतास्सन्ति। तत्र मुख्यभेदास्तु त्रय एव। कृता कारिता अनुमोदिता च[20]। स्वयं विहिता हिंसा कृता, अन्यद्वारा कारिता हिंसा कारिता तथा च अन्यकृताया हिंसाया अनुमोदने अनुमोदिता हिंसा इति व्यासभाष्ये स्पष्टमस्ति। एतासु तिसृषु हिंसासु कृताकारितयोः अभावः अहिंसापदे अभावार्थे नञ्समासेन तथा च अनुमोदितायाः विरोधः विरोधार्थे नञ्समासेन अवगम्यते। कूर्मपुराणे

---

[17] महा. शान्ति. 2.6.7

[18] गरुडपुराणं प्रथमखण्डः श्लो.30

[19] कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा। अक्लेशजननं प्रोक्तावहिंसा परमर्षिभिः। योगसारसङ्ग्रहः पृ.64

[20] तत्राहिंसा तावत् – कृता कारितानुमोदितेति त्रिधा। व्या. भा. पृ. 251

तु यज्ञादिषु शास्त्रपूर्वकविहिता हिंसा अपि अहिंसात्वेन स्वीकृता। पञ्चसु यमेषु अहिंसाया एव सर्वाधिकं महत्त्वमवलोक्यते। योगवाशिष्ठे मोक्षधर्मे निगदितं यद् यथा हस्तिनः पदे अन्येषां सर्वेषां पदानि पिधीयन्ते तथैव अहिंसासिद्धौ सर्वे यमाः सिध्यन्ति।[21]

सत्यम् - सत्यं परिभाषयता भाष्यकारेण प्रतिपादितं योगभाष्ये यद् सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे। वस्तुनः यथार्थस्वरूपमेव वाचि मनसि च धारणमन्यस्मै प्रतिपादनञ्च सत्यमुच्यते। इमामेव पङ्क्तिं स्पष्टीकुर्वन् भाष्यकार आह यथा श्रुतं यथानुमितं यथा दृष्टं तथा वाङ्मनश्च। प्रत्य-क्षानुमानागमप्रमाणेन यदवगतं तस्य तथैव अन्यस्मै अवबोधनमेव सत्यस्वरूपम्। यदि काचित् वाणी अन्यस्मै भ्रमं जनयति तदा सा असत्यपदवाच्यैव। यथा महाभारते युधिष्ठिरेणोक्तं नरो वा कुञ्जरो वा अश्वत्थामा हतो हतः इति वचनं द्रोणाचार्याय भ्रमात्मकं ज्ञानमेव जनयामास तस्य वचनस्य असत्यकौटावेव समावेशः। अत उक्तं भाष्यकारेण परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिबन्ध्या वा भवेदिति।[22]

सत्यस्य फलं प्रतिपादयता सूत्रकारेण अभाणि सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्[23] इति। सत्यवादिनो वचनेन प्राणिनः सर्वविध-क्रियाणां फलमवाप्नुवन्ति। भाष्यकारस्तु आह यद् सत्यवादिनो वाक् ईदृग् अमोघा जायते यद् तस्य वचनेनैव धर्मस्वर्गयोरपि प्राप्तिः संभवति। धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः। स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति। अमोघास्य वाग्भवति।[24]

अस्तेयः - यमेषु तृतीयस्थानं भजते अस्तेयः। स्तेयो नाम चौरकार्यम्। न स्तेयोऽस्तेयः। स्तेयस्य परिभाषां प्रतिपादयन् भाष्यकार आह -

---

[21] यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम्। सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे।
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते।
मोक्षधर्म.यो.वा. पृ.245

[22] व्यासभाष्य पा.यो. 30

[23] पात. सू.36

[24] व्या. भा. पा. सू. 36

स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम्[25]। शास्त्रोक्तविधिवैपरीत्येन परद्रव्यस्य ग्रहणमेव अस्तेयपदेन वाच्यम्। योगसारसङ्ग्रहे तु चौर्याद् बलेन वा परद्रव्यस्य अपहरणमस्तेयमभिहितं वर्तते।परद्रव्यापहरणं चौर्याद् वार्थं बलेन वा। स्तेयं तस्यानाचारादस्तेयं धर्मसाधनम्। भाष्यकारस्तु अस्तेयस्य अनिच्छारूपं स्वरूपमाह। स्तेयस्य इच्छा अपि स्तेयाभिधाना अतः स्तेयस्य इच्छापि न करणीया। तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयम्[26]। अस्तेयाचरणन्तु श्रुतिरपि समर्थयति - मा गृधः कस्यस्विद्धनम्[27] इति।

ब्रह्मचर्यम् - यमेषु पञ्चमः क्रमः ब्रह्मचर्यस्य वर्तते। व्यासभाष्ये गुप्तेन्द्रियाणां संयमनमेव ब्रह्मचर्यमुक्तमस्ति। ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः[28]। मैथुनस्य अष्टविधत्वं दक्षसंहितायां प्रतिपादितमस्ति तेषु अष्टविधमैथुनेषु अप्रवृत्तिरेव ब्रह्मचर्यपदवाच्या। ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधालक्षणं पृथग्भवति-

स्मरणं कीर्तनं केलि प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्।।[29]

ब्रह्मचर्यस्य फलं योगसूत्रे वीर्यलाभो निगदितः सूत्रकारेण ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभ इति।[30] वाचस्पतिमिश्रमते अत्र वीर्यस्यार्थः काचिच्छक्तिरस्ति यया योगी अणिमामहिमादीन् गुणानवाप्नोति[31] परञ्च विज्ञानभिक्षुमते गुणानां तात्पर्यम् अणिमादिभिः गुणैः नास्ति अपितु ज्ञानक्रियाशक्तेरुत्कर्षो वर्तते।

---

[25] व्या. भा. पात. सू. 30
[26] व्या. भा. पात. यो. 30
[27] ईशावास्योपनिषद् 1
[28] व्या.भा. पात.यो.30
[29] दक्षसंहिता
[30] योगसूत्र 2.38
[31] वीर्यं सामर्थ्यं यस्य लाभात्प्रतीघावर्जितान् गुणानणिमादीनुत्कर्षयत्युपचिनोति। त.वै.पृ.257

अपरिग्रहः - यमेषु पञ्चमः क्रमोऽपरिग्रहस्यास्ति। अपरिग्रहस्य तात्पर्यं वस्तुनः अस्वीकरणेन वर्तते। योगभाष्ये परिग्रहस्य दोषं प्रतिपादयन् लिखति महर्षिः व्यासो यद् विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः[32] इति। वस्तुनः परिग्रहे वस्तुनोऽर्जने, संरक्षणे, क्षये, वस्तु प्रति आसक्तौ इत्यादयो दोषाः सञ्जायन्ते तेभ्यः रक्षणाय अपरिग्रहो यम आचरणीयः।

शोधनिष्कर्षः - पुराणानि भारतीयज्ञानपरम्परायाः मुख्यस्रोतांसि सन्ति। एषु सर्वेषां दर्शनानां प्रतिपाद्यविषयाः विवेचिता विद्यन्ते। योगदर्शनस्यापि विषयाः योगाङ्गानि च तत्र वर्णितास्सन्ति। योगाङ्गेषु प्रथममङ्गं यमः पञ्चविधोऽस्ति। अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः एते यमाः भवन्ति। एतेषां विस्तृतं विवरणं गरुडकूर्मगायत्रीभागवतदेवीभागवतादिषु पुराणेषु लभ्यते। यमेषु अहिंसायाः सर्वाधिकं महत्त्वमस्ति। अहिंसासिद्धौ सर्वेषां यमानामवाप्तिः स्वयमेव जायत इति पुराणानि प्रतिपादयन्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- श्रीवास्तवः, डा. सुरेशचन्द्रः, पातञ्जलयोगदर्शनम्, चौखम्बा-सुरभारती- प्रकाशनम्, वाराणसी, 1988
- भट्टाचार्यः डा. रमाशंकर-, सिंहः डा. अमलधारी, पातञ्जलयोगसूत्रम्, भारतीय- विद्या- प्रकाशनं वाराणसी, 1997
- पतञ्जलिः, योगदर्शनं, गीताप्रेस, गोरखपुरम्,
- आर्य- सतीशः, पातञ्जलयोगदर्शनं, वेद-विश्वायतनम्, 2010
- गोयन्दका, हरिकृष्णदासः, योग-दर्शनं, गोविन्दभवन-कार्यालयः, गीताप्रेस, गोरखपुरम्, 2007
- स्वामी, श्री विज्ञानाश्रमः, योग-दर्शनम्, आर्ष- गुरुकुल -महाविद्यालयः, 2020
- चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा. पुराणपरिशीलनम्,1970, बिहार- राष्ट्रभाषा-परिषद् पटना।
- महर्षिव्यासः, श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, गीताप्रेस-गोरखपुरम्।

[32] व्या. भा. पात. सू.30

- भट्टाचार्यः रामशङ्करः (सम्पादकः), पातञ्जलयोगदर्शनम्, व्यासभाष्यतत्त्ववैशारदीसहितम्, भारतीयविद्याप्रकाशनं वाराणसी।

कोशग्रन्थाः –

- आप्टे -वामन- शिवराम, संस्कृत-हिंदी - कोशः, मोतीलाल-बनारसीदास- प्रकाशन, दहली, 1969
- आचार्य यास्क, निरुक्त-पंचाध्यायी, शास्त्री म.म. श्री पं. छज्जूराम-विद्यासागर (व्याख्याकार) मेहरचंद-लछमनदास, दरियागंज, नवदेहली, 2015
- सिंह श्री -अमर, अमरकोश, शास्त्रि-वासुदेव (सं.), चौखम्बा -संस्कृत -सीरीज -आफिस, वाराणसी, 2003

इंटरनेट स्त्रोत –

- विकिस्रोत:विषय/संस्कृत - विकिस्रोत (wikisource.org)
- https://sanskritdictionary.com/?iencoding=iast&q=%E0%A4%97%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%B9%E0%A4%A3+&lang=sans&action=%E0%A4%96%E0%A5%8B%E0%A4%9C
- http://iloveindia.com/literature/sanskrit/index.html
- http://questia.com/search/sanskrit-literature

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

वैदिकस्वरप्रक्रियाया: वैज्ञानिकता

नीरज पन्त
शोधच्छात्र:
दिल्ली विश्वविद्यालय: नई दिल्ली

शोधसार: - *वेदा: सर्वविद्यास्पदम् इति मतिमद्भि: सुनिश्चितवचनेन सेषिध्यते तदध्ययनाभीप्सितत्त्वम्। यत: वेदेषु समाम्नातपदानां सदर्थान्वेषणाय व्याकरण-विद्याविवेक: नैपुण्यञ्च परमावश्यकम्, तस्माच्चापि वेदार्थज्ञानात्तदुच्चारणप्रक्रमे स्वर-सिद्धिरप्यभीष्टेति नि:संशयवचनम्। अत एव वैदिकस्वरेषु किं वैशिष्ट्यम् ? कथञ्च स्वराङ्कने वैज्ञानिकत्वं च शास्त्रकृद्भिरजेगीयि इति सप्रयोगमत्र शब्दयिष्यते।*

कूटशब्दा: - स्वर:, उदात्त:, अनुदात्त:, स्वरित:, चिह्नम्, स्वराङ्कनम् ।

जगति पारस्परिकभावविनिमयाय प्रमुखं साधनं भाषा । भाषयैवानया मानव: पशुभ्य: श्रेष्ठत्वेन लोकेऽवलोक्यते । एषा हि भाषा समूहस्य काऽपि वाङ्गिधिरस्ति, या हि तालुकण्ठादिभि: उच्चारणायनै: समुच्चार्य वक्तुर्विवक्षितभावाभिव्यक्ति: सञ्जायते। समुच्चारितावयवेभ्य: या सार्थक-ध्वनिसमष्टि: सा भाषा इति कथ्यते। भाषाया: प्राणतत्त्वं भवति उच्चारणम् इति तु भाषाविद्भिरपि सम्मतम्। अत एव प्राचीनतमवाङ्मये वेदेऽपि शुद्धोच्चारणस्य महत्ता दृश्यते। भाषाया: शुद्धिसंरक्षणाय व्याकरणमिष्टं भवत्येव। न हि व्याकरणज्ञानशून्य: साधून् शब्दान् प्रयोक्तुं शक्यते। वेदाङ्गेष्वाननमिव प्रधानमिदं व्याकरणं योऽधीते स एवान्तराणि शास्त्राण्यधिगन्तुं समर्थो भवति । तदुक्तम् -

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यक्
ब्राह्म्या: स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरेषु भवति श्रवणेऽधिकारी ।।[1]

तस्मिन्नेव वेदवेदाङ्गाध्ययनक्रमे जातं सन्धिसमासस्वराङ्कनादिमुख्यविषयाणां विश्लेषणम्, यतो हि अस्याः भाषायाः अङ्गप्रत्यङ्गविचारपरकशास्त्रं व्याकरणमिति निश्चप्रचम्। अतः एव वेदस्य वास्तविकाभिप्रायावगमने व्याकरणशास्त्रं मुख्यभूमिकामावहति । तस्मिन् वेदाङ्गे स्वराः, व्यञ्जनानि च आद्यत्वेन अवगम्येते । सत्यपि स्वरशब्दस्यार्थवैचित्र्ये अत्र प्रसिद्धः उदात्तानुदात्तस्वरितसंज्ञकः उच्चारणरूपः वर्णधर्मः एव ग्राह्यः विज्ञैः । स्वरशब्दोऽयं **"स्वृ = शब्दोपतापयोः"** इत्यस्मात् धातोः करणे **'घ'** प्रत्यये सति निष्पद्यते । अस्य स्वरशब्दस्य भाषायां प्रयोगः अनेकार्थेषु प्राप्यते। स्वरशब्दविवेचनं शाब्दिके निघण्टुग्रन्थे स्वरतीति पदं गत्यर्थकाख्यातेषु आख्यातम्। अत एव स्वरशब्दस्य निर्वचनं स्वर्यन्तेऽर्था एभिः इति निर्वाच्यते। अर्थात् यैः पदार्थावबोधः सम्भवेत् ते स्वराः इति । स्वरोच्चारणं भवति विना पदसाहाय्यम्, अत एव स्वयं राजन्ते इति स्वराः इति ।

यथा महाभाष्ये **"स्वयं राजन्ते इति स्वराः"**[2] इति व्युत्पत्तिपरकार्थः दृश्यते । वैदिकवाङ्मये अयं शब्दः **वाचि**[3]**, श्रियै**[4]**, सूर्याय**[5] चेत्यादिभ्यः प्रयुक्तो वर्तते । एतेषु अर्थेषु सत्स्वपि ऋक्प्रातिशाख्ये पाणिनीयशिक्षायां च व्यवहृतः उदात्तादिस्वरः एव अत्राभीष्टः । वर्णधर्मरूपस्यास्य स्वरस्य प्रकारेषु अपि मतवैभिन्न्यं परिलक्ष्यते । यथा महाभाष्ये महर्षिपतञ्जलिना सप्तप्रकारकः[6] स्वरः विवृतः । तथैव नारदशिक्षायां तु **"स्वरभेदस्तु पञ्चमः"**[7] इत्युक्तिः निबद्धा नारदेन । संहितासु शाकलमाध्यन्दिनशौनकादिषु त्रैस्वर्यस्य एव विवरणं समुपलभ्यते । किञ्च अनेकेषु स्वरभेदेषु सत्स्वपि साक्षात्पदार्थ-सम्बन्धत्त्वात् उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्य त्रैस्वर्यस्य एव प्राधान्यं तत्रापि

---

[1] प्रौढमनोरमाभूमिकायाम्-पृ.6

2 महाभाष्यम् - 1/2/29

3 निरुक्तम् - 1/11/31

4 शतपथब्राह्मणम् - 11/4/2/10

5 गोपथब्राह्मणम् - 1/5/14

6 महाभाष्यम् - 1/2/33

7 नारदीयशिक्षा - 1/7/19

अर्थदृष्ट्या उदात्तस्वर: एव सर्वप्रधानत्वं विदधाति। उदात्तादय: समस्तस्वरा: अच्संज्ञकवर्णानामेव धर्मा: न तु हल्वर्णानाम्, अतः उच्यते यत् उदात्तादय: स्वरा: अकारादिस्वराणामेव विशिष्टोच्चारणधर्मा: इति ।

एतेषां च स्वराणां न केवलं वैदिकसाहित्ये अपि तु परवर्तिनि लौकिकवाङ्मये अपि स्वराङ्कनेन सह प्रयोग: प्रावर्तत इति बहुत्र प्रमाणीभूतं वर्तते, यथा **"विभाषा भाषायाम्"**[8] इत्यत्र भाषाप्रयोगेण पुनश्च यास्काचार्यस्य निरुक्ते मनो: **"अविशेषेण पुत्राणां.."**[9] इत्यस्मिन् पद्ये मन्त्रसाहचर्यात् अद्यावधि स्वरचिह्नं यथावत् वर्तते ।

वैदिकस्वरप्रक्रियाया: महत्त्वम् -

संस्कृतभाषायां नैकार्था: शब्दा: एव आधिक्येन वर्तन्ते, एकस्यैव विषयस्य प्रतिपादका: शब्दा: तु न्यूना: एव । अतः कुत्र क: अर्थ: गृहीतव्य: इति सन्देहे आचार्यै: बहुविधोपाया: निर्दिष्टा:[10]। तत्र स्वरोऽपि अर्थनियामकहेतुत्वेन परिगणितो वर्तते । यथोक्तं वेङ्कटमाधवेन आचार्येण -

"अन्धकारे दीपिकाभिर्गच्छन्न स्खलति क्वचित् ।
एवं स्वरै: प्रणीतानां भवन्त्यर्था: स्फुटा इति ।।"[11]

वैदिकस्वरप्रक्रियाया: मुख्यमुद्देश्यं भवति पदस्वरूपज्ञानम् । अनयैव स्वरप्रक्रियया वैदिकसंहितासु सामगानं विहाय पदस्य आकार: ज्ञायते । स्वरस्य यथावत् उच्चारणेन वाक्यस्य श्रवणे श्रुतिमाधुर्यमपि प्रतीयते । स्वरव्यत्ययात् पदार्थे जायमानेन प्रभावेण स्वराङ्कनस्य महत्त्वम् अवगम्यते ।

अथ च उदात्तादिस्वरज्ञानाय तेषां चिह्नज्ञानम् अत्यावश्यकं वर्तते । किञ्च तेषां चिह्नानां रुचिभेदात् बुद्धिवैचित्र्याच्च वैविध्यं दृश्यते, यतो हि चिह्नानि सर्वाणि कल्पितान्येव भवन्ति । संस्कृतभाषायां **"सर्वे शब्दा: धातुजमाह"** इति प्रसिद्धा उक्ति: वर्तते । तदनु प्रायः सर्वेऽपि शब्दा: धातुमूलका: एव प्रतिपद्यन्ते । पुनरपि च एकस्मिन् पदे एकैव वर्ण: उदात्त:

---

8 अष्टाध्यायी - 6/1/181

9 निरुक्तम् - 3/1

10 वाक्यपदीयम् - 2/317-18

11 स्वरा० - 1/8

भवति प्रायः शेषाः अनुदात्ताः भवन्ति "**अनुदात्तं पदमेकवर्जम्**"[12]। तत्र च उदात्तानुदात्तयोः उदात्तः एव प्रधानः भवति । अत एव पदस्य प्रकृतौ प्रत्यये वा यस्मिन् भागे उदात्तस्वरः भवति तस्यैव अर्थः प्रमुखः भवति । यथोक्तं निरुक्तकारेण - "**तीव्रार्थतरमुदात्तम्, अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्**"[13]। अयमेव भावः आचार्यः पाणिनिः सूत्रत्रयेण(उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः[14]) चकार । समासेऽपि एषैव विधिः आश्रीयते ।

अत एव अस्याः वैदिकस्वरप्रक्रियायाः का वैज्ञानिकता इति अत्र बिन्दुमाध्यमेन प्रस्तूयते -

1) **स्वराङ्कनेन पदार्थपरिवर्तनम्** - वैदिककाले विशिष्टतया यज्ञेषु समस्तमन्त्राणां पाठः सस्वर एव भवति स्म । स्वरस्य व्यत्यये सति पदार्थपरिवर्तनं भवति, तत्र प्रमाणानि यथा - "**दुष्टो मन्त्रः स्वरतो वर्णतो वा....**"[15] तद्वदेव "**क्षयो निवासे**"[16] "**जयः करणम्**"[17] इत्यादिसूत्रैः, अपि स्पष्टं भवति यत् पदार्थसंशये सति स्वराङ्कनमेव स्पष्टतां प्रदर्शयति इति ।

2) **स्वराङ्कनस्याप्रयोगेण सन्देहः** - स्वराङ्कनस्य प्रयोगं विना सन्देहनिवृत्तिः असम्भवा इति वयं बहुधा वैदिकोदाहरणेषु द्रष्टुं शक्नुमः । यथा - "**भ्रातृव्यस्य वधाय**"[18] अत्र अर्थद्वये उपस्थिते (शत्रुः, भ्रातृपुत्रश्च) स्वरस्याश्रयेण एव सन्देहनिवृत्तिः जायते यत् आद्युदात्तः 'भ्रातृव्यः' शत्रुवाचकः, अन्तस्वरितात्मकः च भ्रातृपुत्रवाची इति । एवमेव "**न तस्य प्रतिमा अस्ति**"[19] इत्यत्र अपि मन्त्रस्यास्य शुद्धरूपनिर्णये स्वरशास्त्रमाश्रीयते, यतो हि अत्रापि स्वरमनाश्रित्य तु अर्थद्वये प्रतीतिः भविष्यति । एकस्तु तस्य नम्रीभूतस्य नतस्य वा प्रतिमा अस्ति इति, द्वितीयः अर्थः तस्य पूर्वनिर्दिष्टस्य ईश्वरस्य (न तस्य) प्रतिमा नास्ति इति । सति एवं सन्देहे ज्ञायते यत् 'नतस्य' एवं

---

12 अष्टाध्यायी - 6/1/158

13 निरुक्तम् - 4/25

14 अष्टाध्यायी - 1/2/29-31

15 पाणिनीयशिक्षा

16 अष्टाध्यायी 6.1.201

17 अष्टाध्यायी 6.1.202

18 माध्य. सं. 1/18

19 माध्यन्दिनसंहिता - 32/2

पदच्छेद: एव असम्भव: यतो हि स्वरशास्त्रानुसारमेकस्मिन् पदे एकैव उदात्त: भवितुमर्हति तवैप्रत्ययान्तं परित्यज्य । किन्त्वत्र "नतस्य" अस्मिन् पदे "न" तथा "त" इति उभयमुदात्तमस्ति । अतः स्वराङ्कनस्य प्रयोगेण सन्देहनिवृत्ति: जायते इति सुस्पष्टम् ।

3) स्वराङ्कनेन अर्थवैभिन्न्यस्य स्पष्टज्ञानम् - ऋग्वेदे एक: मन्त्र:-

हनो वृत्रं जया अप: ।।[20]

अत्र जया: इति पदं आद्युदात्तमस्ति ।

अथर्ववेदेऽपर: मन्त्र:-

जयो मे सव्य आहित: ।।[21]

अत्र जय: इति पदं अन्तोदात्तम् ।

उभयो: मन्त्रयो: प्रयुक्ते जये स्वरभेदाद्धि उभयो: एकैवार्थ: न हि सम्भवितुं शक्य: ।

अत: आद्युदात्तं जया: इति पदं प्रकारद्वयेनोपपन्नं स्यात् । एकं “जय: करणम्” (अष्टाध्यायी 6.1.102) सूत्रेण करणार्थे, अपरञ्च लेट् लकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचनात्मके स्वरूपे । करणवाचिन: अकारान्तस्य जय-शब्दस्य बहुवचनार्थ: मन्त्रेणानेनासम्बद्धोऽस्ति, पारिशेष्येण च एनं लेट् लकारस्य रूपं ग्राह्यम् । अत: अर्थ: स्यात् - हे इन्द्र! त्वम् अप: जय । अपरे च मन्त्रे प्रयुक्तमन्तोदात्तं जय: इति पदं भावार्थकम् अच्प्रत्ययान्तमिति वर्तते । अस्यार्थ: भविष्यति मामके सव्ये पाणौ जय: स्थापित: अस्ति । एवं विधिनाऽन्यत्रापि स्वरभेदेनार्थभेद: वेद्य: ।

एनं विषयं स्पष्टयता महर्षिणा पतञ्जलिना “यथेन्द्रशत्रु: स्वरतोऽपराधात्” इत्युद्धरणमेकं प्रदाय सर्वेषां मतिराकृष्टा यत् सम्यक् ज्ञानं संस्थापयन् शास्त्रीयप्रक्रियया एकस्यैव शब्दस्य यथोचितप्रयोगेण स्वर्गपरलोकयो: कामधेनुकार्यं करोति । चाथाननुकूलोच्चरितशब्देन स एव शब्द: वाक्स्वरूपकमस्त्रं प्रभूय प्रयोक्तृघातकोऽपि भवितुमर्हति । यथा स्वरापराधेन इन्द्रशत्रुशब्देन त्वष्टा विनष्ट: । इन्द्रशत्रुशब्दे अन्तिमाक्षरस्य

---

[20] ऋग्वेद: १/८०/३

[21] अथर्ववेद:७/५२/८

त्रोरुदात्तमुच्चार्य तत्पुरुषसमासापेक्षा त्वष्ट्रा पूर्वपदप्रकृतेरिन्द्रशब्दस्यादौ इ इत्याक्षरे उदात्त-ध्वनौ अर्थमनर्थितम् । तत्पुरुषसमासे इन्द्रहन्ता इन्द्रशत्रुसिद्धिरभीष्टाऽऽसीत्, किञ्च बहुव्रीहिसमासे इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य इत्यर्थेन विपरीतमिन्द्रेण त्वष्टा संहृतः । अत एव वेङ्कटमाधवः लिखति-

अर्थाभेदे तु शब्दस्य सर्वत्र सदृशः स्वरः ।
यदा न तं स्वरं पश्येत् अन्यथार्थं तदा नयेत् ।।[22]

अर्थात् अर्थसमानेऽपि शब्दस्य स्वरः तुल्यं भवति । यदा कुत्रचित् तं समस्वरं न वीक्ष्येत तदा तच्छब्दस्यार्थोऽप्यन्यः कुर्वीत ।

अस्यैवार्थवैभिन्न्यस्योपपादनं वेदभाष्यकारेण वेङ्कटमाधवेन एवमुपपादितम् -

"एवं पदे समासे च यत्रोदात्तो व्यवस्थितः ।
वर्णे पदे वा तत्रापि काकुरस्तीति निश्चयः ।।[23]

अर्थात् वाक्यस्य वा समासस्य यस्मिन् पदे पदांशे वा उदात्तस्वरः स्यात् तस्मिन् एव काकुः अर्थात् विशेषार्थबोधकः ध्वनिः अनुमन्तव्यः ।

एनमितोऽपि स्फुटाय तदिदमुदाहरणम् -

- ब्राह्मण ग्रामं गच्छ। अर्थात् हे ब्राह्मण! ग्रामं व्रज।
- ब्राह्मणग्रामं गच्छ। अर्थात् ब्राह्मणानां यो ग्रामः तं व्रज।
- ब्राह्मणग्रामं गच्छ। अर्थात् ब्राह्मणाः यस्मिन् ग्रामे वसन्ति तं व्रज।

आद्ये वाक्ये ब्राह्मणग्रामयोः पदयोः उदात्तत्वेन द्वेऽपि पदे स्वतन्त्रे स्तः। ब्राह्मणपदे यदत्राद्युदात्तत्वं दृश्यते तत् सम्बोधनकारणमस्ति । अतः अस्यार्थः भविष्यति यत् हे ब्राह्मण! ग्रामं व्रज द्वितीये तृतीये च वाक्ये ब्राह्मण-ग्रामसमुदाये उदात्तमेकं पदम् । अतः ते च पदे समस्ते स्तः । द्वितीय-वाक्येऽन्तोदात्तस्वरात्[24] तत्र षष्ठीतत्पुरुषः ज्ञायते। अतः अर्थः स्यात् ब्राह्मणानां यो ग्रामः तं व्रज । तृतीये वाक्ये पूर्वपदब्राह्मणेऽस्त्युदात्तत्वम्। तेन बहुव्रीहिसमासबोधः भवतु । अत एव तदर्थः ब्राह्मणाः यस्मिन् ग्रामे वसन्ति तं व्रज इति कुर्वीत ।

---

22 स्वरानुक्रमणी ८/२

23 स्वरानुक्रमणी १/१/२०

24 "आमन्त्रितस्य" ६/१/१९८

4) **शब्दस्य गूढार्थप्राप्तये स्वराङ्कनम्** - जनस्य कस्यापि तात्पर्यावबोध: आवश्यक: भवति उक्तस्य शब्दस्य तत्त्वज्ञानाय । अतः स्वराङ्कनज्ञानेन स: बोध: अनायासेन एव उत्पद्यते । यथा - "चिकीर्षति" इत्यादिषु धातुरूपेषु 'सन्' प्रत्यये विहिते सत्यपि इच्छार्थस्य प्रधानता न भवति अपि तु 'कृ' इत्यादि धातूनामर्थप्राधान्यं भवति यतो हि तत्र मूलधातौ उदात्तत्वाङ्कनमस्ति । कस्यापि धातो: सन्नन्तरूपे तिप्, सिप्, मिप् प्रत्यये परे नित्त्वात् स्वर: आद्युदात्त: जायते । यथा "चिकीर्षति" इत्यत्र तिप् प्रत्ययं विना भागद्वयमवशिष्टम् - कृ+सन् अत्र सन् प्रत्ययस्यार्थ: इच्छारूप:[25]। अतः वक्ता प्रयुङ्क्ते 'कर्मकर: कटं चिकीर्षति' किन्त्वत्र उच्चारणकर्तु: एतावन्मात्रं भाव: न भवति यत् कर्मकर: कटनिर्माणस्य इच्छामात्रं विधाय कार्यान्तरे व्यापृत: भविष्यति इति । अपि तु अभीष्टं यत् कर्मकर: शीघ्रमेव क्रियायां प्रवृत्तो भविष्यति इति । अत एव चिकीर्षति अस्मिन् प्रयोगे इच्छार्थस्य प्राधान्यं न । अपि तु इच्छापूर्वकं "कृ" धातो: अर्थस्य प्रधानता वर्तते । परिणामत: पदेऽस्मिन् मूलधातो: उदात्तत्वं न तु सन् प्रत्ययस्य अकारस्य ।

भाषाया: आधुनिकस्वरूपस्य संवर्द्धने कथं स्वराङ्कनं सहकर्तुं शक्नोतीति उपर्युक्तविवेचनेन स्पष्टं भवति तथा च वक्तुं शक्नुम: यत् वैदिकवाङ्मये स्वर: एव एकमात्रं साधनं वर्तते येन वेदार्थग्राहक: जन: वास्तविकं सूक्ष्मतममभिप्रायमवगन्तुं क्षम: जायते । एतदेव प्राचीनाचार्यै: यास्कादिभि: अपि सुस्पष्टं विहितं वर्तते ।

निष्कर्षः - प्रपञ्चितस्यास्य शोधपत्रस्य निष्कर्षतत्त्वस्वरूपे वचनानीमानि शब्दितुं शक्यानि यत् स्वराङ्कनविवेकं विनाऽर्थस्य स्फुटा-वबोध: सन्देहाभावश्च कल्पनातीतस्स्याताम्। एकार्थकानेकार्थयो: द्विविधशब्दयोरर्थ-ज्ञानावसरेऽपि च विशेषतोऽनेकार्थकशब्दानामर्थपरिज्ञानाय वाच्यसङ्केतानां संयोगविप्रयोगाद्यर्थज्ञापकानामपेक्षा भवत्येव नूनम्, तत्रापि सविशेषं स्वराणाम् । अतः एव शोधसारविकत्थने नास्ति संदेहो यत् पदस्य याथार्थ्यस्वरूपप्रमायै पदार्थस्य विशेषेण सामान्येन चावबोधाय स्वराङ्कनमावश्यकम्। स्वराङ्कनेनैव भाषाया: श्रुतिमाधुर्यविस्तारेण सह

---

25 अष्टाध्यायी - 3/1/7

स्फुटत्वञ्चापि बलीयान् विधातुं शक्याः अध्येतारः । तस्माच्च स्वराङ्कनमिदं युगस्यास्य शब्दजालविभेदनाय सेतुसाधनमिति।

सन्दर्भग्रन्थानां निर्देशः-

1) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः पाणिनिमुनिप्रणीतः,सम्पादकः - पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुः, प्रकाशकः- रामलाल कपूर ट्रस्ट रेवली हरियाणा,प्रकाशनवर्षम् -1991

2) पाणिनीयशिक्षा -व्याख्याकारः शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः,प्रकाशकः -चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी प्रकाशनवर्षम् -2021

3) वाक्यपदीयम् -भर्तृहरिप्रणीतम् -सम्पादकः -प्रो. रामकिशोर त्रिपाठी, प्रकाशकः -चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,वाराणसी प्रकाशनवर्षम् -2022

4) व्याकरणमहाभाष्यम् महर्षिपतञ्जलिप्रणीतम् सम्पादकः डॉ. जयशङ्करलाल त्रिपाठी,प्रकाशकः -चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,वाराणसी प्रकाशनवर्षम् -2019

5) निरुक्तम् महर्षियास्कप्रणीतम् सम्पादकः -डॉ. उमाशङ्करशर्मा ऋषिः, प्रकाशकः चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, प्रकाशनवर्षम् -2022

6) वैदिक स्वर मीमांसा -लेखकः - पंडितयुधिष्ठिरमीमांसकः प्रकाशकः - श्री रामलालकपूरट्रस्ट -2009

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

वैदिकसाहित्ये पर्यावरणविज्ञानम्

डा.पवनकुमारपाण्डेयः
सहायकाचार्यः, संस्कृतवेदाध्ययनविभागः
कुमारभास्करवर्मसंस्कृतपुरातनाध्ययनविश्वविद्यालयः

शोधसारः - *साम्प्रतं विश्वस्मिन् विश्वे प्रमुखसमस्यासु पर्यावरणप्रदूषणसमस्या प्रमुखा समस्या वर्तते। अद्य सम्पूर्णविश्वस्य सामाजिको भौगोलिको वा परिवेशः प्रतिक्षणं विनाशोन्मुखं प्रति गच्छन् दृश्यते। अस्य मूलकारणमस्ति पर्यावरण-प्रदूषणम्। मनुजस्य यथा - यथा विकासो जायते तथा तथा स प्रकृतेर्दूरतरं प्रयाति। वस्तुतः मानवस्य एष विकासो भौतिकदृष्टेर्विकास एव। स नित्यमेव स्वार्थपूर्तये प्राकृतिकसंसाधनानां दोहनं कुर्वन्नस्ति। अनेन पर्यावरणसन्तुलनं ध्वंसतामेति। मानवकृतयाऽनया क्रियया मानवस्यैव जीवनं सर्वाधिकं सङ्कटापन्नं जायते। वनोच्छेदनेनेदानीं वायुमण्डले विक्रिया, वर्षयामसन्तुलनं, भूमावनुर्वरत्वं पर्वतेषु च क्षरणमपि प्रत्यक्षमेवानुभूयते। उत्खननेन भूस्खलनं प्रवर्धते। नद्यः कृशतोयाः शुष्कतां प्रति यान्ति। जलस्रोतांसि जलाशयाश्च मलावस्कराधारा वायुश्च विषायते। एवं ह्यस्माकं पर्यावरणं भृशं प्रदूषितं जायते।*

अस्माकं भारतीया जीवनपद्धतिः वैदिकसंस्कृतिश्च प्रकृतिप्रेम्णः पर्याय एव। अस्य निदर्शनमस्त्यस्माकं वैदिकवाङ्मयम्। यत्र नैकसूक्तेषु मन्त्रेषु च पर्यावरणविषयकं चिन्तनं प्राप्यते पर्यावरणं संरक्षितुं प्रयत्ना अपि दृश्यन्ते। वैदिकवाङ्मये पर्यावरणं मानवजीवनस्य प्राकृतिकमनुशासनरूपेण वर्णितम्। महर्षिभिः मानवनां कल्याणाय पर्यावरणस्य महत्त्वं, संरक्षणं, प्रकृत्या सह सान्निध्यं, संवेदनशीलता पर्यावरण-चेतनादिविषयाः प्रतिपादिताः। वैदिक-साहित्ये पर्यावरणमहत्त्व-संरक्षणादिविषयकं पर्याप्तं चिन्तनम् उपलभ्यते।तदत्र पत्रेस्मिन् उपस्थाप्यते।

कूटशब्दः- वैदिकवाङ्मयम्, वेदः, पर्यावरणम्, पर्यावरणप्रदूषणम्, पर्या-वरणस्य महत्त्वम्, पर्यावरणचेतना, भूमिः, आपः, वायुः, यज्ञः, वृक्षाः, वनस्पतयादयः।

पर्यावरणशब्दस्य अर्थस्तु परितः आवृणोति इति पर्यावरणम् अर्थात् येन जीवाः परोक्षापरोक्षरूपेण वा आव्रियन्ते तदेव पर्यावरणम्। केचनात्र परिवेश इति शब्द प्रयुज्यन्ते। पर्यावरणं भौतिक- जैविक तत्त्वानां सङ्कलनेन भवति। तेषु भौतिकतत्त्वेषु स्थलमण्डलं जलमण्डलं वायुमण्डलं रसायन-तत्त्वानां च संग्रहो वर्तते। जैविक तत्त्वेषु समस्तं जीव-जगद्-वृक्ष-वनस्पतयादयः सन्ति। अथर्ववेदे पर्यावरणसङ्कटकतत्त्वेषु तत्त्वत्रयं प्रमुखं वर्तते। तानि सन्ति- आपः वाता: ओषधयश्च। एतानि पर्यावरणं निर्मापयन्ति-

त्रिणि छन्दांसि कवयो वियेतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम्।
आपो वाता ओषधयः तान्येकस्मिन् भुवन अर्पितानि।।[1]

भूमिः - पृथ्वी अस्माकम् आश्रयस्थलं वर्तते। भूमिः वेदे मातारूपेण स्तुतास्ति। ऋग्वेदे **"पृथिवी माता महीयम्"**[2] शुक्लयजुर्वेदे **"पृथिवी माता द्यौष्पिता"**[3] अथर्ववेदे **"माताभूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः"**[4] इति। एषा मातेव अस्मान् पालयति पोषयति च। अस्यां पृथिव्यां शस्यान्युत्पद्यन्ते। शस्यैः प्राणिनो जीवन्ति । अतो भूमिं दृढं कुरु तां मा हिंसीः। यथोक्तं शुक्लयजुर्वेदे-

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री।
पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृंह पृथिवीं मा हिंसीः।।[5]

अथर्ववेदे उक्तं यत् पृथ्वी अस्मान् पोषयति, अस्माकं सम्पत्तेः रक्षां करोति,सर्वेभ्यः सुखप्रदात्री अस्ति। अत एषा अस्माभिः रक्षणीया-

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी।
वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणो नो दधातु ॥[6]

---

[1] अथर्ववेदः,१८.०१.१७

[2] ऋग्वेदः १.६४.२३

[3] शुक्लयजुर्वेदः २.१०

[4] अथर्ववेदः१२.०१.१२

[5] शुक्लयजुर्वेदः १,१८

[6] अथर्ववेदः १२.१.६

तत्रैव ऋषिः प्रार्थयति -हे पृथ्वी अहं तव यं भागं खनामि तं शीघ्रं पूर्णं भवेत्। हे अन्वेष्टव्या वसुधे! अहम् एतादृशं किमपि कर्म न करवाणि येन तव मर्मस्थले प्रहारो भवेत्। अर्थात् त्वां कापि हानिः न भवेदित्यर्थः-

यत्ते भूमिं विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु।
माते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पितम्।[7]

आपः- 'जलं वै जीवनम्' जलाभावात् प्राणा उत्क्रामन्ति नश्यति च सर्वम्। सम्प्रति जलप्रदूषणस्यापि समस्या दृश्यते। नद्यः सागरा अन्ये च जलाशयाः भृशं प्रदूषिताः। उद्योगानामवस्करोच्छिष्टविसर्जनं नगराणाञ्च मलापसारणं नदीषु सागरेषु च क्रियते। ऋग्वेदे नदीनां मातृवत् सम्मानं दृश्यते -

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकश्च याः।ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु।।[8]

शुक्लयजुर्वेदे उक्तं यत् आपः अर्थात् जलम् अस्माकं मातृवदस्ति। जलं अस्मान् शोधयित्वा पवित्रं उत्तमञ्च कुर्यात् -

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेननो घृतप्वः पुनन्तु।
विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥[9]

वेदे जलममृततुल्यं भवति इत्युक्तम् -'**अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्**'[10] शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु इत्यादीनि वचनजातानि प्रकटयन्ति यत् शुद्धानि जलानि रोगदोषतापहराणि भवन्ति, देहे शक्तिमभिवर्धयन्ति, कण्ठस्वरं च साधयन्ति, नेत्रदोषम् हरन्ति। यथा–

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे ॥
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेहनः। उशतीरिव मातरः॥
तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः ॥[11]

---

[7] अथर्ववेदः १२.१.३५
[8] ऋग्वेदः ७.५०.४
[9] शुक्लयजुर्वेदः१०.१७.१०
[10] तैत्तिरीयसंहिता, १.७.७.१
[11] ऋग्वेदः१.३

वेदेषु वर्षायाः जलस्य प्रवाहितजलविषये उक्तं यत् वर्षाजले तथा अन्यस्रोतेभ्यः यथा कूपात् सरोवरादादि निर्गते जले तडगजले प्राणिनां पोषणं भवति। एतादृशेन पूरकतत्वयुक्तेन जलस्य प्रयोगेण भवन्तः वेगवन्तः तथा शक्तिवन्तः भवेयुः -

अपस्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये।
देवा भवत वाजिनः ॥[12]

अथर्ववेदे उक्तं यदस्मच्छरीरपुष्ट्यर्थं शुद्धा आपः प्रस्रवन्तु, अप्रियाणि स्वादशून्यानि अस्वास्थ्यकराणि च जलानि क्वचिद् दूरमपरस्थानमुपगतानि च भवन्तु। अहं तु पवित्रेण पयसा स्वकं शरीरं परिवर्द्धयामि पवित्रयामि च। यथा-

शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः।
पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि।।[13]

एवमेव ऋषिः प्रार्थयते यत् सविता या जनयति या सुवर्णरूपाः सन्ति, याश्च पीत्वा पुमांसो भवन्ति पुष्टाः, या देवानां पेयाः याश्चान्तरिक्षे बहुधा भवन्ति, ता आपो मे शिवाः सन्तु, मदीयां त्वचं सुखं स्पृशन्तु, घृतरूपाः पवित्राश्च भूत्वा स्योना भवन्तु। यथा अथर्ववेदे-

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः सविता यास्वग्निः।
या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु।।[14]

वायुः- वायोः अस्माकं जीवने बहुमहत्वं विद्यते। सम्प्रति वायुमण्डलं प्रदूषितं वर्तते। महानगरेषु वायुप्रदूषणस्यातिविकटा स्थितिः वर्तते। तैलचालित-वाहनेभ्यो वस्तुनिर्माणोद्योगशालाभ्योऽन्यैश्चाप्यपद्रव्यज्वलनेभ्यो निस्सृतो-त्सृष्टा धूमोद्गारा भृशं दूषयन्ति वायुमण्डलम्। यदा शुद्धा वाता वान्ति तदा प्राणिनां प्राणाः स्थिराः पुष्टाश्च भवन्ति। वेदेषु बहुशो वायोः प्रार्थना विद्यते। ऋषिः कथयति यत् समन्तात् निर्दोषाः सगन्धा वाता वान्तु। वाता अभितो मधु क्षरन्तु सुखवृष्टिञ्च कुर्वन्तु। यथा- **मयोभूर्वातो अभिवातु** लोके शुद्धः

---

[12] अथर्ववेदः १२.१.३०

[13] अथर्ववेदः१.३३.१

[14] ऋग्वेदः१०.१६९.१

प्रवहन् गन्धवहः सर्वरोगहरो भवति। वायुस्तु पितेवास्मान् पाति, सम्भरणं करोति, मातेव निर्माति तनोति च जीवनवृद्धिं, वायवः सर्वप्राणिनां प्राणाधाराः। यथोक्तं ऋग्वेदे-

वात आवातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे।
प्रण आयूँषि तारिषत्।।[15]

वायौ प्राणप्रदायिनी शक्तिमभिलक्ष्य कृतज्ञतां ज्ञापयन् ऋषिः प्रार्थयति यद् भो वायुदेव! त्वं प्राणामृतनिधिरस्ति।अतो ममापि जीवनं वर्धयितुममृतकणान् सर्वत्र प्रक्षिप-

यददो वात ते गृहेमृतस्य निधिर्हितः।
ततो नो देहि जीवसे।।[16]

अथर्ववेदे वायुः विश्वभेषजनाम्ना व्यपदिश्यते। यदा सकलभेषजसारं विश्वक् विकिरन् वायुर्वाति तदा दीर्घजीवनप्रदात्रीं प्राणशक्तिं प्रयच्छति। यथोक्तम् -

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः।
त्वं हि विश्वभेषज देवानां दूत ईयसे।।[17]

अस्माकं वैदिकी संस्कृतिः यज्ञमयी। तदानीं जीवनचर्यायां नित्यमेव यज्ञस्य प्राधान्यम्। यतो हि यज्ञमयो वेदः। यज्ञो वै प्राणाः। यज्ञो वै पुरुषः, यज्ञ एव ब्रह्म। एवं बहुशो यज्ञस्य महिमा प्रकीर्तितः सर्वकामानां फलप्रदाः सन्ति विविधा यज्ञाः। विधिविधानेनानुष्ठिता यज्ञाः न केवलं यजमानस्याभीष्टं कुर्वन्त्यपि तु वायुमण्डलस्य शोधनं कृत्वा सुवृष्टिमपि कारयन्ति। अत इदानीं यज्ञानुष्ठानस्य अधिका आवश्यकता वर्तते। यज्ञधूमैः वायुशोधनं भवति। श्रीमद्भगवद्गीतायां यज्ञस्य सर्वयोनित्वं पर्यावरणविषयकं तन्महत्त्वञ्च निर्दिष्टम्—

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः।।[18]

---

[15] ऋग्वेदः१०.१६९.१

[16] ऋग्वेदः १०.१८६.३

[17] अथर्ववेदः ४.१३.३

[18] श्रीमद्भगवद्गीता, ३.१४

वायुशोधने वृक्षवनस्पतीनां नितरां महत्वं विद्यते। वृक्षाणां वनस्पतीनाञ्च पर्यावरणस्याङ्गत्वं तत्संरक्षणोपयोगित्वं स्पष्टमेवानुभूयते। पर्यावरणसंरक्षणाय वृक्षाणामुपयोगा नैकविधाः। वृक्षा वायुमण्डलं परिशोधयन्ति ते वायुप्रदूषणं निवार्य प्राणिमात्रेभ्यः प्राणवायु (ऑक्सीजन) इति प्रयच्छति। एवमेव वृक्षः सुवृष्टिमपि कारयन्ति। वृक्षा भूमेः क्षरणं निवार्य तस्याः संरक्षणमपि कुर्वन्ति। इत्थं बहुहिताः वृक्षाः। अतः वैदिकवाङ्मये वृक्षवनस्पतीनां माहात्म्यं बहुधा परिकीर्तितम्। वेदेषु वृक्षवनस्पत्यौषधीनां ससम्मानमुल्लेखः प्राप्यते। ऋषिभिः पर्यावरणदृष्ट्या अमीषां महत्त्वं विज्ञाय श्रद्धापूर्वकं वर्णनं कृतं तत्र देवत्वञ्च प्रतिष्ठापितम्। शुक्लयजुर्वेदे शतपथब्राह्मणे च रुद्रः वृक्षौषधिरुपेण तत्पालकरूपेण च स्तूयते तद्यथा-

"नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः"[19] **"वनानां पतये नमः"**[20]
"अरण्यानां पतये नमः"[21] **"ओषधीनां पतये नमः"**[22]
"नमो वन्याय च"[23] **"ओषधयो वै पशुपतिः"**[24]

वृक्षाः कार्बन डाइ-आक्साइडरूपं विषं पीत्वा अमृतरूपं प्राणवायुं (ऑक्सीजन)प्रददति। वेदे वनस्पतिः शान्तिप्रदः रोगनाशकश्च इत्युद्धोषितः- **"वनस्पतिं शमितारम्"**[25], **"वनस्पतिः शमिता"**[26] इति।

अथर्ववेदे वृक्षस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्, उक्तं यत् यदि वृक्षाः सर्वत्र व्यारोपिता व्याप्ताः स्युस्तदा द्यौः पृथिवी सम्पूर्णमेव जगद् वा सुरक्षितं सुखसमृद्धं च स्याद् रोगश्च निवर्तेत-

[19] शुक्लयजुर्वेदः, १६.१७
[20] शुक्लयजुर्वेदः,१६.१८
[21] शुक्लयजुर्वेदः,१६,१९
[22] शुक्लयजुर्वेदः,१६.१९
[23] शुक्लयजुर्वेदः,१६.३४
[24] शतपथब्राह्मणम् ६.१.३.१२
[25] शुक्लयजुर्वेदः२८.१०
[26] शुक्लयजुर्वेदः,२७.२१

अस्थादुद्यौरस्थात् पृथिव्यस्थाद् विश्वमिदं जगत्।
अस्थुर्वृक्षा ऊर्ध्वस्वप्रास्तिष्ठाद् रोगो अयं तव।।[27]

वैदिकवाङ्मये वनस्पत्योषधिवृक्षादीनामारोपणं संरक्षणं संवर्धनं करणीयमिति विषये ऋषिभिः भृशमुक्तम्। यथा ऋग्वेदे "**वनस्पतिं वन आस्थापयध्वम्**"[28] इत्यनेन मन्त्रेण उक्तं यत् वनेषु वृक्षादीनामारोपणेन वृक्षाः वनस्पतयश्च संवर्धनीयाः पोष्याश्च भवन्ति। अथर्ववेदेऽपि उक्तं यत् ईश्वरेण जलपवनौषधयः इह जगति प्राणिमात्रस्य श्रेयसे सुखशान्तिसमृद्धये च परमेश्वरेणोत्पादिताः "**आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन अर्पितानि"**

वस्तुतः मनुष्याणां बहूनि प्रयोजनानि उद्देश्यानि च वनवृक्षैः निष्पाद्यन्ते। अतस्तेषां संरक्षणाय वर्धनाय च सदा मानवं वेदाः उपदिशन्ति। ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य ओषधियुक्तं अरण्यानीसूक्तं च नानौषधिवनानां गुणोप-योगितावर्णनैश्च परिपूर्णमस्ति। एवमेव अथर्ववेदे विविधवनस्पत्यो-षधीनाम् उपयोगेन राजयक्ष्माभृत्यसाध्यरोगाणां निवृत्तिशमनोपायाः प्रति-पादिताः सन्ति। तत्र नैकेषु सूक्तेषु स्वास्थ्यारोग्यवर्णनस्य समुल्लेखः प्राप्यते। अतः पृथ्व्यामुत्पादिता इमा ओषधयः जीवनदायिन्यः बलप्रदायिन्यः रोगनाशिन्यः, आयुर्वर्धिन्यश्च सन्ति। एतासामिदं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् एतासां खनितारः प्रयोक्तारश्च उभावपि रोगमुक्ता जायन्ते।"

मावो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः।
द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम्"[29]

माध्यन्दिनसंहितायां सर्वमपि पर्यावरणं सर्वेषां कृते मधुमयं हितकरं शान्तिप्रदञ्च भवेदिति प्रार्थना कृता। रसवन्तः वाताः वान्तु, नद्यः मधु उदकं क्षरन्तु, ओषधयः मधुमत्यः सन्तु। मधुमत् रात्रिरस्तु अपि च उषसः, मातृभूतः पृथिवीलोकः पितृभूतश्च द्युलोकः मधुमानस्तु। वनस्पतिः, सूर्यः, गवादयः पशवः मधुमन्तो भवन्तु -

---

[27] अथर्ववेदः ६.४४.१

[28] अथर्ववेदः, १८.१.१७

[29] ऋग्वेदः, १०, १७.२०

मधु व्वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः।।[30]
मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता।।[31]
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः।।[32]

अर्थात् वातादीनि रसवन्त्यस्माकं कृते मधुमयानि भोग्यानि सन्त्वित्याशयः। अपि च तत्रैव सर्वत्र शान्तेः कामना कृता। द्युलोके अन्तरिक्षे पृथिव्यामप्स्वोषधीषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च शान्तिर्भवतु, सा शान्तिः मां प्रत्यस्तु-

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः।
वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिः ब्रह्मशान्तिः सर्वं शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि।।[33]

एवं वैदिकवाङ्मये पर्यावरणविषयकं चिन्तनं प्राप्यते, यत्र पर्यावरणेन सह सम्बन्धः तादात्म्यं पर्यावरणस्य महत्त्वं संरक्षणोपायाश्च निर्दिष्टाः। एतादृशेषु मन्त्रेषु स्पष्टं भवति यत् वैदिकर्षयः पर्यावरणं प्रति बह्वधिकसंवेदशीलाः आसन्। यदि एतादृशीं संवेदनां चेतनां वयं स्वमनसि स्थापयामश्चेत् पर्यावरणसंरक्षणं स्वयमेव भविष्यति। इदानीं पर्यावरणस्य विशुद्धं रूपमस्मान् परित्यज्य दूरं प्रयाति तथाऽस्माकं जीवनं सङ्कटापन्नं जायते। अत इयं वैदिकी पर्यावरणचेतना अस्माभिः स्वे स्वे मनस्यानेतव्या कर्मणि व्यवहर्तव्या च। एवं हि पर्यावरणं संरक्ष्य स्वजीवनस्य रक्षणं कर्तव्यमिति शम्।

---

[30] शुक्लयजुर्वेदः,१३.२७
[31] शुक्लयजुर्वेदः,१३.२८
[32] शुक्लयजुर्वेदः,१३.२९
[33] शुक्लयजुर्वेदः,३६.१७

सहायकग्रन्थसूची

१. ऋग्वेदः,चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठम् ,वाराणसी,२०२१

२. शुक्लयजुर्वेदः,चौखम्बाविद्याभवनम् ,वाराणसी ,२०१३

३. तैत्तिरीयसंहिता,मेहरचन्दलछमनदासप्रकाशनम्, नवदेहली,२०१८

४. सामवेदसंहिता,चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठम् ,वाराणसी,२०२१

५. अथर्ववेदशौनकसंहिता, नागप्रकाशनम्,२०१९

६. शतपथब्राह्मणम्,चौखम्बाओरियंटालियाप्रकाशनम्, २०१९नवदेहली

७. श्रीमद्भगवद्गीता,गीताप्रेसगोरखपुरप्रकाशनम् ,२०००

८. वेदों में पर्यावरणीय चेतना - डा.उपेन्द्रकुमार त्रिपाठी पिलग्रिम्स प्रकाशन, वाराणसी,२०१९

९. वैदिकवाङ्मय में पर्यावरणचेतना, रिचा शर्मा, ईस्टर्न बुक लिन्कर्स प्रकाशन,२०२१

१०. प्राचीन संस्कृत साहित्य में पर्यावरण परिशीलन, डा. संजू मिश्र, अमरग्रंथ प्रकाशन,२०१७

****

हिन्दी – प्राकारः

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

आन्वीक्षिकी विद्या का स्वरूप

डॉ. यशवन्त कुमार त्रिवेदी
सहायक आचार्य
केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय
(Sub ID: CSU/SV-088)

शोधसार - *भारतीय ज्ञान परम्परा में आन्वीक्षकी / आन्वीक्षिकी शब्द का प्रयोग न्यायदर्शन अथवा तर्कशास्त्र को बोध कराने के लिये होता है। किन्तु कौटिल्य के अर्थशास्त्र में विद्याओं के निरूपण में आन्वीक्षकी शब्द का प्रयोग सांख्य, योग और लोकायत के लिये प्रयुक्त किया गया है। कौटिल्य ने शब्दतः आन्विक्षकी को न्यायदर्शन के लिये प्रयुक्त नहीं किया है। वर्तमान समय में सांख्य और योग क्रमशः महर्षि कपिल एवं पतञ्जलि के द्वारा प्रयुक्त शास्त्र है, और लोकायत दर्शन चार्वाक दर्शन के लिये प्रयुक्त होता है। इन तीनों शास्त्रों के लिये ही आन्वीक्षकी शब्द का प्रयोग महर्षि कौटिल्य ने किया है। भगवत्पाद शङ्कराचार्य ने अनेकों बार लोकायत शब्द का अर्थ चार्वाक के लिये किया है, भारतीय दर्शनशास्त्र के वेत्ता लोकायत शब्द का प्रयोग चार्वाक के लिये ही करते हैं। वर्तमान समय में भी लोकायत शब्द का अर्थ प्रायश: चार्वाक से ही अभिप्रेत होता है। लोकायत शब्द का प्रयोग लोक में विस्तृत अथवा लोक में व्याप्त होने से है। पुनः न्यायदर्शन के लिये आन्वीक्षकी शब्द का प्रयोग कैसे होता है? इत्यादि विषयों का विवेचन इस शोधपत्र में किया गया है।*

कूट शब्द – आन्वीक्षकी, आन्वीक्षिकी, चार्वाक, लोकायत, न्यायदर्शन, विद्या, अर्थशास्त्र

भारतीय दर्शन जगत में आन्वीक्षिकी शब्द का प्रयोग बहुलतया दृष्टिगोचर होता है। आन्वीक्षिकी शब्द अनु उपसर्ग पूर्वक दर्शनार्थक/ज्ञानार्थक 'ईक्ष' धातु से 'ठञ्' एवं 'ङीप्' प्रत्यय से निष्पन्न हुआ है। अनु का अर्थ अनन्तर एवं ईक्षण का अर्थ देखना एवं ज्ञान सामान्य की प्रक्रिया

अथवा ज्ञान सामान्य के लिये प्रयोग में आता है। वस्तुतः 'ईक्ष' धातु के पूर्व में अनु उपसर्ग योजित करने से ज्ञान के अनन्तर होने वाले ज्ञान का बोधक अन्वीक्षा शब्द होता है, एवं अन्वीक्षा से सम्बन्धित शास्त्रविशेष को आन्वीक्षिकी कहते हैं। कहीं-कहीं आन्वीक्षकी शब्द का भी प्रयोग दृष्टिगोचर होता है। अर्थशास्त्र ग्रन्थ के अनुवादक एवं सम्पादक उदयवीर शास्त्री द्वारा अनूदित हिन्दी व्याख्या के संस्करणों में प्राय: सर्वत्र आन्वीक्षकी शब्द का ही प्रयोग किया गया है, अन्यत्र प्रकाशनों में भी आन्वीक्षकी शब्द का ही उल्लेख है। न्यायभाष्य और न्यायपरम्परा के ग्रन्थों में आन्वीक्षिकी शब्द का उल्लेख होता है। संस्कृत के शब्दकोषों में भी प्राय: आन्वीक्षिकी शब्द का ही उल्लेख है। केवल कुछ मात्राओं का परिवर्तन होने मात्र से विशदतया अर्थभेद हो ऐसी सम्भवना न्यून ही है।

श्रीमद्भागवतमहापुराण के प्रथम स्कन्ध के तृतीय अध्याय में भगवान के अवतारों का वर्णन किया गया है। छठे अवतार के रूप में अत्रि के संतान दत्तात्रेय में अवतीर्ण हुये। इस दत्तात्रेय के अवतार में वे अलर्क और प्रह्लाद आदि को आन्वीक्षकी का उपदेश दिया।[1] इस प्रसंग की व्याख्या करते समय आन्वीक्षकी का शब्दार्थ ब्रह्मज्ञान से किया गया है।

अर्थशास्त्र के द्वितीय अध्याय के प्रथम प्रकरण में कौटिल्य कहते हैं कि आन्वीक्षकी, त्रयी, वार्ता और दण्डनीति के भेद से विद्या चार प्रकार से है। मनु ने त्रयी, वार्ता और दण्डनीति के भेद से विद्या के तीन प्रकार स्वीकार किये हैं, आन्वीक्षकी-विद्या का अन्तर्भाव त्रयी के अन्तर्गत है। बृहस्पति के अनुसार वार्ता और दण्डनीति ये दो प्रकार की ही विद्यायें हैं और शुक्राचार्य के अनुसार दण्डनीति एकमात्र विद्या है। इस दण्डनीति से ही अन्य विद्याओं का योगक्षेम होता है।[2] वस्तुत: अर्थशास्त्र के अनुसार

---

[1] "षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया।
आन्वीक्षकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्॥"
श्रीमद्भागवत् महापुराण, १.३.११., पृ.सं. ५५

[2] "आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या:। त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या:। त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवा:। त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति। वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्या:। संवरणमात्रे हि त्रयी लोकयात्राविद इति।

कालक्रम से विद्या के विकास का प्रारम्भ शुक्राचार्य से बृहस्पति, बृहस्पति से मनु और मनु से कौटिल्य द्वारा होता है। त्रयी का अर्थ सामवेद, ऋग्वेद एवं यजुर्वेद है, अथर्ववेद और इतिहासवेद ये दोनों भी वेदत्रयी के अन्तर्गत ही स्वीकार किये जाते हैं। त्रयी के छह अङ्ग शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरूक्त, छन्द और ज्योतिष हैं।[3] इतिहासवेद का तात्पर्य पुराण आदि से है। कृषि, पशुपालन एवं व्यापार से सम्बन्धित विद्या का नाम वार्ता है।[4] आन्वीक्षकी, त्रयी और वार्ता के योगक्षेम का साधन दण्ड है और दण्डविषयक नीति को दण्डनीति कहा जाता है। अप्राप्त की प्राप्ति, प्राप्त का सम्यकतया संरक्षण, रक्षित पदार्थों की वृद्धि और वृद्धि को प्राप्त हुये पदार्थों का उचित स्थान में उपयोग करवाने वाली विद्या दण्डनीति है।[5]

आन्वीक्षकी विद्या के बारे में कौटिल्य कहते हैं कि त्रयी आदि विद्याओं में प्रधानता और अप्रधानता का निर्धारण हेतुओं के द्वारा परीक्षण करके ही सम्भव है, इस हेतुशास्त्र को ही आन्वीक्षकी शास्त्र कहा जाता है। इस आन्वीक्षकी शास्त्र के द्वारा दु:ख और सुख के समय उचित मार्ग का बोध होता है, जिसके कारण सोचने, समझने और बोलने आदि व्यवहार में प्रज्ञा को उत्पन्न करने में आन्वीक्षकी विद्या का महत्त्वपूर्ण योगदान हो जाता है।[6]

इस तर्कविद्या को चतुर्विध विद्या के अन्तर्गत कौटिल्य स्वीकार करते हैं, सम्भवत: कौटिल्य ने ही आन्वीक्षकी नामक चतुर्थ विद्या का सर्वप्रथम उल्लेख किया है। आन्वीक्षकी के अन्तर्गत सांख्य, योग और

दण्डनीतिरेका विद्यत्यौशनसा:। तस्यां हि सर्वविद्यारम्भा: प्रतिबद्धा इति॥"
अर्थशास्त्र, द्वितीय अध्याय, प्रथम प्रकरण, १-७, पृ.सं. ८

[3] "सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी। अथर्वेतिहासवेदौ च वेदा:। शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरूक्तं छन्दोविचित्तिर्ज्योतिषामिति चाङ्गानि॥" उपर्युक्त

[4] "कृषिपशुपाल्ये वाणिज्ये च वार्ता॥" उपर्युक्त

[5] "आन्वीक्षकीत्रयवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्ड:। तस्य नीर्तिर्दण्डनीति:। अलब्धलाभार्था लब्धपरिरक्षणी रक्षितविवर्धनी वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च॥" उपर्युक्त

[6] "बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति॥"
अर्थशास्त्र, द्वितीय अध्याय, प्रथम प्रकरण, १२, पृ.सं. ९

लोकायत इन तीनों दर्शनों का समावेश है।[7] इन तीनों शास्त्रों के लिये ही आन्वीक्षकी शब्द का प्रयोग कौटिल्य ने इसलिये किया क्योंकि कौटिल्य का समय ईसा से तीन सदीं पूर्व के आसपास स्वीकार किया जाता है। ईसा से तीन सदीं पूर्व में प्रसिद्ध तर्कशास्त्र अथवा दर्शन के रूप में इन्हीं तीनों शास्त्रों की अत्यधिक प्रसिद्धि थी। कौटिल्य के समय में सांख्य, योग और लोकायत दर्शनों के होने में कोई विवाद नहीं है।

आन्वीक्षकी के अवान्तर भेदों में लोकायत शब्द का भी प्रवेश है। किन्तु यहां शङ्का यह होती है कि लोकायत शब्द का तात्पर्य चार्वाक से है अथवा न्यायशास्त्र से है। वस्तुतः ये दोनों ही दर्शन कौटिल्य से पूर्ववर्ती होने के कारण इन दोनों का बोध लोकायत शब्द से होने की सम्भावना है। लोकायत शब्द 'लोक' और 'आयत' इन दो शब्दों से निष्पन्न हुआ है जिससे लोकायत का अर्थ लोक में व्याप्त अथवा 'लोक में प्रसिद्ध' होना है। भगवत्पाद शङ्कराचार्य ने अनेकों बार लोकायत शब्द का अर्थ चार्वाक के रूप में किया है, इसके अतिरिक्त अन्य भी भारतीय दर्शनशास्त्र के वेत्ता लोकायत शब्द का प्रयोग चार्वाक से ही करते हैं। वर्तमान समय में भी लोकायत शब्द का अर्थ प्रायश: चार्वाक से ही अभिप्रेत होने लगा है। लोकायत शब्द का अर्थ लोक में विस्तृत अथवा लोक में व्याप्त होने से है। अमरकोष के तृतीय काण्ड के लिङ्गादिसंग्रहवर्ग के तीसवें श्लोक में लोकायत शब्द का प्रयोग किया गया है। अमरकोश के सभी व्याख्याकारों ने लोकायत शब्द का अर्थ चार्वाकशास्त्र ऐसा कहा है। अमरकोश की प्राचीनतम टीका अमरविवेक में भी लोकायत शब्द का अर्थ **चार्वाक** ही स्वीकार किया गया हैं।[8]

वस्तुत: कौटिल्य के अर्थशास्त्र में प्राप्त लोकायत शब्द का अर्थ चार्वाक-दर्शन परक मानने में कुछ समस्या भी उपस्थित होती हैं, क्योंकि आन्वीक्षकी शब्द का अनेक प्रकार से व्याख्यान उपलब्ध है। आन्वीक्षकी

---

[7] "चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः। ताभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम्। सांख्यं योगो लोकायतम्
चेत्यान्वीक्षकी॥" *अर्थशास्त्र*, द्वितीय अध्याय, प्रथम प्रकरण, ८-१०, पृ.सं. ९

[8] "लोकायतं चार्वाकशास्त्रम्॥" नामलिङ्गानुशासन, अमरविवेक टीका, पृ.सं. ३७०

शब्द 'अनु' और 'इक्षण' से बना है। अनु शब्द का अर्थ 'अनन्तर' और 'ईक्षण' का अर्थ है 'जानना', अर्थात् अनन्तर होने वाले ज्ञान को अन्वीक्षा कहते हैं और उसका साधन है आन्वीक्षकी। हेतुओं के द्वारा अन्वीक्षण करके त्रयी, वार्ता और दण्डनीति के बलाबल का निर्धारण आन्वीक्षकी द्वारा होता है। यदि लोकायत शब्द से चार्वाक का ग्रहण करते हैं तब चार्वाक दर्शन द्वारा प्रमाण के रूप में केवल प्रत्यक्ष को स्वीकार करते हैं, इसलिये कौटिल्य ने जिस प्रकार से आन्वीक्षकी शब्द की व्याख्या किया है, उसका चार्वाक दर्शन के सिद्धान्त से विरोध होने लगेगा, क्योंकि चार्वाक ने हेतु अर्थात् अनुमान को प्रमाण स्वीकार किया ही नहीं। इसलिये आन्वीक्षकी शब्द में प्राप्त लोकायत शब्द को चार्वाक परक स्वीकार करना सम्भव नहीं है। कौटिल्य के लोकायत शब्द का अभिप्राय न्यायदर्शन से ही किया गया है, न्यायदर्शन में प्रत्यक्ष और आगम से पदार्थों के ज्ञात होने के पश्चात भी अनुमान प्रमाण से भी वस्तु को जानने का प्रयास होता है। वाचस्पति मिश्र का प्रसिद्ध वचन है कि प्रत्यक्ष के द्वारा ज्ञात अर्थ को भी अनुमान से जानने की इच्छा तर्करसिक जन प्रकट करते हैं।[9]

वात्स्यायन ने महर्षि गौतम द्वारा विरचित न्यायदर्शन के प्रथम सूत्र में प्रतिपादित पदार्थों के अन्तर्गत प्रयोजन नामक पञ्चम पदार्थ के ऊपर भाष्य में कहते हैं कि सभी प्राणी, सभी कर्म और सभी विद्याएँ किसी न किसी प्रयोजन से व्याप्त है, प्रयोजन के आश्रय के तौर पर न्याय प्रवर्तित होता है, वह न्याय क्या है? प्रमाणों के द्वारा अर्थ का परीक्षण ही न्याय है।[10] किसी भी वस्तु का कोई न कोई प्रयोजन होने पर ही परीक्षण करने के लिये प्रवृत्ति होती है। इस परीक्षण अथवा परीक्षा को न्याय कहते हैं। इसी बात को और अधिक स्पष्ट करते हैं कि प्रत्यक्ष और आगम पर आश्रित होकर होने वाली अनुमिति के कारण को अनुमान प्रमाण कहा जाता है और इसी को अन्वीक्षा कहते हैं।

---

9 "प्रत्यक्षेणाकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करासिकाः॥"

10 ....तेनाऽनेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते। कः पुनरयं न्यायः, प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः॥" *न्यायभाष्य* १/१/१, पृ.सं.३९

अर्थात् प्रत्यक्ष प्रमाण और आगम प्रमाण के द्वारा ज्ञात वस्तुओं का पुन: अनुमान प्रमाण से जानना ही अन्वीक्षा है और अन्वीक्षा को आधार बनाकर प्रवृत्त होने वाली विद्या आन्वीक्षिकी विद्या है, इसी आन्वीक्षिकी को न्यायविद्या/न्यायशास्त्र भी कहा जाता है।[11] प्रत्यक्ष और आगम के विरूद्ध अनुमान न्यायाभास है। सतीशचन्द्र विद्याभूषण के अनुसार न्यायभाष्यकार वात्स्यायन का समय ३००-४०० ईसा पूर्व स्वीकार किया जाता है, लगभग यही समय कौटिल्य का भी है। इन दोनों के द्वारा प्रयोग किये गये आन्वीक्षिकी शब्द का तर्कविद्या के रूप में प्रयोग किया गया है।

न्यायदर्शन के अनेक आचार्यों ने आन्वीक्षिकी शब्द का प्रयोग किया है जैसे जयन्त भट्ट न्यायमंजरी नामक ग्रन्थ में कहते हैं कि न्याय नामक औषधि वन से आहृत यह ग्रन्थ परम रस है और आन्वीक्षिकी दुग्ध से निकले हुये नवनीत के समान न्यायमंजरी नामक यह ग्रन्थ है। यहां भी आन्वीक्षिकी शब्द गौतमीय न्यायदर्शन के लिये ही प्रयोग किया गया है।[12] लोकायत शब्द की व्याख्या जयन्त भट्ट करते हैं कि लोकायत शास्त्र में किसी भी कर्त्तव्य का उपदेश नहीं होता है, अपितु अन्य दर्शनों में विद्यमान सिद्धान्तों का खण्डनात्मक वैतण्डिक प्रयोग किया जाता है, तथा अन्य आगम कर्त्तव्य आदि का उपदेश करते हैं।[13]

अर्थशास्त्र में प्रयुक्त आन्वीक्षकी शब्द का निर्वचन भी न्यायभाष्य के समान ही है। कौटिल्य के द्वारा प्रयोग किया गया लोकायत शब्द चार्वाकदर्शन का वाचक न होकर तर्कविद्या अथवा तर्कशास्त्र का वाचक है। कौटिल्य ने आन्वीक्षकी शब्द का प्रतिपादन करने के लिये कहा है कि यह आन्वीक्षकी विद्या सभी विद्याओं का प्रकाशक होने से दीपक के समान है, सभी कार्यों को सम्पन्न करने का साधन भी है। सभी धर्मों का आश्रय

---

[11] “प्रत्यक्षाऽगमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्याऽन्वीक्षणमन्वीक्षा। तया प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्॥”*वात्स्यायनभाष्य*, १/१/१, पृ.सं.८

[12] “न्यायौषधिवनेभ्योऽयमाहृत: परमो रस:। इदमान्वीक्षिकीक्षीरान्नवनीतमिवोद्धृतम्॥” न्यायमञ्जरी पृ.सं.१

[13] “न हि लोकायते किंचित् कर्तव्यमुपदीश्यते। वैतण्डिककथैवासौ न पुन: कश्चिदागम:॥” न्यायमञ्जरी, पृ.सं.२४७

है अर्थात् धर्म के वास्तविक स्वरूप का निर्णय इस आन्वीक्षकी विद्या के द्वारा ही होती है।[14] इन वाक्यों के द्वारा यह प्रतीत होने लगता है कि कौटिल्य द्वारा प्रयुक्त आन्वीक्षकी शब्द तर्कविद्या के लिये ही प्रयोग किया गया है, अत: आन्वीक्षकी के अन्तर्गत लोकायत का अर्थ तर्कविद्या/तर्कशास्त्र है। किन्तु कालान्तर में लोकायत और चार्वाक शब्द एक दूसरे के पर्याय बन गये होंगे क्योंकि लोकायत का शाब्दिक अर्थ चार्वाक दर्शन के सिद्धान्तों के अनुसार है। इसलिये वर्तमान समय में लोकायत शब्द का प्रयोग चार्वाक के लिये किया जाने लगा है।

कौटिल्य भी निर्देश देते हैं कि उपनयन संस्कार के अनन्तर जिसको राजा बनाया जाना हो वह वेदवेत्ताओं से वेदत्रयी और आन्वीक्षकी का अध्ययन करें, कृषि आदि व्यापार के विशेषज्ञों से वार्ता विद्या का एवं वादादि शास्त्रों के विशेषज्ञों से दण्डनीति उपदेश ग्रहण करें, इन शास्त्रों के अध्ययन से नवनवोन्मेष को उत्पन्न करने वाली प्रज्ञा की उत्पत्ति होती है, प्रज्ञा से योग और योग से आत्मवेत्ता होता है, ये सब विद्या के अध्ययन का परिणाम है।[15] इन्हीं सब कर्त्तव्यों का निर्देश मत्स्यमहापुराण में भी दिया गया है।[16]

---

[14] "प्रदीपः सर्वविद्यानाम् उपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षकी मता॥" अर्थशास्त्रम्,

[15] "वृत्तोपनयनस्त्रयीमान्वीक्षकीं च शिष्टेभ्यः, वार्त्तामध्यक्षेभ्यः, दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते, प्रज्ञाया योगो, योगादात्मवत्तेति विद्यासामर्थ्यम्॥" अर्थशास्त्रम्

[16] "त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः॥"४३ ॥
मत्स्यमहापुराणम्, २१५,५४, पृ.स. ८६१.

सन्दर्भग्रन्थसूची

- *अर्थशास्त्र*, कौटिल्य. (हिन्दी अनुवाद सहित) सम्प. उदयवीर शास्त्री. लाहौर: मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास, १९२५.
- *नामलिङ्गानुशासनम्*, अमरसिंहः. (महेश्वरकृत अमरविवेक टीका सहित) सम्प. वामन झल्कीकर. मुम्बई: मुम्बापुरीवर्तिराजकीयग्रन्थशाला, १८९६.
- *न्यायदर्शनम्*, (गौतम रचित न्यायसूत्र, वात्स्यायण रचित न्यायभाष्य, उद्योतकर रचित न्यायवार्तिक, वाचस्पति रचित न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका, विश्वनाथ कृत् वृत्ति सहित). सम्प. तारानाथ न्यायतीर्थ एवं अमरेन्द्र मोहन न्यायतीर्थ.दिल्ली : मुन्शीराम मनोहरलाल, १९८५.
- *न्यायमञ्जरी*, जयन्तभट्ट. (गौतमसूत्रतात्पर्यवृत्ति सहित) सम्प. सूर्यनारायण शुक्ल. वाराणसी:
- चौखम्भा संस्कृत संस्थान, १९९८.
- *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली*, विश्वनाथ. (श्री कृष्णवल्लभाचार्य रचित किरणावली सहित). वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत संस्थान, १९९५.
- झल्कीकर, भीमाचार्य. *न्यायकोष, पूना:* भन्डारकर ओरियन्टल रिसर्च इन्स्टिट्युट, १९९६.
- श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, महर्षिवेदव्यासः, (सरल हिन्दी व्याख्या सहित) गोरखपुर. गीताप्रेस, संवत् २०२७.

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

पौराणिक दृष्टि में सूर्य विवेचन

डॉ. तेज प्रकाश
सहायक आचार्य, संस्कृत, पालि, प्राकृत
एवं प्राच्यभाषा विभाग, इलाहाबाद विश्वविद्यालय
(Sub ID: CSU/SV-056)

शोधसार- *संस्कृत वाङ्मय में प्रत्यक्ष देवता के रूप में सूर्य का विस्तृत रूप से विवेचन प्राप्त होता है। अपने विशेषताओं के कारण सूर्य को भास्कर, मरीचि-मालिन, दिवाकर, रवि, मित्र, पूषन् आदि नामों से व्यवहृत किया जाता है। वैदिक साहित्य के पश्चात् उनके भावों की व्याख्या के लिए पुराण साहित्य श्रेष्ठ साहित्य के रूप में परिगणित होता है। प्रसिद्ध अष्टादश पुराणों में अधिकांश पुराणों के अंतर्गत सूर्य देवता का विस्तृत रूप से वर्णन प्राप्त होता है। सूर्य के गुणों, विशेषताओं, शक्तियों एवं समाज के लिए विविध दृष्टि से उपयोगिता का प्रतिपादन इन पुराणों में अनेक स्थानों पर उपलब्ध होता है। सूर्य ब्रह्मांड के लिए ऊर्जा का प्रतीक तथा समस्त जगत के लिए प्राणप्रदायक के रूप में व्याख्यायित भी किया गया है। प्रस्तुत आलेख में सूर्य देवता के भौतिक, आध्यात्मिक एवं वैज्ञानिक विवेचन को पौराणिक साहित्य की दृष्टि से प्रतिपादित करने का प्रयास किया गया है।*

कूट शब्द- सूर्य, द्वादशात्मा, पौराणिक, छन्द, उत्तरायण ,अनूपपति, प्राज।

संस्कृत वाङ्मय के आर्ष ग्रंथों वैदिक साहित्य, पुराण, ब्राह्मण, उपनिषद, रामायण, महाभारत आदि में प्रथम प्रत्यक्ष देवता के रूप में भास्कर अथवा सूर्य का शास्त्रीय एवं वैज्ञानिक विवेचन प्राप्त होता है। इन विवेचनों के आधार पर सूर्य तत्त्व समस्त जगत् की सत्ता के नियंता तथा

स्थावर जंगमात्मक सृष्टि के आधार रूप में माने जाते हैं- **सूर्य आत्मा जगतस्थुषश्च।**[1]

अपने विशिष्ट गुणों के कारण सूर्य को मित्र, वरुण, भग, पूषा, अर्क, दिनकर,भास्कर, मरीचिमालिन् आदि नामों से अभिहित किया जाता है। वैदिक साहित्य में अकेले सूर्य का ही विशिष्ट वर्णन करने वाले दो सौ से अधिक सूक्त इसके महत्त्व का प्रतिपादन करते देखे जाते हैं। वैदिक प्रतिष्ठा के पश्चात् पुराण साहित्य में सूर्य को अनेक विशेषताओं एवं स्वरूपों से युक्त प्रतिपादित किया गया है। सूर्य को मुख्य रूप से शरीर की भांति बाहरी आकार से भौतिक या जड़ रूप तथा मनुष्य की आत्मा के समान अंदर से चेतनात्मक माना गया है। मत्स्य पुराण के अंतर्गत सूर्य को देव माता अदिति तथा महर्षि कश्यप का पुत्र माना गया है -

विवश्वान् कश्यपात् पूर्वमादित्यामभवत्सुत:।[2]

मानव की सृष्टि अथवा उत्पत्ति काल से ही सूर्य अपनी किरणों के द्वारा ऊर्जा प्रदान करने का प्रमुख स्रोत रहा है। सूर्य अपनी किरणों के द्वारा प्राण, तेज तथा शक्ति प्रदान करने वाला, पशु, पक्षी, वृक्ष आदि तथा मानवों को चेतना प्रदान करने वाला तथा नवस्फूर्ति एवं नव चेतना प्रदान करने वाला माना गया है। आर्ष वाङ्मय में पुराण साहित्य अत्यंत विस्तृत है तथा सूर्य देवता का वर्णन पुराणों में अनेक रूपों में विभिन्न स्थानों पर प्राप्त होता है। इन सभी पुराणों में सूर्य देवता के प्रत्यक्ष एवं दैवीय दोनों प्रकार के गुणों का व्याख्यान प्राप्त होता है। इन पुराणों में श्रीमद्भागवत महापुराण, भविष्य पुराण, ब्रह्म पुराण,सूर्य पुराण,ब्रह्मवैवर्त पुराण, मत्स्य पुराण,आदि प्रमुख हैं। इन प्रसिद्ध पुराणों में सूर्य देवता की कथाओं, चरित्रगत विशेषताओं तथा उनके द्वारा कृत कार्यों का सविस्तार वर्णन प्राप्त होता है। मत्स्य पुराण के अंतर्गत विभिन्न स्थानों पर सूर्य देवता को अर्यमा, अर्क एवं पूषा नाम से संबोधित किया गया है यथा द्रष्टव्य है-

ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणमपि संस्थितिः।

---

[1] ऋग्वेद, गंगा सहाय शर्मा, संस्कृत साहित्य प्रकाशन, नई दिल्ली, मंत्र संख्या- 1.115.1।

[2] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर,संवत्-2076,श्लोक - 11/2।

वेदमूर्तावतः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः।।[3]

इसी प्रकार मत्स्य पुराण में भी सूर्य को दिन का स्वामी होने के कारण दिनेश्वर तथा सूर्य के रथ को विभिन्न स्वरूपों से अधिष्ठित होने के कारण द्वादशात्मा तथा पूर्व समुद्र के जल में उत्पन्न होने और पश्चिमी समुद्र में जल में विलीन होने के कारण सूर्य को नारायण नाम से भी जाना जाता है

"चचार मध्ये लोकानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः।।"[4]
"भूत्वा नारायणो योगी सत्त्वमूर्तिर्विभावसुः।"[5]

मत्स्य पुराण के अनुसार रात्रि के समय सूर्य के तेज का चौथाई अंश अग्नि में प्रवेश कर जाता है तथा दिन के समय अग्नि का चतुर्थांश सूर्य में प्रविष्ट हो जाता है इसलिए दिन में अग्नि प्रभाहीन रहती है-

प्रभासौरी तु पादेन अस्तं याति दिवाकरे।"
अग्निमाविशते रात्रौ तस्मादग्निः प्रकाशते।।[6]
उदिते तु पुनः सूर्ये ऊष्माग्नेस्तु समाविशेत्।"
पादेन तेजसश्चाग्नेः तस्मात् सन्तप्यते दिवा।।[7]

इसी प्रकार से अन्यत्र स्थल पर मत्स्य पुराण के अंतर्गत ब्रह्मा, विष्णु, महेश तथा दिनेश को एक रूप मानकर समस्त विश्व की चार सर्वोत्तम शक्तियों के रूप में वर्णित किया गया है किंतु सूर्य के रूप में दिनेश को तीनों शक्तियों का आधार एवं कारण स्वरूप बतलाया गया है

ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् मार्तण्डो वृषवाहनः।"
इमा विभूतयः प्रोक्ता चराचरसमन्विताः।।[8]
ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्थितिः।

---

[3] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर,संवत्-2076, श्लोक - 52/ 24।
[4] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, संवत्-2076, श्लोक - 173 / 23।
[5] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, संवत्-2076, श्लोक - 165/1।
[6] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, संवत्-2076, श्लोक - 127/10।
[7] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, संवत्-2076, श्लोक - 127 / 11।
[8] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर,संवत्-2076, श्लोक - 52 /21।

वेदमूर्तावतः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः।।[9]

पुराणों में श्रेष्ठ ग्रंथ श्रीमद्भागवत पुराण के अंतर्गत भी सूर्य के विविध रूपों तथा विशेषताओं का वर्णन प्राप्त होता है इस पुराण के अंतर्गत सूर्य के रथ का प्रतीकात्मक वर्णन करते हुए बताया गया है कि गायत्री, उष्णिक, त्रिष्टुप,बृहती,पंक्ति, जगती यह सभी सात छंद सूर्य देव के सात अश्व हैं, संवत्सर ही सूर्य के रथ का चक्र है, बारह माह रुपी बारह अरे लगे हुए हैं। ग्रीष्म, वर्षा,शिशिर, रथ की तीन नाभियों के रूप में विद्यमान हैं तथा षड ऋतुएं ही उसकी नेमियां हैं-

'यत्र ह्याश्छन्दोनामानः सप्तारुणयोजिताः वहन्ति देवमादित्यम्।[10]
'यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्नेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकम् समामनन्ति।[11]

श्रीमद्भागवत पुराण में इसी प्रकार अनेक स्थानों पर आदित्य के चराचर के प्रकाशक एवं आत्मा के रूप में विशिष्टताओं का उल्लेख प्राप्त होता है पंचम स्कंध के इक्कीसवें अध्याय के अंतर्गत सूर्य देवता की महिमा उनके रथ तथा उसके गति की विशिष्ट रूप से व्याख्या प्रस्तुत की गई है इसी प्रकार सूर्यवंश के वर्णन के प्रसंग में कहा गया है कि सभी के आधार स्वरूप परमात्मा समस्त प्राणियों में आत्मा रूप में विद्यमान रहते हैं। प्रलय के पश्चात् उनकी नाभि से स्वर्णमय कमल कोष का उदय हुआ उसी से ब्रह्मदेव का आविर्भाव हुआ तथा ब्रह्मा जी के मन से मरीचि एवं मरीचि से कश्यप उत्पन्न हुए तथा कश्यप एवं अदिति से विवश्वान् सूर्य देव का जन्म हुआ-

मरीचिर्मनसस्तस्यजज्ञे तस्यापि कश्यपः।।
दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत् सुतः।।[12]

---

[9] मत्स्य पुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, संवत्-2076, श्लोक - 52/ 24।

[10] श्रीमद् भागवत पुराण, रूपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन, वाराणसी, सन-2016, श्लोक सं- 5/21/15।

[11] श्रीमद् भागवत पुराण, रूपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन, वाराणसी, सन-2016, श्लोक सं- 5/21/13।

[12] श्रीमद् भागवत पुराण, रूपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन, वाराणसी,सन-2016, श्लोक सं- 5/21/17।

महर्षि व्यास प्रणीत भविष्य पुराण में भी सूर्य देव के स्वरूप एवं विशिष्टताओं का समूल उल्लेख दृष्टिगोचर होता है। भविष्य पुराण के अंतर्गत सूर्य का वर्णन, उनका महत्व, पूजन, आख्यान, उपाख्यान आदि के साथ विभिन्न चैत्र, वैशाख आदि मासों, प्रथमा, द्वितीया आदित्य तिथियां, मुहूर्त, रथयात्रा आदि के वर्णन के द्वारा विस्तृत विवेचन प्राप्त होता है। इस पुराण के अनुसार सूर्य प्रत्यक्ष देवता हैं एवं संसार के नेत्र स्वरूप तथा समस्त कालखंड को दिन तथा रात्रि में विभाजित करने वाले हैं उनके द्वारा ही युगों की काल व्यवस्था, जगत की उत्पत्ति,स्थिति एवं लय आदि का संपादन होता है-

प्रत्यक्षं देवतासूर्यो जगच्चक्षुर्दिवाकरः।।
तस्मादप्यधिका काचिद् देवता नास्ति शाश्वती।।
यस्मादिदं जगज्ज्ञातं लयं यास्यति यत्र च।।[13]

इसी प्रकार सूर्य के उदय एवं अस्त होने से भी प्राणिमात्र तथा चराचर विश्व का उदय एवं अस्त होना तथा गतिमत्ता निर्धारण एवं निश्चित होता है इसका वर्णन भी ऋषि करते हैं तथा ग्रह, नक्षत्र, योग, राशि, करण, अश्विनी कुमार, वायु, अग्नि, नदी, पर्वत, जीव समूह आदि सभी सूर्य से ही उत्पन्न हुए हैं यथा द्रष्टव्य है-

ग्रहनक्षत्रयोगाश्च राशयः करणानि च।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ वायवोऽनलः।।[14]

आदित्य के रूप में ख्यात सूर्य ही इतिहास एवं पुराणों में अंतरात्मा के रूप में प्रतिष्ठित हैं तथा प्राण एवं चैतन्य से जाग्रत, स्वप्न तथा सुषुप्ति के रूप में प्रतिभाषित होते हैं-

इतिहासपुराणेषु अन्तरात्मेति गीयते।
वाह्यात्मेति सुषुम्णास्थः स्वप्नस्थो जाग्रतः स्थितः।।[15]

---

[13] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व,श्लोक संख्या - 48/21-22।

[14] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्मपर्व, श्लोक सं-48/23।

[15] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन,मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व, श्लोक सं- 48/28।

सूर्य के अन्य प्रकार से महत्व का प्रतिपादन करते हुए कहा गया है कि आकाश में मूर्त रूप से शरीर में प्राण रूप से तथा पृथ्वी पर अग्नि रूप से स्थित होने के कारण सूर्य के बिना चराचर सृष्टि का अस्तित्त्व ही नहीं माना गया तथा उन्हें "वाह" संज्ञा से भी विभूषित किया गया-

यन्न वाह इति ख्यातः प्रेरकः सर्वदेहिनाम्।
नानेन रहितं किञ्चिद् भूतमस्ति चराचरम्।।[16]

आगे वर्णित करते हुए ऋषि भागवत पुराण से जुड़े प्रसंग के विषय का मत्स्य एवं सूर्य रथ का वर्णन करते हुए कहते हैं कि सूर्य रथ में भूत, भविष्य एवं वर्तमान रूपी तीन काल अर्थात् प्रातः मध्याह्न एवं सायं के प्रतीक हैं सूर्य के रथ में जुटे हुए घोड़े वैदिक सप्त संस्था वाले गायत्री आदि छंद हैं तथा सूर्य के गणों से ही संवत्सर, ऋतु, दक्षिणायन एवं उत्तरायण, मुहूर्त, कला, रात दिन का निर्धारण आदि को स्वीकार किया गया है-

संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमम्।
नाभ्यस्तिस्रस्तु चक्रस्य त्रयः कालाः प्रकीर्तिताः।।
आराः पञ्चर्तवस्तस्य नेम्यः षड्ऋतवः स्मृताः।
रथवेदी स्मृते तस्य अयने दक्षिणोत्तरे।।
मुहूर्ता इषवस्तस्य शम्याश्चास्य कलाः स्मृताः।।[17]

सूर्य के स्वरूप के अंतर्गत धर्म की ध्वजा तथा रथ की दूरी के अग्रभाग रूप में अर्थ एवं काम की परिकल्पना करना, श्रेष्ठ धर्म अनुप्राणित कर्माचरण के द्वारा धन का उपार्जन करना एवं कामना पूर्ति को लक्षित करता है। सूर्य के रथ तथा सूर्य के समीप देवताओं एवं ऋषि,गंधर्व अप्सराएं, राक्षस गण सभी के दो-दो माह तक क्रमशः निवास को सूचित करना सूर्य के अनुशासन प्रिय कर्मोपदिष्ट भाग्य का निर्धारण करने वाले देव तथा कठोर ग्रह के रूप में विशेष रूप से अंकित करता है।[18]

---

[16] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन, मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व 48 / 30।
[17] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व 52/13-15।
[18] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व- 52/31-48।

इसी प्रकार पुराण वर्णित सूर्य के स्वरूप के अनुसार दक्षिणी तथा उत्तरी ध्रुव द्वारा सूर्य रश्मियों के आकृष्ट होने से दक्षिणायन तथा उत्तरायण में परिभ्रमण होते हुए सूर्य के 180 मंडल होते हैं तथा उत्तरायण में सूर्य रश्मियों का न्यून होना तथा दक्षिणायन में उसके ताप का तीव्र होना बताया गया है-

युगाक्षिकोटी ते तस्य भ्रमेते स्यन्दनस्य तु
सक्तासक्तं च भ्रमते मण्डलं सर्वतो दिशम्।।
आकृष्येते ध्रुवेणेह समं तिष्ठति सुव्रत।
तदा साभ्यन्तरं देवो भ्रमते मण्डलानि तु।।
ध्रुवेण मुच्यमाने तु पुना रश्मियुगेन वै।
तथैव वाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु।।[19]

सूर्य के गमन की गति मात्रा को बताते हुए कहा गया है कि योजन के प्रमाण से सूर्य डेढ़ लाख योजन की यात्रा एक मुहूर्त में करते हैं तथा उनकी एक क्षण की यात्रा 2200 योजन की होती है-

योजनानां सहस्त्रे द्वे द्वेशते द्वे च योजने।
निमेषान्तरमात्रेण दिवि सूर्यः प्रसर्पति।।[20]

भविष्य पुराण के अनुसार सूर्य ही समस्त जीवों के अशुभ कर्मो का नाश करने वाले हैं तथा सूर्य की उपासना करते हुए जो व्यक्ति मंडलाकार निर्मित सूर्य का भूलोक पर पूजन करता है वह पाप कर्मों से निवृत्त हो जाता है तथा स्नान के पश्चात सूर्य की किरणों को देखते हुए जो सूर्य को अर्घ्य प्रदान किया जाता है उससे शारीरिक आरोग्य तथा मन एवं बुद्धि की ऊर्जा को सहस्त्र गुणित करते हुए पद प्रतिष्ठा की प्राप्ति होती है सूर्य अपनी किरणों के द्वारा जल से परिपूर्ण पृथ्वी के रस को लेकर पुनः वृष्टि के रूप में परित्याग करते हैं-

सूर्येण गोभिश्च समृद्धिताभिरद्भिः पुनश्चैव समुज्झिताभिः।

---

[19] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व- 52/26,27,27।

[20] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व- 52/47।

तथौषधीभिः सततं पिबन्ति अत्यन्तपानेन क्षुधा जयन्ति।।[21]

सूर्य से परित्यक्ता जल रूपी वृष्टि के द्वारा उत्पन्न हुई औषधि का पान करते हुए क्षुधा शांत होती है तथा सूर्य अपनी किरणों के द्वारा समस्त जगत् का पालन एवं पोषण करते हैं-

अन्नेन शश्वद् विदधाति मर्यं त्वयं जगच्चैव बिभर्ति गोभिः।।
सुधामृतं तत्पितरः पिबन्ति ऊर्जाश्च सौम्याश्च तथैवकल्पायै।।[22]

इसी प्रकार सूर्य की विशेषताओं का वर्णन करते हुए भविष्य पुराण में कहा गया है कि यज्ञ कर्म में अग्नि में दी जाने वाली आहुति भी सूर्य को ही प्राप्त होती है जिससे वर्षपर्यन्त अनूपपति तथा प्रजा के जीवन की संबद्धता एवं समस्त कार्यो का विभाजन समुचित रूप से होता है-

आदित्यमन्त्रमखिलं त्रैलोक्यं सचराचरम्।
भवत्यस्माज्जगत्सर्वं स देवासुरमानुषम्।।
सर्वात्मा सर्वलोकेशो देवदेवः प्रजापतिः।
सूर्य एष त्रिलोकस्य मूलं परमदैवतम्।।
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः।।[23]

ब्रह्मवैवर्त पुराण में भी सूर्य के अनेक रूपों, विशेषताओं तथा उनके द्वारा किए जाने वाले श्रेष्ठ कर्मों का वर्णन किया गया है। सूर्य पुराण के अनुसार सूर्य ब्रह्मा के पौत्र कश्यप के पुत्र हैं तथा वे मोक्ष को प्रदान करने वाले तथा कर्मों के नाशक है एवं रोगों की शांति करते हैं तथा विभिन्न व्याधियों के निवारण के लिए पूज्य षड् देवों में परिगणित हैं-

देवषट्कं च सम्पूज्य सर्वादौ विघ्नविघ्नतः।
गणेशं च दिनेशं च वह्निं विष्णुं शिवां शिवम्।।
श्रुतौ विनिर्मितान्देवान्मोक्षदान्कर्मकृन्तनान्।

---

[21] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व - वहीं -53/26
[22] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व - वहीं - 53/27
[23] भविष्यपुराण, राजराजेश्वरी प्रकाशन मथुरा, वर्ष- 2012, ब्रह्म पर्व - वहीं - 54-5।

गणेशं विघ्ननाशाय सूर्यं व्याधिविनाशिने।।[24]

इसी प्रकार सूर्य की विशेषताओं का वर्णन करते हुए कहा गया कि भक्तिपूर्वक दिनेश्वर की सेवा करने पर विद्या, आरोग्य, आनन्द, धन और पुत्र की निश्चित प्राप्ति होती है-

यो नरो भजते भक्त्या दीननाथं दिनेश्वरम्।
विद्यामारोग्यमानन्दं धनं पुत्रं लभेद् ध्रुवम्।।[25]

दूसरी ओर, सूर्य की विशेषताओं का वर्णन करते हुए कहा गया है कि श्रीकृष्ण के भक्तों को छोड़कर सभी प्राणियों की आयु का अपहरण सूर्य ही कर लेते हैं। इस प्रकार सूर्य कालरूप हैं। उनकी प्रातः प्रणम्य देवों में गणना है, साथ ही देवषट्क (सूर्य, अग्नि, विष्णु, गणेश, शिव-पार्वती) में भी परिगणित हैं एवं सूर्य, वायु, पृथ्वी, वाणी आदि इन्द्रियों के देवता माने गये हैं।"

सूर्य सर्वश्रेष्ठ तेजस्वी और पवित्रता के लिए उपमानभूत हैं।" वे महाबलियों में कार्तिकेय के समान शक्तिशाली माने गए हैं।[26]

इसी प्रकार ब्रह्मवैवर्त पुराण में सूर्य से संबंधित विविध कथाओं का उल्लेख प्राप्त होता है। एक कथा के अनुसार एक बार गुरु के श्राप के प्रभाव से याज्ञवल्क्य ऋषि की विद्या नष्ट हो गई जिससे वह दुखी होकर सूर्य के पुण्यपद स्थान कोणार्क क्षेत्र में सूर्य देव का प्रत्यक्ष दर्शन करके स्तुति करते हुए बारंबार करुणापूर्ण स्थिति में विलाप करने लगे, तब सूर्य के द्वारा उन्हें वेदों तथा वेदंगों की शिक्षा प्रदान की गई तथा स्मरण शक्ति प्राप्त करने के लिए सरस्वती की भक्ति पूर्वक स्तुति करने का उपदेश प्रदान किया गया।[27]

---

[24] ब्रह्मवैवर्तपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सन-2016, श्रीकृष्ण जन्म खंड,अध्याय- 75- श्लोक- 14- 15।

[25] ब्रह्मवैवर्तपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सन-2016, ब्रह्मखंड,अध्याय 14, श्लोक-39।

[26] ब्रह्मवैवर्तपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सन-2016, श्री कृष्ण जन्म खंड अध्याय -64, श्लोक- 16।

[27] ब्रह्मवैवर्तपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सन-2016, प्रकृति खंड अध्याय 5, श्लोक - 1-4।

सूर्य की विशेषताओं को बताते हुए वर्णित किया गया है कि एक ओर जहां सूर्य के दर्शन मात्र से पाप नष्ट होते हैं वहीं दूसरी ओर सूर्य चंद्र के ग्रहण के समय भोजन करने पर सूर्य तथा चंद्र की अवधि पर्यंत नरक वास प्राप्त होता है-

यो भुङ्क्ते ज्ञानहीनश्च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।
अरुन्तुदं स यात्येव चन्द्रमानाब्दमेव च।।[28]

इसी प्रकार इस पुराण में सूर्य की विशिष्टताओं का वर्णन करते हुए कहा गया कि अनेक जन्मों तक मनुष्य यदि दीक्षा रहित तथा लेश मात्र भी पुण्य के प्राप्त होने पर किसी देवता का मंत्र प्राप्त करता है तब वह सात जन्मों तक उस देवता की अपने कर्म के अनुसार सेवा करने के फल स्वरुप उसे समस्त कर्मों के साक्षी के रूप में सूर्य का मंत्र प्राप्त होता है तथा वह सदाचारी व्यक्ति तीन जन्मों तक सूर्य की सेवा करने पर संपूर्ण विघ्नों को नष्ट करने वाले गणेश का परम मंत्र प्राप्त करता है यथा द्रष्टव्य है-

अनेकजन्मपर्यन्तं दीक्षाहीनो भवेन्नरः।
तदन्यदेव मंत्रं च लभते पुण्यलेशतः।।
सप्तजन्मसु देवानां कृत्वा सेवां स्वकर्मतः।
लभते च रवेर्मन्त्रं साक्षिणः स्वकर्मणाम्।
जन्मत्रयं भास्करं च सेवित्वा मानवः शुचिः।
लभेद् गणेशमंत्रं च सर्वविघ्नहरं परम्।।[29]

एक कथा के अनुसार एक अवसर पर ब्रह्मा के द्वारा दो दानवों माली एवं सुमाली को प्रेरित करते हुए भगवान विष्णु के पास भेजा गया तब विष्णु ने उनकी व्याधि के नष्टता के लिए कहा कि पुष्कर क्षेत्र में संपूर्ण वर्ष तक मेरे अंश से उत्पन्न एवं व्याधिनाशक सूर्य की सेवा करने पर वे दोनों रोग से मुक्त हो जाएंगे इसका वर्णन करते हुए ऋषि कहते हैं-

कृत्वा सूर्यस्य सेवां च पुष्करे पूर्णवत्सरम्।

---

[28] ब्रह्मवैवर्तपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सन-2016, प्रकृति खंड अध्याय 31 श्लोक- 12।

[29] ब्रह्मवैवर्तपुराण,गीता प्रेस गोरखपुर,सन-2016, प्रकृति खंड अध्याय-36, श्लोक-97-99।

व्याधिहन्तुर्मदंशस्य तौ च मुक्तौ भविष्यतः।।[30]

इसी प्रकार से भास्कर की विशेषताओं का प्रतिपादन करते हुए ब्रह्मवैवर्त पुराण में विभिन्न कथाओं एवं प्रसंगों का उल्लेख प्राप्त होता है।

अष्टादश पुराण के अंतर्गत श्रेष्ठ ब्रह्म पुराण में भी सूर्य की उत्पत्ति, उनका महत्व, वंश, पूजा पद्धति का विस्तृत रूप से अनेक अध्यायों में वर्णन किया गया है। ब्रह्म पुराण के अनुसार सूर्य देव सर्वात्मा सभी लोगों के स्वामी तथा देवों के देव एवं प्रजापति और तीनों लोकों के मूल में परम देवत्व गुण से संपन्न हैं उनका वर्णन करते हुए कहा गया कि-

सर्वात्मा सर्वलोकेशो देवदेवः प्रजापतिः।
सूर्य एव त्रिलोकस्य मूलं परमदैवतम्।।[31]

सूर्य की अन्य विशेषताओं को बताते हुए ब्रह्म पुराण में कहा गया कि सूर्य सहस्र किरणों से युक्त, अंधकार के नाशक,प्रत्यक्ष देवता तथा रोगों का विनाश करने वाले अनादि निधन, पुरुष तथा शाश्वत दृष्टि से विद्यमान रहने वाले, अनश्वर तथा अपने तेज गुण संपन्न रश्मियों से तीनों लोकों को संतापित करने वाले, सर्व देवम्, सर्व साक्षीभूत तथा प्राणियों के संघारक सृष्टि कर्ता तथा पालक के रूप में विद्यमान रहते हैं। वह अपनी रश्मियों से प्रकाश करते हैं ग्रीष्म प्रदान करते हैं एवं वर्षा भी करते हैं।[32]

इसी प्रकार सूर्य का वर्णन करते हुए कहा गया की अग्नि में प्रदान की गई आहुति सूर्य को प्राप्त होती है तथा सूर्य से ही वृष्टि होती है एवं वृष्टि से अन्न तथा अन्न से प्रजा की स्थिति एवं संवर्धन होता है-

अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदियाज्ञायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः।।[33]

---

[30] ब्रह्मवैवर्तपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सन-2016, गणपति खंड, अध्याय-19,श्लोक 8।

[31] ब्रह्मपुराण , प्रकाशक- हिंदी साहित्य सम्मेलन प्रयाग,सन-1993 ई.श्लोक संख्या-31/3।

[32] ब्रह्मपुराण, हिंदी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग,सन- 2014,श्लोक संख्या - 30/ 8 -11।

[33] ब्रह्मपुराण, हिंदी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग,सन- 2014,श्लोक संख्या - 31/4।

सूर्य पुराण के उदाहरण के अनुसार सूर्य के रूप में द्वादश आदित्य का उल्लेख प्राप्त होता है जिसके अंतर्गत इंद्र, धाता, पर्जन्य, त्वष्टा, पूषा, अर्यमा, भग विवश्वान, विष्णु, अंशुमान वरुण तथा मित्र इन प्रत्येक आदित्य का संबंध एक माह से होता है तथा इस प्रकार से सूर्य ने अपनी 12 मूर्तियों के द्वारा इस समस्त जगत को व्याप्त किया है तथा इन 12 आदित्यं को नमन करते हुए नित्य इनके महत्व का श्रवण एवं पाठ करने वाले मनुष्य को सूर्य लोक की प्राप्ति होने का वर्णन प्राप्त होता है-

आभिर्द्वादशभिस्तेन सवित्रा परमात्मना।
कृत्स्नं जगदिदं व्याप्तं मूर्तिभिश्च द्विजोत्तमाः।।[34]

इसी प्रकार अन्य स्थानों पर भी सूर्य के विशिष्ट गुणों का तथा उनकी विशेषताओं, कार्यों का देवीय तथा वैज्ञानिक रूप से ब्रह्म पुराण में वर्णन प्राप्त होता है।

अग्नि पुराण नामक श्रेष्ठ पुराण के अंतर्गत भी सूर्य के विविध गुणों, लक्षणों, पूजन पद्धति, स्थापना एवं सूर्य उपासना का विशद विवेचन प्रस्तुत किया गया है। अग्नि पुराण के 51वें अध्याय में सूर्य की प्रतिमा का लक्षण वर्णित करते हुए कहा गया है कि सूर्य की प्रतिमा सात अश्व से जुते हुए एक पहिए वाले रथ पर विराजमान रूप में प्रतिस्थापित करना चाहिए। सूर्य के स्वरूप का वर्णन करते हुए कहा गया है कि सूर्य अपने दोनों हाथों में कमल का पुष्प धारण करते हैं। उनकी दाहिनी ओर कलम एवं दवात लेकर दंडधारी खड़े रहते हैं और बायीं ओर हाथ में दंड लिए हुए पिंगल द्वार पर स्थित रहते हैं सूर्य के दोनों भागों में चंवर लिए हुए उनकी दोनों पत्नियों राज्ञी तथा निष्प्रभा खड़ी रहती हैं। इसी प्रकार समस्त दिग्पालगण हाथों में वरद मुद्रा में दो-दो कमल तथा शस्त्र लेकर क्रम से पूर्व आदि दिशाओं में स्थित रहते हैं-

ससप्ताश्वे सैकचक्रे रथे सूर्यो द्विपद्मधृक्।
मषीभाजनलेखन्यौ विभ्रद्दण्डी तु दक्षिणे।।
वामे तु पिङ्गलो द्वारि दण्डभृत्सरवेर्गणः।

---

[34] ब्रह्मपुराण, हिंदी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग,सन- 2014,श्लोक संख्या - 30 /42।

बालव्यजनधारिण्यौ पार्श्वे राज्ञी च निष्प्रभा।।
अथवाश्वसमारुढः कार्य एकस्तु भास्करः।
वरदाद्वयब्जिनः सर्वे दिक्पाः शस्त्रक्रराः क्रमात्।।
मुद्गरशूलचक्राब्जभृतोऽग्न्यादिक्स्थिताः
सूर्यार्यमादिरक्षोऽन्ताश्चतुर्हस्ता द्विषड्दले।।[35]

इसी प्रकार अग्नि पुराण के अंतर्गत विभिन्न देवताओं से संयुक्त होकर सूर्य की महिमा एवं उनका विवरण तथा वैज्ञानिक दृष्टिकोण एवं ज्योतिष संबंधी विवेचन भी प्राप्त होते हैं। पृथ्वी से सूर्य की दूरी का वर्णन करते हुए अग्नि पुराणकार ने इसे एक लाख योजन की दूरी बताई है यथा द्रष्टव्य है-

भूमेर्योजनलक्षं तु बशिष्ठरविमण्डलम्।[36]

ज्योतिष सम्बन्धी विवरण प्रस्तुत करते हुए कहा गया है कि जिसकी कुंडली स्थित लग्न के अंतर्गत सूर्य का क्षेत्र सिंह लग्न हो तो वह बालक ना तो बहुत लंबा ना बहुत पतला ना बहुत मोटा होता है बल्कि उसके सभी अंग समान रूप से विद्यमान रहते हैं तथा वह गुणवान एवं बलशाली सिद्ध होता है यथा निम्नलिखित श्लोक द्रष्टव्य है -

गर्भजातस्य वक्ष्यामि क्षेत्राधिपस्वरूपकम्।
नातिदीर्घः कृशः स्थूलः समाङ्गो गौरपैत्तिकः।।
रक्ताक्षो गुणवाशूरो गृहे सूर्यस्य जायते।।[37]

उपसंहार - इसी प्रकार अन्य स्थानों पर भी अग्नि पुराण के अंतर्गत सूर्य के वर्णन के प्रसंग में वैज्ञानिक दृष्टिकोण का प्रयोग करते हुए सूर्य की विशिष्टताओं का उल्लेख किया गया है, जैसे सूर्य के सात अश्व ब्रह्मांड में सक्रिय सात प्रकार कि विकिरण ऊर्जाओं अथवा सूर्य में विद्यमान सात रंगों को इंगित करते हैं। इस प्रकार से विभिन्न पुराणों में सूर्य के विवेचन के प्रसंग में वर्ण्य विषयवस्तु के अंतर्गत शरीर विज्ञान, वास्तु विज्ञान ,ज्योतिष विज्ञान, गणित आदि वैज्ञानिक दृष्टिकोण को आधार के रूप में

---

[35] अग्निपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सोलहवां संस्करण, संवत- 2073,श्लोक- 51.1-4।
[36] अग्निपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सोलहवां संस्करण, संवत- 2073,श्लोक-120.6।
[37] अग्निपुराण, गीता प्रेस गोरखपुर, सोलहवां संस्करण, संवत- 2073, श्लोक,133.1-2।

समाहित किए हुए दिखलाई पड़ता है। तथा विभिन्न पुराणों में सूर्य का आध्यात्मिक एवं भौतिक तथा वैज्ञानिक रूप विशिष्ट चिंतन से युक्त दिखलाई पड़ता है।

सन्दर्भ सूची-

- शर्मा, ग. स. (सं.). (वर्ष निर्दिष्ट नहीं). ऋग्वेद. नई दिल्ली: संस्कृत साहित्य प्रकाशन। मंत्र संख्या- 1.115.1।
- गीता प्रेस गोरखपुर. (2076 संवत्). मत्स्य पुराण. गोरखपुर: गीता प्रेस। श्लोक क्रमशः 11/2, 52/24, 173/23, 165/1, 127/10, 127/11, 52/21।
- रूपेश, ठ. (सं.). (2016). श्रीमद्भागवत पुराण. वाराणसी: ठाकुर प्रसाद प्रकाशन। श्लोक क्रमशः 5/21/15, 5/21/13, 5/21/17।
- राजराजेश्वरी प्रकाशन. (2012). भविष्यपुराण. मथुरा: राजराजेश्वरी प्रकाशन। ब्रह्म पर्व श्लोक क्रमशः 48/21-22, 48/23, 48/28, 48/30, 52/13-15, 52/31-48, 52/26-27, 52/47, 53/26, 53/27, 54/5।
- गीता प्रेस गोरखपुर. (2016). ब्रह्मवैवर्तपुराण. गोरखपुर: गीता प्रेस। अध्याय व श्लोक क्रमशः श्रीकृष्ण जन्म खंड, 75/14-15; ब्रह्मखंड, 14/39; श्रीकृष्ण जन्म खंड, 64/16; प्रकृति खंड, 5/1-4; प्रकृति खंड, 31/12; प्रकृति खंड, 36/97-99; गणपति खंड, 19/8।
- हिंदी साहित्य सम्मेलन. (1993). ब्रह्मपुराण. प्रयाग: हिंदी साहित्य सम्मेलन। श्लोक क्रमशः 31/3।
- हिंदी साहित्य सम्मेलन. (2014). ब्रह्मपुराण. प्रयाग: हिंदी साहित्य सम्मेलन। श्लोक क्रमशः 30/8-11, 31/4, 30/42।
- गीता प्रेस गोरखपुर. (2073 संवत्). अग्निपुराण. गोरखपुर: गीता प्रेस। श्लोक क्रमशः 51.1-4, 120.6, 133.1-2।

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

भारतीय ज्ञान प्रणाली में मन्त्रविज्ञान

डॉ. मनोज श्रीमाल
सहायकाचार्य, ज्योतिषशास्त्र-विद्याशाखा
के.सं.वि., वेदव्यास परिसर
(Sub ID: CSU/SV-101)

शोधसार - *ध्वनि जब शब्द अथवा अक्षर के साथ सम्बन्ध बनाती है तो सृष्टि में विशेष प्रकार का कम्पन उत्पन्न करती है। यह कम्पन हमारी चेतना को स्फुरित करता है एवं इसी स्फुरण को शक्ति कहा गया है। इसी शक्ति के माध्यम से असम्भव कार्य को भी सम्भव किया जा सकता है। विद्वान् इन्हीं शब्दों के गुम्फन से उच्चारित शक्ति को मन्त्र के नाम से अभिहित करते हैं। मन्त्रों के माध्यम से हम अपने विचारों, भावनाओं एवं ध्यान को केन्द्रित कर सकते हैं। प्रायः सभी साहित्य एवं सभ्यताओं में मन्त्रों के प्रभाव को अनिर्वचनीय एवं विलक्षण माना गया है। ज्योतिष में उपचार पद्धति के रूप में मन्त्र की सत्ता को स्वीकार किया जाता है। मन्त्र वैदिक हों, लौकिक हों अथवा जैन अथवा बौद्ध हों मूल में ध्वनि-विज्ञान एवं शब्द-विन्यास का ही प्रभाव दृष्टिगोचर होता है। प्रस्तुत आलेख में भारतीय ज्ञान प्रणाली के आलोक में वैदिक एवं जैन मन्त्रों के विन्यास को अन्वेषित करने का प्रयास किया गया है।*

कूट शब्द – मन्त्रविज्ञान, भारतीय ज्ञान प्रणाली, ध्वनि, शब्द, मन्त्रभेद, प्रणव मन्त्र, मन्त्र-विद्या।

मन्त्र-विद्या अत्यधिक गूढ़ विद्या है। समस्त ब्रह्माण्ड में जो व्यक्त-अव्यक्त स्पन्दन है, वही सर्वांग में परिव्याप्त पञ्चभूतात्मक सृष्टि में है। याज्ञवल्क्य ऋषि का कथन है कि **"यो वा एतदक्षरं गार्ग्य विदित्वास्मिंल्लोके जहोति यजते"**[1] इसमें अक्षर की महत्ता बताते हुए कहा गया है कि "इस

[1]. बृहदारण्यक, ३/८/१०

लोक में 'अक्षर' को जाने बिना यज्ञ, योग, तप निरर्थक है। इनका अन्त होता है- **"तद्वा एतदक्षरं गार्ग्य दृष्टं छृष्टं श्रुतं श्रोतमंतंतं मन्त्रविज्ञानं विज्ञातुम्"** [2] अर्थात् हे गार्गी! अक्षर स्वयं अदृश्य होने पर भी द्रष्टा है, स्वयं अश्रुत होने पर भी श्रोता है, अमत होने पर भी मता है, अविज्ञात होने पर भी विज्ञात है", यही मन्त्र रहस्य है।

व्युत्पत्त्यर्थ - मन्त्र 'घञ्' या 'अच्' प्रत्यय लगने से इस पुलिंग शब्द की व्युत्पत्ति होती है। वह शब्द समूह जिससे किसी देवता की सिद्धि या अलौकिक शक्ति की प्राप्ति हो, मन्त्र कहलाता है।[3]

विभिन्न परिभाषाएं

हलायुध कोष के अनुसार - **"मन्त्रयते गुप्तं परिभाष्यते इति।"** गुप्त परिमर्श या सलाह देना या कान में कही जाने वाली बात भी मन्त्र की श्रेणी में आती है। यह मन्त्र का लौकिक अर्थ है।[4]

व्यावहारिक व्याख्या के अनुसार -**"मननात् त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः। यथा ज्वरादिनाशकः मन्त्रः।"** जिसके निरन्तर मनन करने से मनुष्यों का कल्याण हो तथा मनुष्य को त्रिविध ताप, दोष, ज्वर एवं पीड़ा से शान्ति मिले, वे मन्त्र कहलाते हैं।[5]

मन्त्र शब्द की व्युत्पति **"मननात् त्रायत इति मन्त्रः, मननत्राण धर्माणो मन्त्राः"** की गई है। मन्त्र शब्द 'मन्' धातु (दिवादिज्ञाने) से ष्ट्रन (त्र) प्रत्यय लगाकर बनाया जाता है, इसका व्युत्पत्ति के अनुसार अर्थ होता है; **'मन्यते ज्ञायते आत्मादेशोऽनेन इति मन्त्रः'** अर्थात् जिसके द्वारा आत्मा का आदेश-निजानुभव जाना जाये, वह मन्त्र है।[6]

दूसरी व्युत्पत्ति के अनुसार तनादिगणीय 'मन्' धातु से (तनादि अववोधे) 'ष्ट्रन्' प्रत्यय लगाकर मन्त्र शब्द बनता है। इसकी व्युत्पत्ति के

---

[2]. तत्रैव

[3]. संस्कृत-शब्दार्थ-कौस्तुभ, पृ. ८६४

[4]. हलायुधकोष, पृ. ५१४

[5]. शब्दकल्पद्रुम, तृतीय काण्ड, पृ. ६१७

[6]. मन्त्र और मातृकाओं का रहस्य, शिवशंकर अवस्थी, पृ. १८८-१९०

अनुसार **'मन्यते विचार्यते आत्मादेशो येन स मन्त्रः'** अर्थात् जिसके द्वारा आत्मादेश पर विचार किया जाये, वह मन्त्र है।[7]

तीसरी व्युत्पत्ति के अनुसार सम्मानार्थक 'मन्' धातु से 'ष्ट्रन्' प्रत्यय करने पर मन्त्र शब्द बनता है। इसका व्युत्पत्ति अर्थ है- **"मन्यन्ते सत्क्रियन्ते परमपदे स्थिताः आत्मानः वा यक्षादिशासन देवता अनेन इति मन्त्रः"** अर्थात् जिसके द्वारा परमपद में स्थित पञ्च उच्च आत्माओं का अथवा 'यक्षादिशासन देवता अनेन इति मन्त्रः' अर्थात् जिसके द्वारा परमपद में स्थित पञ्च उच्च आत्माओं का अथवा शासन देवों का साक्षात्कार किया जाये, वह मन्त्र है।[8]

अन्य व्युत्पत्तियों के अनुसार मन् धातु का विचारपरक अर्थ लगाया जा सकता है और तब अर्थ होगा-"मन्त्र वह है, जिसके द्वारा आत्मा की विशुद्धता पर विचार किया जाता है।" इसी प्रकार मन् को शब्द मानकर (क्रिया न मानकर) त्राणार्थ में त्र प्रत्यय जोडकर पुल्लिंग मन्त्रः शब्द बनाने से यह अर्थ प्रकट होता है कि मन्त्र वह शब्द-शक्ति है, जिससे मानव मन को लौकिक एवं पारलौकिक त्राण मिलता है।[9]

निरुक्तकार यास्क ने कहा है- **'मन्त्रो मननात्'**[10] अर्थात् मन्त्र का प्रयोग मनन के कारण हुआ है। अर्थात् जिन वाक्य पद अथवा वर्णो का बार-बार मनन किया जाता है और वैसा करने से जो इच्छित कार्य की पूर्ति करते हैं, वे मन्त्र कहलाते हैं।

पिंगलामत में कहा है कि -

मननं विश्वविज्ञानं, त्राणं संसारबन्धनात्।
यतः करोति संसिद्धोः मन्त्र इत्युच्यते ततः।।[11]
मननात्तत्वरूपस्य देवस्यामिततेजसः।

---

[7]. तत्रैव

[8]. तत्रैव

[9]. तत्रैव

[10]. यास्क, निरूक्त, ६/१२/१

[11]. मन्त्ररहस्य, पृ. १६४

त्रायते सर्वभयात्तस्मान्मंत्र इतीरितः।।[12]

"मनन अर्थात्-समस्त विज्ञान और त्राण अर्थात् संसार के बन्धनों से मुक्ति। इन दोनों कार्यों को संसार में उत्तम प्रकार से सिद्ध करने के कारण वह वर्ण-समुदाय मन्त्र कहलाता है।"

तात्पर्य यह है कि गुरुप्रदत्त मन्त्र का मनन जप करने से मनुष्य को समस्त संसार का स्वरूप ज्ञात हो जाता है और उससे मुक्त होने की शक्ति प्राप्त होती है। रुद्रयामल में पार्वती द्वारा प्रश्न करने पर भगवान शिव ने मन्त्र की परिभाषा इस प्रकार दी है-

मननत्राणाच्चैवमद्रूपस्यावबोधनात्।
मन्त्र इत्युच्यते सम्यग् मदधिष्ठानतः प्रिये।।

योगशिखोपनिषद्[13] में प्राणों का उत्थान स्वरूप बोध के कारण मन्त्र कहा गया है। योगशिखोपनिषद्[14] में ही कहा गया है कि **"मननात् गणनःश्चैवमदुपस्याव बोधनात्। मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन् मदधिष्ठानतोऽपिवा"** अर्थात् मन्त्र की पवित्रता ब्रह्मानुभूति में सहायक होती है, मन्त्र ब्रह्म का अधिष्ठान है।

मन्त्र-शब्द का एक विशिष्ट अर्थ यह भी ध्यान देने योग्य है। मन अर्थात् चित् की, त्र अर्थात् तृप्त अवस्था अर्थात् पूर्ण अवस्था अर्थात् आत्म-साक्षात्कार की परमेष्ठी तुल्य अवस्था ही मन्त्र है। वास्तव में चित्शक्ति चैतन्य की संकुचित अवस्था में चित्त बनती है और वही विकसित होकर चिति (विशुद्ध आत्मा) बनती है।[15]

मन को मननीय शक्ति प्रदान (एकाग्र) करके जप के द्वारा समस्त भयों का विनाश करके पूर्ण रक्षा करने वाले शब्दों को 'मन्त्र' कहा जाता है। मन् और त्र ये दो शब्द इसमें हैं। 'मन्' शब्द से मन को एकाग्र करना,

---

[12]. कुलार्णव तन्त्र, १७/५४

[13]. योगशिखोपनिषद्, २/७

[14]. तत्रैव, ११/८

[15]. मन्त्र और मातृकाओं का रहस्य, शिवशंकर अवस्थी, पृ. १९२

'त्र' शब्द से त्राण (रक्षा) करना जिनका धर्म है और जप से जो अभीष्ट फल प्रदान करें, वे 'मन्त्र' कहे जाते हैं।

वस्तुतः उच्चारण किये जाने वाले मन्त्र, मन्त्र नहीं है। मन्त्रों की जीवभूत अव्ययशक्ति ही मन्त्र पद वाच्य है। जिससे रहित मन्त्र शरदकाल के मेघ के सदृश निष्फल हो जाते हैं। यह अव्ययशक्ति स्वहृदयैकसंवेद्य विमर्शशक्ति के अतिरिक्त और कुछ नहीं है।

उच्चार्यमाणा ये मन्त्रा न मन्त्राँश्चापि तद्विदुः।
मन्त्राणां जीवभूता तु या स्मृताशक्तिरव्यया।
तथा हीना वरारोहे निष्फला शरदभ्रवत्।।[16]
वर्णात्मको न मन्त्रो दशभुजदेहो न पंचवदनौऽपि।
सकंल्पपूर्वकौटौ नादोल्लासो भवेन्मत्रः।।[17]
निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्तोदितो विधिः।
तस्यशास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्।[18]

अर्थात् जिन वर्णों को गर्भ से मरण-पर्यन्त के सभी अनुष्ठान मन्त्रों द्वारा करने का उपदेश है, उन्हीं को इस शास्त्र के अध्ययन का अधिकार है, अन्य को नहीं।

पूर्णाहन्ता ही महामन्त्र है। जिसका शास्त्रों में मन्त्रवीर्य अथवा मन्त्रोपनिषद् के नाम से उल्लेख किया गया है। यह मन्त्र, चित्शक्ति का स्व-स्वभाव है।[19] पूर्णाहन्ता अथवा परावागात्मक अनुभूति ही मन्त्र है।

पूर्णाहन्तानुसन्ध्यात्मा स्फूर्जन् मननधर्मतः।
संसारक्षयकृत्त्राणधर्मतो मन्त्र उच्यते।।[20]

---

16. शिवसूत्रविमर्शिनी, पृ. ४८
17. महार्थ-मञ्जरी, पृ. १०२
18. मनुस्मृति, २/१६
19. चिच्छक्तेः स्वस्वभावो यः स मन्त्रः परिगीयते। - शिवसूत्र वार्तिक, द्वितीय प्रकाश
20. सौभाग्य भास्कर, पृ. ५२

अर्थात् यह अनुभूति निरन्तर तथाविध मनन या अनुसन्धि से उत्पन्न होती है और तभी संसार को क्षीण करने वाला त्राण भी बन पडता है, अन्यथा नहीं। शिवसूत्रविमर्शिनी में चित्त को मन्त्र कहा गया है। वस्तुतः चित्शक्ति, स्व पद से उतर कर संकोच को अंगीकार कर के चित्त का रूप ग्रहण करती है।

चित्तं मन्त्रः।।[21] चितिरेव चेतन पदादवरूढा चेत्थसंकोचिनी चित्तम्।।[22]

चित्त से तात्पर्य उस चेतना से है, जो परम तत्त्व के चिंतन पर केंद्रित रहती है। इसे शिवसूत्र में 'प्रासाद' कहा है। प्रासाद दार्शनिक शब्द है, जिसका तात्पर्य 'सौः' है। 'स' का अर्थ है सत् अर्थात् सत्ता से है। एवं 'औ' शुद्ध विद्या, ज्ञान एवं क्रिया से परिपूर्ण सदाशिव है। विसर्ग शिव का द्योतक है और अपर बिंदु शक्ति का। यह मन्त्र शिव का हृदय बीज कहा जाता है।

सामान्यतया वर्णसमुदाय विशेष ही मन्त्र है। वर्णो अथवा वर्णभट्टारकों की शक्ति के सम्बन्ध में पर्याप्त प्रकाश डाला जा चुका है।

मननत्राणधर्माणां सर्वेषामेव वाच्यवाचकादिरूपवर्णभट्टारकात्मनां मन्त्राणाम्।[23]

मनन और त्राण ये मन्त्र के दो धर्म है। परनाद अथवा परस्फुरणा का परामर्श ही मनन है। मनन, परशक्ति के महान् वैभव की अनुभूति है - उसके पारमैश्वर्य का उपभोग है। अपूर्णता अथवा संकोचमय भेदात्मक संसार के प्रशमन को रक्षा अथवा त्राण कहते हैं। इस प्रकार शक्ति के वैभव या विकास दशा में मनन युक्त तथा संकोच या सांसारिक अवस्था में त्राणमयी विश्वरूप विकल्प को कवलित कर लेने वाली अनुभूति ही मन्त्र है।

मननमयी निजविभवे निजसंकोचमये त्राणमयी।

---

[21]. शिवसूत्रविमर्शिनी, तृतीय उन्मेष, १

[22]. प्रत्यभिज्ञाहृदय, ५

[23]. परात्रिशिंका, अभिनवगुप्त, पृ. २०९

कवलित विश्वविकल्पा अनुभूतिः कापि मन्त्रशब्दार्थः।।[24]

कहते हैं मन्त्र वर्णात्मक नहीं, वे न तो पंचवदन और न दशभुज शरीरधारी ही हैं; विश्व विकल्प की पूर्व कोटि में जो नाद का उल्लास है, वही मन्त्र है।

आधुनिक विज्ञान की एक शाखा मानस-शास्त्र की दृष्टि से भी मन्त्र की यही व्याख्या प्राप्त होती है। अन्य आचार्य **'मन्त्रो देवाधिष्ठितोऽसावक्षर-रचना विशेषः'** देवता से अधिष्ठित यह एक अक्षर रचना का विशेष प्रकार का मन्त्र है **'मन्त्रः पुनर्भवति पठित सिद्धः'** जो पठन करने से सिद्ध हो, वह मन्त्र है तथा **'गुप्तोपदेशतो मन्त्रः'** गुरु द्वारा गुप्त उपदेश करने के कारण मन्त्र कहलाता है, आदि व्याख्या करते हैं।

आचार्य महाप्रज्ञ जी ने कहा है कि मन्त्र एक प्रतिरोधात्मक शक्ति है। मन्त्र एक कवच है। मन्त्र एक प्रकार की चिकित्सा है।[25]

मन्त्र एक ऐसा सूक्ष्म, किन्तु महत्त्वपूर्ण तत्त्व है कि जिसके द्वारा स्थूल पर नियन्त्रण किया जाता है, विराट को स्फूर्तिमान रखने का अनूठा साधन है और पिण्ड में ब्रह्माण्ड को देखने की दृष्टि है। प्रकृति को वश में करने की अपूर्व शक्ति मन्त्र में विराजमान है। यद्यपि आज भौतिक विज्ञान की प्रतिष्ठा के कारण जन-साधारण का विश्वास मन्त्र-साधना के प्रति शिथिल बन रहा है तथापि भारतीय आस्तिक वातावरण में पलने वाले मानव की श्रद्धा उसी प्रकार सुस्थिर है और वह मन्त्रजप द्वारा अपना और पराये का कल्याण प्राप्त करता रहता है।

मन्त्र की महत्ता - आचार्य श्री महाप्रज्ञ ने मन्त्र की महत्ता बताते हुए कहा है कि मन्त्र शब्दात्मक होता है, उसमें अचिंत्यशक्ति होती है। उसके द्वारा आत्मिक जागरण किया जा सकता है। अध्यात्म के द्वार खोले जा सकते हैं, व्यक्ति अन्तर्मुखी बन सकता है और पूरा आध्यात्मिक बन सकता है। साधना तब तक सफल नहीं हो सकती, जब तक शक्ति का विकास नहीं

---

[24]. महार्थ-मंजरी (संस्कृतच्छाया), ४८

[25]. ऐसो पंच णमोक्कारो, युवाचार्य महाप्रज्ञ, पृ. १२

होता, विस्फोट की स्थिति उपलब्ध नहीं होती। तब तक विस्फोट नहीं हो सकता। विस्फोट किये बिना अतल में छिपे रत्नों को बाहर नहीं निकाला जा सकता। हमें साधना के द्वारा विस्फोट की स्थिति को पैदा करना है। उस विस्फोट की शक्ति का सशक्त माध्यम है- मन्त्र साधना।[26]

मन्त्र-भेद

मन्त्रों के भिन्न-भिन्न आचार्यों ने अनेक भेद एवं प्रकारों को बताया है। कुछ आचार्य शास्त्रोक्त, चैतन्य और शुद्ध भेद करते हैं। जो क्रमशः शास्त्रों से, वाणी से और गुरुमुख से संबंध रखते हैं। यों गुरुमुख से दिया गया मन्त्र ही सर्वोपरि कहा जाता है।[27] कहा भी गया है,

" भवति वीर्यवती दिव्या गुरुमुखसमुद्भवा"।

आचार्यों ने मन्त्र नौ प्रकार के माने हैं यथा –
1. स्तम्भन 2. उच्चारण 3. मोहन 4. वशीकरण 5. जृम्भक 6. विद्वेषण
7. पारण 8. पौष्टिक 9. मारान्तक मन्त्र।[28]

मन्त्र दोषादि-निर्णय - किसी कारणवशात् मन्त्र ऋषियों के द्वारा अभिशप्त होते रहे हैं। इसलिए उनके जप का फल तब तक नहीं मिलता, जब तक मन्त्र संस्कार नहीं कर दिया जाता।

मन्त्रों के साठ दोष[29] कहे गये हैं। मन्त्ररहस्य[30] में कहा गया है कि मुख्य रूप से मन्त्रों के आठ दोषों का निराकरण तो साधक को कर ही लेना चाहिए। वे हैं - 1. अभक्ति 2. अक्षरभ्रान्ति 3. लुप्त 4. छिन्न 5. ह्रस्व 6. दीर्घ 7. कथन 8. स्वप्न कथन।

इसी प्रकार इन दोषों का निवारण करके की गई मन्त्र-सिद्धि से साधक निरोग, वैराग्य-हृदय वाला, त्याग, सुस्मृति, शम, दया से युक्त,

---

26. ऐसो पंच णमोक्कारो, नमस्कार मन्त्र पर ध्यान साधना, युवाचार्य महाप्रज्ञ, पृ. ८
27. वाक्-तत्त्व, मन्त्र-तत्त्व, पृ. ९२
28. वाक्-तत्त्व, मन्त्र-तत्त्व, पृ. ९२
29. कुलार्णव तन्त्र, १५/६५-७०
30. मन्त्ररहस्य, पृ. १९३

माया से रहित हो जाता है। वह ऐश्वर्य, कवितारस, धनजन, लक्ष्मी, जापन, उल्लास, सुतधन, सम्मान, सन्मार्ग, इच्छासागर रत्न की पूर्णता, कान्ता समूह के आमोद संकेत मन्त्र-प्रियत्व, हरिहरब्रह्मैकभाव, लोक-गुरुत्व तथा शिवानन्दैकमुद्रा से युक्त हो जाता है।[31]

मन्त्र साधना करने वाले के लक्षण

मन्त्र-सिद्धि करने वाले साधक को काम पर विजय प्राप्त करनी चाहिये। क्रोधादि पञ्चविकारों को दूर कर प्रभु-भक्ति में तल्लीन होना चाहिये। वही व्यक्ति मन्त्र का उत्तराधिकारी होता है। यथा -

निर्जितमदनाटोपः प्रशमितकोपो विमुक्तविकथालापः।
देव्यर्चनानुरक्तो जिनपदभक्तौ भवेन्मन्त्री।[32]

जो मन्त्राराधन करने में शूरवीर है, पाप क्रियाओं से दूर रहने वाला है, गुणों में गम्भीर है, मौनी है, महान् स्वाभिमानी है, ऐसा पुरुष ही मन्त्रवादि हो सकता है। जिसने गुरुजनों से उपदेश को प्राप्त किया है, तन्द्रा जिसकी खत्म हो चुकी है और जिसने निद्रा लेना छोड़ दिया है, जो परिमित भोजन करने वाला है, जिसने सम्पूर्ण विषय-कषायों को जीत लिया है, धर्मामृत का सेवन करने से जिसकी काया हर्षयुक्त है, उत्तम गुणों से संयुक्त है, जिसका बाह्य और आभ्यन्तर से चित्त शुद्ध है, देव, शास्त्र, गुरु का भक्त है, व्रतों को दृढ़ता से पालन करने वाला है, ऐसा व्यक्ति ही लोक में मन्त्राराधना कर सकता है।

साधना प्रारम्भ करने वाले व्यक्ति का सबसे पहले यह मानना जरूरी है कि मैं जो यह साधना कर रहा हूं। वह केवल स्थूल शरीर के लिए नहीं कर रहा हूं। स्थूल शरीर को लाभ होता है किन्तु मेरा उद्देश्य इससे आगे है, गहरा है।[33]

---

31. रूद्रयामल उत्तर तन्त्र, २८/४-५
32. मन्त्र-महाविज्ञान, पृ. ३३
33. ऐसो पंच णमोक्कारो, युवाचार्य महाप्रज्ञ, पृ. ७

मंत्रों में बीजाक्षर का स्वरूप

मन्त्रशास्त्र में बीजाक्षर, घनाक्षर और एकाक्षर का सर्वाधिक महत्त्व है। प्रत्येक देवता का अपना एक मन्त्र और बीजाक्षर है। बीज मन्त्र ही देवता का मूर्त रूप होता है। मन्त्र देवता और गुरु एक ही है -

यथा मंत्रे तथा देवे यथा देवे तथा गुरौ।
पश्येद् भेदता मन्त्रो एवं भक्ति क्रमो मुने।।[34]

बीजाक्षर बीज से भी सूक्ष्म है, जिससे समग्र वृक्ष का विकास और पल्लवन होता है।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं।[35]

बीजाक्षर से ही मन्त्र सिद्ध होता है एवं मन्त्र देवता प्रसन्न होते हैं। जपसूत्रम् में कहा गया है कि, ''आदि कारण के कार्य प्रवाह रूप में ब्रह्म के जगत रूप में आविर्भूत् होने के जो इसी से संबद्ध अब बीज तत्त्व पर थोड़ा विचार कर लें। भिन्न-भिन्न वर्ण भिन्न-भिन्न शक्ति रूप हैं। प्रत्येक अक्षर में स्वतन्त्र शक्ति है। देवता अपने बीज मन्त्र में अवस्थित रहते हैं।'' [36] इसे बीज-मन्त्र, हृदय-मन्त्र या माला-मन्त्र भी कहा जाता है।

समस्त वर्ण बीज और योनि से दो प्रकार के हैं। स्वर वर्ण बीज कहे जाते हैं और व्यंजन योनि। बीज शिव रूप है और योनि शक्ति स्वरूप। परम रहस्यमय बीज ओंकार है।

मन्त्र साधना कैसे चलती है?

तीन शक्ति स्रोतों के सहारे मन्त्र योग की साधना चलती है। मन्त्र साधना में नाड़ी स्रोत, वायु स्रोत और चित्त स्रोत का समन्वय किया जाता है। इस समन्वय को 'प्राण स्रोत' कहते हैं। इसी से मन्त्र सिद्ध होता है।

---

[34]. वाक्-तत्त्व, मन्त्र-तत्त्व, पृ. ७३

[35]. गीता, ७/१०

[36]. जपसूत्रम्, प्रथम खण्ड, भूमिका, पृ. ८२-८३

चित्त स्रोत एवं नाड़ी स्रोत सब समय चलते रहते हैं पर चित्त का बहिर्मुख होने से हम पकड़ नहीं सकते।[37]

प्रणव ही सर्वोपरि मन्त्र

प्रणव ही सर्वोपरि बीज मन्त्र है, जो सर्वव्यापी भगवततत्व का प्रकाश करता है। इसमें शक्तिमान और शक्तित्व दोनों विद्यमान हैं। भारतीय मनीषियों ने न जाने कितने प्रकार से प्रणव की महिमा का विवेचन किया है। ऐसा कोई धर्म, अध्यात्म और साधना उपक्रम नहीं है, जिसमें प्रणव की महत्ता प्रतिपादित नहीं की गयी हो। जीव जगत् के सभी रहस्य, भगवान का विश्वात्मक और विश्वातीत रूप, शिव और शक्ति का सामरस्य भूमी तत्त्व, सभी प्रणव के भीतर निहित है।

अमरकोशकार ने ॐकार और प्रणव को पर्यायवाची माना है। ओंकार प्रणवौ समौ[38] आचार्य हेमचन्द्र ने भी ऐसा ही उल्लेख किया है। - **ओंकार प्रणवौ समौ**[39]

ॐकार के प्रणव, अक्षर, ब्रह्म, परमेश्वर, ईश्वर आदि पर्यायों का निर्देश मिलता है। उपनिषद् साहित्य में प्रणव, अक्षर, परमेश्वर, परमात्मा, ब्रह्म, प्रणव आदि पर्यायों का उल्लेख है।[40]

प्रणव के अकार, उकार, मकार और अर्धमात्रा से स्थूल, सूक्ष्म, कारण तत्त्व से गुणातीत अखण्ड अन्य पदार्थ के निकट जाने का सुलभ मार्ग है। इसी से गीता[41] में श्रीकृष्ण ने कहा है- **"ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म।"** श्रुतियों में तो प्रणव का माहात्म्य मिलता ही है। मुंडक[42] श्रुति कहती है, **"प्रणवोधनुः शरोह्यात्मा ब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमतेन वैधव्यं शरवतन्मयो भवेत।"** ब्रह्म लक्ष्य है, प्रणव धनुष है और आत्मा शर है। तैत्तिरीय उपनिषद् में कहा गया है, **"ओमिति ब्रह्म। ओमितीदं सर्वम्।**

---

37. वाक्-तत्त्व, मन्त्र-तत्त्व, पृ. ८०
38. अमरकोष, १/६/४
39. अभिधान चिन्तामणि, २/१६४
40. भक्ति-पीयूष, डॉ. हरिशंकर पाण्डेय, पृ. २४
41. गीता, ८/१३
42. मुंडकापनिषद्, २/२/४

ओमित्येतद्धकृति हस्मः वा.............. ओमिति सामानि गायंती।" यही पिंड और ब्रह्माण्ड का अध्यात्म पंचक से समन्वय करता है। छांदोग्योपनिषद् में प्रणव उद्गीथ की चर्चा है। अन्य आप्तग्रंथों में भी प्रणव को ही समस्त ब्रह्माण्ड का मूल स्वर और साध्य माना गया है।

श्रुति साहित्य में ॐ को बीज स्वरूप माना गया है। जैसे बीज से वटवृक्ष उत्पन्न होता है, उसी प्रकार ॐकार रूप बीज से सृष्टि की उत्पत्ति होती है। ब्रह्मा, विष्णु, महेश सबके सब प्रणव से ही उत्पन्न होते हैं। योगचूड़ामण्युपनिषद का वचन है -

प्रणवात्प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात्प्रभवो हरिः।
प्रणवात्प्रभवो रुद्रः प्रणवो हि परो भवेत्।।[43]

प्रणव की महिमा अपार हैं। यही प्रथम आदि बीज मन्त्र है। और संसार के प्रायः सभी धर्मों ने इसे स्वीकार किया है। यह श्रेष्ठ जप है, श्रेष्ठ साधन है, श्रेष्ठ आलम्बन है। कठोपनिषद् में यमराज ने इसकी महत्ता को उद्घोषित किया है-

सर्वे वेदा यत्पदमामन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तते पदं संग्रहणे ब्रवीम्योमित्येत्।
एतदह्येवाक्षरं ब्रह्म ह्येतदेवाक्षरं परम्।
एतद्हयेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छसि तस्य तत्।।
एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मालोके महीयते।।[44]

अर्थात् सारे वेद जिस पद का वर्णन करते हैं, समस्त तपों को जिसकी प्राप्ति के साधक कहते हैं, जिसकी इच्छा से साधक लोग ब्रह्मचर्य की साधना करते हैं, उस पद को मैं तुमसे संक्षेप में कहता हूं। 'ॐ' यही वह पद है। यह अक्षर ही ब्रह्म है, यह अक्षर जानकार जो जिसकी इच्छा करता है, वही उसका हो जाता है। यही श्रेष्ठ आलम्बन है, इस आलम्बन को जानकर पुरुष ब्रह्मलोक में महिमान्वित होता है।

---

[43]. योगचूडामण्युपनिषद्, ७४/७७

[44]. कठोपनिषद्, १/२/१५-१७

मन्त्र विद्या में जप की महिमा - मन्त्र विद्या में जप का महत्त्व अति विस्तृत है। देवता के अनुग्रह का अंग जप है। वह देवानुग्रह और गुरुकृपा से सिद्ध होता है -

जपः तंत्रमन्त्रविषयः स चोक्तो देवता स्तवः।
दृष्टः पापापहारोऽस्माद्विषयापहरणं यथा।।[45]

श्री कृष्ण ने गीता में **"यज्ञानां जपं यज्ञोस्मि"**[46] कहा। पद्मपुराण ने तो जप की अत्यधिक महिमा बतायी है। जिसने एक बार श्री हरि का नाम ले लिया, उसने मानो मोक्ष की ओर जाने की कमर कस ली है। **'हरि हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः'**।[47] उत्तम मन्त्र जप का विषय है, जो देव स्तवन के रूप में होता है।

जप की व्याख्या करते हुए 'भक्ति-रसायन' में मधुसूदन सरस्वती ने कहा है कि-

मनो मध्येस्थितो मंत्रो मन्त्रमध्ये स्थितमनः
मनमंत्रे समायोगो जप इत्याभिधीयते।
जकारो जन्मविच्छेदः पकारः पापनाशकः
तस्माज्जप इति प्रोक्तो जन्मपापविनाशकः।।[48]

जप साधना में शब्द केवल शब्द नहीं रहते। मन्त्र के साथ लय भोग में नादोत्थान के कारण ध्वनि सूक्ष्मतम हो जाती है और ग्रंथियों का भेदन होता है। जप में मन और मन्त्र का समायोग अनिवार्य है।

मन्त्र के बार-बार उच्चारण को जप कहा जाता है। जप का मूल उद्देश्य है, ज्ञान के आवरण को क्रमशः उन्मोचित करते हुए दृष्टि का क्रमिक प्रसारण करना। बुद्धि में द्विविध मल रज और तम अथवा विक्षेप और आवरण होने के कारण ही साधारण दृष्टि भ्रांत और श्रांत द्विविध रूप में दिखाई देती है। मल के दूर होने से बुद्धि क्रमशः निर्मल होती है

---

45. वाक्-तत्त्व, मन्त्र-तत्त्व, पृ. ८४
46. गीता, १०/२५
47. बृहद्नारदपुराण, १/११/१००
48. वाक्-तत्त्व, मन्त्र-तत्त्व, पृ. ८४

और उसका प्रसारण होता है, तब वह शांत हो जाती है। यही तत्त्व के परिणाम का तारतम्य है।''[49]

जप के प्रकार

भिन्न-भिन्न आचार्यों ने जप के अनेक भेद किये हैं - मनुस्मृति के अनुसार कर्म यज्ञ की अपेक्षा जप यज्ञ दस गुना श्रेष्ठ है, उपांशु जप सौ गुना और मानस जप सहस्र गुना श्रेष्ठ है।[50]

जपसूत्रम्[51] के तीसरे खंड में जप के त्रयोदश भेद भी किये गये हैं - रेचक, कुंभक, पूरक, सात्त्विक, राजसिक, तामसिक, स्थिर कृति, स्मृति दृष्टि, दृक्वा, नाद, जप, ध्यान, ध्यैयेक्य तत्त्व (पंचतत्व)।

जप तीन प्रकार[52] का होता है:-

1. मानसिक 2. उपांशु 3. वाचिक।

1. मानस जप - **''मानसो मनोमात्र वृत्तिनिवृत्तः स्वसंवेद्य''** जो जप मन में होता है और साधक स्वयं अनुभव करता है वह मानस जप है।
2. उपांशु जप - **''उपांशुस्तु परैरश्रुययमाणोऽन्तर्जल्प''** अर्थात् जिसे कोई सुन न सके पर निरंतर होता रहे वह उपांशु जप है।
3. वाचिक जप - तो बाह्य जप है। यह वचन प्रधान होता है। चित्त का निक्षेप दूर होता है।

जैनदर्शन में मन्त्र विद्या

जैनसूत्रों में मन्त्र-तंत्र का निषेध भी किया गया है। मन्त्र, मूल, विविध प्रकार की वैद्य सम्बन्धी चिंता, वमन, विरेचन, धूम-नेत्र संस्कारक, स्नान, आतुर का स्मरण और चिकित्सा को त्यागकर संयम के मार्ग में

---

[49]. जपसूत्रम्, जपसूत्रोपक्रमणी १-२, पृ.२४६

[50]. मनुस्मृति, २/८५-८६

[51]. जपसूत्रम्, खण्ड ३, अध्याय २

[52]. मन्त्रविद्या, पृ.१०

संलग्न होने का उपदेश है।[53] मन्त्र-तन्त्र आदि की सिद्धि को मोक्षमार्ग में निषेध मानते हुए कहा है कि -

जोइसविज्झामंत्तोपजीणं वा य वस्सववहारं।
धणधण्णपडिग्गहणं समणाणं दूसणं होई।।[54]

अर्थात् जो मुनि ज्योतिषशास्त्र से वा किसी अन्य विद्या से वा मन्त्र-तन्त्र से अपनी उपजीविका करता है, जो वैश्यों के जैसा व्यवहार करता है और धन-धान्य आदि सबका ग्रहण करता है। वह मुनि समस्त मुनियों को दूषित करने वाला है।

मंत्रों के भेद

आचार्य श्री महाप्रज्ञ[55] ने मन्त्र के तीन स्तम्भ माने हैं। वे हैं - जल्प, संजल्प और विमर्श। जल्प में शब्द और अर्थ का भेद रहता है, संजल्प में (जिसे अंतर्जल्प भी कहते हैं अर्थात् उपांशु) उच्चारण नही रहता, वरन् अन्तर्वाणी ही मुख्य रहती है। यही संजल्प है। विमर्श अभेदात्मक है। इसमें शब्द नहीं केवल अर्थ ही विद्यमान होता है और ध्येय समाहित हो जाता है। इसे ही **'मन्त्र चैतन्य'** कह सकते हैं।

मन्त्र-सिद्धि के आसन

मन्त्र-सिद्धि के लिए जैन शास्त्रों में 4 प्रकार के आसन[56] कहे गये है-

1. श्मशान पीठ, 2. शव पीठ, 3. अरण्य पीठ, 4. श्यामा पीठ

सिद्धपीठ, पुण्यक्षेत्र, नदीतट, गुहा, पर्वत-शिखर, तीर्थ, संगम, पवित्र जंगल, एकान्त उद्यान, बिल्ववृक्ष, पर्वत की तराई, तुलसी-कानन, गोशाला, देवालय, पीपल या आंवले के नीचे, पानी में अथवा अपने घर में मन्त्र का अनुष्ठान शीघ्र फलप्रद होता है।[57]

---

53. उत्तराध्ययन, १५/८, १५/७, समवायांग टीका, २९/४७
54. रयण सार, १०९
55. ऐसो पंच णमोक्कारो, युवाचार्य महाप्रज्ञ, पृ. २७
56. मन्त्रमहाविज्ञान, पृ. ६०
57. मन्त्रानुष्ठान, पृ. २१७-२१८, कल्याण साधनांक, वर्ष-१५

मन्त्रों के फल के विषय में कहा गया है कि मन्त्र का फल घर से दसगुना गोष्ठ, सौगुना जंगल, हजार गुना तालाब, लाख गुना नदी तट, करोड गुना पर्वत, अरबों गुना शिवालय और अनन्त गुना गुरु के सन्निधान में उत्तम होता है।[58]

बीजाक्षर मन्त्र - जैन धर्म परम्परा में अनेक मन्त्रों का अधिष्ठान बीजाक्षरों से संयुक्त है। उवसग्ग स्तोत्र (भद्रबाहु), भक्तामर स्तोत्र, इंद्र कवच के साथ-साथ पद्मावती स्तोत्र, श्री शांतिकर स्तोत्र (श्री सिद्ध सेन), श्री जिनपंजर स्तोत्र (श्री कमलप्रभु आचार्य) श्री ग्रहशांति स्तोत्र आदि अत्यंत लोकप्रिय हैं। इन मंत्रों के अतिरिक्त अन्य मन्त्र भी हैं, जिनका प्रभाव सर्वमान्य हैं, उदाहरणार्थ घटाकर्ण मन्त्र, सप्ताक्षरी मन्त्र, लोगस्संकल्प, नमोत्थुणं, संतिकर आदि।

इन स्तोत्रों के मंत्रों में बीजाक्षरों का ऐं, ह्रीं, क्लीं, श्रीं आदि का प्रचुर प्रयोग हुआ है जो इस बात का प्रमाण है कि भांति की सांस्कृतिक चेतना और विकास पूर्णतः समन्वयात्मक है।

जैन वाङ्मय में मन्त्रों के तीन प्रकार मान्य हैं। दस से बीस तक के अक्षरों का मन्त्र एवं इससे अधिक के अक्षरों के मन्त्र को माला कहा जाता है।

णमोकार मन्त्र से ही बीजाक्षर की उत्पत्ति बताते हुए मन्त्रमहाविज्ञान[59] में कहा है कि -

1. ॐ की उत्पत्ति समस्त णमोकार मन्त्र से
2. ह्रीं की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के प्रथम चरण से
3. श्रीं की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के द्वितीय चरण से
4. क्षीं क्ष्वीं की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के प्रथम, द्वितीय और तृतीय चरण से
5. ग्लीं की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के प्रथम पाद में से प्रतिपादित
6. द्रां द्रीं की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के चतुर्थ और पंचम चरण से

---

58. तत्रैव

59. मन्त्रमहाविज्ञान, पृ. ६०

7. हं की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के प्रथम चरण से
8. र्हं की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के बीज हे तीर्थंकरों के यक्षिणी द्वारा अत्यन्त शक्तिशाली और सकल मन्त्रों से व्याप्त है।
9. हाँ हीं ह्रूं हौं हः की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के प्रथम धरणी से उत्पन्न हुए हैं।
10. क्षां क्षीं क्षूं क्षें क्षैं क्षों क्षौं क्षः की उत्पत्ति णमोकार मन्त्र के प्रथम, द्वितीय और तृतीय चरण से उत्पन्न हुये हैं।

प्रमुख जैन मन्त्र[60]

युग्माक्षरी मन्त्र - 1. अर्हं 2. सिद्ध 3. ह्रीं 4. आ, सा

त्रयाक्षरी मन्त्र - 1. अर्हंत 2. ॐ अर्हं 3. ॐ सिद्धं

चतुराक्षरी मन्त्र - 1. अरहंत या अरिहंत 2. ॐ सिद्धेभ्य 3. असिसाहु

पंचाक्षरी मन्त्र - 1. असि आउसा 2. हां ह्रीं ह्रूं ह्रौं हः 3. अर्हंत सिद्ध 4. णमो सिद्धाणं 5. नमो सिद्धेभ्यः 6. नमो अर्हंते 7. नमो अर्हद्भ्यः 8. ॐ आचार्येभ्यः

षड्क्षरी मन्त्र - 1. अरहंत सिद्ध 2. नमो अरहंतें 3. ॐ हां ह्रीं ह्रूं ह्रौं हः 4. ॐ नमो अर्हते 5. ॐ नमो अर्हद्भ्यः 6. ह्रीं ॐ ॐ ह्रीं हं सः 6. ॐ नमः सिद्धेभ्य 8. अरहंत सिद्धा

सप्ताक्षरी मन्त्र - 1. णमो अरहंताणं 2. ॐ ह्रीं श्रीं अर्हं नमः 3. ॐ नमो अर्हंते 4. णमो उवज्झायाणं 5. नमो उपाध्यायेभ्यः 6. नमः सर्व सिद्धेभ्यः 7. ॐ श्रीं जिनाय नमः

अष्टाक्षरी मन्त्र - 1. ॐ णमो अरहंताणं 2. ॐ णमो आयरियाणं 3. ॐ नमो उपाध्यायेभ्यः 4. ॐ णमो उवज्झायाणं

नवाक्षरी मन्त्र - 1. णमो लोए सव्वसाहूणं 2. अरहंत सिद्धेभ्यो नमः

दशाक्षरी मन्त्र- 1. ॐ णमो लोए सव्वसाहूणं 2. ॐ अरहंत सिद्धेभ्यो नमः

---

[60]. मन्त्रमहाविज्ञान, पृ. ६०

एकादशाक्षरी मन्त्र - 1. ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः असिआउसा
2. ॐ श्री अरहंत सिद्धेभ्यो नमः

द्वादशाक्षरी मन्त्र - 1. ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः असि आउसा नमः 2. ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः असि आउसा स्वाहा 3. अर्हं सिद्ध सयोग केवलि स्वाहा

त्रयोदशाक्षरी मन्त्र - 1. ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः अ सि आ उ सा नमः 2. ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः अ सि आ उ सा स्वाहा 3. ॐ अर्हं सिद्ध केवलि सयोग स्वाहा

चतुर्दशाक्षरी मन्त्र - 1. ॐ ह्रीं अर्हं नमो नमोऽर्हंताणं ह्रीं नमः

2. श्रीमद् वृषभादि वर्धमानां तेभ्यो नमः

पंचदशाक्षरी मन्त्र 1. ॐ श्रीमद् वृषभादि वर्धमानान्तेभ्यो नमः।

षोडक्षरी मन्त्र 1. अर्हं सिद्धाचार्योपाध्याय सर्व साधुभ्यो नमः।

द्वाविंशत्यक्षरी मन्त्र

1. ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः अर्हसिद्धाचार्योपाध्याय सर्व साधुभ्यो नमः।

त्रयोविंशत्यक्षरी मन्त्र 1. ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः असि-आ-उसा

अर्हं सर्व सर्व शान्ति कुरुः कुरु स्वाहा।

पंचविंशत्यक्षरी मन्त्र - ॐ जोग्गे मग्गे तच्चे भूदे भव्वे भरिस्से अक्खे पक्खे जिण परिस्से स्वाहा।

एकत्रिंशत्यक्षरी मन्त्र - ॐ सम्यकदर्शनाय नमः सम्यकज्ञानाय नमः सम्यकचारित्राय नमः सम्यक् तप से नमः।

सत्ताईस अक्षरी मन्त्र ऋषि मण्डल - ॐ ह्रां ह्रीं ह्रुं ह्रू ह्रैं ह्रौं ह्रं असि आउसा सम्यकदर्शन ज्ञान चारित्रेभ्यो ह्रीं नमः।

पंच त्रिशंत्यक्षरी णमोकार मन्त्र[35]

श्रीणमोकार मन्त्र - णमो अरिहंताणं, णमो सिद्धाणं, णमो आयरियाणं, णमो उवज्झायाणं, णमो लोए सव्व साहुणं।।

1. ॐ अर्हन्मुख कमलवासिनि पापात्मभयंकरि श्रुतज्ञान ज्वाला सहस्रप्रज्वलिते सरस्वति ममपापं हन हन दह दह क्षां क्षीं क्षूं क्षौं क्षः क्षीर वर धवले अमृत सम्भवे वं वं हं स्वाहा।

षट् सप्तत्यक्षरी मन्त्र

ॐ नमो अर्हन्ते केवलिने परमयोगिने अनंत शुद्धी परिणाम। विस्फुरु दुरु शुक्लध्यानाग्नि निर्दग्धं कर्म बीजाय प्राप्तानंत-चतुष्टयाय सौम्याय शान्ताय मंगलाय वरदाय, अष्टादशदोष रहिताय स्वाहा।

शतसप्त विंशत्यक्षरी मन्त्र

चत्तारि मंगलं, अरहन्ता मंगलं, सिद्धा मंगलं, साहू मंगलं, केवली पण्णतो धम्मो मंगलं।

चत्तारि लोगुत्तमा, अरिहन्ता लोगुत्तमा, सिद्धा लोगुत्तमा, साहु लोगुत्तमा केवलिपण्णत्तो धम्मो लोगुत्तमा। चत्तारि शरणं पव्वज्ञामि, अरहन्ते शरणं पव्वज्ञामि, सिद्धे शरणं पव्वज्ञामि, साहू शरणं पव्वज्ञामि, केवल पण्णत्तं धम्मं शरणं पव्वज्ञामि।

रक्षा मन्त्र

ॐ णमो अरहंताणं ह्रां हं शिरो रक्ष रक्ष ह्रूं फट् स्वाहा

ॐ णमो सिद्धाणं ह्रीं शिरो रक्ष रक्ष ह्रूं फट् स्वाहा

ॐ णमो आयरियाणं ह्रूं शिखां रक्ष रक्ष ह्रूं फट् स्वाहा

ॐ णमो उवज्झायाणं ह्रैं एहि एहि भगवति वज्रकवच वज्रिणि रक्ष रक्ष ह्रूं फट् स्वाहा।

ॐ णमो लोए सव्वसाहूणं ह्रंः क्षिप्रं साधय साधय वज्रहस्ते शूलिनि, दुष्टान् रक्ष रक्ष हुं फट् स्वाहा।

शांति मन्त्र - ॐ ह्रीं श्रीं शान्ति नाथाय जगत् शान्ति कराय सर्वोपद्रव शान्ति कुरु कुरु ह्रीं नमः स्वाहा।

नवग्रह मन्त्र[61]

रविग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते पद्मप्रभतीर्थंकराय कुसुलयक्ष मनोवेगा यक्षी सहिताय ॐ आँ कों ह्रीं ह्रः आदित्यमहाग्रह (मम कुटुंबवर्गस्य) सर्व दुष्टग्रह रोग कष्टनिवारणं कुरु सर्वशांति कुरु कुरु सर्व समृद्धिं कुरु कुरु इष्ट संपदा कुरु अनिष्ट निश्सनं कुरु कुरु धनधान्य समृद्धिं कुरु कुरु काममांगल्योत्सवं कुरु कुरु ह्रूं फट्।

इस मन्त्र का जप 7000 करें, तो रवि ग्रह शान्त होते हैं।

सोमग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते चंद्रप्रभतीर्थंकराय विजय यक्ष ज्वालामालिनी यक्षी सहिताय ॐ आँ क्रों ह्रीं ह्रः सोममहाग्रह मम दुष्टग्रह रोगकष्ट निवारणं सर्वशान्तिं च कुरु ह्रूं फट्।।

इस मन्त्र का 11000 जप करें।

मंगलग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते वासुपूज्यतीर्थंकराय षण्मुखयक्ष गांधारी यक्षी सहिताय ॐ आँ क्रों ह्रीं ह्रः मंगलकुज महाग्रह मम-दुष्टग्रह रोगकष्ट निवारणं सर्वशान्ति च कुरु कुरु ह्रूं फट्।।

इस मन्त्र का जप 10000 करें।

बुधग्रह मन्त्र -ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते मल्लीतीर्थंकराय कुवारेयक्ष अपराजिता यक्षी सहिताय ॐ आं क्रों ह्रीं ह्रः बुधमहाग्रह मम दुष्टग्रह रोग कष्ट निवारणं सर्व शांति च कुरु कुरु ह्रूं फट्।।
इस मन्त्र का जाप 14000 करें।

गुरुग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते वर्धमान तीर्थंकराय मातंगयक्ष सिद्धायिनीयक्षी सहिताय ॐ क्रों ह्रीं ह्रः गुरुमहाग्रह मम दुष्टग्रह रोगकष्ट निवारणं सर्व शान्ति च कुरु कुरु ह्रूं फट्।।
इस ग्रह की शान्ति के लिये इस मन्त्र का जाप 19000 करें।

---

61. मन्त्रमहाविज्ञान

शुक्रग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते पुष्पदंत तीर्थंकराय अजितयक्ष महाकाली यक्षी सहिताय ॐ आं क्रों ह्रीं ह्रः शुक्रमहाग्रह कमम दुष्टग्रह रोगकष्ट निवारणं सर्व शान्ति च कुरु कुरु फट्।।
इस मन्त्र का जप 16000 करें।

शनिग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते मुनि सुब्रतीर्थ कराय वरुणयक्ष बहुरुपिणीयक्षी सहिताय ॐ आं क्रों ह्रीं ह्रः शनिमहाग्रह मम दुष्टग्रह रोगकष्ट निवारण सर्व शांति ककच कुरु कुरु ह्रूं फट्।।
इस मन्त्र का जप 23000 करें।

राहुग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते नेमितीर्थं कराय सर्वाण्हयक्ष कुष्मांडीयक्षी सहिताय ॐ आं क्रों ह्रीं ह्रः राहुमहाग्रह मम दुष्टग्रह रोगकष्ट निवारणं सर्व शान्ति च कुरु कुरु ह्रूं फट्।।
इस मन्त्र का जप 18000 जप करें।

केतुग्रह मन्त्र - ॐ नमोऽर्हते भगवते श्रीमते पार्श्वतीर्थं कराय धरणेन्द्रयक्ष पद्मावतीयक्षी सहिताय ॐ आं क्रों ह्रीं ह्रः केतुमहाग्रह मम दुष्टग्रह रोगकष्ट निवारणं सर्व शांति च कुरु कुरु फट्।।
इस मन्त्र का 7000 जप करें।

णमोकार मन्त्र सर्वशक्तिमान मन्त्र-णमोकार मन्त्र 'सर्वज्ञानप्रकाशकम्' है। जैनधर्म में णमोकार महामन्त्र सर्वशक्तिमान माना गया है। णमोकार मन्त्र को निबद्ध मंगल स्वीकार किया गया है। यही सर्वमान्य और सर्वाथ सिद्ध है। इस मन्त्र को नवकार, नमस्कार मन्त्र के नाम से भी जाना जाता है।

णमोकार मन्त्र महामन्त्र इसलिए है कि यह आत्मा का जागरण करता है। हमारी अध्यात्म यात्रा इससे सम्पन्न होती है। यह किसी कामनापूर्ति का मन्त्र नहीं है। कामनापूर्ति के अनेक प्रकार के मन्त्र होते हैं। जिस प्रकार बीमारियों के लिए औषधियों का निर्माण हुआ, वैसे ही रोग-निवारण के लिए मन्त्रों की संरचना हुई। जितनी बीमारियां उतनी ही औषधियां। जितने प्रकार के कामना के स्रोत हैं, उतने ही मन्त्र है। नमस्कार महामन्त्र कामनापूर्ति का मन्त्र नहीं है, इच्छापूर्ति का मन्त्र नहीं है, किंतु यह

वह मन्त्र है जो कामना को समाप्त कर सकता है, इच्छा को मिटा सकता है।[62]

नमस्कार महामन्त्र बहुत प्रशस्त मन्त्र है। इसमें हम अर्हत् को नमस्कार करते हैं, सिद्धों को नमस्कार करते हैं, अध्यात्म-यात्रा के महान् संवाहक आचार्य को नमस्कार करते हैं, और समूचे लोक में विद्यमान अध्यात्म साधकों को नमस्कार करते हैं।

जैन धर्म में प्रधान रूप से पंच नमस्कार की आराधना अनेक प्रकार के बीज-मन्त्र आदि लगाकर की जाती है और उसी से सिद्धि प्राप्त होती है। नमस्कार महामन्त्र के पांच पद हैं। यह मन्त्र इस प्रकार है -

नमो अरिहताणं। नमो सिद्धाणं। नमो आयरियाणं। नमो उवज्झायाणं। नमो लोए सव्वसाहूणं। ऐसो पंच नमोक्कारो सव्वपावप्पणासणो। मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं।।

इस मन्त्र की सम्पूर्ण रूप से अथवा एक-एक पद के रूप में उपासना करनी चाहिए। ऐसा जप करने से फलश्रुति में बनाये अनुसार सब प्रकार का मंगल, सुखप्राप्ति एवं आध्यात्मिक शान्ति मिलती है।

निष्कर्ष - निष्कर्ष रूप में मन्त्र एक वैज्ञानिक विचारधारा है। मन्त्र एक सत्य है। इसमें कल्पना के लिए कोई स्थान नहीं है, न ही यह रूढिवादिता है, अपितु मन्त्र विद्या होते हुए भी विशुद्ध वैज्ञानिक सिद्धान्तों पर आधारित है। आन्तरिक विद्युत धारा विज्ञान के अनुसार जिस भी शब्द का उच्चारण करते हैं, वह पूरे विश्व के वायु-मण्डल में तैर जाता है। उदाहरण के लिए रेडियो स्टेशन पर किसी भी गीत की पंक्ति का अंश बोला जाता है, वह उसी समय पूरे वायुमण्डल में फैल जाता है। तथा विश्व के किसी भी कोने में किसी भी देश का श्रोता यदि चाहे तो, अपने रेडियों के माध्यम से उस गीत की पंक्ति का अंश सुन सकता है। आवश्यकता केवल इस बात की है कि रेडियो में सुई उसी फ्रिक्वेंसी पर लगाने की जानकारी हो। इस प्रकार ग्राहक और ग्राह्य का आपस में पूर्ण सम्पर्क आवश्यक है। इसी

---

[62]. ऐसो पंच णमोक्कारो, आचार्य महाप्रज्ञ

प्रकार मन्त्रों का उच्चारण से भी एक विशिष्ट ध्वनि कम्पन बनता है, जो तुरन्त ईथर में मिल कर पूरे विश्व के वायुमण्डल में व्याप्त हो जाता है।

मन्त्रों का विवेचन प्रायः सभी धर्मों में हुआ है। लेकिन उनका आधार एक ही हैं और वो है, शब्द। रूप अलग-अलग होने से उनके स्वरूप में कोई अन्तर नहीं आता है। वैदिक मन्त्रों के विषय में कहा जाता है कि इन्हें शिवजी ने कील कर दिया था। उन्हें अथक प्रयास के बाद ही सिद्ध किया जा सकता है। परन्तु जैन मन्त्र स्वयं सिद्ध मन्त्र होने के कारण अत्यधिक प्रभावी है। वैसे प्रायः सभी मन्त्रों का उपयोग मानवमात्र का सर्वोपकारी कल्याण ही है। चाहे वे किसी भी धर्म से सम्बन्धित हो।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

1. वाक्-तत्त्व मन्त्र-तत्त्व, कल्याणमल लोढा, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दरियागंज, नई दिल्ली, २००० ई.
2. बृहदारण्यकोपनिषद्, आनन्दाश्रम प्रेस, पूना, १९५३ ई.
3. संस्कृत-शब्दार्थ-कौस्तुभ, रामनारायण लाल, इलाहाबाद, १९५७ ई.
4. हलायुधकोष, सम्पादक-जयशंकर जोशी, शकाब्द, सरस्वतीभवन, वाराणसी, १८७९ ई.
5. शब्दकल्पद्रुम, तृतीय काण्ड, -राधाकृष्ण देव बहादुर, सातखण्ड, मोतीलाल बनारसीदास, पटना, १९६१ ई.
6. मन्त्र और मातृकाओं का रहस्य, शिवशंकर अवस्थी, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, १९८६ ई.
7. निरूक्त, यास्क, श्रीवेंकटेश्वर स्ट्रीम प्रेस, बम्बई, सं. १९८२
8. मन्त्र रहस्य षोडशी, प. श्री किशोरदासेन संशोधिता, वैष्णव श्री रामचन्द्र दासेन प्रकाशिता, श्री बृजेन्द्र यन्त्रालये, वृन्दावन, वि.सं. १९६३
9. कुलार्णव तन्त्र, सं – श्री तारानाथ महोदय, मोतीलाल बनारसीदास, नई दिल्ली, १९७५ ई.
10. शिवसूत्रविमर्शिनी, महेश्वर, श्रीनगर, काश्मीर, १९१६ ई.
11. महार्थ-मञ्जरी, महेश्वरानन्द प्रणीत, सं. व्रजवल्लभ द्विवेदी, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, वि.सं. २०४८
12. मनुस्मृति, मनु प्रणीत, निर्णयसागरप्रेस, बम्बई, १९२५ ई.
13. शिवसूत्र वार्तिक, भट्ट भास्कर, श्रीनगर, काश्मीर, १९१६ ई.

14. प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, श्री क्षेमराज, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, २००८ई.
15. श्रीरूद्रयामलतन्त्रोक्त परात्रिशिंका, अभिनवगुप्त
16. रूद्रयामल, उत्तर तन्त्र, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
17. अमरकोष, अमरसिंह, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई, १९१४ ई.
18. अभिधान चिन्तामणि कोष, हेमचन्द्राचार्य, जैन प्रकाशन मन्दिर, अहमदाबाद, वि.सं. २०१३
19. मुंडकोपनिषद, ईशादि नौ उपनिषद्, वासुदेव शर्मा द्वारा संस्कृत, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, पुनर्मुद्रित, १९९१ ई.
20. योगचूडामण्युपनिषद्, १०८ उपनिषद् ज्ञानखण्ड, श्रीराम शर्मा आचार्य, युग निर्माण योजना, गायत्री तपोभूमि, मथुरा, २००५ई.
21. कठोपनिषद्, ईशादि नौ उपनिषद्, वासुदेव शर्मा द्वारा संस्कृत, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, पुनर्मुद्रित, १९९१ ई.
22. गीता, व्यास रचित, गीताप्रेस, गोरखपुर, वि.सं. २०३२
23. जपसूत्रम्, जपसूत्रोपक्रमणी 1-2, स्वामी ग्रत्यगात्मानन्द सरस्वती, अनु. एवं सम्पा. प्रेमलता शर्मा, भारतीय विद्या भवन, वाराणसी
24. मन्त्रविद्या, करणीदास सेठिया, ९, स्ट्रीट, कलकत्ता, वि.सं. २०८३
25. योगवाशिष्ठ, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०१४ ई.
26. समवायांग सूत्र, मूलपाठ, हिन्दी अनुवाद विवेचनादि से युक्त, सम्पादक- श्रीमधुकर मुनि, श्री आगम प्रकाशक समिति, पीपलिया बाजार, ब्यावर, १९९१ ई.
27. मन्त्र महाविज्ञान, ले. एवं सं. धर्मचन्द्र जैन शास्त्री, आचार्य धर्मश्रुत ग्रन्थमाला, जयपुर, दिल्ली, प्रथम संस्करण
28. उत्तराध्ययन सूत्र, व्या. श्री आत्माराम जी महाराज, आगम प्रकाशन समिति, लुधियाना, २००३
29. ऐसो पंच णमोक्कारो, युवाचार्य महाप्रज्ञ, आदर्श साहित्य संघ प्रकाशन, चूरू, १९८१ ई.
30. कल्याण साधनांक, वर्ष-15, गीताप्रेस, गोरखपुर
31. मन्त्राधिराज, भाग-3, सं.- मुनि रत्नसेन विजय जी, दिव्य संदेश प्रकाशन, बम्बई, प्रथम संस्करण

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

डॉ. कमला पाण्डेय द्वारा विरचित 'रक्षत गङ्गाम्' महाकाव्य

(एक अवलोकन)

डॉ. फिरोज
सहायकाचार्य, संस्कृतविभाग
काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालय
(Sub ID: CSU/SV-146)

शोधसार - *श्री नीलाम्बर दत्त की प्रतिभाशालिनी एवं साहित्य की अनन्या विदुषी डॉ. कमला पाण्डेय का अनवरत रूप से काव्यलोक को प्रकाशित करने में अनुपम योगदान है। आपने न केवल अनेक मौलिक काव्यों का प्रणयन किया अपितु अनेक ग्रन्थों का सम्पादन करने के साथ साथ उनकी व्याख्या भी की। आपकी मौलिक रचनाओं में रक्षत गङ्गाम् नामक महाकाव्य अन्यतम है। कवयित्री पर्यारण के प्रति अतीव सजग है। आज हम देखते हैं कि प्रकृति का अत्यन्त दारुणता के साथ दोहन किया जा रहा है तथा पर्यावरण को प्रदूषित किया जा रहा है। जहाँ एक ओर हम नदीयों की अर्चना करते हैं, वहीं दूसरी ओर मलादि से दूषित करते जा रहे हैं। विशेषतः गङ्गा जिसे हम पापहारिणी कहते हैं उसको भी मानव दूषित करने में पीछे नहीं हट रहा है। गङ्गा को दूषित होता देखकर कवयित्री अत्यन्त चिन्तित है। कवयित्री का चिन्तन और वेदना का ही रूप यह महाकाव्य है, जिसे 11 सर्गों में विभाजित किया गया है। इस महाकाव्य में कवयित्री द्वारा यमक, उपमा, व्यतिरेक, श्लेष, वक्रोक्ति, अनुप्रास, अर्थान्तरन्यास आदि अलङ्कारों का प्रयोग अत्यन्त रोचक है। भाव एवं अलङ्कार ध्वनि का पद पद पर ध्वनित होती है। स्रग्विणी वृत्त में रचित इसके पद्य जन जन को आह्लादित करते हैं।*

कूट शब्द- रक्षत गङ्गाम्, पर्यावरण, गङ्गा, प्रदूषण।

भारतीय संस्कृति की परिपोषिका, ज्ञान-विज्ञान की संवाहिका, सकलकलान्विता एवं मोक्षदायिनी पुरियों में अन्यतमा काशी, पुराकाल से ही सर्वविद्या की राजधानी रही है। चाहे धर्मप्रवर्तक गौतम बुद्ध आदि हों, चाहे कबीर, तुलसी आदि कवि, सभी के लिए यह पावन धरा आकर्षण का केन्द्रबिन्दु रही है। काशी में प्रत्येक काल में साहित्य की रचना की गई है एवं इस आधुनिक काल में भी उस रचनाधर्मिता को यहाँ के विद्वानों ने जीवित रखा है। आधुनिक संस्कृतसाहित्य को पल्लवित एवं पुष्पित करने में इस नगरी के न केवल पुरुष विद्वान् का अपितु महिला विदुषियों का भी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान रहा है जिनमें डॉ. कमला पाण्डेय अनन्या हैं।

उत्तरराखण्ड राज्य के नैनीताल में आचार्या का जन्म हुआ। आपके पिताजी श्री नीलाम्बर दत्त पाण्डेय फोरेस्ट ऑफिसर थे। आपकी माता श्रीमती पंचाननी देवी ने आपका पालन-पोषण किया।

आचार्या की अध्ययन एवं अध्यापन की भूमि काशी रही है। आपने प्रो. सिद्धेश्वर भट्टाचार्य के निर्देशन में "न्याय वार्तिक तात्पर्य परिशुद्धि" (प्रत्यक्ष व अनुमान प्रमाण) विषय पर पीएच.डी. का उपाधि प्राप्त की। सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय से आपने साहित्याचार्य की परीक्षा उत्तीर्ण की। पं. काशीनाथ पाण्डेय से आपने व्याकरणशास्त्र, आचार्य पं. विश्वनाथ शास्त्री से प्राचीन एवं नव्य न्याय, प्रो. सिद्धेश्वर भट्टाचार्य से व्याप्तिपञ्चक, सिद्धान्त-लक्षण, अद्वैतसिद्धि तथा साहित्यमर्मज्ञ प्रो. वायुनन्दन पाण्डेय से काव्यशास्त्र का अध्ययन किया। आप सतत साहित्य लेखन में रत रहती हैं। आपके द्वारा साहित्य समाज को समर्पित कार्य इस प्रकार हैं-

1. रक्षत गङ्गाम् (महाकाव्य), श्रीमाता पब्लिकेशन, वाराणसी, 1999
2. भगवान् शङ्कराचार्य, विद्याश्री धर्मार्थ न्यास, 2007
3. शङ्कराचार्य के शास्त्रार्थ, विद्याश्री धर्मार्थ न्यास, 2014
4. धरा कम्पते (काव्यसङ्ग्रह), गङ्गा साहित्य परिषद्, 2009
5. छन्दोगान (सम्पादन, सङ्कलन), शारदा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 2019
6. छन्दोगान, डी.वी.डी, गङ्गा म्युजिकल ग्रुप-2006

7. संसिद्धि, सिद्धेश्वर भट्टाचार्य स्मृति ग्रन्थ, संस्कृत मातृ मण्डलम्-2009
8. छन्दोधारा, शारदा संस्कृत संस्थान, वाराणसी- 2019
9. बाँसुरी अनहद बहती रसधार, समालोचना, शारदा संस्कृत संस्थान, 2019
10. ज्योतिर्मयी दुर्गासतसई, हिन्दी काव्यानुवाद, पञ्चामृत धाम, नैनीताल- 2016
11. तुलसी मठ मीशन परम्परा एवं संतद्वय, पञ्चामृत धाम, नैनीताल- 2018
12. संस्कृत सम्भाषण स्मारिका, 1951
13. देववाणी के नये सन्दर्भ, 1988
14. उपाख्यान मञ्जरी, हिन्दी व्याख्या।
15. गङ्गादण्डकम्, शारदा संस्थान, वाराणसी, 2009

डॉ. कमला पाण्डेय द्वारा रचित 'रक्षत गङ्गाम्' 11 -सर्गों का महाकाव्य है। इसमें कुल पद्यों की संख्या 631 है। पाँच खण्डों में विभाजित "रक्षत गङ्गाम्" महाकाव्य में प्रथम खण्ड उत्पत्ति खण्ड है। इस खण्ड के प्रथम सर्ग में पौराणिक मत का वर्णन है। यथा प्रथम पद्य द्रष्टव्य है-

श्रीहरेः पादपद्मोद्भवा पावनी
ब्रह्मणोमत्रगा शम्भुमौलौ स्थिता।
आपततन्ती द्युलोकात् तरङ्गायिता
राजते गांधारा सिता शीतला।।[1]

द्वितीय सर्ग में आधुनिक मतों का काव्यात्मक शैली में वर्णन किया गया है। यथा-

कृतभूरिपरिश्रमोऽधिपः स दिलीपोप्यभजन् कृतार्थताम्।
पितुराशंयमुक्तवान् सुतं जगदुद्धारकरं महत्तरम्।।[2]
परिवर्तयितुं स्वपूर्वजानुचितारम्भकलाप-शालिभिः।
पितृभिः परिकल्पितं परं बहुलायासितभिरुज्झितेन्ततः।।[3]

---

1. रक्षत गङ्गाम्- पद्य-1
2. रक्षत गङ्गाम्- पद्य-.10
3. रक्षत गङ्गाम्- पद्य11

परिपूरयितुं सुधाम्बुभिः वसुधामुत्तरभारतस्य सः।
कुशलः सुलभो दृढव्रती विविधोपाययुतो भगीरथः।।[4]

राजा दिलीप को इस गंङ्गानयन रूपी कार्य में सफलता नहीं मिली, किन्तु उन्होंने पिता के अभिप्राय को अपने पुत्र भागीरथ को समझाया जो कि संसार का उद्धार करने वाला महान् कार्य था। उचित आरम्भ करने वाले अपने पिता एवं पितामह के द्वारा सोचे गए कार्य को जि कि उनके पूर्वजों के तर्पण के लिए आरम्भ किया गया गया था, किन्तु जीवन के अन्त में छोड दिया गया, भगीरथ ने आगे बढाया। कुशल वीर दृढव्रत वाले तथा अनेक उपायों से युक्त भगीरथ ने उत्तर भारत की धरती को सींचने के लिए गङ्गा को लाने का प्रयास किया।

द्वितीय खण्ड है- यात्राखण्ड। इसमें तृतीय सर्ग से अष्टम सर्ग की कथा का समावेश किया गया है। इसमें क्रमशः हिमालय-देवप्रयाग वर्णन, हृषीकेश-कर्णपुर वर्णन, तीर्थराज-प्रयागविन्ध्य वर्णन, वाराणसी वर्णन, बिहारप्रदेश वर्णन, बङ्गभूगङ्गासागर वर्णन प्रमुख रूप से उल्लेखनीय हैं।

तृतीय खण्ड अध्यात्म वर्णन को प्रस्तुत करने वाला आध्यात्मिक खण्ड है। इस खण्ड में नवम सर्ग समाहित है। चतुर्थखण्ड में दशमसर्ग स्थित है जिसमें कवयित्री ने गङ्गा-प्रदूषण को दर्शाया है। पञ्चम एवं अन्तिम खण्ड में एकादश सर्ग की स्थिति है, जिसमें प्रदूषण निवारण का विषय वर्णित है। अन्त में परिशिष्ट भाग है, जिसमें मानचित्र को रखा गया है। हिमालय क्षेत्र में नदियों की स्थिति के लिए भी इसके परिशिष्ट में मानचित्र के माध्यम में दर्शाया गया है। आचार्या कमला जी ने विशेषतः इस महाकाव्य के पद्यों को स्रग्विणी वृत्त में रचा है एवं ध्रुवक का प्रयोग भी अत्यन्त कुशलता पूर्वक किया है। यथा-

घन-गर्जन-घोर-निनादमयी
प्रलयङ्कर-घर्घर-शब्दमयी।
खपूरित-दुर्धर-धारमयी

4. रक्षत गङ्गाम्- पद्य-12

वसुधामभियाति तरङ्गमयी।।[5]

आपकी कृति में अनुरणात्मक भाषा एवं भाव का सामञ्जस्य द्रष्टव्य है। यथा-

धू-धू-धू-कपिलप्रकोपजनिता लेलिह्यमाना भुवं
हा-हाकारमजीवन् कवलने रक्षा दवाग्नेः शिखाः।
तड्-तड्-तड्-तडिति प्रचण्डचपला व्यक्षोभयन् खं भृशं
चट्-चट्-चट्-चटिचि स्फुल्लिङ्गनिचयैर्भस्मायिताः स्थावराः।।[6]

आचार्या कमला जी की द्वारा प्रयुक्त भाषा अतीव प्राञ्जल, सरस, सरलगम्या है। वैदर्भी रीति का विशेषतः इस काव्य में प्रयोग किया गया है। भावानुकूल शब्दों का चयन करने में कवयित्री का नैपुण्य द्रष्टव्य है। गङ्गा का अवतरण किस प्रकार हुआ? – इस विषय में प्राचीन सन्दर्भों को आपने अत्यन्त कुशलता से पिरोया है-

गोपगोपीसमाकीर्णराधोत्सवे शम्भुसङ्गीतमाधुर्यसुस्वादिते।
अप्रकेतवद्रवः सन् तरङ्गायितः प्रेमरूपोच्युतोभूच्च गङ्गापयः।।[7]
वेदवाक्ये "रसौ वै स" इत्युक्तिभिर्वर्णितश्चिन्मयो रम्यमानो रसः।
सैष रासेश्वरः सैव रासेश्वरी दिव्यनीरस्वरूपावभूतामहो।।[8]

इस महाकाव्य के प्रणयन का उद्देश्य आचार्या ने इस प्रकार व्यक्त किया है-

"अत्र हि श्रीगङ्गायाः पौराणिकाधुनिकभौगोलिकाध्यात्मिकस्वरूप निरूपणं, तदनु साम्प्रतं क्रियमाणं दौर्भाग्यपूर्णं प्रदूषणं तन्निराकरणाय विचारणञ्च निरूपितं यथामति। निखिलानां नदीनां प्रतिनिधिभूताया गङ्गाया रक्षणम् अस्माकं जीवनस्य कृतेऽपरिहार्यम् इति मूलमन्त्रस्य गुञ्जनं लोकमानसे भूयात्। भारतीयनामास्थायाः केन्द्रीयभूताया अस्याः

5. रक्षत गङ्गाम्, पद्य-76
6. रक्षत गङ्गाम्- पद्य-1.46
[7] रक्षत गङ्गाम्- 1.7
[8] रक्षत गङ्गाम्- 1.8

स्वच्छीकरणाय कृतसङ्कल्पेन भाव्यं प्रत्येकं जनेन इति शुभाकाङ्क्षया कृतिरियं लोकाय अर्प्यते।"[9]

इस महाकाव्य में कवयित्री द्वारा यमक, उपमा, व्यतिरेक, श्लेष, वक्रोक्ति, अनुप्रास, अर्थान्तरन्यास आदि अलङ्कारों का प्रयोग अत्यन्त प्रशंसनीय है। अर्थारन्यास अलङ्कार का उदाहरण यथा अधोलिखित पद्य में अन्तिम चतुर्थ पाद के द्वारा आरम्भिक तीन पादों का समर्थन किया गया है -

देवलोके सभायां समामन्त्रितो भूपतिर्निर्निमेषोऽभवत् तत्क्षणम्।
ऐक्षत स्वर्धुनीं सस्पृहं निस्त्रपो हन्यते कामवृत्त्या विवेकः सदा।।[10]

इस प्रकार काकुवक्रोक्ति का उदाहरण भी द्रष्टव्य है-

किन्तु सद्यः प्रसूतं शिशुं तत्क्षणं जायया वारिणि पक्षिपन्त्या तया।
अङ्गना कोमलाः लोकसूक्तिर्न किं निष्ठुरत्वेऽनले भस्मतां प्रापिता? [11]

उपर्युक्त पद्य में वाक्य का प्रश्न में विराम होने से वक्रोक्ति अलंकार है। निम्निखित पद्यों में रसों का अङ्ग रूप में यथा यथा सन्निवेश किया गया है-

ऊर्मिपादार्पणं बङ्गभूमौ यदा सर्वसौभाग्यवत्या कृतं सुन्दरम्।
कान्तमम्भोधिमालिङ्गितुं चञ्चलाऽभूत् तरङ्गैस्तदा सा समुद्रप्रिया।।[12]
उत्सुकः सागरस्तावदासीत् पुराचुम्बितुं वीचिभिश्चात्र वध्वाननम्।
अत्र बङ्गोपवारान्निधौ पावनं सङ्गमं प्राक्तनं संस्मरत्यग्रगा।।[13]

गङ्गा ने यहाँ राजमहल में सागर के साथ अपने पूर्व संयोग का स्मरण किया है। अतः यहाँ अङ्ग रूप में शृंगार रस भाव का अङ्ग है।

कवियित्री वृक्ष वनस्पतियों के काटने एवं गङ्गा के प्रदूषण से अत्यन्त दुःखी है। जैसे कि कोई अपनी पुत्र या पुत्री की दुर्दशा पर दुःखी

---

[9] रक्षत गङ्गाम्- निवेदनम् – पृ.सं.- X
[10] रक्षत गङ्गाम्- पद्य-18
[11] रक्षत गङ्गाम्- पद्य-26
[12] रक्षत गङ्गाम्- पद्य-1
[13] रक्षत गङ्गाम्- पद्य-2

हो रहा है। अतः अग्रलिखित पद्य में वृक्षों के काटने से उद्दीप्त शोक से होने वाला करूणरसाभास है-

उद्भिदान् पाययन्ती जलं रोधसि
स्तन्यदानोत्सुका बालवत्सेव या।
छिन्नमूलान् च तान् पादपान्पुत्रकान्
वीक्ष्य तारस्वरेणाऽऽक्रुशत्याकुला।।[14]

भावध्वनि सह अलङ्कारध्वनि के लिए यह पद्य द्रष्टव्य है -

स्वर्लोकादवतारिणी जनिभृतां तापपत्रयोद्धारिणी
नानाशैलविदारिणी गिरि गुहा कान्तारसञ्चारिणी।
लोकानामुपकारिणी सुचरितां संसारसंहारिणी
भूलोकार्तिनिवारिणी विजयतां गङ्गा मनोहारिणी।।[15]

यहाँ विजयतां पद से गङ्गा का अन्य नदियों से विजयत्व ध्वनित होता है। अतः व्यतिरेकालङ्कारध्वनि है।

निष्कर्ष- इस प्रकार हम देखते हैं कि आचार्या कमला पाण्डेय ने इस महाकाव्य के माध्यम जन जन को पर्यावरण में हो रहे प्रदूषण के निवारण हेतु जन जन को जागरुक किया है। नदीयों को पुनः मातृरूप में स्मरण करते हुए, उनकी अर्चना करते हुए मानव समाज निश्चित ही सुखद जीवन का निर्वाह कर सकता है। काव्यतत्त्वों से परिपूर्ण यह महाकाव्य प्रत्येक सहृदय के आह्लादकारक होने के साथ साथ नदीयों के प्रति एक सद्भाव का उत्पादक भी है।

सन्दर्भ- रक्षत गङ्गाम् (महाकाव्य), श्रीमाता पब्लिकेशन, वाराणसी, 1999

****

[14] रक्षत गङ्गाम्-पद्य-10.17

[15] रक्षत गङ्गाम्- पद्य-2.30

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

सतत विकास के परिप्रेक्ष्य में भारतीय रसायनशास्त्र की सार्थकता

प्रो. लीना सक्करवाल
शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा, के.सं.वि.
जयपुर परिसरः (Sub ID: CSU/SV-002)

शोधसार – *किसी भी देश का आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय संगतता तथा पर्यावरण संरक्षण का समावेशन उसके सतत विकास का द्योतक होता है। यह सतत विकास एक दूरदर्शी योजना होती है जिसका आधार कहीं न कहीं उस देश की मूल विचारधारा, परम्परायें, संस्कृति तथा सभ्यता की जड़े होती हैं , जिनका सम्मान करते हुए व उनसे प्रेरणा प्राप्त कर कोई भी देश विकास के सोपानों पर अग्रसर होता है। भारत देश की भारतीय ज्ञान परम्पराएँ विश्व की प्राचीनतम सर्वश्रेष्ठ परम्पराओं में से हैं । ये अपने आप में अत्यन्त विपुल एवं विविधता सम्पन्न हैं । विश्वगुरू के रूप में पहचाना जाने वाला भारत देश का आधार यही ज्ञान परम्पराएँ रहीं हैं , जिसने इस देश को विश्व के अन्य देशों की तुलना में सर्वश्रेष्ठ स्थापित किया । भारतीय संस्कृति की ये वैदिक काल की परम्पराएँ जीवन के सभी आयामों को समेटे हुए हैं, जिसमें – वेद, धर्म, दर्शन, साहित्य, कला, विज्ञान, संगीत, योग,आयुर्वेद इत्यादि सैकड़ों विषय भारत की ज्ञान परम्परा के अतुलनीय विस्तार को निरूपित करते हैं तथा भारत देश की सतत विकास की गाथा को भी प्रतिपादित करते हैं। प्रस्तुत शोधपत्र में सतत विकास के परिप्रेक्ष्य में प्राचीन भारतीय विज्ञान के अन्तर्गत रसायनशास्त्र विज्ञान की उपादेयता का विवरण प्रस्तुत किया गया है । ऋग्वेद से लेकर आधुनिक युग पर्यन्त रसायनशास्त्र की विविध क्षेत्रों में उपयोगिता को प्रतिपादित किया गया है। तथा इस बात का स्पष्टीकरण किया गया है कि भारतीय ज्ञान परम्पराओं के संवाहक वैज्ञानिक ऋषियों का विविध क्षेत्रों में अतुलनीय योगदान रहा है । जिससे*

उन्होंने भारतीय विज्ञान को विश्वफलक पर स्थापित किया तथा जिसकी उपादेयता वर्तमान में भी उतनी ही प्रासङ्गिक है जितनी प्राचीन काल में थी ।

कूट शब्द – भारतीय ज्ञान पपरंपरा, सतत विकास, विज्ञान परम्परा, प्राचीन रसायनशास्त्र, राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०

भारतीय ज्ञान परम्पराएँ, संस्कृति, दर्शन इनका प्राचीन समय में भी विश्व में व्यापक स्तर पर प्रभाव रहा और आज भी इनकी उपादेयता है। क्योंकि यह परम्पराएँ कालातीत हैं , इन परम्पराओं के सम्बन्ध में कई बार भ्रान्ति उत्पन्न हो जाती है । जब हम परम्परा का अंग्रेजी अनुवाद Tradition कर देते हैं तो इस ट्रेडिशन शब्द में वो भाव निहित नहीं है जो परम्परा शब्द का है। ट्रेडिशन माने ज्यों का त्यों हस्तान्तरण जबकि परम्परा का अर्थ है उत्तरवर्ती का उत्तरवर्ती आगे से आगे, श्रेष्ठ से श्रेष्ठ । इसलिए परम्परा में पूर्ववर्ती का तो समावेश है ही परन्तु उसमें आगे जाने की भी बात है, पूर्ववर्ती का सातत्य है, उसका आधिपत्य नहीं है । परम्परा शब्द की तो व्युत्पत्ति उसी आधार पर दी गयी है कि वह अपने अनुभवों तथा आचार की श्रेणियों को प्रदान कर आधुनिकता का पोषण करती है– 'परम पिपर्ति इति परम्परा ।' परम्परा शब्द में दो शब्द हैं पर पर । जिसका अर्थ है कि परम्परा वही है जो आगे आनेवाले समय के समाज के साथ अनुकूलता से जुड़ी रहे[1] । उपनिवेशवाद के दौर में तथा उसके यूरोपीकरण के निरन्तर आघातों द्वारा भारत की आत्म प्रतिमा जिस प्रकार निरन्तर छिन्न भिन्न हुई है उस भारतीय ज्ञान परम्परा की अखण्डता को सातत्य के आलोक में पुनः प्रतिष्ठित करना वर्तमान समय की आवश्यकता है जिससे वह पुनः विश्वपथप्रदर्शिका के रूप में स्थापित हो सके ।

शोधप्रविधि - प्रस्तुत शोध पत्र के लेखन में द्वितीय स्रोत के रूप में पुस्तकों, शोधपत्रिकाओं, शोधालेखों, पत्रों, अन्तर्जालीय सामग्री का, जो इस शोध पत्र लेखन में उपयुक्त हो उनका प्रयोग किया गया है।

रसायनशास्त्र की संकल्पना

---

[1] पृष्ठ – ८, भारतीय ज्ञान परम्परा, सातत्य और संवर्धन

रसायन विज्ञान जिसे दूसरे शब्दों में रसायनशास्त्र (केमिस्ट्री) भी कहा जाता है। यह विज्ञान की एक ऐसी महत्वपूर्ण शाखा है, जिसमें पदार्थों के संगठन, संरचना, गुणों और रासायनिक प्रतिक्रिया के दौरान परिवर्तनों का अध्ययन किया जाता है। रसायन शब्द दो शब्दों से मिलकर बना है रस+आयन । जिसका अर्थ है रसों(द्रवों) का अध्ययन[2]। रसायनशास्त्र में पदार्थों के परमाणुओं, अणुओं क्रिस्टलों (रवों) और रासायनिक प्रक्रिया के दौरान मुक्त या प्रयुक्त हुई ऊर्जा का भी अध्ययन किया जाता है। यह विज्ञान मुख्य रूप से परमाणुओं, अणुओं और आयतों पर केंद्रित अध्ययन है, जो बदले में तत्व और यौगिक बनाते हैं । **रोअल्ड हॉफमैन** ने अपने शब्दों में कहा कि, **"रसायन विज्ञान अणुओं और उनके रूपांतरण का विज्ञान है । यह न केवल एक सौ तत्त्वों का विज्ञान है, अपितु उनसे निर्मित होनेवाले असंख्य प्रकार के अणुओं का भी विज्ञान है[3] ।"** रसायन विज्ञान के विषय में एक और बात जो अत्यंत महत्वपूर्ण है कि रसायन विज्ञान में पदार्थों और ऊर्जा के बीच के संबंधों का भी अध्ययन किया जाता है। इसके साथ साथ तत्वों और यौगिकों की रचना, संरचनाओं के गुणों के साथ उनमें होने वाले परिवर्तनों का भी अध्ययन किया जाता है। साथ ही इन परिवर्तनों के दौरान जो ऊर्जा जारी या अवशोषित होती है। उसका अध्ययन भी रसायन विज्ञान में किया जाता है। वस्तुतः रसायन विज्ञान एक ऐसा केंद्रीय विज्ञान है या इसको आधारभूत विज्ञान भी कह सकते हैं, क्योंकि यह विज्ञान की दूसरी शाखाओं जैसे खगोल विज्ञान, भौतिक विज्ञान, पदार्थ विज्ञान, जीव विज्ञान और भूविज्ञान आदि को आपस में जोड़ता है । रसायन विज्ञान में पदार्थों का संघटन, परमाणु या उप-परमाण्विक कणों जैसे इलेक्ट्रॉन, प्रोटोन और न्यूट्रोन से होता है। रसायन विज्ञान बेहद व्यापक विषय है। दूसरे विषयों के समायोजन से यह प्रतिदिन और विस्तृत हो जा रहा है । नए नए वैज्ञानिक प्रयोग के कारण इसकी कुछ नई शाखाओं का उदय भी हुआ है। अतः वैज्ञानिकों ने इस विषय के अध्ययन को सरल तथा सुगम बनाने के लिए कई और उप

---

[2] पृष्ठ १, रसायन विज्ञान की कुछ मूल अवधारणाएँ, एन.सी.ई.आर.टी.

[3] पृष्ठ २, रसायन विज्ञान की कुछ मूल अवधारणाएँ एन.सी.ई.आर.टी.

शाखाओं में बांटा है- जैसे भौतिक रसायन, अकार्बनिक रसायन, कार्बनिक रसायन, वैश्लेषिक, जीव रसायन, औद्योगिक रसायन, औषधीय रसायन, कृषि रसायन, पर्यावरणीय रसायन इत्यादि ।

प्राचीन भारतीय रसायन शास्त्र विज्ञान

रसायन शास्त्र जिसे आज हम अंग्रेजी में कैमिस्ट्री कहते हैं उसे रसक्रिया, रसविद्या या रासायनिकी विविध तरहों के नामों से जाना जाता है । यूं तो मानव जीवन में रसायनों की हमेशा महत्त्वपूर्ण भूमिका रही है। जीवन तथा रसायनों का अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहा है । वास्तव में देखा जाए तो जीवन की समूची प्रक्रियाएँ रासायनिक अभिक्रियाओं की देन है। और भारत में रसायन विज्ञान की एक समुन्नत परम्परा रही है, रसायन का विकास प्रमुखतः १३०० से १६०० CE में कीमिया (सेल्किमी) और औषध रसायन के रूप में हुआ । रसायन शब्द भारतीय भाषाओं के लिए नया नहीं है । आयुर्वेद में रसायन शब्द का प्रयोग बारम्बार आता है । भाषा विज्ञान से ज्ञात होता है कि रसायन शब्द का प्रयोग जहाँ साहित्य में बहुतायात से हुआ है वहीं यह चिकित्सा विज्ञान में भी प्रयुक्त हुआ है । पारे को शोधित करके उससे विभिन्न भस्म, चूर्ण इत्यादि बनाये जाते थे जो औषधियों के काम आते थे । आयुर्वेद में पारे को रसराज या रसों का राजा कहा गया है । और पारे से निर्मित औषधियाँ रसायन कहलाती थी, यही रसायन शब्द अर्थ के सन्दर्भ में अरबी के अलकेमी के काफी निकट है । वैदिक काल से ही तत्त्वों का विशद् चिन्तन मिलता है । सबसे प्राचीन ऋग्वेद में कई बार अयस (लोहा कांसा) हिरण्य (सोना), यजुर्वेद में हिरण्य अयस, श्याम (तांबा) का उल्लेख मिलता है[4] । यजुर्वेद में निहित मन्त्र मन्यवे अयस्तापम् (यज.३०-१४) से विदित होता है कि वैदिक काल में खनिज को आग से तपाकर धातु तैयार करने की विधि विकसित थी[5] । इसी प्रकार अथर्ववेद में – (१.१६.२-४) सीसा के द्वारा अनेक रोगों के निवारण की विधि बतायी गयी है –

[4] पृष्ठ सं. १८ ऋग्वेद, गीताप्रेस गोरखपुर

[5] पृष्ठ सं. ३० यजुर्वेद, गीताप्रेस गोरखपुर

'सिसायाध्याह वरूण: सीसायाग्निरूपावती ।
सीसं म इन्द्रः प्रायच्छत् तदङ्ग यातुचातनाम् ।। (अथर्ववेद १.१६.२)[6]

इसी प्रकार छान्दोग्योपनिषद् में भी सीसा, लोह, सुवर्ण, रजत आदि धातुओं तथा उनके मिश्रण का उपयोग विभिन्न रासायनिक अभिक्रियाओं में किया जाता है[7] । यद्यपि प्राचीन काल में रसायन विज्ञान नाम से कोई पृथक् विषय नहीं था, लेकिन रसायन की युक्तियाँ तथा तकनीक का उपयोग में बहुतायत में किया जाता था। विज्ञान के रूप में रसायन भले न रहा हो, लेकिन रासायनिक प्रौद्योगिकी जरूर उपलब्ध थी। पुरापाषाणकाल में उन्नत तथा चमकाए गए प्रस्तर के औजारों वाले नव पाषाणकाल को राह प्रदान करी । बुनाई तथा बर्तन बनाने की शिल्पकलाओं का विकास हुआ । कालांतर में अयस्क को गलाकर धातुएं प्राप्त कर लेने की कला सीखने के बाद मानव सभ्यता में बहुत परिवर्तन हुआ । प्राचीन रसायन वैज्ञानिकों की कार्यपद्धति आधुनिक रसायन से नितांत भिन्न थी। रसायनों के जोड़ तोड़ से नए योगिकों की उत्पत्ति इन्हीं कीमियागारों या रासायनिक वैज्ञानिकों की दिमागी उपज तथा उनके प्रयासों का जीता जागता नतीजा है । रसायनों के प्रयोग तथा जोड़ तोड़ में इन कीमियागारों ने विविध उपकरण तथा युक्तियाँ विकसित की, जिनका आज भी प्रयोग किया जा रहा है। उनकी ये दृढ़ मान्यता थी कि प्रत्येक तत्व अपने शुद्धतम रूप को प्राप्त करना चाहता है और इस प्रक्रिया में कुदरती तौर पर काफी समय लगता है। उनके अनुसार पृथ्वी के गर्भ में सोने का निर्माण इसी प्रक्रिया का प्रतिफल है। सोना एक आदर्श धातु है जिसपर किसी अम्ल या क्षार का प्रभाव नहीं पड़ता। प्राचीन रसायन शास्त्रियों का यह विश्वास था कि देर सबेर प्रत्येक तत्व सोने में रूपांतरित हो जाता है। इसलिए वे सस्ती धातुओं को सोने में बदलने के लिए इतना प्रयत्नशील रहते थे। तथा उन्हें यकीन था कि रासायनिक अभिक्रियाओं के जरिए वे ऐसा रसायन बना सकते हैं जो उन्हें सदा के लिए अमर बना

---

[6] १.१६.२ अथर्ववेद, गीताप्रेस गोरखपुर
[7] पृष्ठ सं. १० छान्दोग्योपनिषद, गीताप्रेस गोरखपुर

देगा। कृत्रिम रूप से सोना बनाने तथा भूपर्पटी में इसके अस्तित्व की व्याख्या ने रसायन के विकास में अहम भूमिका निभाई है[8] ।

रसायनशास्त्र में नागार्जुन का योगदान

रसायनशास्त्र के साहित्य की बात करें तो वैदिक काल तक अनेक खनिजों की खोज हो चुकी थी, और उसका व्यावहारिक प्रयोग भी होने लगा था। इसी कारण से रसायन शास्त्र की अनेक कृतियाँ भी प्राप्त होती हैं । जैसे– नागार्जुन का रसरत्नाकर, कक्षपुटतंत्र, आरोग्य मञ्जरी, योग सार, योगाष्टक, वाग्भट्ट का रसरत्न समुच्चय, गोविंदाचार्य का रसार्णव, यशोधर का रस प्रकार, सुधाकर, रामचन्द्र का रसेन्द्र चिंतामणि, सोमदेव का रसेन्द्र चूड़ामणि । इनमें रस रत्न समुच्चय ग्रन्थ में मुख्य रस दस माने जाते हैं । महारस, परस, सामान्यरस, रत्न, धातु, विष, क्षार, अम्ल, लवण, लौहभस्म। इसी प्रकार १० से अधिक विषों का भी वर्णन भारतीय रसायन शास्त्र में प्राप्त होता है। रस-रत्न-समुच्चय अध्याय सात में रसशाला यानी प्रयोगशाला का विस्तार से वर्णन मिलता है – जिसमें ३२ से अधिक यन्त्रों का प्रयोग प्राप्त होता है। जैसे दोल यंत्र, स्वदेनी यंत्र, पाटन यंत्र, अर्धस्पन्दन यंत्र, ढंकी, बालुक, तिर्थक, विधाधर, धूप, कोष्ठि, कच्छप, डमरू इत्यादि ।

रसायन शास्त्र का विविध साहित्य होने पर भी इस विज्ञान में सबसे अधिक व प्रसिद्ध योगदान नागार्जुन का प्राप्त होता है । आचार्य नागार्जुन द्वितीय शताब्दी के महान रसायनज्ञ थे जिनके द्वारा रचित प्रसिद्ध ग्रन्थ रसरत्नाकर में रसायन शास्त्र का अथाह ज्ञान है । महान बौद्ध ऋषि प्रसिद्ध कीमियागर नागार्जुन को रसशास्त्र के विकास में विशिष्ट रूप से योगदान देने के कारण रसशास्त्र का जनक माना जाता है । नागार्जुन कहते हैं – **'सिद्धे रसे करिष्यामि निर्दरिद्रयमिदं जगत'**[9] – जिसका अर्थ है कि मैं इस दुनिया से गरीबी खत्म करने के लिए पारे के साथ प्रयोग कर रहा हूँ । इसका मुख्य आधार यह अवधारणा है कि पारे के विज्ञान का उद्देश्य कीमिया (धातुवाद) तक सीमित नहीं है बल्कि मुक्ति यानी परम

---

[8] पृष्ठ सं. १२, रसायन का विकास और भारत का योगदान, मिश्र, डा. कृष्ण कुमार

[9] पृष्ठ सं. ३५, रसरत्नाकर – रसायन खण्ड, डा. इन्द्रदेव त्रिपाठी

मोक्ष प्राप्त करने के लिए स्वास्थ्य को बनाए रखना और शरीर को मजबूत करना भी है –

‘न च रसशास्त्रं धातुवादार्थं इति मन्तव्यं,
देहवेधाद्वारमुक्तिरेव परमप्रयोजनात् ।’[10]

नागार्जुन द्वारा बतायी गयी अनेक रासायनिक क्रियाएँ आज २१ वीं शताब्दी में भी वैज्ञानिकों को आश्चर्यचकित कर देती है । उन्होंने सोना, रजत, टिन सहित अनेक धातुओं को शुद्ध करने की सही विधि, धातुओं को घोलने के लिए वनस्पति निर्मित तेजाब का प्रयोग तथा रासायनिक प्रक्रियाओं जैसे आसवन, उर्ध्व पातन, द्रवण का विस्तृत रूप से वर्णन किया है। उन्होंने पारद भस्म बनाने तथा हीरे और मोती को अम्ल में गलाने की विधि के बारे में भी बताया है । अपने ग्रन्थों में उन्होंने **‘पारा’** सहित विभिन्न धातुओं को **‘सोना’** में बदलने की विधि बतायी है । उन्होंने पारे पर अपनी प्रयोगशाला में बहुत प्रयोग किये है । विस्तार से पारे को शुद्ध करना , उसके औषधीय प्रयोग की विधियाँ बताई । अपने ग्रन्थों में उन्होंने विभिन्न धातुओं का मिश्रण तैयार करने, पारा तथा अन्य धातुओं का शोधन करने, महारसों का शोधन तथा विभिन्न धातुओं को स्वर्ण या रजत में परिवर्तित करने की विधि दी । पारे के प्रयोग से न केवल धातु परिवर्तन किया जाता था, अपितु शरीर को निरोगी बनाने और दीर्घायुष्य के लिए उसका प्रयोग होता था । रस रत्नाकर में नागार्जुन कहते हैं कि धातुओं के अक्षय रहने का क्रम इस प्रकार होता है –

‘क्रमेण कृत्वाम्बुधरेण रंजितः, करोति शुल्वं त्रिपुटेन काञ्चनम्।
सुवर्ण रजतं ताम्रं तीक्ष्णवंग भुजङ्गमा,
लोहकं षड्विधं तच्च यथापूर्व तदक्षयम्।।’[11]
(रसरत्नाकर – ३७-८८-१०)

धातुओं के अद्भुत ज्ञाता होने के कारण नागर्जुन को भारत में धातुवाद का प्रवर्तक भी माना जाता है । उन्होंने अनेक असाध्य रोगों की

---

[10] पृष्ठ सं. ४०, रसरत्नाकर – रसायन खण्ड, डा. इन्द्रदेव त्रिपाठी
[11] पृष्ठ संख्या १०, रसरत्नाकर ३-७-८८-१०

औषधियाँ तैयार की तथा बताया भी सोना सभी धातुओं की तुलना में ज्यादा अक्षय है।

रसायनशास्त्र विज्ञान का विविध क्षेत्रों में उपयोग –

रसायनशास्त्र विज्ञान का प्रयोग न केवल धातु तथा खनिज पदार्थों के अध्ययन ही नहीं अपितु **चिकित्सीय उपयोगिता के सम्बन्ध में भी प्राप्त होता है**। वैदिक काल से ही औषधियों तथा वनस्पतियों का उपयोग चिकित्सा के कार्य में किया जाता रहा है। अथर्ववेद में चिकित्सा और औषधि संबंधी अनेक सूक्त हैं। अतः इस वेद को भैषज्यवेद या भिषग्वेद भी कहा जाता है। अथर्ववेद में कई ऐसे उदाहरण मिलते हैं , जिनका प्रयोग आज के परिप्रेक्ष्य में प्रयोगशाला में किया जाए तो संभव है उपयुक्त साबित हो। डंडे से किए गए घाव, तीर के घाव चोट के घाव में 'सिलाची' लाक्षा औषधि का प्रयोग अचूक लाभ वाला बताया गया है।

यद् दण्डेन यदिष्वा यद् वारूर्हरसा कृतम् ।
तस्य त्वमसि निष्कृतिः सेमं निष्कृधि पुरूषम् ।।(अथर्व- ५-५-४)[12]

वैदिक ग्रंथों में **सोम को औषधियों में सर्वश्रेष्ठ माना जाता रहा है**। वैदिक कालीन और ब्राह्मण कालीन ग्रंथों में इसका इतना अधिक विस्तार से वर्णन है कि यह कहना कि 'सोम' कल्पित ही था कठिन है । पारसियों के साहित्य में भी इसका उल्लेख प्राप्त होता है। **डॉ. एटकिसन (Aitchison)** ने कहा है कि यह है प्रसिद्ध सोम पौधा वस्तुत: जिसका लेटिन वानस्पतिक नाम **इफ्रीडा पेकिक्लेड(Ephedra Pachyclade)** है[13]। **डॉक्टर जोसेफ बोर्नमूलर** नामक एक अनुभवी वनस्पतिशास्त्रवेत्ता ने भी एटकिसन के विचारों की पुष्टि की और ब्राह्मण ग्रंथों में भी सोम को राजा माना गया है, इसका बना करम्ब (Gruel) उपकारी पेय है ।

---

[12] पृष्ठ सं. २४, अथर्ववेद ५.५.४, प्राचीन भारत में रसायन का विकास

[13] पृष्ठ सं. ५० प्राचीन भारत में रसायन का विकास

इसी प्रकार, **पुरीष और करीष (Manure)** गाय के गोबर की खाद का नाम करीष है[14] । सभी पशुओं के मल को पुरीष कहते हैं, गोबर के दो उपयोग विशेष हैं, कंडों या उपलों के रूप में इसे आग के लिए जलाना और दूसरा खेत में खाद के रूप में से छोड़ना । इस पुरीष पर खेती निर्भर होती है । इस तरह की खाद का प्रयोग ज्यादा मात्रा में आज के वातावरण में पर्यावरण संरक्षण की दृष्टि से उपयुक्त हो सकता है । **क्षार का प्रयोग** भी अनेक चिकित्साओ में किया गया है । ढाक(पलाश) की पत्तियों और लकड़ियों को जलाकर जो राख मिलती थी, उससे बहुधा ये क्षार तैयार किया जाती है । **लौह का चूरन के प्रयोग को** भी त्रिफला रस तथा अन्य औषधियों के साथ प्रयोग करने से शोफ (edema) कष्ट दूर होता है[15]। इस प्रकार के प्रयोग में लोहा अपने कोलायडीय(Colloidal) रूप में रहता है । आज कल भी कोलायडीय औषधियाँ चिकित्सा कार्य में प्रयोग में आती है । **कुष्ठ रोग के निवारण के लिए** लेलीतक (गंधक) और माक्षिक (आयरन पाइराइटीज) का प्रयोग उपकारक माना गया है। इसी प्रकार कई प्रसंगों में गैरिक रेड (red ochrc) या गेरू मिट्टी का उपयोग रोगों में किया गया है। बहुधा इसका प्रयोग वैदूर्य,मणि,मोती, शंख, चंदन आदि के साथ किया जाता रहा है[16] ।

ऐसे कई और उदाहरण प्राप्त होते हैं जिसमें मानव शरीर के अनुकूलन दवा बनाने का एक विशिष्ट सिद्धांत खनिज पदार्थों के प्रसंस्करण में देखा जाता है । खनिज या धातु सामग्री को शरीर के अनुकूल पौधे या पशु पदार्थों से उपचारित किया जाता है । जैसे मानव शरीर के साथ असंगत पदार्थों जैसे ऑर्पिमेंट (orpiment) रियलगर (Realgar) जैसे खनिजों का भी प्रसंस्करण में उपयोग किया जाता है । हालांकि ऐसे मामलों में प्रसंस्करण (Processing) का अंतिम उद्देश्य चिकित्सीय रूप से प्रभावी खुराक में नुकसान पैदा किए बिना, मानव शरीर के लिए एक आत्मसात उत्पाद का उत्पादन करना है । इसी तरह सुश्रुताचार्य की सोना, चांदी,

---

[14] पृष्ठ सं. ५५ प्राचीन भारत में रसायन का विकास

[15] पृष्ठ सं. ७० प्राचीन भारत में रसायन का विकास

[16] पृष्ठ. सं. ८० प्राचीन भारत में रसायन का विकास

तांबा, लोहा, सीसा और मिश्र धातुओं के उपचारात्मक गुणों का वर्णन सुश्रुत संहिता में प्राप्त होता है । सुश्रुतसंहिता में ७०० औषधीय पौधे, खनिज स्रोतों पर आधारित औषधियों का वर्णन है । इस संहिता में तीक्ष्णक्षारों को सुधाशर्करा (चूने का पत्थर) के योग से तैयार करने का उल्लेख है । इसके अतिरिक्त भी प्राचीन भारत के रसायन विज्ञान की उन्नत प्रकृति अन्य क्षेत्रों में अभिव्यक्ति होती है, जैसे इत्र और मलहम का आश्वासन । रंगों, रसायनों का निर्माण, पोलिश करना, दर्पण, रंगद्रव्य और रंगों की तैयारी अजंता और एलोरा की दीवारों पर पेंटिंग से मिली, जो १००० वर्षों के बाद भी ताजा दिखती है तथा उच्च स्तर की गवाही भी देते हैं कि प्राचीन भारत में रसायन विज्ञान की उपलब्धि बहुतायात में थी।

रसायन शास्त्र के अन्तर्गत पौधों के विशिष्ट भागों को घोल में पीसकर एल्कलाइड निकाला जाता था, लेकिन अंततः प्राचीन ऋषि चिकित्सकों ने आज तक के लिए परिष्कृत उपकरण तैयार किए । डमरू यंत्र आयुर्वेद में वर्णित एक ऐसा उपकरण है जिसके प्रयोग का वर्णन प्राप्त होता है । इस उपकरण में दो बराबर मिट्टी के बर्तन इस प्रकार रखे गए होते थे कि दोनों के किनारे एक दूसरे से मिले हुए रहते थे और मिट्टी लगे कपड़े से बंद थे । उपकरण तब नीचे से गर्म किया जाता था, जबकि ऊपर से ठंडा कपड़ा लगाया जाता था, जिससे दवा वाष्प बन जाती थी । भारतीय कीमिया गरों ने कई पौधों और खनिजों उत्पादों का उपचार कर के पारे से सोना बनाने की भी कोशिश की । नागार्जुन जो की आठवीं शताब्दी में ईसवी के एक महान प्राचीन भारतीय चिकित्सक थे, जो पारा निकाल सकते थे[17] । प्रारंभ में पारे का उपयोग रंग के रूप में भी किया जाता था, लेकिन इसके बाद 'पारद' 'भस्म' 'मकरध्वज' 'रसकपूर' 'पारद गंधन' इत्यादि पारे से तैयार किए जाते थे और औषधि के रूप में प्रयोग किए जाते थे । प्राचीन भारतीय विज्ञान में रसायन के विभिन्न प्रकार भी प्राप्त होते हैं । जैसे कि प्राणम्य - जो जीवन शक्ति और दीर्घायु को बढ़ाने

---

[17] पृष्ठ सं. ३० पारदसंहिता

वाला है 'मेघकाम्य' - जो बुद्धि का प्रवर्तक हैं और श्रीकाम्य है जो रंग प्रवर्तक हैं, शंख विशिष्ट बिमारी से लड़ने में मदद करते हैं ।

प्राचीन भारतीय परंपरा में रसवादियो ने रसशाला नामक अपनी अपनी **प्रयोगशालाएं भी स्थापित** की । इस प्रयोगशाला में अलग अलग उपकरण हीटिंग, स्टीमिंग, रेस्टलिंग इत्यादि रखे जाते थे। इन प्रयोगशालाओं को औषधीय जड़ी बूटियों से समृद्ध स्थान पर स्थापित किया जाता था। दिव्य प्राणियों के चित्रों से सजाया जाता था। उपकरणों में धौंकनी की जोड़ी, मूसल और मोर्टार सुंदरता की अलग अलग डिग्री की छलनी, मिट्टी की सामग्री, विभिन्न प्रकार की क्रसिबल के लिए, गर्म करने के लिए सूखे गाय के गोबर के उपले, कांच के बर्तन, लोहे के तवे, नैमित्तिक रसायन जो कि इत्यादि हुआ करते थे । चुकी रसवादियो को धातुओं और खनिजों का व्यापक ज्ञान हुआ करता था, इसलिए वे उनके लगातार प्रयोग से खनिज औषधियाँ या भी तैयार हुई जो बाद में साथ ही उपयोग में आने वाली आयुर्वेदिक और यूनानी औषधियाँ भी तैयार करते थे । **अलबरूनी लिखते हैं कि** वह रसायन शास्त्र की पद्धति हिंदुओं से नहीं सीख सका और ना ही विज्ञान में उनके द्वारा उपयोग किए जाने वाले तत्वों को जान सका, लेकिन उसने कुछ हिंदुओं को प्रक्रियाओं के बारे में बोलते सुना जैसे - उर्ध्वपातन, केल्सीनेशन, विश्लेषण, वैक्सिंग तालक इत्यादि । इन प्रक्रियाओं का उपयोग आमतौर पर कीमिया में किया जाता था, जैसे धातुकर्म, कांच बनाना, मिट्टी के बर्तन, आभूषण, कपड़े, रंगाई, चमड़े की रंगाई इत्यादि में । इसी प्रकार प्राचीन काल में रसायनशास्त्रविज्ञान में शतैः शतैः वृद्धि हुई ।

परमाणु शास्त्र के जनक **'महर्षि कणाद'** (ई.स.पू छठी शता.) जिन्होंने **वैशेषिकसूत्र**[18] में पदार्थ का अविभाज्य सूक्ष्मकण परमाणु बताया, तथा रासायनिक बंधता की ओर इंगित करते हुए कहा दो परमाणु संयुक्त होकर द्विणुक अर्थात् अणु का निर्माण कर सकते है । **चाणक्य ने भी** (ई.पू.तृ. शता.) प्रसिद्ध ग्रंथ (अर्थशास्त्र)[19] में धातुओं, अयस्क, खनिजों,

---

[18] वैशेषिकसूत्र

[19] अर्थशास्त्र

मिश्र धातुओं के प्रबंधन के बारे में विस्तृत वर्णन किया । रंगो के आधार पर अयस्कों के पहचान का वर्णन, समुद्र से लवण के उत्पादन का भी वर्णन प्राप्त होता है । महान खगोलशास्त्री एवं **ज्योतिषाचार्य वराहमिहिर** ने छठी शता. बृहत संहिता[20] को रचना की जिसमें उन्होंने अस्त्र शस्त्र निर्माण हेतु उच्च कोटि व इस्पात के निर्माण की विधि का वर्णन किया है । उस समय भारत में निर्मित इस्पात की गुणवत्ता विश्व प्रसिद्ध थी । बृहतसंहिता में घरों की दीवारों और मंदिरों में छिड़के जाने वाले सुगंधित इत्रों और अगरबत्तियों के निर्माण का उल्लेख प्राप्त होता है । अनेक राज्यों के पुरातात्विक उत्खन्न स्थलों से प्राप्त धातु के नमूनों से ज्ञात होता है कि ई.सा.पू.३००० वर्ष से ३०० वर्ष ई.सा.पू. भारत में धातु की खदाने सक्रिय थी तथा धातुओं की शुद्धता ९८% थी । धातुकर्म के लिए लगभग २०, ००० भट्टियां थी ।

रसायन विज्ञान का राष्ट्र के विकास में योगदान

प्राचीन काल से ही रसायन विज्ञान के सिद्धान्तों का व्यावहारिक उपयोग विविध क्षेत्रों में हुआ है । वर्तमान समय में भी रसायन विज्ञान अन्य शाखाओं से अभिन्न रूप से जुड़कर महत्त्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है । जैसे मौसम विज्ञान, मस्तिष्क की कार्यप्रणाली, कम्प्यूटर प्रचालन, इसके अलावा उर्वरकों, क्षारों, अम्लों, लवणों, रंगो, बहुलकों, दवाओं, साबुनों, अपमार्जकों, धातुओं, मिश्र धातुओं आदि सहित नवीन सामग्री के निर्माण में लगे रासायनिक उद्योग में रसायन विज्ञान के सिद्धान्त बखूबी प्रयोग में लाये जाते हैं । रसायन विज्ञान राष्ट्र के विकास में भी महती भूमिका निभाता है । राष्ट्र की अर्थव्यवस्था भी रसायन शास्त्रविज्ञान से प्रभावित होती है । मानव के जीवन स्तर को ऊँचा उठाने हेतु भोजन, स्वास्थ्य-सुविधा की वस्तुएँ तथा अन्य सामग्री की आवश्यकताओं को पूरा करने में भी रसायन विज्ञान की उपादेयता है । विभिन्न उर्वरकों, जीवाणुनाशकों तथा कीटनाशकों की उत्तम किस्मों का उच्च स्तर पर उत्पादन इसके कुछ उदाहरण है । रसायन विज्ञान प्राकृतिक स्रोतों से जीवन रक्षक औषधों के निष्कर्षण की विधियाँ बताता है और उनके संश्लेषण को सम्भव बनाता है

[20] बृहतसंहिता

। ऐसी कई औषधियों के उदाहरण हैं – जैसे कैन्सर की चिकित्सा में प्रभावी औषधियों जैसे सिसप्लाटिन (cisplatin) और टैक्सोल (Taxol) तथा एड्स से ग्रस्त रोगियों के उपचार हेतु उपयोग में आने वाली औषधि एजिडोथाईमिडिन (AZT) है ।[21]

वस्तुतः रासायनिक सिद्धान्तों की बेहतर जानकारी होने के बाद अब विशिष्ट, चुंबकीय, विद्युतीय और प्रकाशीय गुणधर्मयुक्त पदार्थ संश्लेषित करना संभव हो पाया है, जिसके फलस्वरूप अतिचालक सिरेमक (Super conductivity) सुचालक (electric conductor) बहुलक, प्रकाशीय तन्तु (optical Fiber) जैसे पदार्थ संश्लेषित (Synthesized) किए जा सकते है । रसायन विज्ञान ने उपयोगी वस्तुएँ जैसे अम्ल, क्षार, रंजक, बहुलक इत्यादि बनाने वाले उद्योग स्थापित करने में सहायता की है । ये उद्योग एक प्रकार से राष्ट्र की अर्थव्यवस्था में महत्त्वपूर्ण योगदान देते हैं और रोजगार उपलब्ध कराते हैं ।

पिछले कुछ वर्षों में रसायन शास्त्र की सहायता से पर्यावरणीय प्रदूषण से संबंधित कुछ गम्भीर समस्याओं को काफी सीमा तक नियंत्रित किया जा सका है । उदाहरण के तौर पर समतापमंडल (Stratosphere) में ओजोन अवक्षय (ozone depletion) उत्पन्न करने वाले एवं पर्यावरण प्रदूषक क्लोरोफ्लोरो कार्बन अर्थात् CFC सदृश पदार्थों के विकल्प सफलतापूर्वक संश्लेषित कर लिये गए हैं, परन्तु अभी भी पर्यावरण की अनेक समस्याएँ रसायनविदों के लिए गम्भीर चुनौती बनी हुई है । ऐसी ही एक समस्या है – ग्रीन हाऊस गैसों की जैसे मेथेन कार्बन डाइऑक्साइड आदि का प्रबंधन । रसायनविदों की भावी पीढ़ियों के लिए जैव रासायनिक प्रक्रियाओं की समझ, रसायनों के व्यापक स्तर पर उत्पादन हेतु एन्जाइमों का उपयोग और नवीन मोहक पदार्थों का उत्पादन नई पीढ़ी के लिए बौद्धिक चुनौतियाँ है । ऐसी चुनौतियों का सामना करने के लिए हमारे देश को मेधावी तथा सृजनात्मक रसायनविदों की आवश्यकता है । ऐसे ही एक भारत में आधुनिक रसायन विज्ञान के जनक माने जाने वाले भारतीय ऋषि परम्परा के प्रतीक महान वैज्ञानिक, अप्रतिम देशभक्त

---

[21] रसायन विज्ञान एन.सी.ई.आर.टी.

आचार्य प्रफुल्ल चन्द्र राय (१८६१-१९४४)[22] ने पारे और तेजाब से मर्क्युरस नाइट्रेट बनाया, अमोनियम नाइट्राइट का संश्लेषण किया । उन्होंने स्वदेशी उद्योग की नींव डाली तथा बंगाल केमिकल्स एण्ड फार्मास्यूटिकल वर्क्स, कलकत्ता पॉटरी वर्क्स, बंगाल एनामेल वर्क्स, स्टीम नेविगेशन आदि उद्योगों की स्थापना भारत में की । उनकी पुस्तक **A History of Hindu Chemistry** प्राचीन भारत में रसायन विज्ञान की समृद्धि का विस्तृत वर्णन है ।[23]

निष्कर्ष – अन्ततोगत्वा निष्कर्ष रूप में यह कहा जा सकता है कि किसी भी देश की सतत विकास की अवधारणा उसकी मौलिक विचारधारा, उनकी सभ्यता तथा संस्कृति में निहित होती है । अपनी जडों से जुड़े लोग नभ को भी स्पर्श कर सकते हैं। सतत विकास में अन्तर्निहित सभी विकास के लक्ष्यों की प्राप्ति सहजता से की जा सकती है बशर्ते उनका आधार प्राचीन ज्ञान परम्पराएं हो। प्राचीनता की भूमि पर नूतन सृजन की धूप खिली हो। प्राचीन भारतीय ज्ञान विज्ञान की परम्पराएँ किसी महानदी के रूप में होती हैं, जिस प्रकार नदी यदि गतिशील रहे तो उसमें स्थान स्थान पर उसके अन्दर पैदा होने वाले विजातीय तत्त्व विघटित होकर समाप्त हो जाते हैं और नदी शुद्ध होती रहती है उसी प्रकार गतिशील सभ्यता में भी अतीत की रूढ़िया और आगन्तुक अपसंस्कृतियाँ दोनों विलीन होती रहती है । यह ज्ञान-विज्ञान की भारतीय परम्पराएँ कोई ऐसी सिद्ध वस्तु नहीं है जिसमें परिहार या ग्रहण की गुंजाइश समाप्त हो गई हो, बल्कि यह एक ऐसी 'साध्य' परिघटना है जिसमें निरन्तर परिवर्धन और उन्नतर ज्ञान का समावेशीकरण सम्भव है । जिसमें अंशतः स्वीकार अंशतः परिहार का विवेक हमेशा जागृत रहता है । भारतीय ज्ञान विज्ञान की परम्पराओं से सम्बन्ध विच्छिन्न का कारण पश्चिम की विभाजनवादी दृष्टि रही है जिसके द्वारा भारतीय इतिहास को समझा गया । यूरोप के औपनिवेशिक विचारधारा के कारण हम अपने राष्ट्र के इतिहास को विखण्डित रूप में देखते हैं जबकि भारतीय ज्ञान विचारधारा का सातत्य सदा ही बना रहा

---

[22] पृष्ठ संख्या 40 History of Hindu Chemistry

[23] रसायन विज्ञान एन.सी.ई.आर.टी.

है । भारतीय सूक्ष्मद्रष्टा वैज्ञानिक ऋषियों ने प्राचीन काल से ही विविध विषयों में अतुलनीय योगदान दिया है । विशेषतः भारतीय रसायन विज्ञान को अपने मौलिक योगदानों से विश्वफलक पर स्थापित किया । जिससे यह भी प्रमाणित होता है कि विज्ञान की अन्य शाखाओं की तरह रसायन विज्ञान के क्षेत्र में भी भारत विश्वगुरु रहा । एक सुयोग्य, मौलिक चिन्तन से युक्त रसायनज्ञ बनने के लिए निश्चित ही भारतीय ज्ञान-विज्ञान परम्पराओं में निहित रसायन शास्त्र की मूल अवधारणाओं को समझना आवश्यक है जिससे न केवल एक देश की अपितु समूचे संसार की बहुत सी समस्याओं का समाधान प्राप्त हो सकता है ।

सन्दर्भ ग्रन्थ –

- त्रिपाठी, डा. इन्द्रदेव, रसरत्नाकर – रसायनखण्ड, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वराणसी ।
- श्रीवास्तव, डा. शैलजा, आयुर्वेद रसायन सार, चौखम्बा ओरियन्तालिया, वाराणसी ।
- मिश्र, डा. स्वामी नाथ, रसरत्नाकर रस-रसायनखण्ड ।
- पारदसंहिता, खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन, बम्बई ।
- ऋग्वेद, पाण्डेय, डा. राज बहादुर, श्री शिव प्रकाशन ।
- शुक्ल, डा. बलराम, भारतीय ज्ञान परम्परा – सातत्य और संवर्धन ।
- मिश्र, डा. कृष्ण कुमार, रसायन का विकास और भारत का योगदान, रसायन जगत से, जनवरी-मार्च २०१७ ।
- रसायन विज्ञान, एन.सी.ई.आर.टी.
- सत्यप्रकाश, डा. (डी.एस.सी), प्राचीन भारत में रसायन का विकास, प्रकाशन शाखा, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।
- राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०
- छान्दोग्योपनिषद्, गीताप्रेस गोरखपुर
- अथर्ववेद, गीताप्रेस गोरखपुर
- Prafulla C Ray, A History of Hindu Chemistry, Vol-1, 1903

अन्तर्जालीय सामग्री

- www.pgurus.com/chemistry-ancient-india
- भारतीय रसायन का इतिहास – विकिपीडिया
- www.bhartiyadharohar.com
- Panchjanya.com भारतीय जीवन दर्शन में रसायन विज्ञान की परम्परा
- www.ncbl.mim.nih.gov.pmc/articles
- भारतीय रसायन विद्या youtube.(Indian Alchemy)
- Wikipedia.org रसविद्या

- www.hinduscriptwo.in Rasayan Shastra in Ancient India
- https//sdgs.un.org sustainable development.

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

भारतीयज्ञान प्रणाली का परिचय और कक्षा में अनुप्रयोग

आचार्य गणेश ति.पण्डित
संयुक्त निदेशक, प्रकाशन अनुभाग
के.सं.वि., नवदेहली

राधा शर्मा
शोधच्छात्रा, साहित्य विभाग
के.सं.वि., नवदेहली

(Sub ID: CSU/SV-135)

शोधसार - *भारतीय संस्कृति तथा संस्कृत एक दूसरे से गहनता पूर्वक जुडे हुए हैं। जैसा कि कहा गया है- संस्कृत और संस्कृति भारत की प्रतिष्ठा है।[1] भारतीय संस्कृति में भारतीय ज्ञान प्रणाली प्राचीन समय से ही अन्तर्निहित है। भारतीय ज्ञान प्रणाली मे वेद-वेदाङ्ग, पुराण, इतिहास, दर्शन, धर्म और भी बहुत कुछ सदियों पहले ही हमारे पूर्वजों ने निर्माण कर दिया था। प्राचीन ग्रन्थ अथाह ज्ञान के भण्डार हैं और जब विदेशों में सभ्यतायें शुरुआती दौर में थीं तब भारतीय सभ्यता अपना पूर्ण रुप ले चुकी थी जैसे – हडप्पा सभ्यता,मोहनजोदडो,कालीबंगा इत्यादि। ये सभी सभ्यताएं भारतीय ज्ञान प्रणाली का ही स्वरुप या प्रतिबिंब हैं।*

खुदाई में मिली भारतीय सभ्यताओं के अवशेषों की जांच करने पर उनके विकास क्रम का पता चलता है तथा उस समय वे अपने ज्ञान व विकास की चरम सीमा पर थीं। सभी भारतीय सभ्यताएँ उस समय अपने उत्कृष्ट अवस्था का विकास कर रहीं थीं। हमारे वेद तथा वेदाङ्गों मे ज्ञान का भण्डार पाया जाता है। प्राचीन काल में वेदों के द्वारा ही उन्नत ज्ञान मिलता था। जिसको आज हम नया

[1] भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा।

मानते हैं वह आधुनिक तकनीकि भी भारतीय ग्रन्थों में प्राचीन समय में ही लिखी जा चुकी थी। फिर चाहे वह सुश्रुत की शल्य चिकित्सा हो या चाहे धनवन्तरी का आयुर्वेद हो। यह अति दुर्लभ ज्ञान हम सभी भारतीयों को विरासत के रूप में मिला हुआ वरदान है। यही कारण रहे होंगे की भारत को विश्वगुरु की पदवी प्राप्त हुई। किसी अन्य देश का साहित्य तथा ज्ञान परम्परा भारत की अपेक्षा में विकसित नही है।

*यदि तकनीकि या मनोविज्ञान की बात करें तो श्रीमद्भगवद्गीता अपने–आप में ही अलग एक ज्ञान का भण्डार है। उसके प्रत्येक अक्षर में,प्रत्येक शब्द में एक विशिष्ट प्रकार का मनोविज्ञान छुपा हुआ है। हमारा समाज आधुनिक समय में पाश्चात्य संस्कृति तथा नये-नये आविष्कारों से आकर्षित होता जा रहा है, जबकि यह सब बहुत समय पहले से ही हमारी भारतीय ज्ञान परम्परा में विद्यमान है। आधुनिक समाज बदल रहा है वह अपनी जड़ों को अर्थात् मूल स्वरूप को भूलकर आधुनिकता को ज्यादा पसन्द कर रहा है। आज की शिक्षा प्रणाली में समावेशी शिक्षा पर जोर दिया जा रहा है। अतः बदलते सामाजिक वातावरण तथा आवश्यकताओं के अनुसार हमें भी हमारी शिक्षा प्रणाली को समावेशी शिक्षा प्रणाली बनाना चाहिए जोकि बिल्कुल गलत नही है। जिसे आज हमारा समाज आधुनिक अथवा तकनीकि समाज कहता है,वह हमारी परम्परा में अतीत से चला आ रहा है। आज का आधुनिक समाज परम्परागत ज्ञान–विज्ञान तथा संस्कृति को भूलता जा रहा है। अतः अब समय है कि हमारे समाज को भारतीय ज्ञान परम्परा के बारे में जानकारी करके इसका संवर्धन किया जाना चाहिए। इसके लिए पहले भी प्रयास किये जाते रहे हैं, तथा वर्तमान में **''राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020''** [NEP 2020] में भारतीय ज्ञान परम्परा पर विशेष ध्यान दिया गया है। जिस तरह नया समाज प्राचीन ग्रन्थों व ज्ञान को भूलता जा रहा है, इसके लिए भारतीय ज्ञानप्रणाली की परम्परागत धारा को उपयोग मे लाना अत्यन्त आवश्यक है।*

कूटशब्द- भारतीय ज्ञान परम्परा, शिक्षा प्रणाली, राष्ट्रीयशिक्षानीति NEP-2020, मनोविज्ञान, चिकित्सा शास्त्र, विज्ञान, संस्कृति, पाश्चात्य जगत्।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 की उपादेयता-

वर्तमान में शुरु की गयी राष्ट्रीय शिक्षा नीति भारत के प्राचीन तथा शाश्वत ज्ञान को बढावा देगी तथा यह विद्यार्थियों को पारम्परिक ज्ञान से

जुडने के नये अवसर प्रदान करेगी। वर्तमान शिक्षा नीति में हमारे प्राचीन सांस्कृतिक मूलाधार को वर्तमान शिक्षा प्रणाली में जोडने का लक्ष्य रखा है। भारतीय परम्परा प्रारम्भ से ही विभिन्न स्तरों तथा सभी मूल्यों को एक साथ लेकर चलने की रही है। अतः केन्द्र सरकार इसे वर्तमान शिक्षा से संलग्न करना चाहती है। NEP-2020 को लेकर वर्तमान सरकार अनेक प्रकार के कार्यक्रम कर रही है, जिसमें वह इसके लिए अलग से बजट पेश कर बच्चों के पाठ्यक्रम में थोडा बदलाव करके भारतीय ज्ञान परम्परा को नये तरीके से पाठ्यक्रम में संयोजित किया है। इसका उद्देश्य भारतीय ज्ञान प्रणाली जो कि अत्यन्त विकसित अवस्था में है उससे विद्यार्थियों को अवगत कराना है। यदि हमें आने वाली पीढी को कुशल व बहुमुखी प्रतिभा का धनी बनाना है तो प्राचीन भारतीय परम्परा को पुनः उपयोग में लाने की आवश्यकता है। प्राचीन काल की गुरुकुल परम्परा में विद्यार्थियों को निम्न स्तर से ही गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्रदान की जाती थी। अतः बालक अपनी प्रतिभा को पहचान कर समाज के प्रति अपने उत्तरदायित्त्वों का ठीक प्रकार से निर्वहण करता था। ठीक उसी तरह वर्तमान शिक्षा नीति में बालक को निम्न स्तर से ही गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्रदान करने की सिफारिश की गई है।[2] यह शिक्षा नीति भारतीय संस्कृति के लिए भी लाभप्रद है। क्योंकि यह विद्यार्थियों को सद्भाव,मेल-मिलाप,गुण इत्यादि की भावना को विकसित करता है। इस प्रकार NEP-2020 बालक के अधिगम को बढायेगा।

भारतीय ज्ञान प्रणाली का कक्षा में अनुप्रयोग –

जब की भारतीय ज्ञान प्रणाली शिक्षा नीति 2020 के आधार पर समस्त शिक्षा जगत में लागू हो गयी है,तो कक्षा में इसका विद्यार्थियों को ज्ञान कराना अति आवश्यक हो जाता है। हम जिस ज्ञान को पाश्चात्य जगत के लोग मानते हैं, वह भारतीयपूर्वजों के द्वारा ही दिया गया है। आजकल विज्ञान के छात्रों में यह धारणा होती है कि आधुनिक विज्ञान केवल पाश्चात्य जगत की ही देन है। वस्तुतः हम छात्रों को यह ज्ञात

[2] NEP-2020 भाग १

करवाने में असफल हुए हैं कि यह सब संस्कृत के प्राचीन ग्रन्थों में निहित है। जैसे-

महर्षि कणाद की बात करें तो उन्होने 600 ई.पू.वैशेषिक दर्शन में परमाणुवाद के सिद्धान्त का प्रतिपादन किया तथा यह बताया कि परमाणु अविभाज्य तथा दिक् रहित हैं। पदार्थों के विभाजन क्रम में वैशेषिक-दर्शन में यह स्पष्ट किया गया है कि पदार्थों के विशेष गुण विश्व की वस्तुओं के परिचायक हैं।

"पीलुपाक" सिद्धान्त महर्षि कणाद द्वारा प्रतिपादित है जिसके आधार पर आधुनिक,भौतिकी में kinetic theory of gases विकसित हुई। महर्षि कणाद ने यह भी बताया है कि molecule पहले टूटता है फिर उसमें उष्मा का प्रवेश होता है।[3] व्याकरण के ग्रन्थकारों ने शब्द के विषय विस्तार से बताया है कि शब्द को बनाना गणित की ही तरह होता है। आर्यभट्ट ने सर्वप्रथम 5वीं शताब्दी में प्रतिपादित किया था कि पृथ्वी अपने अक्ष पर घूमती है तथा तारे स्थिर रहते हैं। न्यूटन के सिद्धान्त से पहले ही भारत की ज्ञान परम्परा के एक आर्ष ग्रन्थ "सूर्य-सिद्धान्त" में गुरुत्वाकर्षण का विस्तार पूर्वक वर्णन किया गया है। पृथ्वी में आकर्षण शक्ति है जो कि आकाश की ओर फेंकी गयी वस्तुओं को अपनी ओर खींचती है। इसी प्रकार बोधायन के शुल्व सूत्र में ज्यामिति के विकास का क्रम वर्णित है। गणित में शून्य की अवधारणा संस्कृत वाङ्मय की देन है। तथा दशमलव प्रणाली भी संस्कृत वाङ्मय की देन है जिसको की बाद में सभी ने अपनाया। कम्प्यूटर के लिए आचार्य पिंगल ने छन्दसूत्र में प्रस्तार पद्धति का विवेचन किया है। सुश्रुत संहिता के बारे में हम सबको विदित है कि शल्य चिकित्सा का यह आद्य ग्रन्थ है। आधुनिक कम्प्यूटर की अनेकों प्रणालियां भारतीय ज्ञान परम्परा की देन है। यह सब आधुनिक समाज को अवगत करवाना की आधुनिक गणित,खगोल-विज्ञान, रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, वनस्पति-विज्ञान, अभियान्त्रिकी, प्राणिविज्ञान, पशुचिकित्सा, कृषि-विज्ञान, पर्यावरण तथा विविध प्रकार के ज्ञान-विज्ञान भारतीय ज्ञान

---

[3] संस्कृत वाङ्मय में विज्ञान का इतिहास-NCERT

परम्परा की आद्य लिपि संस्कृत भाषा में उपलब्ध है। जिसकी अक्षुण्णता हमें आगे भी बनाये रखनी होगी।

इस सब के अलावा गणित शास्त्र का उद्भव भी यज्ञों द्वारा हुआ है। वैदिक काल में यज्ञ करने के लिए यज्ञमण्डप एवं यज्ञवेदियों का निर्माण किया जाता था,जो की ज्यामिती का बेहतर उदाहरण हैं।

रत्निस्त्वङ्गुलपर्वाणि विज्ञेयस्त्वेकविंशतिः।
अरत्निकनिष्ठः स्यात्षोडशांशवियुक्करः।।[4]

यज्ञों की सिद्धि के लिए काल गणना की आवश्यकता पडती थी,जिसमें की गति,गणना,स्थिति को देखा जाता था,बिना काल गणना के किया गया यज्ञ अनिष्ट फल की प्राप्ति का कारण बनता था। आधुनिक समय में यह ज्ञान तथा जानकारी केवल किताबों में ही रह गयी है। हमारा समाज अपने ही अतीत के विषय में जानकारी नही रखना चाहता। यह आधुनिक समाज का कटु सत्य है कि हम पाश्चात्य वस्तुओं से अति शीघ्र प्रभावित हो जाते है, किन्तु यह जानने का कष्ट नही करते कि यह सब भारतीय ज्ञान परम्परा का एक लघु अंश है। गणित शास्त्र की आवश्यकता ज्योतिष शास्त्र में भी अत्यधिक पडती है। उसमें तारों की तथा सूर्य - चन्द्रमा की गति की जानकारी का पता इसी से लगाया जाता है। गणित ही नहीं अपितु प्रत्येक ज्ञान को भारतीय ऋषि मुनियों ने श्रुति परम्परा के द्वारा लिखा है। प्राणि विज्ञान तथा पशुविज्ञान में भी खूब तरक्की प्राप्त की गई थी। प्राणियों के वर्गीकरण के विषय में छान्दोग्योपनिषद् में भी लिखा हुआ है तथा मनुस्मृति में भी इसका उल्लेख मिलता है। केवल प्राणियों के विषय में ही नहीं अपितु शास्त्रों में पशु-पक्षियों के विषय में भी देखा जा सकता है। कृषि विज्ञान में कृषि के सम्बन्धित सभी प्रकार की जानकारियां मिलती है, जिसमें मृदा के विषय में भी तथा फसल के विषय में उल्लिखित किया गया है। जिसमें सिंचाई,जल संचय,प्रत्यारोपण के विषय में उल्लेख मिलता है।

---

[4] मण्डपकुण्डसिद्धिः-१/३

इस प्रकार शायद ही ऐसा कोई क्षेत्र अवशेष रहा होगा,जिसके विषय में भारतीय महर्षियों ने अपने ग्रन्थों में ना लिखा हो। प्रत्येक क्षेत्र के विषय में हमें हमारे प्राचीन ग्रन्थों में समस्त जानकारी प्राप्त हो जाती है। किन्तु यह हमारा आज का समाज अज्ञानवश केवल आधुनिकता के पीछे दौडते हुए अपना ही पतन किये जा रहा है। जो समाज स्वयं की जडों को भूलाकर दूसरों की नकल करने में लगा हो उसका पतन निश्चित ही है। भगवान श्रीकृष्ण गीता में कहते हैं कि-

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।[5]

हम पाश्चात्यता की नकल न करके स्वयं की ही गति में चले तो हमारा विकास तीव्र गति से होगा। इसलिए हमें भारतीय ज्ञान प्रणाली को अपनाकर भारतीय ज्ञान को ग्रहण करना होगा। इन्हीं बातों को ध्यान में रखते हुए हमारे विद्वानों ने इसके महत्व को समझा तथा भारतीयशिक्षानीति NEP-2020 में भारतीय ज्ञान परम्परा को आगे बढाने में अपना योगदान दिया है।

उपसंहार-

इस प्रकार हमने देखा कि भारतीय ज्ञान परम्परा से वर्तमान समाज को अवगत कराना अत्यन्त आवश्यक है। यदि इसकी पहचान नहीं करवायी जायेगी तो अवश्य ही हमारा समाज अपनी संस्कृति को भूल जायेगा। तथा पाश्चात्य जगत की चकाचौंध से प्रभावित होकर स्वयं का अस्तित्व ही भूल जायेगा। जैसे-कीडा रोशनी की चकाचौंध में अन्धा होकर अपने प्राणों को त्याग कर देता है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति के द्वारा उठाया गया यह अभूतपूर्व कदम अवश्य ही छात्रों के उज्ज्वल भविष्य को निखारेगा। इस नीति को कक्षाओं में लागू करने से विद्यार्थियों को भारतीय ज्ञान प्रणाली से अवगत होने का अवसर प्राप्त होगा। विद्यार्थी स्वयं के ही ग्रन्थों में छुपे हुए ज्ञान को ग्रहण करने में सक्षम हो पायेंगें। प्राचीन काल में गुरुकुल प्रणाली प्रचलित थी,जिसके कारण विद्यार्थी सहयोग की भावना,

---

[5] श्रीमद्भगवद्गीता- ३/३५

मेल-मिलाप की भावना को विकसित कर पाता था। गुरुकुल प्रणाली में स्वावलम्बित होना भी सिखाया जाता था। आगे जीवन में आने वाली परेशानियों से बिना घबराये उनका सामना कर सकें इस प्रकार का ज्ञान गुरुकुलों में प्रदान किया जाता था। भारतीय ज्ञान प्रणाली को कक्षाओं में अवश्य ही लागू करना चाहिए।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची-

1) श्रीमद् विट्ठल दीक्षित, (२०१४), मण्डपकुण्डसिद्धिः, हिन्दीव्याख्याकार- महर्षि अभय कात्यायन, प्रकाशन-चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी।

2) महर्षि व्यास, (२०१४), श्रीमद्भगवद्गीता, प्रकाशन- गीताप्रेस गोरखपुर, गोरखपुर।

3) NCERT, (२०१८), प्रकाशन-NCERT, नवदेहली।

4) NEP-२०२०, (२०२०), प्रकाशन- मानव संसाधन विकास मन्त्रालय भारत सरकार।

अन्तर्जालीय स्रोतांसि-

1. https://hi.wikiquote.org/wiki/संस्कृत
2. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Indian_Knowledge_Systems

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

वैदिक साहित्य में गणित की अवधारणा

डॉ. अम्बुज त्रिवेदी
सहायक प्राचार्य, ज्योतिष
ब्रज भूषण संस्कृत महाविद्यालय, गया

शोधसार- *विश्व में गणित शास्त्र का उद्भव और विकास उतना ही प्राचीन है, जितना मानव-सभ्यता का इतिहास है। मानव जाति के उस काल से ही उसकी गणितीय मनीषा के संकेत प्राप्त होते हैं। प्रत्येक युग में इसे सम्मानित स्थान प्रदान किया गया है। अत एव उच्चतम अवबोध के लिए संख्या का तथा उसके प्रतिपादक शास्त्र के लिए सांख्य का प्रयोग प्रारंभ हुआ। इस क्रम में किसी भी विद्वान् के लिये संख्यावान् शब्द का प्रयोग हुआ। इस वैदुष्य से ऐसे विलक्षण गणित शास्त्र का विकास हो सका जो सर्वथा अमूर्त्त संख्याओं से विश्व के मूर्त्त पदार्थों को अंकित करने का उपक्रम करता है। प्रस्तुत शोध पत्र में संपूर्ण वैदिक वाङ्मय में गणितीय अवधारणा का यथा शक्ति यथा मति विवेचन का लघु प्रयास किया गया है।*

कूट शब्दः वैदिक, विद्या, गणित, व्यक्त, अव्यक्त, शून्य, रेखागणित।

वैदिक साहित्य में दो प्रकार की ज्ञान धाराओं का उल्लेख हुआ है प्रथम-विद्या, दूसरी अविद्या। मानवीय ज्ञान की अध्यात्म विषयक (Spiritual) धारा की गणना विद्या के अन्तर्गत की जाती थी व अन्य भौतिक विषयों की (Material Sciences) गणना अविद्या में की जाती थी। इन दोनों ही ज्ञात धाराओं में पारंगत व्यक्ति ही मोक्ष का अधिकारी माना जाता था। जैसा की यजुर्वेद संहिता में कहा गया है-

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।।[1]

विद्या व अविद्या को क्रमशः परा विद्या व अपरा विद्या भी कहा जाता था। अपरा विद्या (लौकिक ज्ञान) को परा विद्या का सहायक अंग माना जाता था। इसकी पुष्टि छान्दोग्य उपनिषद् की एक आख्यायिका से भी होती है। जब नारद सनत्कुमार के पास आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त करने की इच्छा से गये तो सनत्कुमार ने पूछा कि आप लौकिक विद्याएं (अविद्या या अपरा विद्या) पढ़ चुके हो अथवा नहीं। इस पर नारद जी ने अपनी पठित लौकिक विद्याओं को गिनाते हैं। इस आख्यायिका में गणित की गणना अपरा विद्याओं (Material Sciences) में हुई है। इससे स्पष्ट हो जाता है कि गणित का अध्ययन-अध्यापन उस समय आवश्यक रूप से होता था। गणित विद्या के तीन विभाग हैं- अंकगणित (Arithmatic), रेखागणित Geometry) व बीजगणित (Algebra)। इन तीन प्रमुख शाखाओं के आधार पर ही गणित की अन्य शाखायें स्थितिशास्त्र (Statics), गतिशास्त्र (Dynamics), आदि शास्त्रों का विकास हुआ।

गणित विषय की व्यापकता सार्वभौम है। गणित सांख्यिकी के रूप में अर्थशास्त्र का नेत्र है, उच्चगणित के रूप में भौतिकी की आत्मा है. प्रक्षेपणास्त्र के रूप में देश की सुरक्षा का साधन है, ज्योतिष के रूप में इहलोक तथा परलोक के ज्ञान का साधन है, त्रिकोणमिति के रूप में व्योमगति का माध्यम है, अंकगणित के रूप में समस्त लोक व्यवहार का प्राण है, वास्तुशास्त्र के रूप में मापन का उपाय है, वाणिज्यशास्त्र के रूप में व्यापार का माध्यम है।

गणित शब्द की उत्पत्ति **गण संख्यायने** धातु से हुई है जिसमें गिनने के अर्थ में **क्त** प्रत्यय लगता है। आचार्य कौटिल्य ने कहा है: **तस्माद्विक्रयः पण्यानां धृतो मितो वा कार्यः**[2] अर्थात् वस्तुओं को नाप-तोल-गिन कर विक्रय करना चाहिए। कौटिल्य ने ही शैशवकाल से बालक के लिए गणित की शिक्षा का विधान किया है- **व्रतचौलकर्मा**

---

[1] ईशवास्योपनिषद्, मंत्र-११।

[2] कौटिल्य अर्थशास्त्र, अधिकरण-२, अध्याय-२१,प्रकरण-३९,कारिका-१८।

लिपिसंख्यानञ्च उपयुञ्जीत[3] अर्थात् चूडाकर्म के पश्चात् लिपि-लिखना, संख्यान- गिनती सिखना। प्राचीन काल में बालकों को गिनती सिखाने के लिए गिनतारा (abacus) नामक उपकरण था। बालक को पटिया पर गणित सिखाने से यह **पाटीगणित** के नाम से भी प्रसिद्ध हुआ।

भास्कराचार्य ने गणित की परिभाषा इस प्रकार करते हैं- **द्विविध-गणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तयुक्तम्**[4] अर्थात् गणित दो प्रकार के होते हैं– प्रथम व्यक्त गणित जिसे पाटी गणित के नाम से जानते हैं। इसे अंकगणित भी कहते हैं। द्वितीय अव्यक्त गणित जिसे बीजगणित कहते हैं।

गणित शब्द वैदिककाल में अपने मूलरूप में नहीं पाया जाता है तथापि उसमें गण, गणपति और गण्या शब्द ऋग्वेद में उपलब्ध है। गणित के अन्य नाम गणना, संख्यान, संख्याशास्त्र, अंकविद्या, राशिविद्या आदि साहित्य में दृष्टिगत होते हैं। गणित शब्द का प्रथम प्रयोग वेदांग ज्योतिष के निम्न श्लोक में द्रष्टव्य है-

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद्वेदांगशास्त्राणां गणितं मूर्ध्नि स्थितम्।।[5]

अवान्तरकाल में बापूदेव शास्त्री ने अंकगणित पद का प्रयोग करते हुए अंकगणित नाम से एक पुस्तक भी लिखी। गणित विद्या के अभ्यास के लिए स्लेट का प्रथम प्रयोग भी उन्होंने ही किया था।

वैदिककाल में गणित, नक्षत्रविद्या के अन्तर्गत स्वीकार्य था क्योंकि धर्मपरायण आर्यजाति यज्ञपेमी थे। यज्ञफल की प्राप्ति तभी सम्भव थी जब उसका अनुष्ठान यथाकाल-यथानक्षत्र किया जाए, यह गणना गणित द्वारा ही सम्भव थी। अत: ज्योतिषशास्त्र की आवश्यकता के अनुसार गणित का विकास हुआ, जिससे ग्रह-गति-गणना, द्वारा तिथि नक्षत्र और पर्वों का ठीक-ठीक ज्ञान हो सके। इस प्रकार यज्ञरूप कारण से गणित का

---

[3] कौटिल्य अर्थशास्त्र, अधिकरण-१, अध्याय-५, प्रकरण-२, कारिका-७।

[4] सिद्धांतशिरोमणि, गोलध्याय, गोल प्रशंसा, श्लोक ७।

[5] वेदाङ्ग ज्योतिष, ऋक् पाठ, श्लोक- ३५।

आविर्भाव हुआ और विश्व ने गणित का प्रथम पाठ भारतवर्ष से सीखा। इस संदर्भ में आचार्य लगध की उक्ति है-

वेदा ही यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता: कालानुपूर्व्याविहिताश्च यज्ञा:।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्।।[6]

धन्य है यह यज्ञ व्यवस्था जो आज केवल प्राचीन धार्मिक रुढ़ि के रूप में जानी जाती है किन्तु जिसने गणित को जन्म दिया, जिसमें समस्त विज्ञान उत्पन्न हुए। व्यक्तगणित अर्थात् अंकगणित तथा अव्यक्तगणित अर्थात् बीजगणित के सम्यक् अवलोकन से ज्ञात होता है कि यह उसी जाति के मस्तिष्क की खोज है जो व्यक्त तथा अव्यक्त के चिन्तन-मनन में सर्वदा रत रहती थी। ऋषियों ने जिस प्रकार व्यक्त लोक को उस परमात्मा रूप अव्यक्त अंश से समुद्धुत माना उसी प्रकार व्यक्त गणित (अंकगणित) को समस्त बिन्दुओं के अव्यक्तगणित (बीजगणित) से समुद्धुत माना। यथा-

उत्पादकं यत्प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत्पुरुषेण सांख्या:।
कृत्स्नस्य व्यक्तस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितं च वन्दे।।[7]

सृष्टिप्रक्रिया में सर्वत्र गणित के अनेक उच्चस्तरीय सिद्धान्त, जो हमारी सामान्य बुद्धि से बहुत परे हैं, निरन्तर कार्य कर रहे हैं। हम जितनी दूर तक संख्याओं की, रेखाओं की, बीजों की कल्पना कर सकते है उससे असंख्य गुणा अधिक इनका विस्तार इस विश्व को संचालित कर रहा है-

बहुभिर्विप्रलापै: किम् त्रैलोक्ये सचराचरे।
यत्किंचिद्वस्तु तत्सर्वं गणितेन विना न ही।।

सृष्टि का संचालन उत्पत्ति-स्थिति-प्रलय वैज्ञानिक क्रम से होता है, जिसमें एक नियमित विज्ञान है। इस देशकालावच्छिन्न विश्व को छान्दस् विज्ञान रूप गणित व्याप्त किया है। उस छान्दस् विज्ञान रूप गणित की उपलब्धि के लिए हमारा व्यवहार गणित प्रवृत्त होता है। छान्दस् विज्ञान के गणित में अक्षर काल की इकाइयों में विभक्त होकर **ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत:**[8] में

---

[6] वेदाङ्ग ज्योतिष, ऋक् पाठ, श्लोक- ३६।

[7] भास्करीय बीजगणित, श्लोक-१।

[8] पाणिनि अष्टाध्यायी,१/२/२७।

परिणत हो जाते हैं। इस रूप में वे विभिन्न तत्त्वों के आश्रित होकर मात्रा एवं काल के परिणाम में सृष्टि का संचालन करते हैं। यजुर्वेद में कहा है- **"अङ्काङ्कछन्दः तथा अक्षरपंक्तिश्छन्दः"** अंकविद्या ही छन्द है, छन्द होने से वह अंकविद्या सम्पूर्ण सृष्टि में व्याप्त है। छन्दों की गणना अक्षर-पाद-यति-विराम आदि पर अवलम्बित है।

वैदिककालीन ग्रंथों- वेदों, उपनिषदों, संहिताओं, आरण्यकों, ब्राह्मणों में तथा उसके पश्चात् पुराणों व रामायण, महाभारत आदि में सूक्ष्मतर एवं बृहत्तर संख्याओं का अति उन्नत स्वरूप प्राप्त है। मेधातिथि ऋषि ने संख्यासूचक सारणी इस प्रकार दी है- एक १, दस १०, शत १००, सहस्त्र १०^{३}, अयुत १०^{४}, नियुत १०^{५} , प्रयुत १०^{६}, अर्बुद १०^{७} न्यर्बुद १०^{८}, समुद्र १०^{९}, मध्य १०^{१०}, अन्त १०^{११}, और परार्ध-१०^{१२}। तैत्तिरीय संहिता में १-१९ तक की विषम संख्याएँ १९, २९, ३९, ४९, ६९, ७९, ८९, ९९, पुनः सम संस्थाएँ तथा ४, ६, १०, २० और १०० के गुणक की सारणी दी हुई है। ई०पू० प्रथम शताब्दी के बौद्ध ग्रन्थ ललित विस्तर में गणितज्ञ अर्जुन एवं महात्मा बोधिसत्त्व के संवादों में कोटि के बाद १०० पर आधारित सख्याओं की सूची प्रस्तुत की गई है, जिससे कोटि से तल्लक्षणा तक २४ अंक तक की संख्याओं की जानकारी मिलती है। ये सभी संख्याएँ द्विगुणित, दशगुणित तथा शतगुणित संख्या वाले अंकों की सूचना देती है। द्वितीय शताब्दी ई०पू० के ग्रन्थ पिंगल छन्दशास्त्र में अंक लगभग इसी रूप में द्रष्टव्य हैं। पुराणों में शब्द तो लगभग यही प्रयुक्त है किन्तु परार्ध का स्थान और मान तेरहवें के स्थान पर अठारहवाँ हो गया है। पाँचवी शताब्दी के गणितज्ञ आर्यभट्ट प्रथम ने भी इन सभी अंकों को अपने पूर्ववर्ती का दस गुणा माना है।

आठवीं शताब्दी के श्रीधराचार्य ने संख्याओं की सूची एक, दश, शत, सहस्त्र, लक्ष, अयुत, प्रयुत, कोटि, अर्बुद अब्ज, खर्व, निखर्व, महासरोज, शंख, सरितापति, अन्त, मध्य और परार्ध दी है। नवीं शताब्दी के जैन महावीर आचार्य ने लक्ष तक तो श्रीधर का ही अनुकरण किया है, उसके पश्चात् अधिक बड़ी संख्याओं के लिए पद्म, क्षोणी, क्षिति. क्षोभ आदि के साथ महापद का योग किया है। १२ वीं शताब्दी के भास्कराचार्य

ने उपर्युक्त लगभग सभी शब्दों का प्रयोग अपने ग्रन्थ लीलावती में किया है।

एक ओर जहाँ ग्रीक वासियों को चौथी सदी तक मैरायड (Myraid-१०^{४}) तथा रोमवासियों को पाँचवीं सदी तक मिली (Miley-१०^{३}) की बड़ी संख्या का ही ज्ञान था, वहीं भारतीय मनीषियों को तल्लक्षणा-१०^{५३} महौघ-१०^{६०} तथा असंख्येय-१०^{१४०} जैसी बृहद् संख्याओं का ज्ञान था। भारतीय मनीषी संख्याओं को विभाजित करके उनका सूक्ष्स प्रयोग करने में भी कुशल थे। यथा- अर्ध- १/२, पाद- १/४, शफ -१/८, काष्ठा-१/१२, कला - १/१६ आदि। यह भी उल्लेख्य है कि अंग्रेजी भाषा में जिस अंकमाला को अरबी अंक (Arabian numerals) कहते थे, अरब के लोग उसे हिन्दसाँ अर्थात् भारत से प्राप्त कहते हैं। विकास की यात्रा का क्रम क्रमशः इस प्रकार होगा-

हिन्दी	अरबी	लैटिन	अंग्रेजी
शून्य	सिफिर	जिफर	जीरो

यजुर्वेद में सम और विषम संख्याओं की अद्भुत श्रृंखला का उल्लेख है-

विषम संख्याएँ-

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मे एकादश च मे एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च मे एकविंशतिश्च मे एकविंशतिश्च मे त्रयो-विंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशति च मे पञ्चविंशति च मे सप्त-विंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे एकत्रिंशच्च मे एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्।[९]

१, ३,५,७,९,११, १३, १५, १७, १९, २१, २३, २५, २७,२९, ३१, ३३ इत्यादि।

समसंख्याएँ – चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे

---

[९] शुक्ल यजुर्वेद, १८/२४।

चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे षड्त्रिंशच्च मे षड्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिशच्च मेऽष्टाचत्वारिशच्च मेष्टाचत्वारिशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्।[10]

४, ८, १२, १६, २०, २४, २८, ३२, २८, ५०, ४४, ४८ इत्यादि।

अथर्ववेद में दस तक अंकों का उल्लेख इस प्रकार हैं- **य एतं देवमेकः वृतं वेद। न द्वितीयो न तृतीयश्चतुर्थो नाप्युच्यते। न पञ्चमी न षष्ठः सप्तमो नाप्युच्यते। नाष्टमो न नवमो दशमो नाप्युच्यते।**[11] अर्थात् १,२,३,४,५,६,७,८,९,१० आदि।

इन्हीं एक से लेकर नौ तक अंकों से दहाई बनाने के लिए अथर्ववेद में कहा है-

एका च मे दश च मे, द्वे च मे विंशतिश्च मे, तिस्रश्च मे त्रिंशच्च मे, चतस्रश्च मे चत्वारिंशच्च मे, पञ्च च मे पञ्चाशच्च मे, षट् च मे षष्टिश्च मे, सप्त च मे सप्ततिश्च मे, अष्ट च मेऽशीतिश्च मे, नव च मे नवतिश्च मे, दश च मे शतं च मे, शतं च मे सहस्रं च मे।[12]

भारतीय संख्या पद्धति में लेखन और उच्चारण में शब्दांक और संख्यांक में विपरीत गति है- **अंकानां वामतो गतिः** यथा- पञ्चदश १५, एकाशीतिः- ८१। शब्दांक लेख में इकाई का मान पूर्व में तथा अंकांक लेखन में उसे पश्चात् में लिखते हैं। सामान्यतः बडी संख्याओं में दहाई का प्रयोग पूर्व में होता है। यथा-

त्रीणि शतानि त्रिसहस्राणि त्रिंशत् च नव च - ३३३९।

भारत में रेखागणित का प्रारम्भ यज्ञवेदिकाओं के विभिन्न आकार-प्रकारों गोल, वर्गाकार, आयताकार या अर्धगोलाकार से हुआ। इन भिन्नाकृति वेदियों में श्येनचित वेदी का क्षेत्रफल सुनिश्चित या अन्य वेदियाँ

---

[10] शुक्ल यजुर्वेद, १८/२५।

[11] अ. वे., १३/४.२/१६-१८।

[12] अ. वे., ५.१५/१-११।

उसी अनुपात में कम या अधिक की जाती थीं। मापने की इकाई एक पुरुष थी जिसका अर्थ था कि यज्ञकर्त्ता द्वारा अपने सिर के ऊपर हाथों को उठाने से जो लम्बाई होती है। इस सन्दर्भ में वर्ग को आयत तथा आयत को वर्ग में बदलने और वर्ग की उसी क्षेत्रफल के वृत्त में बदलने हेतु ज्यामिति का सहारा लिया जाता था। उन्होंने निष्कर्ष दिया कि वर्ग का क्षेत्रफल भुजा का वर्ग करके तथा आयत का क्षेत्रफल लम्बाई में चौड़ाई का गुणा करके ज्ञात कर सकते हैं। एक आयत को उसी क्षेत्रफल के वर्ग में बदलने हेतु वैदिक युग के प्रसिद्ध ज्यामितिविद् बौधायन (१००० वर्ष ईसा पूर्व) ने अपना विशेष प्रमेय दिया जिसमें उन्होंने आयत की भुजाओं तथा विकर्ण में सम्बन्ध बताया। लगभग ५०० वर्षों बाद पाइथागोरस (५४० वर्ष ईसा पूर्व) ने समकोण त्रिभुज के प्रमेय को इसी प्रकार बताया। बौधायन का कहना था आयत के विकर्ण उन दोनों क्षेत्रफलों को बता सकते है जिनके लम्बाई और चौडाई अलग-अलग बताये गये हों। दूसरे शब्दों में एक आयत के विकर्ण पर बने वर्ग का क्षेत्रफल इसकी दोनों भुजाओं पर बने वर्गों के योग के बराबर होता है।

यज्ञ वेदियों की भुजाओं की नाप-जोख के लिए शुल्ब अर्थात् रज्जु का प्रयोग होता था। वेदिका मापन में शुल्ब इतनी महत्त्वपूर्ण थी कि ज्यामिति को शुल्बशास्त्र कहा जाने लगा। ये ३० या ४० कदम लम्बी रस्सियाँ महावेदी बनाने में उपयोग की जाती थी। इनका निर्माण रज्जुदल (Cordia myexa) नामक वृक्ष की छाल से किया जाता था। इस प्रकार शुल्ब गणित अथवा शुल्ब विज्ञान ही विश्व की रेखागणित का प्रथम रूप था। आर्यभट्ट प्रथम (४७६ ई०) ने एक द्विघात समीकरण का हल निकाल कर बीजगणित की नींव रखी लेकिन यह विधि केवल श्लोकों की रचना में उपयोगी थी। अज्ञात राशियों द्वारा प्रतिपादित होने के कारण इसे अव्यक्त गणित भी कहा गया। बीजगणित के प्रभाव से राशियाँ दो प्रकार की बनी- १. व्यक्त गणित १, २, ३, ४ आदि अंकगणितीय राशियाँ। २. अव्यक्तगणित- क, ख, ग आदि इनका मान निकालने से आता है, स्वयं स्पष्ट नहीं होता है। भारतीय ज्योतिर्विद ब्रह्मगुप्त (५९८ ई०) ने इनका अधिक व्यवस्थित प्रयोग किया। आगे चलकर भास्कर द्वितीय (११५० ई०) ने अव्यक्त

संख्याओं की संकल्पना दी जिसे उसने यावत् - तावत् कालक, नीलक, पीतक, लोहितक[13] जैसे शब्दों द्वारा प्रदर्शित किया। वर्तमान् बीजगणित में इसी प्रकार का प्रयोग होता है।

प्राचीन भारत की विश्व को सबसे महान् देन है- शून्य और दाशमिक अंक पद्धति। संसार में बुद्धि और सभ्यता के विकास में यह गणितीय योगदान सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण सिद्ध हुआ। रोमनलिपि के संख्यावाचक चिह्नों (I, II, v) आदि द्वारा एक सीमा तक ही संख्याओं को व्यक्त किया जा सकता था, बड़ी संख्याओं को व्यक्त करने में ये संख्या चिह्न अव्यावहारिक थे। भारतीय दार्शनिकों ने 'ओम' की मुखाकृति के आधार पर अनन्त ब्रह्म की पूर्णता के प्रसंग में, शून्य की गोलाकृति की रचना की। उन्होंने १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, ० का आविष्कार कर दाशमिक प्रणाली विकसित की जिसमें प्रत्येक दसवाँ अंक एक नया पायदान होता है। यथा- १०, २० अथवा ५०१, ५००१, १०००५, आदि संख्याओं को गुणित करने में शून्य का प्रयोग भले ही सामान्य सी बात लगती हो किन्तु इस प्रकार के शून्य के स्थान निर्धारण की कल्पना वस्तुतः आश्चर्योत्पादक है। १-९ तक के अंकों तथा शून्य की सहायता से बड़ी से बड़ी राशि को सुगमता से लिखा जा सकता था। अतः अन्य सभ्यताओं ने भी स्थानमान के इस सांकेतिक चिह्न को अपना लिया। इस प्रकार हम कह सकते हैं कि गणित के क्षेत्र में भारत राष्ट्र का बहुत बड़ा योगदान है। जिसका अनुकरण संपूर्ण विश्व ने किया।

संदर्भ सूची-

- **ईशवास्योपनिषद्.** मंत्र-11।
- **कौटिल्य अर्थशास्त्र.** अधिकरण-2, 2,11,39,18,5,2,7
- **सिद्धांतशिरोमणि.** गोल अध्याय, गोल प्रशंसा, श्लोक 7।
- **वेदाङ्ग ज्योतिष.** ऋक् पाठ, श्लोक क्रमशः 35, 36।
- भास्कराचार्य, **भास्करीय बीजगणित.** श्लोक क्रमशः 1, 7।
- पाणिनि, **अष्टाध्यायी.** सूत्र 1/2/27।
- **शुक्ल यजुर्वेद.** मंत्र क्रमशः 18/24, 18/25।

[13] भास्करीय बीजगणित, श्लोक ७।

- **अथर्ववेद**, खंड 13, सूक्त 4.2, मंत्र 16-18 खंड 5, सूक्त 15, मंत्र 1-11।

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

महाभारत में वर्णित राजनीति की आधुनिक युग में प्रासंगिकता

डॉ० राजमंगल यादव
संस्कृत विभाग, रामजस कॉलेज,
दिल्ली विश्वविद्यालय

शोधसार - *महाभारत सनातनधर्म का विश्वकोश है । जब तक इस धरती पर महाभारत ग्रन्थ विराजमान है तब तक सनातन धर्म का कुछ भी बिगड़ने वाला नहीं है । महभारत को पञ्चम वेद कहा गया है । महाभारत के अन्तर्गत लोक-परलोक से सम्बद्ध समस्त विषयों का विवेचन किया गया है । धर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, अर्थशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, कामशास्त्र तथा मोक्षशास्त्र आदि समस्त विषयों का भी वर्णन महाभारत में किया गया है । इसीलिए महाभारत के विषय में महाभारत के आदिपर्व के ६२वें अध्याय के ५३वें श्लोक में कहा गया है –*

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ।।

इन्हीं समस्त विषयों के साथ-साथ महाभारत में राजनीतिशास्त्र का बहुत उत्कृष्ट विवेचन किया गया है । महाभारत में भीष्मपितामह के द्वारा श्रीधर्मराज युधिष्ठिर को, भगवान् श्रीकृष्ण द्वारा पाण्डवों और यादवों को, दैत्यगुरु शुक्राचार्य का राक्षसों को तथा महात्मा विदुर का धृतराष्ट्र को दिये गये राजनीतिक उपदेश अत्यन्त महत्वपूर्ण और उपादेय हैं । वर्तमान समाज में राजनीति का स्तर दिन-प्रतिदिन गिरता जा रहा है । राजनेता राष्ट्रगत नहीं अपितु वक्तिगत हो गए हैं । संस्कृत शास्त्रों में उल्लिखित नेता का लक्षण- ***नेता विनीतो मधुरस्त्यागी क्षमावान-विकत्थन:।।*** *यह उनमें दिखाई नहीं दे रहा है । अपितु इसके बिपरीत समस्त लक्षण दिखाई दे रहे हैं । इसलिए महाभारत में वर्णित राजनीति की आधुनिक युग में महती आवश्यकता है, क्योंकि महाभारत में आदर्शपूर्ण राजनीति का वर्णन*

किया गया है । प्रस्तुत शोधपत्र में आदर्शपूर्ण राजनीतिविद्या के इन्हीं प्रमुख बिन्दुवों पर विचार-विमर्श किया गया है ।

कूट शब्द – राजनीतिविद्या, राजनय, राजशासन, राजविद्या, दण्डनीति, जगद्धात्री, राज्यानुशासन,राजधर्म, राजधर्मानुशासन, महादण्ड, दण्ड, धर्म-व्यवहार, धर्मनीति, त्रिवर्ग, त्रयी, वार्ता तथा आन्वीक्षिकी, प्राग्वचन, असि, ऋष्टि, पाश, प्राग्वदतांवर, धर्मपाल, रुद्रतनय, शिवंकर, बहुविग्रह, षड्वर्ग, दशवर्ग, साम, दान, भेद, दण्ड, सन्धि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव और समाश्रय आदि ।

श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदास जी का श्रीरामचरितमानस में दण्डनीति किंवा राजनीति के सन्दर्भ में सूर्पणखा मुखेन रावण के प्रति कथन है- **राजनीति विनु धन बिनु धर्मा । हरिहिं समर्पे बिनु सत्कर्मा ।।**[1] अर्थात् राजनीति के विना राज्य और धर्म के बिना धन वैसे ही विनष्ट हो जाता है, जैसे किसी भी मनुष्य के द्वारा किया गया सत्कर्म भगवान् श्रीहरि के चरणों में समर्पित किए बिना बिनष्ट हो जाता है । अर्थात् उसकी सिद्धि नहीं होती है । अतः राज्य के सञ्चालन और प्राप्ति में राजनीति और धन की प्राप्ति में धर्म का होना परमावश्यक है । यदि राजनीति धर्म युक्त नहीं होगी तो वह राजनीति; राजनीति न रहकर राजऽनीति हो जाती है । राजऽनीति से लोकतन्त्र का अमङ्गल होना सुनिश्चित हो जाता है तथा राजनीति का सातत्य भङ्ग हो जाता है । सातत्य का तात्पर्य है कि कोई भी राजा अथवा मन्त्री चिरकाल तक शासन नहीं कर पाता है ।

महाभारत भारतवर्ष का वृहद् इतिहास है । इस इतिहास में भरतवंशी राजाओं का समुज्ज्वल धर्मयुक्त राजनीतिक चरित्र वर्णित है । प्रत्येक युग में धर्मनीति और अधर्मनीति सदा-सर्वदा विद्यमान रहा करती हैं । परन्तु प्रत्येक युग की जो आचरणीय राजनीति होती है, वहीं अनुकरणीय होती है । उसी से लोक का कल्याण सम्भव होता है तथा लोकतन्त्र किंवा प्रजातन्त्र सुख-समृद्धि सम्पन्न होता है । महाभास के आदिपर्व में महाभारत के महत्त्व का निरूपण करते हुए महर्षि वेदव्यास ने

---

[1] श्रीरामचरितमानस, अरण्यकाण्ड- दोहा-२० की चौपाई-४

कहा है- **यस्तु राजा श्रृणोतीदमखिलामश्नुते महीम ।**।[2] अर्थात जो राजा इस महाभारत नामक सत्य सनातन धर्म के महानतम ग्रन्थ को सुनता है, वह सम्पूर्ण पृथ्वी के राज्य का उपभोग करता है ।

महाभारत तथा संस्कृत के अन्यान्य शास्त्रों में **राजनीति, राजनय, राजशासन, राजविद्या, अर्थशास्त्र** एवं **दण्डनीति** के रूप में अभिहित किया गया है । अर्थशास्त्र के विद्यासमुद्देश प्रकरण में दण्डनीति को राजनीति के रूप में अभिहित किया गया है । अर्थशास्त्र के विनयाधिकारिक नामक प्रथम अधिकरण में विद्याओं का निरूपण करते समय आचार्य चाणक्य का कथन है- **आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः । संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद् इति । दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः । तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति। चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः । ताभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम्। साङ्ख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी। धर्माधर्मौ त्रय्या-मर्थानर्थौ वार्तायां नयापनयौ दण्डनीत्याम्। बलाबले चैतासां हेतुभिर-न्वीक्षमाणान्वीक्षकी लोकस्योपकरोति; व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमव-स्थापयति; प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति ।**[3] अर्थात् आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता और दण्डनीति- ये चार विद्याएँ हैं । मनु साम्प्रदाय के अनुयायी आचार्य त्रयी, वार्ता और दण्डनीति– इन तीन विद्याओं को मानते हैं । उनका मत है कि आन्विक्षिकी का समावेश त्रयी के अन्तर्गत हो जाता है । आचार्य बृहस्पति के अनुयायी विद्वान् केवल दो ही विद्याएँ मानते हैं- वार्ता और दण्डनीति । उनके मतानुसार त्रयी तो दुनियादार (लोकयात्राविद्) लोगों की आजीविका का साधन मात्र है । शुक्राचार्य के अनुयायी विद्वानों ने तो केवल दण्डनीति (राजनीति) को ही विद्या माना है, और उसी को सम्पूर्ण विद्याओं का स्थान एवं कारण स्वीकार किया है । किन्तु आचार्य कौटिल्य उक्त चारों विद्याओं को मानते हैं । सांख्य, योग और लोकायत (नास्तिक दर्शन) – ये आन्वीक्षिकी विद्या के अन्तर्गत हैं । इसी प्रकार त्रयी में धर्म-अधर्म का, वार्ता में अर्थ-अनर्थ का और दण्डनीति में सुशासन-

---

[2] महाभारत, शान्तिपर्व-६२.३६

[3] अर्थशास्त्र-१.१

दु:शासन का ज्ञान प्रतिपादित है। त्रयी आदि विद्याओं की प्रधानता-अप्रधानता (बलाबल) को, भिन्न-भिन्न युक्तियों से, निर्धारित करती हुई आन्वीक्षिकी विद्या लोक का उपकार करती है । सुख-दुःख से बुद्धि को स्थिर रखती है और सोचने- विचारने, बोलने तथा कार्य करने में सक्षम बनाती है । दशकुमारचरितम् में आचार्य दण्डी (छठीं शताब्दी) का कथन है- **ननु चतस्रो राजविद्यास्त्रयी वार्तान्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति ।।**[4] अर्थात् निश्चित रूप से शास्त्रकारों ने चार प्रकार की राजविद्याएँ बतलाई हैं- ये चार विद्याएँ हैं ।

(१) त्रयी- ऋकयजुस्साम का ज्ञान, कर्म तथा उपासना ।
(२) वार्ता- गुप्तचर विषयक शास्त्र अथवा अर्थशास्त्र ।
(३) आन्वीक्षिकी- न्यायशास्त्र किंवा दर्शनशास्त्र अथवा तर्कशास्त्र ।
(४) दण्डनीति- राजनीति, दण्ड = शासन, राज्यानुशासन किंवा राष्ट्रसञ्ज्ञान।

इस प्रकार शास्त्रों में विवेचित

चार प्रकार की प्रमुख विद्याओं में दण्डनीति का महत्वपूर्ण स्थान है ।

महाभारत के शान्तिपर्व के अन्तर्गत राजधर्मानुशासनपर्व में १३० अध्याय हैं । इन अध्यायों में राजनीति का बहुत बिस्तार से विवेचन किया है । दण्डनीति अर्थात् राजनीति क्या है ? उसका स्वरूप, नाम, लक्षण, प्रभाव और प्रयोजन का विधिवत् वर्णन महाभारत के शान्तिपर्व के १२१वें अध्याय के अन्तर्गत किया गया है । राजधर्म का सविस्तर वर्णन सुनने के क्रम में धर्मराज युधिष्ठिर ने भीष्मपितामह से कहा-

अयं पितामहेनोक्तं राजधर्मः सनातनः ।
ईश्वरश्च महादण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।।[5]

---

[4] दशकुमारचरित, अष्टम उच्छवास

[5] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.१

अर्थात् तात् ! यह सनातन राजधर्म का वर्णन किया है। इसके अनुसार महान् दण्ड सबका ईश्वर है। दण्ड के आधार पर ही सब कुछ टिका हुआ है। परन्तु हे पितामह आप मुझे यह बतावें कि-

को दण्डः कीदृशो दण्डः किंरूपः किंपरायणः ।
किमात्मकः कथंभूतः कथं मूर्ति कथं प्रभोः ।।
जागर्ति च कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ।
कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति प्रतिपालयन ।।
कश्च विज्ञायते पूर्वं को वरो दण्डसंज्ञितः ।
किंसंस्थश्च भवेद् दण्डः का वास्य गति रुच्यते ।।[6]

अर्थात दण्ड क्या है ? कैसा है ? उसका स्वरूप किस तरह का है ? और किसके आधार पर उसकी स्थिति है? प्रभो ! उसका उपादान क्या है ? उसकी उत्पति कैसे हुई ? उसका आकार कैसा है ? वह किस प्रकार सावधान रहकर सम्पूर्ण प्राणियों पर शासन करने के लिए जागता रहता है ? कौन इस पूर्वापर जगत् का प्रतिपालन करता हुआ जागता है ? पहले इसे किस नाम से जाना जाता था ? कौन दण्ड प्रसिद्ध है ? दण्ड का आधार क्या है ? तथा उसकी गति क्या बतायी गयी है ? तब धर्मराज युधिष्ठिर के प्रश्नों का उत्तर देते हुए भीष्म पितामह ने कहा-

श्रृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः।
यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ।।
धर्मस्याख्या महाराज व्यवहार इतीष्यते ।
तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः ।।
इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारमिष्यते ।[7]

अर्थात् हे कुरुनन्दन युधिष्ठिर ! दण्ड का जो स्वरूप तथा जिस प्रकार उसको 'व्यवहार' कहा जाता है, वह सब तुम्हें बताता हूँ, सुनो ! इस संसार में सब कुछ जिसके, अधीन है, वही अद्वितीय पदार्थ यहाँ 'दण्ड'

---

[6] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.५-७

[7] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.८-९

कहलाता है । महाराज ! धर्म का ही दूसरा नाम व्यवहार है । लोक में सतत सावधान रहने वाले पुरुष के धर्म का किसी तरह लोप न हो, इसलिए 'दण्ड' की आवश्यकता है और यही उप्त व्यवहार का व्यवहारत्व है। व्यवहारत्व क्या है? इसको इस व्युत्पत्ति के अनुसार समझना चाहिए-

विगतः अवहारः धर्मस्य येन सः व्यवहारः ।।

अर्थात् दूर हो गया ही है धर्म का अवहार (लोप) जिसके द्वारा, वह व्यवहार है । अतः इस व्युत्पत्ति के अनुसार धर्म को लुप्त होने से बचाना ही व्यवहार का व्यवहारत्व है । इस सन्दर्भ में भीष्मपितामह ने पूर्वकाल में महाराज मनु के उपदेश को प्रमाणस्वरूप प्रस्तुत करते हुए युधिष्ठिर से कहा-

अपि चैतत् पुरा राजन् मनुना प्रोक्तमादितः।
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रिमाप्रियसमात्मनाः।

प्रजा रक्षति यः सम्यगधर्म एव स केवलः ।।[8] अर्थात् राजन् ! पूर्वकाल में मनु महाराज ने यह उपदेश दिया है कि जो राजा प्रिय और अप्रिय के प्रति समान भाव रखकर - किसी के प्रति पक्षपात न करके दण्ड का ठीक-ठीक उपयोग करते हुए प्रजा की भली-भाँति रक्षा करता है, उसका वह कार्य केवल धर्म है । व्यवहार के सन्दर्भ में एक और स्पष्टीकरण देते हुए श्रीभीष्मपितामह ने कहा-

यथोक्तमेतद् वचनं प्रागेव मनुना पुरा ।
यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र ब्रह्मणो वचनं महत् ।।
प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ।
व्यवहारस्य चाख्यानाद् व्यवहार इहोच्यते ।।[9]

अर्थात् राजन युधिष्ठिर ! उपर्युक्त सारी बातें महाराज मनु ने पहले ही कह दी हैं और मैंने जो बात कही है, वह ब्रह्मा जी का महान् वचन है । यही वचन मनु जी के द्वारा पहले कहा गया है; इसलिए इसको 'प्राग्वचन' के

---

[8] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.१०-११

[9] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.१२-१३

भी नाम से जानते हैं । इसमें व्यवहार का प्रतिपादन होने से यहाँ व्यवहार नाम दिया गया है ।

दण्ड की लोग में महती आवश्यकता है । इसके द्वारा ही लोक में राजा तथा प्रजा को त्रिवर्ग (धमार्थकाम) की सिद्धि होती है । वर्तमान समय की लोकतान्त्रिक किंवा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था में इसे तथावत् समझना चाहिए । त्रिवर्ग की सिद्धि के सन्दर्भ में महर्षि वेदव्यास का कथन है-

दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीने प्रवर्तते ।
दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः ।।[10]

अर्थात् दण्ड का ठीक-ठीक उपयोग होने पर राजा के धर्म, अर्थ और काम की सिद्धि सदा होती रहती है । इसलिए दण्ड महान् देवता है । यह अग्नि के समान तेजस्वी रूप से प्रकट हुआ है । दण्ड का स्वरूप कैसा ? इसे एक रूपक के माध्यम से प्रस्तुत करते हुए कहा गया है -

नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।
अष्टपादन्नैक नयनः शङ्कुकर्णोरोमवान् ।।
जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।
एतद् रूपं विभ्रत्युग्रं दण्डो नित्यं दुराधरः ।।[11]

अर्थात् दण्ड के शरीर की कान्ति नील कमलदल के समान श्याम है । इसके चार दाढ़ें और चार भुजाएँ हैं । आठ पैर और अनेक नेत्र हैं । इसके कान खूँटे के समान हैं और रोएँ ऊपर की ओर उठे हुए हैं । इसके सिर पर जटा है, मुख में दो जिह्वाएँ हैं, मुख का रंग ताँबे के समान है, शरीर को ढकने के लिए उसने व्याघ्रचर्म धारण कर रखा है ।

इस प्रकार दुर्धर्ष दण्ड सदा भयंकर रूप धारण किए रहता है । इन दो पद्यों के वर्णन से प्रतीत होता है कि महाकाल ही दण्ड रूप से सम्पूर्ण लोक में विचरते रहते हैं । किसी भी लोक में जो लोकवासी उनकी अवज्ञा

---

[10] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.१४

[11] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.१५-१६

करते हुए सुसंगत लोकव्यवहार का पालन नहीं करते, तो काल उनको दण्ड अवश्य प्रदान करता है । दण्ड इस लोक में और किस रूम में विद्यमान होता है । इसका वर्णन करते हुए कहा गया है -

असिर्धनुगदा   शक्तिस्त्रिशूलं मुद्‌गर : शरः ।
मुसलं परशुश्चक्रं   पाशो   दण्डर्ष्टितोमराः ।।
सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित् ।
दण्ड एव स सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ।।
भिन्दंछिन्दन् रुजन् कृन्तन् दारयन् पाटयंस्तथा ।
घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ।।[12]

अर्थात् खड्ग, धनुष, गदा, शक्ति, त्रिशूल, मुद्गर, बाण, मुसल, फरसा, चक्र, पाश, दण्ड, ऋष्टि, तोमर तथा दूसरे- दूसरे जो कोई प्रहार करने योग्य अस्त्र-शस्त्र हैं, उन सब के रूप में सर्वात्मा दण्ड ही मूर्तिमान होकर जगत् में विचरता है । वही अपराधियों को भेदता, छेदता, पीडा देता, काटता, चीरता, फाड़ता तथा मरवाता है । इस प्रकार दण्ड ही सब ओर दौड़ता फिरता है । पुनश्च दण्ड के नाम क्या-क्या हैं ? इसको बतलाते हुए भीष्मपितामह ने धर्मराज युधिष्ठिर से कहा-

असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्मा दुराधरः ।
श्रीगर्भो बिजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः ।।
शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वरः ।
धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः ।।
असंगो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवंकरः ।
नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ।।[13]

अर्थात राजन् ! असि, विशसन, धर्म, तीक्ष्णवर्मा, दुराधर, श्रीगर्भ, विजय, शास्ता, व्यवहार, सनातन, शास्त्र, ब्राह्मण, मन्त्र, शास्ता, प्राग्वदतांवर, धर्मपाल, अक्षर, देव, सत्मग, नित्यग, अग्रज, असंग, रुद्रतनय, मनु, ज्येष्ठ और शिवंकर- ये दण्ड के नाम कहे गये हैं । इस प्रकार दण्ड के स्वरूप,

---

[12]महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.१७-१९

[13] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.२०-२२

महत्त्व और उसके नाम-रूप का महाभारत के शान्तिपर्व के १२१वें अध्याय में बहुत विस्तार के साथ विवेचन किया गया है । दण्न को साक्षात् भगवान् विष्णु बतलाते हुए कहा गया है-

दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः ।
शश्वद् रूपं महद् विभ्रन्महान् पुरुष उच्यते ।।[14]

अर्थात् दण्ड सर्वत्र व्यापक होने के कारण भगवान् विष्णु है और नरों (मनुष्यों) का अयन (आश्रय) होने से नारायण कहलाता है । वह प्रभावशाली होने से प्रभु और सदा महत् रूप धारण करता है, इसलिए महान् पुरुष कहलाता है । दण्ड को ही सनातन व्यवहार और बेद भी कहा गया है । इस बात को बतलाते हुए भी भीष्मपितामह ने धर्मराज युधिष्ठिर से कहा-

यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ।
व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम ।।[15]

अर्थात् जो दण्ड है, वही हमारी दृष्टि में सनातन व्यवहार है । जो व्यवहार देखा गया है, वही वेद है, यह निश्चित रूप से कहा जा सकता है । इसलिए प्रत्येक राजा (वर्तमान समम में समस्त प्रकार के शास्त्रा न्यायाधीश एवं मन्त्री आदि) को दण्ड का उचित प्रयोग करना चाहिए । उसके प्रयोग में किसी प्रकार का पक्षपात नहीं करना चाहिए । जैसा कि कहा गया है-

माता पिता च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः ।
नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।।[16]

अर्थात् माता-पिता, भाई, स्त्री तथा पुरोहित कोई भी क्यों न हो, जो अपने धर्म में स्थिर नहीं रहता, उसे राजा अवश्य दण्ड दे, राजा के लिए कोई भी अदण्डनीय नहीं है ।

महाभारत में जिस प्रकार दण्ड का विस्तार के साथ वर्णन किया गया है, उसी प्रकार दण्डनीति का भी विवेचन बहुत विखार के साथ किया गया

---

[14] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.२३
[15] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.५६
[16] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.६०

है। दण्ड और दण्डनीति में अविनाभाव-सम्बन्ध है । इन दोनों का प्रयोक्ता परमपिता ब्रह्मा ने राजा को निर्धारित किया है । दण्ड अपने स्वरूप के साथ नीतियुक्त होकर राजा एवं प्रजा सब की रक्षा करता है, परन्तु राजा इस दण्डनीति का राष्ट्र के लोकमंगल के लिए निर्देश करता है । इसका सम्यक् परिपालन करने पर ही किसी भी राष्ट्र की समग्र प्रकार की लौकिक एवं पारलौकिक उन्नति होती है । महाभारत में दण्डनीति (राजनीति) को विधाता ब्रह्मा जी की कन्या कहा गया है । इसे कन्या के रूप में वर्णित करते हुए भीष्मपितामह ने युधिष्ठिर से कहा-

तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीवृत्तिः सरस्वती ।
दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ।।[17]

अर्थात् दण्डनीति (राजनीति) भगवान् ब्रह्मा जी की कन्या कही गयी है । लक्ष्मी, वृत्ति, सरस्वती तथा जगद्धात्री भी उसी के नाम हैं । इस प्रकार दण्ड और दण्डनीति के बहुत से रूप हैं ।

अतः दण्डनीति को इस रूप में समझने की परमावश्यकता है । राजनीति को बिना इस रूप में समझे राष्ट्रमंगल की सोच विकसित ही नहीं हो सकती । इसी सोच के आभाव में आज की राजनीति अधोगामी होती चली जा रही है । आज जिस तरह की व्यक्तिगत आक्षेप वाली राजनीति हो गई है, उससे राजनीति की नींव कमजोर हो रही है । क्योंकि अभिमान में भरे हुए राजनेता महाभारत का नाम जरूर लेते हैं, परन्तु वे उसके राजनीतिक ज्ञान-विज्ञान से बहुत दूर हो चुके हैं । राजनीति का पक्का पण्डित होने के लिए भगवान् श्रीकृष्ण, महापाणि बलराम, भगवती गंगापुत्र भीष्मपितामह, महात्मा विदुर तथा महावीर सात्यकि आदि के द्वारा चर्चित महाभारतीय राजनीति को अपने व्यवहार में अवतारित करना आवश्यक है । इसी दण्डनीति को भली-भाँति जानने और समझने के उद्देश्य से राजर्षि युधिष्ठिर ने भीष्मपितामह से कहा-

दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।

[17] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.२४

कस्य किं कुर्वतः सिद्ध्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ।।[18]

अर्थात् पितामह ! दण्डनीति तथा राजा दोनों मिलकर ही कार्य करते हैं । इनमें से किसके क्या करने से कार्य-सिद्धि होती है ? यह सब आप मुझको बतला बतलाइये । तब भीष्मपितामह ने धर्मराज युधिष्ठिर से कहा-

महाभागं दण्डनीत्या: सिद्धै: शब्दै: सहेतुकै: ।
शृणु मे शंसतो राजन् यथावदिह भारत ।।
दण्डनीति: स्वधर्मेभ्यश्चातुवर्ण्यं निमच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यो नियच्छति ।।[19]

अर्थात् राजन् ! भरतनन्दन ! दण्डनीति से राजा और प्रजा के जिस महान् सौभाग्य का उदय होता है, उसका मैं लोकप्रसिद्ध एवं युक्तियुक्त शब्दों द्वारा वर्णन करता हूँ, तुम यथावत् रूप से यहाँ उसे सुनो । यदि राजा दण्डनीति का उत्तमरीति से प्रयोग करे तो वह चारों वर्णों को अपने-अपने धर्म में बलपूर्वक लगाती है और उन्हें अधर्म की ओर जाने से रोक देती है । जब चारों वर्ण इसका सम्यक परिपालन करने लगते हैं तो इससे लाभ क्या होता है ? इसे बताते हुए पितामहभीष्म कह रहे हैं-

चातुर्वण्ये स्वकर्मस्थे मर्यादा नामसंकरे ।
दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ।।
स्वाम्ये प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।
तस्मादेव मनुष्याणा सुखं विद्धि समाहितम् ।।[20]

अर्थात् राजन् ! युधिष्ठिर ! जब दण्डनीति के प्रभाव से चारों वर्णों के लोग अपने-अपने कर्मों में संलग्न रहते हैं, धर्म मर्यादा में सङ्कीर्णता नहीं आने पाती और प्रजा सब ओर से निर्भय एर्व कुशलापूर्वक रहने लगती है, तब तीनों वर्णों के लोग विधि पूर्वक स्वास्थ्य-रक्षा का प्रयत्न करते हैं । युधिष्ठिर ! इसी में मनुष्यों का सुख निहित है, यह तुम्हें ज्ञात होना चाहिए । यहाँ पर तीन वर्णों को ही इसलिए कहा गया है कि जब उक्त तीन वर्ण स्वधर्म

---

[18] महाभारत, शान्तिपर्व-६९.७४

[19] महाभारत, शान्तिपर्व-६९.७५-७६

[20] महाभारत, शान्तिपर्व-६९.७७-७८

में प्रतिष्ठित होंगे तो चतुर्थ वर्ण स्वतः उनका अनुसरण करता हुआ अपने धर्म में प्रतिष्ठित हो जाएगा । क्योंकि उसका धर्म ही सेवा है, राजनीति नहीं ।

लोक में राजनीति के लिए समम (काल) का अकधिक महत्व है । काल अच्छा चलेगा तो अवस्थिति अच्छी रहेगी । काल बुरा चलेगा तो अवस्थिति ठीक नहीं रहेगी । तो अच्छे और बुरे काल का कारण कौन है ? इस सन्दर्भ में पितामहभीष्म का कथन है-

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो माभूद् राजा कालस्य कारणम् ।।[21]

अर्थात् हे युधिष्ठिर ! काल राजा का कारण है अथवा राजा काल का, ऐसा संशय तुम्हें नहीं होना चाहिए । यह निश्चित है कि राजा ही काल का कारण होता है । जैसा कि पितामह का कथन है -

राजा कृतयुगस्त्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ।।[22]

अर्थात् राजा ही सत्ययुग की सृष्टि करने वाला होता है, और राजा ही त्रेता, द्वापर तथा चौथे युग कलि की भी सृष्टि का कारण है । सत्य युग में धर्म- ही-धर्म रहता है, अधर्म का नाम-निशान नहीं दिखाई देता तथा किसी भी वर्ण की अधर्म में रुचि नहीं होती । जब राजा दण्डनीति के एक चौथाई अंश को छोड़कर केवल तीन अंशों का अनुसरण करता है तो त्रेता युग आरम्भ होता है । यह श्री-राम राज्यात्मक रोता है । जब राजा दण्डनीति के आधे भाग को त्यागकर आधे का अनुसरण करता है, तब द्वापर युग का आरम्भ हो जाता है । यह श्रीकृष्ण राज्यात्मक होता है । जब राजा समूची दण्डनीति का परित्याग करके अयोग्य उपायों द्वारा प्रजा को कष्ट देने लगता है, तब कलियुग का आरम्भ हो जाता है । कलियुग अधर्मात्मक है । इसमें अधर्म तो अधिक होता है, परन्तु धर्म का पालन कम देखा जाता है । सभी वर्णों का मन अपने धर्म से च्युत हो

[21] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.६९.७९

[22] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.६९.९८

जाता है ।[23] इसलिए राजनीति में अच्छे और बुरे समय का कारण राजा को बतलाया गया है । राजा अथवा शासक अपने-अपने धर्माधर्मयुक्त राजनीतिक ज्ञान के आधार पर सतयुग, त्रेता, द्वापर और कलियुग रूप काल के कारण हैं ।

दण्डनीति (राजनीति) के कुछ आवश्यक नियम और सिद्धान्त हैं जिनका परिपालन करना किसी भी राजा किंवा मन्त्री के लिए परमावश्यक है । बिना उसके पालन किये कोई भी राजा अथवा मन्त्री न तो राष्ट्र को प्रतिष्ठित कर सकता है और न स्वयं को । राजनीति के अधोलिखित सिद्धान्त प्रत्येक राजा (मन्त्री) के द्वारा भली-भाँति जान-समझ कर स्वयं में धारण अवश्य किए जाने चाहिए । क्योंकि राजाओं के लिए इन सिद्धान्तों का वर्णन गुरु शुक्राचार्य द्वारा किया गया है । दैत्यगुरु शुक्राचार्य राजनीति के महापण्डित थे । उनके द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तों को युधिष्ठिर को सुनाते हुए भीष्म पितामह ने कहा-

षट् पञ्च च विनिर्जित्य दश चाष्टौ च भूपतिः।
त्रिवर्गेदशभिर्युक्तः सुरैरपि न जीयते ।।[24]

अर्थात् षड्वर्ग, पञ्चवर्ग, दस दोष और आठ दोष - इन सब को जीतकर त्रिवर्गयुक्त एवं दस वर्गों के ज्ञान से सम्पन्न हुआ राजा देवताओं द्वारा भी जीता नहीं जा सकता है । किसी भी राजा अथवा शासक के लिए अनिवार्यरूप से जानने योग्य ये वर्ग और दोष अधोलिखित हैं –

१. षड्वर्ग – षट् का तात्पर्य षड्वर्ग से है । काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्य- इन छः आन्तरिक शत्रुओं के समुदाय को षड्वर्ग कहा गया है । इनको पूर्णरूप से जीत लेने वाला राजा ही सर्वत्र विजयी होता है ।

२. पञ्चवर्ग – पञ्च का तात्पर्य इन्द्रियों के समुदाय से है । श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, रसना और घ्राणेन्द्रिय- इन पाँच इन्द्रियों के समूह की पञ्चवर्ग कहा जाता है । इन सबको क्रमशः शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध-

---

[23] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.६९.८०-९२

[24] महाभारत, शान्तिपर्व-६९.७३-७४ के मध्यस्थीय श्लोक ।

इन विषयों में आसक्त न होने देना ही इन पर विजय प्राप्त करना है । प्रत्येक राजा को इन पर विजय अवश्य प्राप्त करना चाहिए ।

३. दश – दश का तात्पर्य कामजनित दोषों से है । आखेट, जुआ, दिन में सोना, दूसरों की निन्दा करना, स्त्रियों में आसक्त होना, मद्यपान, नाचना, गाना, बाजा बजाना और व्यर्थ घूमना- ये कामजनित उस दोष बतलाए गये हैं । इन पर राजा को विजय प्राप्त करना चाहिए । इनका सर्वथा त्याग ही इन पर विजय प्राप्त करना कहा गया है ।

४. अष्ट – अष्ट का तात्पर्य क्रोध से सम्बद्ध आठ प्रकार के दोषों से है । चुगली, साहस, द्रोह, ईर्ष्या, दोषदर्शन, अर्थदूषण, वाणी की कठोरता और दण्ड की कठोरता - ये क्रोध से उत्पन्न होने वाले आठ दोष किसी भी राजा अथवा मन्त्री के लिए सर्वदा त्याज्य हैं ।

५. त्रिवर्ग – धर्म, अर्थ और काम अथवा उत्साहशक्ति, प्रभुशक्ति और मन्त्रशक्ति को त्रिवर्ग कहा गया है ।

६. दसवर्ग – मन्त्री, राष्ट्र, दुर्ग, कोष और दण्ड - ये पाँच ही अपने (पक्ष किंवा वर्ग) और शत्रुवर्ग के मिलाकर दसवर्ग कहलाते हैं । इनकी भली-भाँति जानकारी रखने पर राजा को अपने और शत्रु के बलाबल का पूर्णज्ञान हो जाता है ।

इस प्रकार इन सबके सम्यक् ज्ञान से राजा सदा सुखी रहता है, उसे किसी प्रकार की चिन्ता अथवा क्लेश नहीं होता है । जिस समय महाराज धृतराष्ट्र चिन्ता से व्याकुल थे, उस समय महात्मा विदुर ने उन्हें अपनी विदुरनीति सुनाई थी । उसी प्रकरण में उन्होंने राजा को सुखी होने के अधोलिखित उपायों को बतलाते हुए कहा है-

एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिवशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्तहित्वा सुखीभव ।।[25]

अर्थात् हे महाराज ! एक (बुद्धि) से दो- (कर्तव्य-अकर्तव्य) का निश्चय करके चार- (साम, दान, भेद और दण्ड) से तीन- (शत्रु, मित्र और उदासीन)

---

[25] महाभारत, उद्योगपर्व-१२१.३३.४४

को वश में कीजिए । पाँच इन्द्रियो- (त्वगिन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, श्रोत्रेन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय और रसनेन्द्रिय) को जीतकर, छः गुणों- (सन्धि, विग्रह, यान, आसन, दैधीभाव और समाश्रय) को जानकर तथा सात- (स्त्री, जुआ, मृगया, मद्य, कठोर वचन, दण्ड की कठोरता, और अन्याय से धनोपार्जन) को छोड़कर सुखी हो जाइये । ये बातें महात्मा विदुर ने अपने बड़े भाई हस्तिनापुर नरेश धृतराष्ट्र को महाभारत काल में बतलाई हैं । परन्तु इनकी प्रासंगिकता जितनी तब थी, उतनी ही अब है और भविष्य में भी इसकी उपयोगिता वैसी की वैसी ही रहेगी । क्योंकि ये सब बातें शाश्वत राजनीति का महत्वपूर्ण अंग हैं । वर्तमान में भी कोई राजा, मन्त्री अथवा नेता अपने को सुखी रखना चाहता है तो महत्मा विदुर द्वारा बतलाई गयी उपरोक्त राजनीति के सद्गुणों को धारण करना परमावश्यक है ।

महाभारत के शान्तिपर्व के राजधर्मानुशासन पर्व में राजनीत्रि के विविध गुणों का अनेकों अध्यायों में विस्तार के साथ वर्णन किया गया है । धर्मयुक्त राजनीति के उपर्युक्त जिन गुणों का विवेचन किया गया वे किसी भी काल की राजनीति के लिए उपयोगी और महत्वपूर्ण हैं । इसी प्रकार शान्तिपर्व के ७०वें अध्याय के पद्य संख्या एक से चौदह तक में राजा को इहलोक और परलोक में सुख की प्राप्ति कराने वाले छत्तीस प्रकार के गुणों का वर्णन किया गया है । इन गुणों के ज्ञान के सन्दर्भ में धर्मराज युधिष्ठिर ने भीष्मपितामह से कहा-

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनार्थान् सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ।।[26]

अर्थात् आचार के ज्ञाता पितामह ! किस प्रकार का आचरण करने से राजा इहलोक और परलोक में भी भविष्य में सुख देने वाले पदार्थों को सुगमतापूर्वक प्राप्त कर सकता है ? तब युधिष्ठिर के प्रश्न का उत्तर देते हुए भीष्मपितामह ने कहा-

अयं गुणानां षट्त्रिंशत्षड्त्रिंशद्गुणसंयुतः ।

---

[26] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.७०.१

यान् गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ।।[27]

अर्थात् हे राजन् ! युधिष्ठिर ! दया और उदारता आदि गुणों से युक्त राजा जिन गुणों को आचरण में लाकर उत्कर्ष लाभ कर सकता है, वे गुण छत्तीस प्रकार के हैं । राजा को चाहिए कि वह इन छत्तीस गुणों से सम्पन्न होने की चेष्टा करे । अब वे गुण कौन-कौन से हैं ? उनका वर्णन करते हुए भीष्म पितामह कहते हैं-

१. धर्म का आचरण करे, किन्तु कटुता न आने दे ।
२. आस्तिक रहते हुए दूसरों के साथ प्रेम का बर्ताव न छोड़े ।
३. क्रूरता का आश्रम लिए बिना ही अर्थ-संग्रह करे ।
४. मर्यादा का अतिक्रमण न करते हुए ही विषयों को भोगे ।
५. दीनता न लाते हुए ही प्रिय भाषण करे ।
६. सूरवीर वने किन्तु बढ़-बढ़कर बातें न बनावे ।
७. दान दे परन्तु अपात्र को दान नहीं देवे ।
८. साहसी हो किन्तु निष्ठुर नहीं ।
९. दुष्टों के साथ मेल न करे ।
१०. बन्धुओं के साथ लड़ाई-झगड़ान न ठाने ।
११. जो राजभक्त न हो ऐसे गुप्तचर से काम न ले ।
१२. किसी को कष्ट पहुँचाये बिना ही अपना कार्य सम्पादित करे ।
१३. दुष्टों से अपने अभीष्ट कार्यों को न कहे ।
१४. अपने गुणों का वर्णन स्वयं न करे ।
१५. श्रेष्ठ पुरुषों से उनका धन न छीने ।
१६. नीच पुरुषों का आश्रम न ले ।
१७. अपराध की अच्छी तरह जाँच-पड़ताल किए बिना ही किसी की दण्ड न दे ।
१८. गुप्त मन्त्रणा को प्रकट न करे ।
१९. लोभियों को धन न दे ।
२०. जिन्होंने कभी अपकार किया हो, उन पर विश्वास न करे ।
२१. ईर्ष्या रहित होकर अपनी स्त्री की रक्षा करे ।

[27] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.७०.२

२२. राजा शुद्ध रहे, किन्तु किसी से घृणा न करे ।
२३. स्त्रियों का अधिक सेवन न करे ।
२४. शुद्ध और स्वादिष्ट भोजन करे, परन्तु अहितकर भोजन न करे ।
२५. उद्दण्डता छोड़कर विनीत भाव से माननीय पुरुषों का आदरसत्कार करे।
२६. निष्कपटभाव से गुरुजनों की सेवा करे ।
२७. दम्भहीन होकर देवताओं की पूजा करे ।
२८. अनिन्दित उपाय से धन-सम्पत्ति प्राप्त करने की इच्छा करे ।
२९. हठ का त्याग कर प्रीति का पालन करे ।
३०. कार्यकुशल हो, किन्तु अवसर के ज्ञान से शून्य न हो ।
३१. केवल पिण्ड छुड़ाने के लिए किसी को सान्त्वना या भरोसा न दे ।
३२. किसी पर कृपा करते समय आक्षेप न करे ।
३३. बिना जाने किसी पर प्रहार न करे ।
३४. शत्रुओं को मारकर शोक, न करे ।
३५. अकस्मात् किसी पर क्रोध न करे । तथा
३६. कोमल हो, परन्तु अपकार करने वाले के लिए नहीं ।

इस प्रकार इन छत्तीस गुणों का राजा के लिए वर्णन करने के पश्चात् भीष्मपितामह ने युधिष्ठिर से कहा-

एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृत्छत्यनुत्तमम् ।।
इति सर्वान् गुणानेतान् यथोक्तान् योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।।[28]

अर्थात् राजन् ! यदि इस लोक में कल्याण चाहते हो तो राज्य पर स्थिर रहकर ऐसा ही बर्ताव करो; क्योंकि इसके विपरीत आचरण करने वाला राजा बड़ी भारी विपत्ति या भय में पड़ जाता है । जो राजा यथार्थरूप से बताये गये इन सभी गुणों का अनुवर्तन करता है, वह इस जगत् में

---

[28] महाभारत, शान्तिपर्व-१२१.७०.१२-१३

कल्याण का अनुभव करके मृत्यु के पश्चात् स्वर्गलोक में प्रतिष्ठित होता है । अत: वर्तमान युगीन रानीतिक व्यवस्था के अनुसार समस्त मन्त्रिमण्डल को इन गुणों का आचरण करना चाहिए किंवा उनको अपने व्यवहार में अवतारित करना चाहिए । ऐसा करने से क्या लाभ है ? तो इसके उत्तर में महाभारत के शान्तिपर्व में कहा गया है-

दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन् क्षत्रियः सदा ।
अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ।।
योगक्षेमा : प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।
लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभाविनी ।
सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ।।[29]

अर्थात् किसी भी विज्ञ क्षत्रिय नरेश को चाहिए कि वह सदा दण्डनीति को सामने रखकर उसके द्वारा अप्राप्त वस्तु को प्राप्त करने की इच्छा करे और प्राप्त हुई वस्तु की रक्षा करे । इसके द्वारा प्रजा के योगक्षेम सिद्ध होते हैं, इसमें संशय नहीं है । यदि दण्डनीति का ठीक-ठीक प्रयोग किया जाय तो वह बालक की रक्षा करने वाले माता-पिता के समान लोक की सुन्दर व्यवस्था करने वाली और धर्ममर्यादा तथा जगत् की रक्षा में समर्थ होती है ।

उपसंहार - इस प्रकार महाभारत के विभिन्न पर्वों में आदर्श राजनीति के महत्त्वपूर्ण और उपादेय प्रसंगों का विभिन्न स्थलों में वर्णन किया गया है । महाभारत में वर्णित यह राजनीति किसी भी युग के राजा अथवा राजनेता के लिए सादर अनुकरणीय है । यदि कोई भी राजा अथवा राजनेता महाभारत में कही गई राजनीति का अक्षरशः अथवा अंशतः भी पालन करता है तो निश्चयेन यह कहा जा सकता है कि वह अपने राष्ट्र अथवा राज्य में लेशमात्र भी अन्याय नहीं करेगा । अतः महाभारत में वर्णित राजनीति की वर्तमान समय में प्रासंगिकता सर्वथा सिद्ध है । महाभारत में वर्णित यह लोककल्याणकारी राजनीतिविद्या वर्तमान युग में आविर्भूत

---

[29] महाभारत, शान्तिपर्व-६९.१०२-१०३

होने वाले नेताओं अथवा मन्त्रियों के लिए उपयोगी सिद्ध होगी, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची -

१. महाभारत – महर्षि वेदव्यास - भाग – १- ६, गीताप्रेस गोरखपुर- पन्द्रहवाँ मुद्रण, सम्वत- २०६७

२. श्रीरामचरितमानस – श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदास - गीताप्रेस गोरखपुर- दसवाँ पुनर्मुद्रण, सम्वत- २०६५

३. कौटिलीय अर्थशास्त्रम् – अनुवादक - वाचस्पति गैरोला – चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, पुनर्मुद्रित संस्करण – २०११

४. दशकुमारचरितम् – आचार्य दण्डी – संस्कृत व्याख्याकार – आचार्य ताराचरण भट्टाचार्य, हिन्दी व्याख्याकार – पण्डित केदारनाथ शर्मा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी- सन्- १९७८

५. अमरकोष – नामलिङ्गानुशासनम् - श्रीमदमरसिंह – सम्पादक - म. म. पण्डित शिवदत्त दाधिमथ, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली- पुनर्मुद्रित संस्करण – २०११

६. अभिधर्मकोश - आचार्य वसुबन्धु – आचार्य नरेन्द्र देव, हिन्दुस्तानी एकेडमी, प्रयागराज, उत्तर प्रदेश – १९५८

७. संस्कृत हिन्दी कोश – वामन शिवराम आप्टे – मोतीलाल बनारसी दास पबलिशर्स, दिल्ली- १९६६

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

चीनी एवं तिब्बती साहित्य में प्रतिबिम्बित नालन्दा का स्वरूप

डॉ देवेन्द्र नाथ ओझा
सहायक प्रोफेसर, एमिटी इंस्टिट्यूट फॉर
संस्कृत स्टडीज एण्ड रिसर्च, उत्तर प्रदेश

शोधसार - *नालन्दा एक शिक्षा एवं कला के केन्द्र के रूप में विश्वविख्यात था। नालन्दा के प्रारम्भ, चरमोत्कर्ष तथा पतन का इतिहास 5वीं शताब्दी ई. से 7वीं शताब्दी ई. के मध्य भारत की यात्रा करने वाले तीन प्रमुख चीनी यात्रियों- फाहियान, ह्वेनसांग तथा इत्सिंग के यात्रा विवरणों से पता चलता है। उसके पश्चात् भारत भ्रमण हेतु आये तिब्बती यात्रियों भिक्षु धर्मस्वामी द्वारा लिखित यात्रा-विवरण तथा तिब्बती इतिहासकार तारानाथ लामा द्वारा लिखित इतिहास से भी नालन्दा के इतिहास पर पूर्ण प्रकाश पड़ता है। इन दोनों विद्वानों द्वारा किया गया वर्णन नालन्दा के इतिहास के पुनर्निर्माण में महत्त्वपूर्ण भूमिका का निर्वहन करता है।*

कूट शब्द - नालन्दा, चीनी, तिब्बती, साहित्य, भिक्षु।

ऐतिहासिक विकास की दृष्टि से नालन्दा का विवरण लगभग छठी शताब्दी ई. पूर्व से मिलना प्रारम्भ हो जाता है। भगवान बुद्ध, महावीर स्वामी तथा मक्खलिपुत्त गोसाल का सम्बन्ध किसी न किसी रूप में छठी शताब्दी ई. पूर्व में नालन्दा से रहा है। यद्यपि नालन्दा का इतिहास छठी शताब्दी ई. पूर्व के पश्चात् कई शताब्दियों तक अज्ञात रहा है तथा हमें पुनः नालन्दा के इतिहास की जानकारी गुप्तकाल से मिलनी प्रारम्भ हो जाती है, तथापि इसमें तनिक भी संदेह नहीं है कि नालन्दा ऐतिहासिक रूप से अत्यन्त महत्वपूर्ण एवं प्रसिद्ध स्थल था। सम्भवतः इसकी प्रसिद्धि

के कारण ही गुप्त शासक कुमारगुप्त प्रथम 'शक्रादित्य' ने 5वीं शताब्दी ई. में नालन्दा महाविहार की स्थापना की थी। एक शिक्षा केन्द्र एव कला केन्द्र के रूप में नालन्दा के प्रारम्भ, चरमोत्कर्ष तथा पतन का इतिहास 7वीं शताब्दी ई. तथा उसके पश्चात् भारत भ्रमण हेतु आये चीनी एवं तिब्बती यात्रियों के यात्रा-विवरणों से ज्ञात होता है।

चीनी साहित्य में प्रतिबिम्बित नालन्दा का स्वरूप :

चीनी साहित्य से तात्पर्य उन चीनी यात्रियों के यात्रा विवरणों से है, जो भारत भ्रमण पर आये तथा अपने भारत यात्रा से सम्बन्धित वृत्तांत को लिखा। चीन से भारत भ्रमण हेतु, शैक्षिक उद्देश्यों की पूर्ति हेतु, बौद्ध धर्म से सम्बन्धित जिज्ञासा को शांत करने हेतु तथा तीर्थ यात्रा हेतु अनेक यात्री भारत आये, परन्तु 5वीं शताब्दी ई. से 7वीं शताब्दी ई. के मध्य भारत की यात्रा करने वाले तीन प्रमुख चीनी यात्रियों- फाहियान, ह्वेनसांग तथा इत्सिंग के यात्रा विवरणों का भारतीय इतिहास के पुनर्लेखन में महत्वपूर्ण योगदान रहा है। इन तीनों चीनी यात्रियों ने अपने-अपने यात्रा विवरणों में नालन्दा का विशेष उल्लेख किया है, परन्तु नालन्दा के संदर्भ में ह्वेनसांग का यात्रा-विवरण सर्वाधिक महत्वपूर्ण है।

चीनी यात्रियों का यात्रा विवरण :

फाहियान

5वीं शताब्दी ई. में फाहियान भारत की यात्रा पर आया था। उसने अपन यात्रा-वृत्तान्त में नालन्दा का अत्यन्त संक्षिप्त विवरण दिया है। उसने अनुसार राजगृह से दक्षिण-पश्चिम दिशा में एक योजन की दूरी पर नाल ग्राम स्थित है, जहां पर सारिपुत्र का जन्म तथा परिनिर्वाण हुआ था। इस स्थान पर एक स्तूप बना हुआ है, जो अब तक विद्यमान है।[1] यहां नाल ग्राम से तात्पर्य नालन्दा से है, क्योंकि नालन्दा को नाल, नालक तथा

[1] वर्मा, जगमोहन, फाहियान की भारत यात्रा, पिलग्रिम पब्लिशिंग, वाराणसी, 2007, पृ. 131

नालकग्राम भी कहा गया है।[2] कनिंघम ने फाहियान द्वारा निर्दिष्ट नालग्राम की पहचान गिरियक पहाड़ी से 7 मील अर्थात् एक योजन दूर स्थित बड़गांव अर्थात् नालन्दा से की है।[3]

अपने यात्रा विवरण में फाहियान ने नालन्दा में बौद्ध महाविहार या किसी शिक्षण संस्थान के होने का कोई उल्लेख नहीं किया है। इसका कारण यह है कि नालन्दा में महाविहार की स्थापना फाहियान के वापस जाने के बाद हुई थी। फाहियान ने भारत की यात्रा 400 ई.- 411 ई. के मध्य किया था, जबकि ह्वेनसांग के विवरणानुसार नालन्दा महाविहार की स्थापना शक्रादित्य अर्थात् कुमारगुप्त प्रथम ने की थी। कुमारगुप्त प्रथम का शासनकाल 415 ई.-455 ई. के मध्य था, तो स्वाभाविक है कि उसने नालन्दा महाविहार की स्थापना अपने शासन के इन्हीं वर्षों के मध्य की होगी। अतः स्पष्ट है कि जब फाहियान नालन्दा की यात्रा पर गया था, तो उस समय नालन्दा महाविहार की आधारशिला नहीं रखी गयी थी। एच.डी. संकालिया ने फाहियान के विवरण को अत्यन्त संक्षिप्त तथा अपूर्ण माना है। उनका मत है कि नालन्दा के सम्बन्ध में फाहियान के मौन से यह सिद्ध नहीं होता कि नालन्दा उस समय प्रसिद्ध नहीं था,[4] क्योंकि सारिपुत्र के निर्वाण स्थल पर एक स्तूप निर्मित था,[5] जो सम्राट अशोक के नालन्दा की यात्रा करने के समय तक विद्यमान था।[6] उससे ज्ञात होता है कि फाहियान द्वारा उल्लिखित नालन्दा में निर्मित स्तूप सम्राट अशोक के नालन्दा यात्रा से पूर्व ही निर्मित था। इस प्रकार स्पष्ट होता है कि यद्यपि फाहियान ने नालन्दा का विस्तृत वर्णन नहीं किया है तथापि एक बौद्ध स्थल के रूप में नालन्दा अति प्राचीन काल से ही विख्यात था।

---

[2] घोष, ए. नालन्दा, अनु. केदारनाथ शास्त्री, भारतीय पुरातत्त्व विभाग, नई दिल्ली, 1963, पृ. 3

[3] कनिंघम, ए. प्राचीन भारत का ऐतिहासिक भूगोल, अनु. जगदीश चन्द्र, इलाहाबाद, 1971, पृ. 312

[4] संकालिया, एच.डी., दी युनिवर्सिटी ऑफ नालन्दा, दिल्ली, 1972, पृ. 43

[5] पूर्वोक्त, पृ. 81

[6] लामा, तारानाथ, भारत में बौद्ध धर्म का इतिहास, अनु. रिंगजिन लुण्डुप लामा, पटना, 1971, पृ. 39

ह्वेनसांग

7वीं शताब्दी ई. (630 ई. - 645 ई.) में ह्वेनसांग भारत यात्रा पर आया था। अपने यात्रा-वृत्तान्त में उसने नालन्दा का विस्तृत वर्णन किया है। ह्वेनसांग जब नालन्दा पहुंचा तो वहां के गृहस्थों तथा नालन्दा महाविहार के श्रमणों ने उसका शिष्टाचारपूर्वक स्वागत किया। उस समय नालन्दा महाविहार के प्रधान आचार्य महास्थविर आचार्य शीलभद्र थे, जिन्होंने ह्वेनसांग को अपने शिष्य के रूप में अध्ययन करने की अनुमति दी।[7] उसने नालन्दा में पांच वर्षों (635 ई.-640 ई.) तक रहकर विद्याध्ययन किया। ह्वेनसांग के विवरण के अनुसार नालन्दा महाविहार की स्थापना मगध के शासक शक्रादित्य ने की थी।[8] शक्रादित्य की पहचान गुप्त सम्राट कुमारगप्त प्रथम 'महेन्द्रादित्य' (415 ई.-455 ई.) से की गयी है। ह्वेनसांग के यात्रा-विवरण से ज्ञात होता है कि मगध नरेश शक्रादित्य की सभा में रहने वाले निर्ग्रन्थ नैमित्तिक ने विधिपूर्वक विचार करके उन्हें बताया था कि यह स्थान सर्वोत्तम है तथा यहाँ निर्मित संघाराम विश्वविख्यात होगा एवं एक सहस्त्र वर्षों तक विद्या का केन्द्र होगा। शक्रादित्य के पश्चात् उसका उत्तराधिकारी पुत्र बुधगुप्त ने अपने पिता द्वारा बनवाये गये संघाराम के दक्षिण दिशा में एक दूसरा संघाराम बनवाया। बुधगुप्त के पश्चात् उसका पुत्र तथागत गुप्त हुआ, जिसने शक्रादित्य द्वारा बनवाये गये संघाराम के पूर्व दिशा में तीसरा संघाराम बनवाया। तथागत गुप्त के पश्चात् बालादित्य मगध की राजगद्दी पर बैठा। उसने प्रथम संघाराम के उत्तर-पूर्व दिशा में चौथा संघाराम बनवाया। बालादित्य के पश्चात् उसका पुत्र वज्रादित्य हुआ, जिसने अपने पिता द्वारा बनवाये गये संघाराम के पश्चिम दिशा तथा शक्रादित्य द्वारा बनवाये गये संघाराम के उत्तर दिशा में पाचवां संघाराम बनवाया।[9] एच.डी. संकालिया ने बुधगुप्त की पहचान स्कन्दगुप्त 'क्रमादित्य' (455 ई.-467 ई.) तथागत गुप्त की पहचान पुरुगुप्त 'प्रकाशादित्य' (467 ई.- 476 ई.)

---

[7] वर्मा,जगमोहन,सुयेनच्यांग की भारत यात्रा, पिलग्रिम पब्लिशिंग, वाराणसी,2007, पृ.115

[8] थामस, वाटर्स, ऑन युवानच्यांग्स ट्रवेल्स इन इण्डिया, खण्ड-2, पृ. 164; बील, सैमुअल, बुद्धिस्ट रिकाड्र्स ऑफ दी वेस्टर्न वर्ल्ड, खण्ड-2, पृ. 168

[9] वर्मा, जगमोहन, सुयेनच्वांग की भारत यात्रा, पृ. 116-17

बालादित्य की पहचान नरसिंह गुप्त तथा वज्रादित्य की पहचान कुमारगुप्त द्वितीय से की है।[10]

गुप्त वंश के उपर्युक्त पांच शासकों के अतिरिक्त मध्य भारत के एक अन्य शासक ने उत्तर दिशा की तरफ छठे संघाराम का निर्माण करवाया तथा इन छः संघारामों को आवेष्ठन करती हुई एक ऊँची तथा सुदृढ़ चहारदीवारी का निर्माण भी करवाया, जिसमें केवल एक ही प्रवेश द्वार बना था।[11] मध्य भारत के इस शासक की पहचान वर्द्धन शासक हर्षवर्द्धन से की गयी है।[12] हर्षवर्द्धन ने इन संघारामों में निवास करने वाले भिक्षुओं के दैनिक व्यय के लिए 100 ग्रामों की भोगबलि अर्थात् मालगुजारी प्रदान कर दी था। इन ग्रामों के 200 गृहस्थ प्रतिदिन सैकड़ों पिकल चावल, सैकड़ों चट्टा घी-दूध, संघारामों में पहुँचाते थे, जिससे वहाँ के श्रमणों तथा ब्रह्मचारियों का दैनिक खर्च चलता था और वे अपने भोजन, वस्त्र, औषधि आदि से निश्चिंत रहते थे।[13] नालन्दा के वास्तु का वर्णन करते हुए ह्वेनसांग लिखता है कि चहारदीवारी के किनारे-किनारे आठ बड़ी-बड़ी कक्षाएं निर्मित थी। कंगरे आसमान को छूते प्रतीत होते थे तथा नुकीले पर्वत सदृश मनोहारी उत्सेध पंक्तिबद्ध बने थे। यहां इतनी ऊंची वेधशालाएं बनायी गयी थी कि वहां तक दृष्टि नहीं पहुंचती थी तथा प्रतीत होता था कि उनके ऊपर का सिरा बादलों से घिरा हुआ है। वेधशालाओं के ऊपर ऐसे-एसे यन्त्र स्थापित किये गये थे, जिनसे मौसम सम्बन्धी जानकारी प्राप्त होती थी तथा सूर्य, चन्द्रग्रहण, ग्रहयुद्ध आदि का निरीक्षण किया जाता था।[14]

इसके अतिरिक्त ह्वेनसांग ने नालन्दा महाविहार में होने वाले पठन–पाठन, वहाँ के आचार्यों, विद्यार्थियों आदि के विषय में भी विस्तृत वर्णन किया है। उसके अनुसार नालन्दा विद्यापीठ में हीनयान, महायान तथा

---

[10] संकालिया, एच.डी., पूर्वोक्त, दी युनिवर्सिटी ऑफ नालन्दा, दिल्ली, 1972, पृ. 55-56 एवं 63

[11] घोष, ए. पूर्वोक्त, पृ. 7

[12] संकालिया, एच.डी., पूर्वोक्त, पृ. 54-56

[13] वर्मा, जगमोहन, सुयेनच्चांग की भारत यात्रा, पृ. 119

[14] पूर्वोक्त, पृ. 117-18

उनके 18 निकायों के साथ-साथ वेद, वेदांग, उपवेद, दर्शन इत्यादि ग्रन्थों की शिक्षा दी जाती थी। नालन्दा विद्यापीठ में सभी सम्प्रदाय के लोग विद्याध्ययन करते थे। वहाँ 1500 उपाध्याय थे, जिनमें से 1000 उपाध्याय 30 ग्रन्थों की शिक्षा देते थे, 500 उपाध्याय 20 ग्रन्थों की शिक्षा देते थे तथा प्रधान उपाध्याय शीलभद्र तो सभी विद्याओं में निपुण थे और वे सभी विषयों की शिक्षा देने में सक्षम थे। नालन्दा में अध्ययन करने वाले विद्यार्थी अत्यन्त गम्भीर एवं शांत रहते थे। ह्वेनसांग आगे लिखता है कि विगत 700 वर्षों से नालन्दा विद्यापीठ बड़े-बड़े विनयशील श्रमणों, अर्हतों तथा बोधिसत्वों का आश्रय रहा है, परन्तु यह कभी नहीं सुना गया कि यहां विद्याध्ययन करने वाले अथवा विहार में रहने वाले भिक्षु ने विनयपिटक के नियमों का उल्लंघन किया है।[15] ह्वेनसांग 635 ई. से 645 ई. तक नालन्दा का विद्यार्थी था। उसके इस कथन से ज्ञात होता है कि नालन्दा प्रथम शताब्दी ई. पूर्व से ही शिक्षा का विख्यात केन्द्र था।

इस प्रकार ह्वेनसांग के यात्रा विवरण से स्पष्ट होता है कि उस समय नालन्दा अपनी उन्नति के शिखर पर था तथा शिक्षा का अद्वितीय केन्द्र था। यहां के भिक्षु उच्चकोटि के विद्वान् थे,जिनकी ख्याति विश्व में फैली हुई थी। भारत के अन्य प्रांतों तथा विश्व भर के भिक्षु यहां के भिक्षुओं के सदाचरण का अनुकरण करते थे। दूर-दूर से विद्वान यहां शिक्षा ग्रहण करने आते थे तथा यहां से शिक्षा ग्रहण करने के पश्चात् उनकी विद्वता को पूर्णता प्राप्त होती थी।

इत्सिंग

सातवीं शताब्दी ई. (673 ई.-685 ई.) में चीनी यात्री इत्सिंग भी भारत यात्रा पर आया था। उसने नालन्दा विश्वविद्यालय में 10 वर्षों (675 ई.-685 ई.) तक अध्ययन किया। इत्सिंग ने अपने यात्रा-विवरण में नालन्दा के भिक्षुओं के आदर्श जीवन की विस्तृत चर्चा की है। उसने लिखा है कि नालन्दा के भिक्षु विनयशील तथा अनुशासनप्रिय हैं, विश्व के सभी बौद्धों को इनका अनुसरण करना चाहिए। उसने एक घटी यंत्र का भी उल्लेख

---

[15] पूर्वोक्त, पृ. 118-19

किया है, जिससे नालन्दा के भिक्षुओं की दिनचर्या निर्धारित होती थी।[16] नालन्दा महाविहार तथा उसके समीपवर्ती क्षेत्रों का तापमान अत्यन्त गर्म रहता था, जिसके कारण भिक्षुओं को कम वस्त्रों की आवश्यकता होती थी।[17] इत्सिंग के प्रवास काल में नालन्दा महाविहार को तत्कालीन शासकों द्वारा 200 ग्रामों की आय दान में दी जाती थी, जिससे भिक्षुओं का भरण-पोषण होता था।[18] नालन्दा विश्वविद्यालय के आय-व्यय का लेखा-जोखा भिक्षुओं की एक सामान्य परिषद् द्वारा निर्धारित किया जाता था, जिससे किसी प्रकार की आर्थिक अनिश्चितता की सम्भावना नहीं रहती थी। यदि परिषद् का कोई सदस्य दुराचरण का दोषी पाया जाता था, तो उस परिषद् से निष्कासित भी किया जा सकता था। किसी भी महत्वपूर्ण विषय पर विश्वविद्यालय के हित में स्वतन्त्र निर्णय लेने का अधिकार केवल प्रधान आचार्य को था।[19]

नालन्दा महाविहार में आठ वृहद् कक्ष तथा तीन सौ सामान्य कक्ष थे, जिनमें से वृहद् कक्ष व्याख्यान हेतु प्रयुक्त होते थे, जबकि सामान्य कक्षों में भिक्षु निवास करते थे। नालन्दा के विद्वान् घोड़ों पर नहीं, बल्कि पालकियो में यात्रा करते थे।[20] इत्सिंग ने अपने यात्रा-विवरण में नालन्दा के समृद्ध पुस्तकालय का वर्णन किया है। नालन्दा में अपने 10 वर्षों के अध्ययन काल में उसने नालन्दा के पुस्तकालय में बैठकर 400 ग्रन्थों की हस्तलिखित प्रतियां तैयार किया। उसने अपने यात्रा-विवरण बौद्ध धर्म के वृतांत के 34वें अध्याय में पाठ्य विषयों का भी वर्णन किया है। उसने

---

[16] घोष, ए. नालन्दा, अनु. केदारनाथ शास्त्री, भारतीय पुरातत्त्व विभाग, नई दिल्ली, 1963, पृ. 9-10

[17] इत्सिंग, ए रिकार्ड ऑफ दी बुद्धिस्ट रेलिजन अनु. जे. तकाकुसु, आक्सफोड,1896, पृ. 70

[18] संतराम, इत्सिंग की भारत यात्रा, प्रयाग, 1948, पृ. 47; इत्सिंग, ए रिकार्ड ऑफ दी बुद्धिस्ट रेलिजन, अनु. जे. तकाकुसु, आक्सफोर्ड, 1896, पृ. 65 एवं 154

[19] मुखर्जी, आर.के., दी युनिवर्सिटी ऑफ नालन्दा, जर्नल ऑफ बिहार रिसर्च सोसाइटी, अंक-30, पृ. 152

[20] ला, विमल चरण, प्राचीन भारत का ऐतिहासिक भूगोल, अनु. रायकृष्ण द्विवेदी, लखनऊ, 1972, पृ. 408

लिखा है कि नालन्दा में बौद्ध धर्म ग्रन्थों के अतिरिक्त न्याय, दर्शन, संस्कृत व्याकरण आदि का अध्ययन-अध्यापन होता था।[21] यहाँ संस्कृत व्याकरण अनिवार्य विषय था।[22] इत्सिंग के समय नालन्दा में 3000 से अधिक विद्यार्थी अध्ययनरत थे।[23]

इत्सिंग ने अपने पूर्व तथा समकालीन कई भारतीय एवं विदेशी छात्रों का उल्लेख किया है। नालन्दा के विख्यात दार्शनिक, तर्कशास्त्री तथा आलोचक आचार्य शांतिरक्षित इत्सिंग के सहपाठी थे,[24] जिन्होंने 675 ई. में नालन्दा के तत्कालीन आचार्य ज्ञानगर्भ से प्रव्रज्या ग्रहण किया था। विदेशी छात्रों में ताओ-हि, हुई-पिह, हुएन-चाओ, वृकिंग, हुई-ताओ, ताओ-सिंग, ताओ-लिन आदि का नामोल्लेख है। इस प्रकार इत्सिंग के यात्रा-विवरण से नालन्दा विश्वविद्यालय के पठन-पाठन, नियम-अनुशासन, आचार्य विद्यार्थी, आय–व्यय आदि के सम्बन्ध में विस्तृत जानकारी प्राप्त होती है।

तिब्बती साहित्य में प्रतिबिम्बित नालन्दा का स्वरूप :

तिब्बती साहित्य से तात्पर्य तिब्बती भिक्षु धर्मस्वामी द्वारा लिखित यात्रा-विवरण तथा तिब्बती इतिहासकार तारानाथ लामा द्वारा लिखित इतिहास से है। इन दोनों विद्वानों द्वारा किया गया वर्णन नालन्दा के इतिहास के पुनर्निर्माण में महत्त्वपूर्ण भूमिका का निर्वहन करता है।

धर्मस्वामी का यात्रा - विवरण

धर्मस्वामी तिब्बती भिक्षु था, जो नालन्दा विध्वंस के कुछ ही वर्ष पूर्व भारत की यात्रा पर आया था। वह 1234 ई.-1236 ई. के मध्य नालन्दा विश्वविद्यालय में अध्ययनरत था तथा नालन्दा के विध्वंस का साक्षी था।

---

[21] घोष, ए. नालन्दा, अनु. केदारनाथ शास्त्री, भारतीय पुरातत्त्व विभाग, नई दिल्ली, 1963, पृ. 10

[22] बापट, पी.वी., बौद्ध धर्म के 2500 वर्ष, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, 2010, पृ. 119-20

[23] शास्त्री, हीरानन्द, नालन्दा, मैनेजर ऑफ पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 1938, पृ. 11

[24] त्रिपाठी, हवलदार, बौद्ध धर्म और बिहार, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, पटना, 1960, पृ. 199

अतः धर्मस्वामी द्वारा किया गया वर्णन नालन्दा के इतिहास लेखन हेतु अत्यन्त महत्वपूर्ण है। धर्मस्वामी ने नालन्दा के अन्तिम दिनों का वर्णन करते हुए लिखा है कि आचार्य 'राहुल श्रीभद्र' नालन्दा के प्रधान आचार्य तथा व्याकरण के महापंडित थे। उस समय नालन्दा विश्वविद्यालय में विद्यार्थियों की संख्या मात्र 70 थी, जिनमें से धर्मस्वामी भी एक था। इन सभी विद्यार्थियों का भरण-पोषण आचार्य राहुल श्रीभद्र का शिष्य, उदन्तपुर निवासी जयदेव करता था। उस समय भारत के महत्वपूर्ण धार्मिक तथा सांस्कृतिक केन्द्रों पर तुर्क आक्रमण कर रहे थे। दुर्ग सा दिखने वाला नालन्दा महाविहार भी उनकी दृष्टि में आने से बच नहीं सका था। नालन्दा पर आक्रमण करने से पूर्व उन्होंने जयदेव को संदिग्ध व्यक्ति मानकर बंदी बना लिया, तब जयदेव ने अपने 90 वर्षीय गुरु राहुल श्रीभद्र के पास गुप्त रूप से यह संदेश भिजवाया कि नालन्दा पर तुर्क आक्रमण होने वाला है, इसलिए कहीं छिपकर अपने प्राणों की रक्षा कीजिए। यह संदेश पाकर नालन्दा के सभी भिक्षु भाग गये, परन्तु राहुल श्रीभद्र के अनुरोध करने पर भी धर्मस्वामी उन्हें छोड़कर जाने को तैयार नहीं हुआ तथा उन्हें अपने कंधे पर बिठाकर कुछ पुस्तकों तथा कुछ खाद्य सामग्री के साथ भागकर नालन्दा के समीपवर्ती ज्ञाननाथ के मंदिर में आश्रय लेकर अपनी एवं अपने गुरु की जान बचाई। तीन सौ तुर्क आक्रमणकारियों ने नालन्दा पर आक्रमण किया तथा महाविहार को नष्ट करके वापस चले गये। आक्रमणकारियों के वापस लौटे जाने के बाद धर्मस्वामी अपने गुरु राहुल श्रीभद्र के साथ पुनः नालन्दा महाविहार में लौट आया।[25]

तारानाथ लामा का ऐतिहासिक विवरण

तारानाथ लामा तिब्बती इतिहासकार थे। उन्होंने 1608 ई. में भारत में बौद्ध धर्म का इतिहास नामक शोध-कार्य लिखा, जिसमें उन्होंने नालन्दा का भी ऐतिहासिक विवरण दिया है। तारानाथ लामा ने लिखा है कि मौर्य सम्राट अशोक ने सारिपुत्र के महापरिनिर्वाण स्थल नालन्दा की यात्रा की थी। उस समय वहां पर सारिपुत्र की अस्थियों पर निर्मित भग्न स्तूप

---

[25] दत्त, सुकुमार, बुद्धिस्ट मोंक्स एण्ड मोनेस्ट्रीज ऑफ इण्डिया, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, 2000, पृ. 348

विद्यमान था।[26] सम्राट अशोक ने सारिपुत्र के स्तूप पर भेंट चढ़ाई तथा वहां पर एक मन्दिर का निर्माण भी करवाया। तारानाथ लामा के अनुसार द्वितीय शताब्दी ई. में नागार्जुन की शिक्षा नालन्दा विश्वविद्यालय में ही सम्पन्न हुई थी तथा कालान्तर में वे नालन्दा विश्वविद्यालय के महायान सम्प्रदाय के प्रसिद्ध दार्शनिक आचार्य एवं रसायनज्ञ के रूप में विख्यात हुए।[27] नागार्जुन के समकालीन सुविष्णु नामक ब्राह्मण द्वारा बौद्ध धर्म के दोनों सम्प्रदायों हीनयान तथा महायान के विकास हेतु नालन्दा में 108 मन्दिरों के निर्माण का उल्लेख मिलता है।[28] इन विवरणों से प्रतीत होता है कि नालन्दा महाविहार की स्थापना तृतीय शताब्दी ई. पूर्व में ही हो गयी थी, परन्तु इसकी पुष्टि हेतु हमें अभी तक कोई पुरातात्त्विक साक्ष्य नहीं प्राप्त हुआ है।

तारानाथ लामा ने नालन्दा महाविहार के प्रधान आचार्यों का क्रमबद्ध उल्लेख भी किया है। उनके अनुसार चौथी शताब्दी ई. में माध्यमिक शाखा के दार्शनिक विद्वान के रूप में विख्यात आर्यदेव नालन्दा के प्रधान आचार्य थे। 5वीं शताब्दी ई. में योगाचार शाखा के महान दार्शनिक असंग नालन्दा के प्रधान आचार्य बने। उन्होंने अपने जीवन के अन्तिम 12 वर्ष तक नालन्दा विश्वविद्यालय की सेवा की। असंग के पश्चात् महायान सम्प्रदाय के दार्शनिक विद्वान तथा महापण्डित वसुबन्धु को नालन्दा के प्रधान आचार्य का पद प्राप्त हुआ। वे असंग के छोटे भाई थे, परन्तु ख्याति में असंग से बड़े थे।[29] वसुबन्धु के पश्चात् दक्षिण भारत के निवासी तथा मध्ययुगीन नवीन तर्कशैली के जन्मदाता दिङ्नाग नालन्दा के आचार्य हुए, जिन्होंने नालन्दा में एक ब्राह्मण विद्वान से शास्त्रार्थ करके विजय प्राप्त किया। उनकी इस विजय के फलस्वरूप नालन्दा विश्वविद्यालय की तरफ से उन्हें 'तर्कपुंगव' की उपाधि दी गयी। दिङ्नाग के पश्चात् जयदेव, जयदेव

---

[26] लामा, तारानाथ, भारत में बौद्ध धर्म का इतिहास, अनु. लामा, रिंगजिन लुण्डुप, पटना, 1971, पृ. 39

[27] पूर्वोक्त, पृ. 41

[28] लामा, तारानाथ, भारत में बौद्ध धर्म का इतिहास, अनु. लामा, रिंगजिन लुण्डुप, पटना, 1971, पृ. 42

[29] पूर्वोक्त, पृ. 48-49, 60, 66

के पश्चात् चन्द्रकीर्ति, चन्द्रकीर्ति के पश्चात्, गुणमति तथा स्थिरमति नालन्दा के प्रधान आचार्य हुए, जिनकी ख्याति केवल भारत ही नहीं, अपितु विश्व में व्याप्त थी।[30] स्थिरमति के पश्चात् धर्मपाल, धर्मपाल के पश्चात् शीलभद्र तथा शीलभद्र के पश्चात् कुमारलील नामक ब्राह्मण दार्शनिक को शास्त्रार्थ में पराजित करने वाले धर्मकीर्ति नालन्दा के प्रधान आचार्य बने। धर्मकीर्ति के पश्चात् शांतिरक्षित नालन्दा के प्रमुख आचार्य हुए, जिन्होंने तिब्बती शासक 'रिव्र-सोन-दे-सेन' द्वारा आमंत्रित करने पर तिब्बत जाकर बौद्ध धर्म को स्थापित करने का प्रयास किया,[31] परन्तु स्थानीय लोगों में धर्म के प्रति असंतोष होने पर उन्होंने नालन्दा के ही विद्वान तथा तन्त्रवाद के प्रबल समर्थक पद्मसम्भव को तिब्बत बुलाया, जिन्होंने वहां पर लामा-धर्म का सूत्रपात करके गुरु रिपोछे के नाम से विख्यात हुए।[32] तारानाथ लामा ने नालन्दा को प्राप्त राजकीय संरक्षण का भी उल्लेख किया है। उन्होंने लिखा है कि 5वीं शताब्दी ई. में पाल वंश के संस्थापक गोपाल ने नालन्दा में एक संघाराम का निर्माण करवाया था।[33] एक अन्य पाल शासक रामपाल ने सुभाकर गुप्त नामक आचार्य को नालन्दा तथा विक्रमशिला दोनों विश्वविद्यालयों का प्रमुख आचार्य बना दिया। इन दोनों विश्वविद्यालयों में रहने वाले भिक्षुओं का खर्च पाल शासक रामपाल स्वयं वहन करता था।[34] 14वीं शताब्दी ई. में मंगलदेश के शासक चंगलराज ने नालन्दा महाविहार का जीर्णोद्धार करवाया था। तुर्कों के अधीन सेन वंशी शासकों ने भी यथासम्भव बौद्ध धर्म की कुछ सेवा की थी। सेन शासक बुद्धसेन के समय तक नालन्दा की स्थिति काफी दयनीय हो गयी थी। उस समय नालन्दा के प्रमुख आचार्य व्याकरण के प्रकाण्ड पण्डित राहुल श्रीभद थे। राहुल श्रीभद्र के काल में नालन्दा विश्वविद्यालय में छात्रों की संख्या अत्यन्त

---

[30] पूर्वोक्त, पृ. 79-87

[31] घोष, ए. पूर्वोक्त, पृ. 11-12

[32] बापट, पी.वी., पूर्वोक्त, पृ. 32-33

[33] लामा, तारानाथ, पूर्वोक्त, पृ. 106

[34] पूर्वोक्त, पृ. 131

कम हो गयी थी तथा विश्वविद्यालय में मात्र 70 भिक्षु निवास कर रहे थे। ये सभी भिक्षु राहुल श्रीभद्र के शिष्य थे।[35]

तारानाथ लामा ने नालन्दा विश्वविद्यालय के पुस्तकालय का भी विस्तृत वर्णन किया है। उनके अनुसार नालन्दा विश्वविद्यालय के अहाते का एक वृहद घेरा इस पुस्तकालय हेतु अलग से निर्मित था, जहां पर कई मंजिलों के बड़े-बड़े भवन थे, उनमें से पुस्तकालय के तीन भवन मुख्य थे, जिनके नाम क्रमशः रत्नोदधि, रत्नसागर तथा रत्नरंजक थे। रत्नोदधि नामक पुस्तकालय भवन नौ मंजिलों का था, जिसमें त्रिपिटक की समस्त प्रतियां सुरक्षित रखी गयी थी। तारानाथ लामा ने अपने इतिहास में नालन्दा के विनाश के सम्बन्ध में भी विस्तृत उल्लेख किया है। उसके अनुसार मगध नरेश के मंत्री कुकुटसिद्ध ने नालन्दा में एक बौद्ध मन्दिर का निर्माण करवाया। जिस समय मन्दिर में प्राण-प्रतिष्ठा का कार्यक्रम चल रहा था, उसी समय वहां पर दो क्रोधी ब्राह्मण साधु पहुंच गये। उनको देखकर कुछ शरारती तथा नौजवान बौद्ध भिक्षुओं ने उन पर घृणा से गंदा जल फेंक दिया, जिसके कारण ब्राह्मण साधु अत्यन्त क्रोधित हो गये। उन्होंने अपनी शारीरिक शुद्धि हेतु 12 वर्ष तक सूर्य की उपासना की। तत्पश्चात् उन्होंने अग्निहोत्र यज्ञ का अनुष्ठान किया और यज्ञ कुण्ड से यज्ञ की अग्नि को एक घड़े में भरकर नालन्दा महाविहार में फेंक दिया, जिससे उसमें भयंकर आग लग गयी तथा महाविहार के साथ-साथ 'रत्नोदधि' नामक पुस्तकालय भी जलकर नष्ट हो गया ।[36]

निष्कर्ष : फाहियान ने नालन्दा का विस्तृत वर्णन नहीं किया है तथापि एक बौद्ध स्थल के रूप में नालन्दा अति प्राचीन काल से ही विख्यात था।ह्वेनसांग के यात्रा विवरण से स्पष्ट होता है कि उस समय नालन्दा अपनी उन्नति के शिखर पर था तथा शिक्षा का अद्वितीय केन्द्र था। यहां के भिक्षु उच्चकोटि के विद्वान् थे,जिनकी ख्याति विश्व में फैली हुई थी। भारत के अन्य प्रांतों तथा विश्व भर के भिक्षु यहां के भिक्षुओं के सदाचरण

---

[35] पूर्वोक्त, पृ. 135

[36] पूर्वोक्त

का अनुकरण करते थे। दूर-दूर से विद्वान यहां शिक्षा ग्रहण करने आते थे तथा यहां से शिक्षा ग्रहण करने के पश्चात् उनकी विद्वता को पूर्णता प्राप्त होती थी। इत्सिंग के यात्रा-विवरण से नालन्दा विश्वविद्यालय के पठन-पाठन, नियम-अनुशासन, आचार्य विद्यार्थी, आय–व्यय आदि के सम्बन्ध में विस्तृत जानकारी प्राप्त होती है। इस प्रकार नालन्दा की स्थापना से लेकर उसके चरमोत्कर्ष एवं पतन तक की सूचना चीनी एवं तिब्बती यात्रियों के यात्रा-विवरणों से प्राप्त होती है।

सम्बन्ध ग्रन्थ सूची

- वर्मा, जगमोहन, फाहियान की भारत यात्रा, पिलग्रिम पब्लिशिंग, वाराणसी, 2007, पृ. 131
- घोष, ए. नालन्दा, अनु. केदारनाथ शास्त्री, भारतीय पुरातत्त्व विभाग, नई दिल्ली, 1963, पृ. 3
- बापट, पी.वी., बौद्ध धर्म के 2500 वर्ष, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, 2010, पृ. 119-20
- शास्त्री, हीरानन्द, नालन्दा, मैनेजर ऑफ पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 1938, पृ. 11
- त्रिपाठी, हवलदार, बौद्ध धर्म और बिहार, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, पटना, 1960, पृ. 199
- लामा, तारानाथ, भारत में बौद्ध धर्म का इतिहास, अनु. लामा, रिंगजिन लुण्डुप, पटना, 1971, पृ. 42
- दत्त, सुकुमार, बुद्धिस्ट मोंक्स एण्ड मोनेस्ट्रीज ऑफ इण्डिया, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, 2000, पृ. 348

****

आङ्ग्ल - प्राकारः

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Integration of IKS and ILs in Indian Education through NEP2020

Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice-chancellor
Central Sanskrit University
(Sub ID: CSU/SV-076)

Abstract *- NEP 2020 aims to integrate the Indian Knowledge System (IKS) into education to revive Bharat's cultural and intellectual heritage. This initiative aims to balance knowledge creation, practical skills and wisdom, inspired by thinkers like Kauṭilya. IKS promotes an inquiry-based learning approach focusing on "how" to learn rather than just "what," making it vital to address challenges like the decline of natural human skills in the technological age. NEP's approach seeks to bridge traditional knowledge systems with contemporary fields under initiatives promoting interdisciplinary research and development.*

The strategy includes blending IKS with modern fields like space science and healthcare, transforming it from preservation to a dynamic force for national progress. Indian languages (ILs) are key to this integration, as they shape cognition and ensure accurate understanding of IKS concepts, avoiding distortions from non-native translations. Indian languages (ILs) are central to effectively implementing IKS, as they preserve the authenticity of knowledge and ensure clarity in its application. Drawing from ancient Indian classifications, education can be divided into four foundational schools of thought: Trayii, Vaarta, Danda Niiti and Anviikshikii. These classifications highlight the interdisciplinary nature of traditional Indian education.

Ultimately, the paper supports combining IKS and ILs to create a holistic, research-driven education system aligning with NEP 2020's

vision, enhancing India's intellectual legacy and strengthening its global leadership as Viśwa-guru.

Keywords - *Indian Knowledge System (IKS), National Education Policy (NEP) 2020, Indian Languages (ILs), Holistic Education, Inquiry-Oriented Learning, Integration of Tradition and Modernity, Language and Cognition, Vishwa-guru, Education Reforms.*

In order to discover the self of Bharat, the exploration of Indian wisdom is the only key. Since the inception of NEP2020 in Indian Education, IKS - the Indian Knowledge System, has been a focal point of discussion. For the last two centuries, the western perception has been the leading influencing factor in our education. The Indian origin knowledge is either rejected or ignored in mainstream eduction. Indian World View is totally missing in the society. "Living" with 'full of means' has become the lone objective of current education; whereas the "meaningful life" is the goal of Indian Education. This change of direction remains a challenging job until complete integration of Indian Knowledge System takes place in nation's Education.

Why IKS?

According to Kauṭilya, Education shall aim at three outcomes as characteristics in graduates: विद्या - Creation of New Knowledge, विवेक - Wisdom to use the right knowledge in right time and place for right purpose and विचक्षणता - the skillsets to get the proper results of knowledge in real life. These outcomes are possible only when the Education System is properly balanced with the integration of knowledge and skills in an

appropriate manner. In today's education, organisation of knowledge content "what to know" has taken over the best of knowledge seeking 'inquiry', i.e., "how to know". The entire Indian Knowledge Tradition has always focused on 'how' rather than 'what'. Secondly, the advent of new technologies has pushed the humanity into a big trouble. Human existence has been severely challenged. Natural human skills are in question. In order to handle this difficult situation, new skill sets are to be skilfully introduced in the Neo education system. Not only the skills to use the technologies, but also the life skills to use the knowledge in life, are very important. Disproportionate skilling in education has damaged the process of creation of knowledge. Mere knowledge sans practice has taken it to death. Ancient Indian wisdom plays very important role in this balancing act. Integration of IKS brings such a balance in Indian Education for life.

What is IKS?

IKS is a collective range of Indian Knowledge that has exhibited in systematised ways of knowing. Starting from the oldest compositions of knowledge I.e, the Vedic literature to the country's native and tribal folklore, the Indian Knowledge is spread as a spectrum. There is a vast repository of knowledge available not only in Sanskrit, Pali and Prakrit, but also in all native Indian languages. This has been remaining unexplored for the last several decades.

Indian Knowledge encompasses the Foundational knowledge, Science, Engineering & Technology and Humanities & Social Sciences through a structured classification. IKS (Indian Knowledge System) has evolved over millenniums. It has

a wide range of several beaches such as Astronomy, Ayurveda & Yoga (Health and Well-being) Mathematics and Computing, Languages and Linguistics, Metallurgy, Rasa-Shastra, Public Administration, War Technology. Management Science and many more.

IKS contributions to the various fields include understanding planetary movements, solar-centric world, shape and diameter of the Earth; nature of plants & herbs, skills of surgical procedures; discovery of zero, decimal system of numerals and approximation algorithms for computation of Pi; Panini's universal grammar; method of steel-making, Good Governance and Taxation and what not?

Eighteen Vidya Sthanas - Schools of learnings were part of Ancient Indian Education which were taught in Nalanda, Takshashila and other centres of learning. The Art & Architecture, Science & Technology, Craft & Engineering, Philosophy & Practices had been the source of India's reputation in the world. That attracted not only learners to gain but also the invaders to ruin India. Knowledge was the power and wealth of our country. Today this Knowledge base is much needed for Knowledge diplomacy which is going to rule the international relations in future world. This is what brings the power to any country. India has such a treasure of knowledge that enriched the Indian civilisation for millennia.

How to make IKS part of mainstream education?

IKS, being a vast & undivided source of knowledge and unattended for many decades, has been disassociated from the societal memories. Though some parts of IKS were continued in teaching and learning in Sanskrit and other traditions, this kind of isolation made it inaccessible. Just revival or reinforcement of IKS in education will create a new compartment of learning which is more dangerous than the preservation. It is, therefore, desired to integrate the IKS content into the contemporary knowledge in harmonious way. Such integration demands a lot of labour and clarity.

Kauṭilya's classification of schools of learning[1] makes it explicit that every contemporary knowledge stream has a link with the ancient Indian knowledge system.

1. Trayī (त्रयी) - the trio of fundamental Sciences including Hard and Soft sciences constitutes the school of science learning - Vijnana-vidya.
2. Vārtā (वार्ता) - is nothing but commerce which includes production and distribution of wealth through trading and other means.
3. Daṇḍa Nītiḥ (दण्डनीतिः) - Studies in Polity, society, state security etc., become part of school of Human or social sciences.
4. Ānvīkśhikī (आन्वीक्षिकी) - science of all branches of learning covers Mathematics, logic, language, art and so on. This is common to all. All learners of different branches of learning must be exposed to these foundation programs. In this

[1] Arthasastra Of Kautilya - 61

model, new education system should be connected to various branches of IKS.

IKS in simple words teaches us how to inquire? In what way? To what extent? Fundamental sutras will guide and reorient our thinking process. IKS creates a new world view that is rooted in axiomatic faith that "Vasudhaiva Kuṭumbakam" (the whole universe is a family) and "Sarve Bhavantu Sukhinaḥ" (may all be happy).

Integration process involves the basic introduction to IKS, it's nature and structure, Scope & History, amalgamation of fundamental IKS concepts into the modern text-books and finally developing Indian Thought Models based on available IKS literature and their application into various contemporary problems solving methods.

In other words, IKS should not be taught in isolation for mere preservation purpose. Instead, it should be made part of larger missions of the country like 'Space-Science', 'Savstha-Bharat', 'Atma-Nirbhar-Bharat' missions. This Mission-mode IKS integrity will serve the purpose. Change of mode "from Preservation to Utilisation" will accomplish our goal to create Bharat as hub of emerging knowledge.

IL : Indian Languages in Education

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिः आसंसारं न दीप्यते।[2]

---

[2] काव्यदर्शः १.४

Language provides light to the life. If there were no 'language', the whole of the world would be in darkness. The flash of light inherited in words enlightens the Universe. This saying of Dandi, an ancient Sanskrit poet, shows the importance of language in Bharatiya Thought.

The language is the foundation of human thinking process. "Thinking" is impossible without language. Hence, Bhartruhari, Philosopher par excellence states that:

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।

No knowing exists without word.
All knowledge is intertwined with word - the language.[3]

Conclusion

In order to make the human beings think in proper way, good grounding in language is needed. Therefore, language education has been considered to be integral part of education system. In the context of IKS or IKS based education, Indian Languages play a very crucial role. The IKS is understood with the understating of basic categories. Such basic categories of any Indian Knowledge System are expressed through Indian Language terms. The translation of these ideas into English will lead a disastrous misconception. The discontinuation of Indian Language Education will make the IKS education feeble. Therefore, a judicious balance of IKS and IL education, will be made part of Indian Education that stimulates quality research leading to harmonious economic growth. This integration will help us to achieve the main objective of NEP2020 to develop a

---

[3] वाक्यपदीयम् १.१३१

holistic education through which Bharat attains Vishwaguru position once again.

नान्यः पन्थाः विद्यते अयनाय [4]

(No other way exists to get liberated)

References

- Kapoor, K., & Singh, A. K. (2005). Indian Knowledge Systems. https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA7862615X
- Jha, Ramnath (2019) भारतीयज्ञानपरम्परायाः स्रोतः संस्कृतम् - Part 1, Vidyanidhi Prakashan, Delhi
- Kangle, R. P. (1965). Kautilya Arthashastra, Part III. Motilal Banarsidass (Reprinted 2010). ISBN 978-8120800410.
- 'Indian knowledge systems' in the curriculum. (2023, April 24). Economic and Political Weekly. https://www.epw.in/journal/2023/16/letters/%E2%80%98indian-knowledge-systems%E2%80%99-curriculum.html
- Heitzman, J., Worden, R. L., & Federal Research Division. (1995). India: a country study. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/upload_document/languagebr.pdf
- Upreti, Jayadutt (2013) वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्ड), परिमल पब्लिकेशन्स, Delhi
- Svetasvatara Upanishad with Shankara and Three Bhasyas (Sanskrit) VG Apte (1927), Granth 17, Archived by Ananda Ashrama India, pages 1-65
- V P Rangacharya (1938) Kavyadarsa Of Dandin, Bhandarkar Oriental research institute.

****

[4] श्वेताश्वतरोपनिषद् ६-१५

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Enactment of Allegorical Plays in Indian Dramaturgy

With Special Reference to Amṛtodayam

Dr. Nirupama Tripathi
Associate Professor, Department of Sanskrit
Pali, Prakrit and Oriental Languages
University of Allahabad, Prayagraj
(Sub ID: CSU/SV-120)

Abstract *- The success of any drama on the stage is ascertained by Āṅgika, Vācika, Sāttvika and Āhārya forms of acting. The acting skills and enacting elements can bring about a colossal difference. Performances of allegorism involving the personification in the plot of drama wherein intangible elements have been presented in animated form pose challenges. The human mind is usually abuzz with activity and the plethora of thoughts which often create conflict. It is this innate conflict of human character that is represented in the form of personification in drama which can be noticed in the Vedic literature. Chāndogyopaniṣad showcases the battle of the human senses. The main motive of personification in drama is to enable the viewers to understand the complex philosophical issues of human existence. Amṛtodayam written by Gokulanātha is primarily based on the principles of philosophy of Nyāya but also contains elements of Buddhism, Jainism, Śānkhya and Śaivism. The main characters of Amṛtodayam are Śruti, Anvikṣiki, Śraddhā, Pramiti and Pakṣatā. This research would do a critical analysis of Amṛtodayam in light of the four forms of acting as described by Ācārya Bharata. This would ease the enactment of this drama and hence serve the purpose of its creation.*

Introduction - In ancient Indian literature, *Nāṭya* had been most popular medium of way of expression of social and cultural consciousness. As per the Sanskrit dictionary, the word *Nāṭya* is derived from the verb (*Dhātu*) *Naṭ*. Different meanings of this word are dancing, acting and presentation of emotions. As per Amarkoś, *Nāṭya* is also called Tauryatrik which is combination of dance, music and instruments.

Bharata considered *Nāṭya* (Theatre) as a simulative trend. The notion of *rasa* and *bhāva* continues to be of relevance in the most contemporary styles of music and dance. Several arts such as *Śilpa* & *Kalā* have been mentioned in *Nāṭyaśāstram* which serve as recognition of the various forms of creativity. Diverse art forms, especially theatre, including dance, music, architecture and poetry etc. have found their source in *Nāṭyaśāstram*.

सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ।
यस्मिन्नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ।। 119।।
तन्नात्र मन्युः कर्तव्यो भवद्भिरमरान्प्रति ।
सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ १२० ॥

sarvaśāstrāṇi śilpāni karmāṇi vividhāni ca |
yasminnāṭye sametāni tasmādetanmayā kṛtam || 119|[1]
tannātra manyuḥ kartavyo bhavadbhiramarānprati |
saptadvīpānukaraṇaṃ nāṭyametadbhaviṣyati || 120 |[2]

The *Naṭa* (actor) imitates four stages named as *dhīrodātta*, *dhīralalita*, *dhīrapraśanta* and *dhīrodhatta* on the stage. The *Naṭa* should be very efficient in his profession in order to

---

[1] *Nāṭyaśāstram, 1/119*
[2] *Nāṭyaśāstram, 1/120*

express all the *rasa* and *sāttvika bhāva* simulated on the stage through his acts, dance, song and emotions so that it could touch the heart of the audience (*prekṣaka*) and they are empathetic towards what the protagonist goes through. The actor distances himself or herself from their own feelings and performs the feeling of the character. The success of any drama on the stage is ascertained by *Āṅgika*, *Vācika*, Sātvika and *Āhārya* forms of acting. The acting skills and enacting elements can bring about a colossal difference in the overall effect the drama has on the masses. Although drama comes under visual-art, but it is a source of joy even if it is only audible, while its significance is only when it is acted on the stage, that is, visual. Since the Vedic period, there are many proofs of the existence of dialogue, music, dance and acting in some form or the other.

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ७ ॥
चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्माभिनयो द्विजाः ।
'अनेकभेदबाहुल्यं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
आङ्गिको वाचिकश्चैव ह्याहार्यः सात्विकस्तथा ।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राः चतुर्धा परिकल्पितः ॥ ९ ॥

vibhāvayati yasmācca nānārthān hi prayogataḥ |
śākhāṅgopāṅgasaṃyuktastasmādabhinayaḥ smṛtaḥ || 7 ||[3]
caturvidhaścaiva bhavenNāṭyasmābhinayo dvijāḥ |
'anekabhedabāhulyaṃ Nāṭyaṃ hyasmin pratiṣṭhitam || 8 ||[4]
āṅgiko Vācikaścaiva hyĀhāryaḥ sātvikastathā |
jñeyastvabhinayo viprāḥ caturdhā parikalpitaḥ || 9 ||[5]

---

[3] *Nāṭyaśāstram, 8/ 7*

[4] *Nāṭyaśāstram, 8/ 8*

[5] *Nāṭyaśāstram, 8/ 9*

Ācārya Dhananjaya has called '*Nāṭya*' as *Rūpa* because it is a visible art and has also called it *Rūpaka* because of the influence of a specific character on the actor. All the appeasing things that are seen in the world are also present in '*Nāṭya*'.

> 'नाट्यानां लक्षणं संक्षिपामि' इत्युक्तम्, कि पुनस्तन्नाट्यमित्याह--
> अवस्थानुकृतिर्नाट्यं- 7
> काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतुर्विधाभिनयेन
> तादात्म्यापत्तिर्नाट्यम् ।- रूपं दृश्यतयोच्यते । 8
> तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते,नीलादिरूपवत् ।
> रूपकं तत्समारोपात्- 9
> नटे रामाद्यवस्थारोपेण वर्तमानत्वाद्रूपकं मुखचन्द्रादिवत्
> इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दस्य इन्द्रः पुरन्दरः शक्रः'
> इतिवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः।

'nāṭyānāṃ lakṣaṇaṃ saṃkṣipāmi' ityuktam, ki punas-tanNāṭyamityāha--
avasthānukṛtirNāṭyaṃ- 7 [6]
kāvyopanibaddhadhīrodāttādyavasthānukāraścaturvidhābhina-yena tādātmyāpattirNāṭyam |
- rūpaṃ dṛśyatayocyate | 8 [7]
tadeva Nāṭyaṃ dṛśyamānatayā rūpamityucyate,nīlādirūpavat |
rūpakaṃ tatsamāropāt- 9 [8]
naṭe rāmādyavasthāropeṇa vartamānatvādrūpakaṃ mukha-candrādivat ityekasminnarthe pravartamānasya śabdasya indraḥ purandaraḥ śakraḥ' itivatpravṛttinimittabhedo darśitaḥ |[9]

---

[6] *daśarūpakam, 1/7*
[7] *daśarūpakam, 1 /8*
[8] *daśarūpakam, 1 /9*
[9] *daśarūpakam, prathamaḥ prakāśaḥ*

All the arts (methods, scriptures, knowledge, science) move freely together in the drama mode. Drama is the mirror form of the universe. Just as we see our image in the mirror, similarly we see the image of the world in Drama.

Drama is of ten types - *Nāṭaka*, *Prakaraṇa*, *Bhāṇa*, *Prahasana*, *Dima*, *Vyāyoga*, *Samavakāra*, *Vīthi*, *aṅka*, *Īhāmṛga*. *Nāṭaka*" has been the most important, popular, and main part of dramatic literature in the ten-types of drama.

दशधैव रसाश्रयम् -10

रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् एवेत्यवधारणं शुद्धाभिप्रायेण। नाटिकायाः संकीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तानेव दशभेदानुदिगति--

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीच्यङ्केहामृगा इति - 11

daśadhaiva rasāśrayam – 10 [10]

rasānāśritya vartamānaṃ daśaprakārakam evetyavadhāraṇaṃ śuddhābhiprāyeṇa |nāṭikāyāḥ saṃkīrṇatvena vakṣyamāṇatvāt | tāneva daśabhedānudigati--

nāṭakaṃ saprakaraṇaṃ bhāṇaḥ prahasanaṃ ḍimaḥ |
vyāyogasamavakārau vīcyaṅkehāmṛgā iti – 11 [11]

The number of plays in ancient Sanskrit literature is not very large. Who is the first dramatist among Sanskrit dramatists is a complex question. *Aśvaghoṣa*, *Bhāsa* and *Kālidāsa* have been proved by the scholars as the first dramatists from their own point of view.

---

[10] *daśarūpakam, 1 /10*

[11] *daśarūpakam, 1 /11*

Allegorical Plays

Amongst the many types of drama, there are Allegorical Plays. Allegorical plays refer to such dramas whose characters are often abstract or at some places there are characters with a mixture of both tangible and intangible. Such characters have independent existence from the physical world. There are only symbols of substances with objects. Their plot is based on classical philosophical principles.

The purpose of symbolic plays is to introduce general audience to philosophical and classical knowledge. Any subject is easily perceptible through drama. Since when composition of allegorical plays started, is worth considering. Humanization of abstract expressions and qualities is found in *Aśvaghoṣa*'s incomplete works. In fact, from the Vedic literature itself, description of abstract expressions by giving concrete form started. *Chāndogyopaniṣad* describes the conflict between the senses. Just as there are wars etc. in the external world, in the same way there are wars in our inner self. Philosophical principles are definitely difficult to dramatize. The story of *Purañjana* and *Purañjanī* is described in *Śrimadabhāgavatapurāṇa*.

नारद उवाच

पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद्यद् व्यनक्त्यात्मनः पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ।। २॥
योऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः ।
यन्न विज्ञायते पुम्भिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ॥ ३ ॥
यदाजिघृक्षन् पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् ।
नवद्वारं द्विहस्ताङ्घ्रि तत्रामनुत साध्विति ॥ ४ ॥

nārada uvāca

Puruṣaṃ Purañjanaṃ Vidyādyad vyanaktyātmanaḥ puram |
ekadvitricatuṣpādaṃ bahupādamapādakam || 2||
yo'vijñātāhṛtastasya Puruṣasya sakheśvaraḥ |
yanna vijñāyate pumbhirnāmabhirvā kriyāguṇaiḥ || 3 ||
yadājighṛkṣan Puruṣaḥ kārtsnyena prakṛterguṇān |
navadvāraṃ dvihastāṅghri tatrāmanuta sādhviti || 4 ||[12]

Purañjana is a man and *Purañjanī* is buddhi (intelligence). Thus, it can be said that such philosophical stories gave concrete form to the abstract. There may be other stories similar to this in Sanskrit literature.

Prabodhacandrodayam, written by Shri Krishna Mishra in 11th century, is the first allegorical play of the Sanskrit literature based on such abstract characters.[13] Though, the number of allegorical plays is less in the world of Sanskrit literature, but the prominent ones include *Prabodhacandrodayam*, *Vidyāpariṇayanam*, *MahāMohaparābhavam*, *Caitanyacandrodayam*, *Sankalpasūryodayam*, and *Amṛtodayam* etc.

Amṛtodayam: An Allegorical Play

One of the above available dramas is *Gokulanātha*'s composition *Amṛtodayam*, plot of which is based on imaginary emotions, classical and philosophical theory. It is a famous allegorical play. In which there are five Acts, named as *Śravaṇasampatti*, *Mananasiddhi*, *Nididhyasanadharmasampat*, *Ātmadarśan*, *Apavargapratiṣthā*, respectively. This drama is mainly based on *Nyāya* philosophy. *Śruti*, *Pramiti*, *Ānvīkṣikī*, *Anumiti*, *Kathā*,

---

[12] *śrīmadbhāgavata mahāpurāṇa 4/ 29/2,3,4*

[13] *Keith, A.B., (1992), The Sanskrit Drama, Motilal Banarasidass Publishers, Delhi, page 251*

Pakṣatā, *Patañjali Jābāli* etc. are characters in this play. All the characters have been narrating to each other.

Gokulanātha was basically a scholar of *Nyāya* philosophy and he has tried his best to explain the importance of *Nyāya* philosophy in his creation *Amṛtodayam*. Existence of God, *Vedapramāṇya*, use of inference in *Vedapramāṇya* etc. all philosophical things and form of *Nyāya*-philosiphical salvation and its attainment are contained in this composition.

If reviewed from the point of view of the definition of drama, then *Amṛtodayam* does not have all the characteristics of drama. Neither from the point of view of hero nor from the point of view of *rasa*. Its characters are also not as alive as is expected. Their dialogues are based on philosophical problems. That is why the dialogues are complicated.

Enactment of *Amṛtodayam*

The question here is that when *Amṛtodayam* is a play, then its staging is also necessary. At the time of dramatizing, it is difficult to say that up-to what extent its dialogues will be able to communicate the ethos to the audience. For staging any play in the theatre, *Bharata* and others scholars have prescribed certain principles. The success of the principles is based on many experimental studies.

In the story of *Amṛtodayam*, the *Rāga* existing in the body, is the source of the world drama. He gets information from prophecy that his country has been invaded by *Virāga*. *Virāga* also dislodges *Moha*. *Śruti* wants to eliminate *Moha* and establish *Apavarga* on *Advaitaraja*.

अपवर्गः- मातः, अहमधुनैव जातः ।

श्रुतिः - वत्स अपवर्ग, इह सिंहासने तावदुपविश ।
त्वामभिषेक्ष्यामःक्षेत्रज्ञनगराधिराज्ये । (अपवर्ग उपविशति ।)
सर्वाः - (रत्नकलशैरभिषिच्य निरूप्य) यत्सत्यमेवंविधमखिलविषयातिशायिनमपवर्गस्य सुभगभावमवलोक्य जानीमः ।

बुद्धिः शरीरं विषयेन्द्रियाणि सुखं च दुःखैकनिकेतनानि ।
विवेकिने केवलमात्मविद्याविद्योतितात्मा स्वदतेऽपवर्गः ॥ १२ ॥

Apavarga:- mātaḥ, ahamadhunaiva jātaḥ |
Śruti: - vatsa Apavarga, iha siṃhāsane tāvadupaviśa|
tvāmabhiṣekṣyāmaḥkṣetrajñanagarādhirājye |
(Apavarga upaviśati |)
sarvā: - (ratnakalaśairabhiṣicya nirūpya) yatsatyamevaṃvidhamakhilaviṣayāti- śāyinamApavargasya subhagabhāvamavalokya jānīmaḥ |
buddhiḥ śarīraṃ viṣayendriyāṇi sukhaṃ ca duḥkhaikaniketanāni|
vivekine kevalamātmaVidyāvidyotitātmā svadate'pavargaḥ ||12||[14]

In the same story, the Buddhist philosophy (like army of enemy) attacks *Śruti*'s daughter, named *Pramiti*, to kidnap her. *Ānvīkṣikī* appears to save *Pramiti*. Ultimately, *Pramiti* is saved. Thus, it is clear that in this drama, the story has been created by humanizing equality, inequality and their opponents of philosophical principles. From the point of view of experimental aspect, this drama has become very complex, but it is possible to stage a drama with abstract characters by taking shelter of the principles of *Nāṭyaśāstram*.

अमृतोदयम् 38
सूत्रधारः --- अयं तावदनृतव्याघातपुनरुक्तनामा सुगतागमाग्रणीरप्रमाणधर्मगणः श्रुतिमभिधावति । 39 (नेपथ्ये ।)

---

[14] *Amṛtodayam, aṅka 4, page 249*

गृहीत तर्काः प्राणग्राहममीषामागमद्रुहां गणम् ।
सूत्रधारः - इयमान्वीक्षिकी तर्कैः सह परनिग्रहायावतरति, यामुपजीवन्ति निजनिजनिःश्रेयससाधनायेतरास्तिस्रो वार्तात्रयीदण्डनीतयो विद्याः ।

अपवर्गः पुमर्थानां प्रमाणं तत्त्वसम्पदाम् ।
आन्वीक्षिकी च विद्यानां चतुर्वर्गशिरोमणिः ॥ २२ ॥

तावदेव पुरुषो विधिनियोगवशंवदो यावदेनामान्वीक्षिकीं नोपास्ते ।
अमृतोदयम् , अङ्क 1

sūtradhāraḥ --- ayaṃ tāvadanṛtavyāghātapunaruktanāmā sugatāgamāgraṇīrapra-
māṇadharmagaṇa: Śrutimabhidhāvati |
(nepathye |)
gṛhīta tarkāḥ prāṇagrāhamamīṣāmāgamadruhāṃ gaṇam |
sūtradhāraḥ - iyamĀnvīkṣikī tarkaiḥ saha paranigrahāyāvata-rati, yāmupajīvanti nijanijaniḥ-śreyasasādhanāyetarāstisro vārtātrayīdaṇḍanītayo Vidyāḥ | [15]

Apavargaḥ pumarthānāṃ pramāṇaṃ tattvasampadām |
Ānvīkṣikī ca Vidyānāṃ caturvargaśiromaṇiḥ || 22 ||

tāvadeva puruṣo vidhiniyogavaśaṃvado yāvadenāmĀnvīkṣikīṃ nopāste | [16]

For staging this type of drama, mature script, extremely good classical knowledge, very high imagination is required, on the basis of which the dramatist can represent the abstract characters by imitating them in actors on the stage.

By being visual, any subject, be it divine or otherwise, simple or complex, all are easily perceptible. If a skillful actor

---

[15] *Amṛtodayam, aṅka 1, page 38-39*

[16] *Amṛtodayam, 1/22, page 39*

humanizes them with his skills and displays them on the stage through four types of acting of *Nāṭyaśāstram*, then definitely he will create a divine atmosphere in front of the audience through his acting. Thus, in this way, allegorical play *Amṛtodayam* can be successfully dramatized. For example, when the soul, the resident of the city '*Rāga*' enters on the stage, then he will come with a smile on his face, displaying a state of joy. For this, he will display the *Sāttvika* emotion called *Romañca* through the face, he is dancing with the outstretched arms, thus making the '*Āṅgika*' abhinaya successful through the *Prasārita pārśvābhinaya*. Similarly, his dress should also be of bright red colour and the character himself will act appropriately wearing the ornaments, his voice will be clear. In this way, the actor will reveal the character named *Rāga* by displaying the acting.

अव्यक्तरूपं सत्त्वं हि विज्ञेयं भावसंश्रयम्' ।
यथास्थान रसोपेतं रोमाञ्चास्त्रादिभिर्गुणैः ॥ ३॥

त इमे-

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः 'स्वरभेदोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ।। ९५ ।।

अत्रार्याः । तत्र-

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापघातेभ्यः ।
'व्यायामक्लमथमः स्वेदः सम्पीडनाच्चैव ॥ 96 ॥
हर्षभयशोकविस्मयविषादरोपादिसम्भवः स्तम्भः ।
शीताभपहर्व रोयस्पर्शजरारोगजः कम्पः ॥ 97 ॥

'आनन्दामर्षाभ्यां धूमाञ्जनजृम्भणाद्भयाच्छोकात् ।
"अनिमेषप्रेक्षणतः शीताद्रोगाद्भवेदश्रु ॥ 98 ॥
"शोतक्रोधभयश्रम रोगक्लमतापजं च वैवर्ण्यम् ।

'स्पर्शभशीतहर्षात् क्रोधाद्रोगाच्च रोमाञ्चः ॥ 99 ॥

avyaktarūpaṃ sattvaṃ hi vijñeyaṃ bhāvasaṃśrayam' |
yathāsthāna rasopetaṃ romāñcāstrādibhirguṇaiḥ || 3|| [17]

ta ime-

stambhaḥ svedo'tha romāñcaḥ 'svarabhedo'tha vepathuḥ |
vaivarṇyamaśrupralaya ityaṣṭau sāttvikā matāḥ || 95 ||

atrāryāḥ | tatra-

krodhabhayaharṣalajjāduḥkhaśramarogatāpaghātebhyaḥ |
'vyāyāmaklamathamaḥ svedaḥ sampīḍanāccaiva || 96 ||
harṣabhayaśokavismayaviṣādaropādisambhavaḥ stambhaḥ |
śītābhapaharva royasparśajarārogajaḥ kampaḥ || 97 ||
'ānandāmarṣābhyāṃ dhūmāñjanajṛmbhaṇādbhayācchokāt |
"animeṣaprekṣaṇataḥ śītādrogādbhavedaśru || 98 ||
"śotakrodhabhayaśrama rogaklamatāpajaṃ ca vaivarṇyam |
'sparśabhaśītaharṣāt krodhādrogācca romāñcaḥ || 99 || [18]

Similarly, when the character named *Vairāgya* attacks on the subjects of the *rāga*, then suddenly the fickle '*Rāga*', which was in a cheerful posture, will quickly leave this posture and act on the stage in a fear-stricken posture and emotion. For this, first of all creating *Sāttvika bhāva vaivarṇya* on his faces, a little indulgence will quickly bring a *Sāttvika bhāva* called *Vaisvarya* in his dialogue. This is dependent on the art and skill of the actor. His body movements will also look fearful, that is, he will be able to perform appropriate movements with a sense of fear, as his chest will *prakampita*, his thigh will *kampita*, his vision will be teary and fearful. In this way, *Āṅgika* will be acted. There is no importance of *Āhārya* here, because when the face becomes glow-less, then the costumes will not

---

[17] *Nāṭyaśāstram, 22/3*

[18] *Nāṭyaśāstram, 7/95,96, 97, 98, 99*

be of much use. Furthermore, *Bhāvaprakāśanam* also delves into the manifestation of various emotions.

इष्टे तु विषये गात्राह्लादनैः पुलकोद्गमैः ।
मनोहराभिश्चेष्टाभिरिष्टं भावं विनिर्दिशेत्॥ ६४
अनिष्टे विषये तत्र नासाग्राञ्चितकूणनम् ।
शिरसश्च परावृत्तिरप्रदानञ्च चक्षुषः ।।
गात्रस्तम्भो जुगुप्सा च भावेऽनिष्टे भवन्ति हि । ६५
न सौमुख्यं न वैमुख्यं नातिहर्षो न कुत्सनम् ।।
माध्यस्थ्य मनसो ह्येवं मध्यस्थे विषये भवेत् । ६६
कथिता ये त्वभिनया विषयानुभवात्मकाः ।।
तेऽपि दूरसमीपस्थसूक्ष्मव्यवहितात्मना ।
पृथक्स्थितास्त्वेकदा स्युः कदाचित्स्युः समुच्चिताः ।। ६७

iṣṭe tu viṣaye gātrāhlādanaiḥ pulakodgamaiḥ |
manoharābhiśceṣṭābhiriṣṭaṃ bhāvaṃ vinirdiśet|| 64
aniṣṭe viṣaye tatra nāsāgrāñcitakūṇanam |
śirasaśca parāvṛttirapradānañca cakṣuṣaḥ ||
gātrastambho jugupsā ca bhāve'niṣṭe bhavanti hi | 65
na saumukhyaṃ na vaimukhyaṃ nātiharṣo na kutsanam ||
mādhyasthya manaso hyevaṃ madhyasthe viṣaye bhavet | 66
kathitā ye tvabhinayā viṣayānubhavātmakāḥ ||
te'pi dūrasamīpasthasūkṣmavyavahitātmanā |
pṛthaksthitāstvekadā syuḥ kadācitsyuḥ samuccitāḥ || 67 [19]

The character of the second Act is *Ānvīkṣikī*. it is a main theory of *Nyāya* philosophy. So, the actress, performing it, will demonstrate the form of *Vidyā* on the basis of dialogues, because *Vidyā* is didactic, logical, melodious etc. in many ways. It is superior, calm and stimulating too. When she goes to pick up *Pramiti* from the battlefield and defeat her enemies, she is

---

[19] *bhāvaprakāśanam, 6/64 -67*

fiery and gallant. Therefore, here Actress (*Naṭī*) will act with *Sāttvika bhāva* like *Romañca, Vaisvarya*, etc. to show anger. She will wear only white clothes for *Āṅgika* and *Āhārya* acting, because in reality *Vidyā* is peaceful in nature. She will defeat the enemies through arguments; hence the tone will be high in *Vācika* acting.

The basic characters of the play are *Puruṣa* and *Puruṣottama*. A man is a creature of this world and wants *Mokṣa* (salvation). He has become indifferent. So, in this context, the character of *Puruṣa*, the actor, will come in old age on the stage to inform about his helplessness. He is having a conversation with *Puruṣottama*.

पुरुषोत्तमः - अपि त्वया विदितो मम महिमा ।

पुरुषः - अपारमहिमन् अनन्त,

बहुतरजगदण्डभारभर्तुर्नहि महिमानमहं तवावयामि ।
मशक इव शलाटुगर्भजन्मा विटपबृहत्त्वमुदुम्बरद्रुमस्य ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तमः -एवमप्यनन्यशरणः कथं मामाश्रितवानसि।

Puruṣottamaḥ - api tvayā vidito mama mahimā |
Puruṣaḥ - apāramahiman ananta,
bahutarajagadaṇḍabhārabharturnahi mahimānamahaṃ tavāvayāmi |
maśaka iva śalāṭugarbhajanmā viṭapabṛhattvamudumbaradrumasya ||4||

Puruṣottamaḥ -evamapyananyaśaraṇaḥ kathaṃ māmāśritavānasi| [20]

Here the skill of *Vācika* acting is important. The *Puruṣa* situated in the corporeal form will converse with the invisible *Puruṣottama*. There will be a *Vaivarṇya* on the face and due to old age, his speech will be unclear, only then he will be able

---

[20] *Amṛtodayam, aṅka 4, page 150*

to make the *Vācika* acting successfully. There will be a sense of excitement in the eyes, because he is anxious to meet *Puruṣottama*. His *Āhārya* acting will be simple.

The *Naṭa* who is acting as *Puruṣottama* which is supreme power, Invisible Supreme Soul or Truth, will complete the entire performance from behind the stage by *Vācika* abhinaya (acting), because the Supreme Power which operates the entire universe is of indescribable form.

पुरुषः--

पुरहर परदृष्टिदोषशान्त्यै कति जगदण्डकगण्डकान्वबिभर्षि ।
त्वदुपरि सहजप्रमोहदुष्टां कथमिव नाथ निपातयामि दृष्टिम् ॥३१॥

पुरुषोत्तमः - वत्स, सूनृतवचनोऽसि। प्रसन्नोऽस्मि ते । प्रयच्छामि संयमवशोपनतमप्रतिहतभौतिकं चक्षुः । पश्य मे स्वरूपम्। (इत्यावरणमपसारयति ।)

Puruṣaḥ--

purahara paradṛṣṭidoṣaśāntyai kati jagadaṇḍak-
agaṇḍakānvabibharṣi |
tvadupari sahajapraMohaduṣṭāṃ
kathamiva nātha nipātayāmi dṛṣṭim ||31||

Puruṣottamaḥ - vatsa, sūnṛtavacano'si| prasanno'smi te | prayacchāmi saṃyamavaśopanatamapratihatabhautikaṃ cakṣuḥ | paśya me svarūpam| (ityāvaraṇamapasārayati) [21]

So, it is not possible to present it on the stage. Therefore, in the dialogue that will take place between *Puruṣa* and *Puruṣottama*, *Puruṣa* will be seen as an embodiment, but not *Puruṣottama*. He will tirelessly try to enlighten then with truth through *Vācika* form of acting only. This will be the success of the allegorical play "*Amṛtodayam*" when the *Puruṣa* also attains

---

[21] *Amṛtodayam, aṅka 4, page 177*

Mokṣa (salvation) by being absorbed in *Puruṣottama* and attains immortality.

पुरुषोत्तमः - वत्स, विश्वाधारस्य किमधिकरणम्। ऐश्वर्यसहायस्य किमुपकरणमन्विष्यसि । परिभावय तावत्सर्गलीलाम् ।
पुरुषः- भूतभावन भावयन्पश्यामि ।
प्रलयदहनदग्धशेषपोलुपप्रकरशिलोच्छपवित्रवृत्तिरादौ।
'घटयसि भुवनानि तेषु जीवप्रकृतिचलैः परमाणुभिः शरीरम् ४६ ॥

Puruṣottamaḥ - vatsa, viśvādhārasya kimadhikaraṇam| aiśvaryasahāyasya kimupakaraṇamanviṣyasi | paribhāvaya tāvatsargalīlām |

Puruṣaḥ- bhūtabhāvana bhāvayanpaśyāmi | pralayadahanadagdhaśeṣapolupaprakaraśilocchapavitravṛttirādau|
'ghaṭayasibhuvanāni teṣujīvaprakṛticalaiḥ paramāṇubhiḥ śarīram 46||[22]

Although the presentation of allegorical plays n modern theatre is less, but there is an attempt to show symbolic expressions in modern cinema. Through such dramas, the intelligence to lead a popular and message-oriented life is developed. As an example of this, Hindi cinema *Bhūtanātha* can be mentioned, in which the soul of a dead person, hurt due to some reason, has been humanized and shown alive, and delivers a social message especially to the children who are alienated from their parents' feelings. So, it is the duty of the children to respect the wishes of the parents.

Conclusion

Since the subject of "*Amṛtodayam*" composition is difficult, it is appropriate to present it only through a well-organized acting skill, without giving it a form of excessive dramatic ostentation. Thus, it will not only make a place in the mind of

---

[22] *Amṛtodayam, aṅka 4, page 190*

the audience, but also be more interesting to watch, which will always be alive in the memories.

In accordance with the above, it is not an exaggeration to say that on the basis of the principles propounded in Bharat's *Nāṭyaśāstram*, education of the most difficult knowledge and principles can be given to the general public through the little-known but important allegorical plays (symbolic dramas) even today. Therefore, it is not appropriate to doubt the possibility of acting of symbolic dramas.

References:

1. Agrawal, Madanmohan (1983), *Bhāvaprakāśanam*, Chukhambha, Vidya bhavan Varanasi
2. Dwivedi, Parasnath (1992), *Nāṭyaśāstram*, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi
3. Keith, A.B., (1992), *The Sanskrit Drama*, Motilal Banarasidass Publishers, Delhi.
4. Mishra, Ramchandra (1964), *Amṛtodayam*, Chaukhanba Vidya Bhavan, Varanasi
5. Shastri Shriniwas, (1969), *Daśarūpakam*, Sahitya Bhandar, Meerut
6. *Śrīmadbhāgavatamahāpurāṇa,* (1997 samvat), Geeta Press, Gorakhpur
7. Tripathi, Asharani, (2003), *Sanskrit ke Prateek Natak: Ek Addhyayan*, Vishvavidyalaya Prakashan, Varanasi

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

From the Womb to the World:
Garbha Samvad and Holistic Well-being in Light of Bhagavad Gita 2.48 and 4.11

Dr. Bhairavi M. Dixit
Assistant Professor (Sanskrit)
Children's Research University
(Sub ID: CSU/SV-020)

Abstract: *Through the practice of Garbha Samvad, or connection with the fetus, this research, From the Womb to the World: Garbha Samvad and Holistic Well-Being in Light of Bhagavad Gita 2.48 and 4.11, examines the application of age-old knowledge from the Bhagavad Gita to modern prenatal care. Two key verses are the subject of the study: Chapter 2, Verse 48, which promotes moderation and calmness, and Chapter 4, Verse 11, which emphasizes the Divine's receptivity to devotion.*

The cultural and spiritual importance of Garbha Samvad is first discussed in the article, with an emphasis on its traditional function in improving the health of the unborn child. It continues by looking into how contemporary prenatal care procedures might incorporate the ideas from these lines in the Gita. Expectant moms should cultivate a supportive prenatal environment by practicing mindfulness and stress management practices, as encouraged in Verse 2.48, which also emphasizes the importance of emotional balance and detachment when carrying out responsibilities. The significance of the mother's

commitment and purpose in communicating with the fetus is highlighted in verse 4.11, suggesting that a caring and spiritually enlightened attitude may greatly affect the development of the fetus.

To help pregnant women integrate spiritual and emotional practices into their care, the article combines ancient wisdom with modern scientific findings and offers concrete suggestions. The goal of these suggestions is to create a nurturing atmosphere that improves mental, emotional, and spiritual health. According to the research, including the teachings of the Bhagavad Gita into prenatal care provides a well-rounded strategy for improving the well-being of the mother and child. thereby strengthening their bond and ensuring a harmonious transition from the womb to the world.

Keywords: Garbha Samvad, The Bhagavad Gita, Holistic Well-being, Hindu philosophy, Bonding with the unborn, prenatal psychology, Traditional wisdom, Cognitive Balance

Introduction: In the Bhagavad Gita, which comprises a total of 700 verses, I have specifically chosen Chapters 2, Verse 48 and Chapter 4, Verse 11 for this research paper due to their unique relevance to the concept of Garbha Samvad. My focus on these particular verses aims to explore their application within the context of prenatal care and holistic well-being.

The chosen passages offer deep understandings of the concepts of mental balance, emotional balance, and divine response. I want to take my study a step further and incorporate and examine more Bhagavad Gita passages in the future. This wider analysis will provide a more thorough investigation of Garbha Samvad and a clearer comprehension of the ways in which different Gita teachings might enhance prenatal care

procedures and enhance the development of the fetus as a whole.

By systematically grouping and studying other relevant verses, I aim to build upon the foundational insights gained from 2.48 and 4.11, thus enhancing the contextual framework of Garbha Samvad in future research endeavors.

From conception to delivery, the unborn child undergoes a profoundly transformative journey that includes not just physical growth but also emotional and spiritual development. This transitional stage is acknowledged in traditional Indian traditions as a crucial time for nurturing the kid through techniques like Garbha Samvad, which includes a conversation with the unborn. This approach, which integrates physical health with emotional and spiritual care, emphasizes the idea that the prenatal environment has a substantial influence on the child's future well-being. Easwaran (2007) asserts that the Bhagavad Gita offers great insights into spiritual activities.

The crux of the discussion centers around two particular lines from the Gita: Chapter 2, Verse 48, which promotes the idea of maintaining a state of calmness and fulfilling responsibilities without being emotionally attached, and Chapter 4, Verse 11, which highlights the Divine's receptiveness to acts of devotion. Verse 2.48 asserts the need of emotional equilibrium and disengagement for pregnant women, promoting the incorporation of mindfulness and stress management into prenatal care. In contrast, Verse 4.11 emphasizes the significance of the mother's dedication and purpose, suggesting that a spiritually

enhanced attitude can have a substantial impact on the growth of the fetus.

An Overview of Garbha Samvad:

A poetic tale unfolds,
Garbha Samvad, a story to be told.
In soft, evocative hues, the scene is set,
A journey of connection, where hearts are met.
Garbha Samvad, where whispers intertwine,
The mother's love, a sacred design.
In this intimate dialogue, the soul finds its voice,
A bridge to the Divine, a profound choice.
With gentle words and sacred intent,
The unborn child feels the love, so potent.
In the womb's quiet embrace, divine echoes play,
A spiritual dance in the twilight of day.
So let the poetry weave its gentle spell,
Where the essence of Garbha Samvad dwells.
In this tranquil realm, the soul's journey starts,
A timeless connection, the melding of hearts. (Dixit 2024)

Garbha Samvad is a revered practice deeply rooted in Indian culture, where expectant mothers actively engage in uplifting and mindful interactions with their unborn children. One commonly held belief is that the fetus can respond to various external stimuli, such as the voice, emotions, and intentions of the mother. The concept is rooted in the ancient belief that the period before birth is of utmost importance, as it sets the groundwork for the child's future physical and spiritual development.

This conversation extends beyond mere verbal interaction and delves into a profound, spiritual interchange.

According to popular belief, the unborn child is said to gain profound insights and wisdom through Garbha Samvad, which are thought to shape its spiritual path. This interaction fosters a profound sense of purpose and spiritual orientation that the child carries with them throughout their life.

Objectives:

- ✓ To examine and delineate the notion of the holy connection formed by Garbha Samvad, with a specific emphasis on its spiritual and emotional aspects. This purpose seeks to elucidate the understanding of this relationship within conventional contexts and its importance in prenatal care.
- ✓ To examine the importance of Bhagavad Gita Chapter 2, Verse 48 and Chapter 4, Verse 11 within the framework of Garbha Samvad. This involves examining how these verses discuss the concepts of emotional equilibrium, disengagement, and openness to the divine, and how they might be relevant to the field of prenatal care.
- ✓ To analyze the practical application of the lessons from these particular verses within the context of Garbha Samvad. This aims to include the concepts of cognitive balance, emotional stability, and spiritual growth into contemporary prenatal practices.
- ✓ To integrate the timeless wisdom of the Bhagavad Gita with current scientific findings on fetal development. The objective is to demonstrate how conventional wisdom may enhance contemporary scientific knowledge and lead to more efficient prenatal care.

- ✓ To promote behaviour that facilitate comprehensive growth and development of the fetus, providing a smooth transfer from the uterus to the external environment.

The Sacred Bond in Garbha Samvad :

To elucidate Bhagavad Gita Chapter 4, Verse 11 within the framework of Garbha Samvad, we may analyze each sentence and establish a connection with the act of establishing a bond with the developing fetus in the womb. Here is a more detailed explanation based on the provided interpretation:

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः।।[1]

"*When individuals surrender to me, I respond to them in a corresponding manner." "O son of Pritha, everyone adheres to My path in every aspect."*

Garbha Samvad: An Explanation and Application:

In this stanza, Krishna elucidates the mutuality inherent in divine engagement. The divine presence is in harmony with the seeker's dedication and trust. This notion may be extensively utilized in Garbha Samvad, which involves the process of conversing with the fetus while it is still in the womb.

"I worship those who surrender to me in the same way."
"All human beings, Partha, are bound by their actions. "The text provided is empty.

Contextual Explanation of Garbha Samvad:

1. **"ये यथा मां प्रपद्यन्ते"** - "These individuals who come to me"

---

[1] Bhagavad Gita, Chapter 4, Verse 11

Within the framework of Garbha Samvad, this statement highlights that the way in which a worshipper approaches the Divine is directly correlated to how the Divine reacts. For a mother engaging in Garbha Samvad, this implies that her attitude towards her unborn child—whether expressed via thoughts, prayers, or emotions—determines the divine essence she summons within the womb. When a mother interacts with her kid with affection, respect, and dedication, the heavenly will appear in a similar way, guaranteeing that the child's surroundings are filled with heavenly blessings.

2. "तांस्तथैव भजाम्यहम्" - "I worship them in the same way"

This statement suggests that the Divine encounters the devotee in the specific way and appearance that the devotee desires. Regarding Garbha Samvad, it implies that when a woman welcomes her kid into her womb, she should do so with the awareness that the Divine essence would reciprocate. By seeing the child as a sacred manifestation of the divine and warmly inviting it, the mother guarantees that the kid be raised in an atmosphere that embodies heavenly assistance and safeguarding.

3. "मम वर्त्मानुवर्तन्ते" - "All paths, Arjuna, ultimately belong to Me"

The passage highlights the notion that all routes to the Divine are eventually legitimate and acknowledged. In the practice of Garbha Samvad, all honest and loving attempts made by a mother to connect with her child, whether via spoken words, mental affirmations, or spiritual activities, are recognized and

appreciated by the Divine. The scripture guarantees that any sincere effort to cultivate a spiritual connection with the unborn child will be acknowledged by the divine.

4. "मनुष्याः पार्थ सर्वशः"- "All paths, Arjuna, belong to Me in every way"

The concluding portion strengthens the concept of wide-spread recognition and approval of several routes to the Divine. Garbha Samvad emphasizes that the Divine acknowledges and reacts to all types of spiritual involvement. When a woman speaks with her unborn child with unwavering dedication and deep respect, the Divine essence will become evident in that connection. The widespread recognition of this fact indicates that the Divine is both present and encouraging of every sincere relationship a woman has with her unborn child.

Eliciting the presence of a higher power in the unborn child:

Sivananda (2000) also highlights the significance of dedication in comprehending celestial appearances. A woman, perceiving the unborn child as a heavenly being, has the ability to initiate a spiritual conversation with the kid. By recognizing the kid as a manifestation of the divine, she can cultivate a profound and spiritual bond. The mother affectionately expresses, "Oh child, you are a manifestation of the divine, and I embrace your presence in my womb as a precious blessing." This invocation is not only a request; it is a deep declaration of respect and acknowledgement of the divine essence present inside the child.

The Significance of Devotional Invocation:

The level of faith and devotion of a devotee determines how God manifests Himself, similarly, a mother's devotion can impact the spiritual and emotional atmosphere within her womb. The mother's heartfelt plea, brimming with unwavering belief and affection, has the power to provide a caring and transcendent ambiance for the unborn child. This devotional method guarantees that the kid is immersed in optimistic and spiritual energy right from the beginning of their existence.

Faith and the Divine Manifestation:

The shloka emphasizes that the holy essence reacts according to the quality of the seeker's devotion. Likewise, when a woman engages in communication with her unborn child, expressing deep love and unwavering belief, the inherent divine nature inside the infant reciprocates. This contact cultivates a reverential connection between the mother and the kid, highlighting that the infant is not just a biological being but also a spiritual creature.

The Significance of Garbha Samvad:

Within the framework of Garbha Samvad, this verse emphasizes the significance of the mother's mental state and religious rituals throughout pregnancy. The mother's cognitive processes, affective states, and religious tendencies have a substantial impact on the maturing fetus. In "The Secret Life of the Unborn Child," Verny (1981) examines the influence of maternal relationships on fetal development. The mother's preservation of a devotional and positive mental state can

augment the physical, emotional, and spiritual growth of the unborn child.

The Bhagavad Gita's teachings, including the idea of divine reciprocation as expressed in Chapter 4, Verse 11, provide deep insights for prenatal care. By acknowledging and activating the sacred nature inside the unborn child, a mother has the ability to provide a supportive and profoundly spiritual atmosphere. This practice, which is based on the ancient teachings of the Gita, emphasizes the significance of Garbha Samvad and emphasizes the holy bond between a mother and her child. By embracing religion, demonstrating dedication, and fostering good connection, we may recognize and cultivate the inherent divinity inside a kid, so fostering their overall well-being and facilitating their spiritual development from an early age.

The Sacred Shift: Detachment and the Transition from Womb to World:

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते।।[2]

Yogasthah kuru karmaani sangam tyaktvaa dhananjaya |
Siddhyasiddhyoh samo bhootvaa samatvam yoga uchyate ||

Perform actions while being established in yoga, O Dhananjaya, abandoning attachment. Being equanimous in success and failure is called yoga, as stated in verse 2.48

Execute your prescribed responsibilities in yoga, O Dhananjaya (Arjuna), relinquishing attachment and maintaining

[2] Bhagavad Gita, Chapter 2, Verse 48

equanimity in both triumph and defeat." The state of calmness and composure is referred to as yoga.

Elucidation of Detachment and Birth as a Transition:

Within the framework of Garbha Samvad, detachment denotes the act of the unborn fetus disengaging from the womb (garbha) and transitioning into the external realm through birth. This transition encompasses more than just a physical change; it entails a substantial alteration in the child's surroundings and encounters.

The notion of Detachment:

The concept of detachment in the Gita imparts the doctrine of carrying out obligations without becoming emotionally invested in the results. For a fetus, this detachment might be seen as the act of relinquishing the safety and comfort of the womb in order to embrace the unfamiliar external world. This notion may also be extended to the mother, who has to relinquish any concerns and anxiety over the delivery process and have faith in the inherent course of life.

The Process of Transitioning from the Womb to the World:

Physical Transition: Birth is a momentous physical transition in which the infant transitions from the sheltered and caring environment of the womb to the outside world, which introduces a fresh array of stimuli and obstacles.

Emotional and Psychological Transition: For the mother, this transition entails emotional readiness and a psychological transformation from nursing a child inside her to tending to a newborn. For the infant, this entails acclimating to a novel

setting, acquiring the ability to respire, and commencing existence beyond the uterus.

1. Executing Responsibilities with Objectivity:
***Kuru Karmani* (Execute Your Obligations):**

The pregnant woman can establish a connection with her unborn baby, highlighting the significance of carrying out one's responsibilities in life with commitment and honesty, while remaining detached from the results. This instruction promotes a proactive mindset in the youngster, emphasizing the importance of exerting effort and focusing on the process rather than only on the outcomes.

Renouncing Attachment: The mother can impart the importance of detachment, instructing the kid to relinquish their connection to outcomes, achievements, or disappointments. This mentality promotes the development of resistance and inner fortitude.

2. Sustaining Composure:
***Siddhyasiddhyoh Samo Bhootvaa* (Maintaining Equilibrium in Achievement and Non-Achievement):**

By consistently keeping a calm and composed state of mind in all situations, the mother may serve as a role model and impart this important virtue to her kid. This equilibrium facilitates the navigation of life's fluctuations with elegance and steadfastness. The term ***"Samatvam Yoga Uchyate"*** refers to the state of equanimity, which is known as yoga. The essence of authentic yoga, as instructed in the Gita, is in the cultivation of inner serenity and equilibrium, irrespective of external

conditions. The comprehensive perspective to life can serve as a guiding concept for the unborn child.

Implanting Positive Principles: The significance of exertion and commitment may be conveyed by the mother, so inculcating in the kid a robust work ethic and the realization that genuine worth resides in the process rather than alone in the end result.

Emotional Stability: Establishing a Serene Atmosphere: Through the cultivation and demonstration of composure, the mother fosters a tranquil and harmonious environment for the unborn child. The state of serenity might have a favorable impact on the child's emotional and psychological growth.

Cultivating the spiritual aspect: Establishing a connection with higher spiritual concepts can be achieved through Garbha Samvad, enabling the mother to instil a feeling of inner calm and purpose in the child from an early period. Bhave (1995) examines the notion of the five sheaths in connection with the development of one's spirituality.

Encouragement of Exertion: The mother might employ affirmations such as, "*You possess the ability to exert great effort,*" *and "Your exertions are esteemed irrespective of the result.*"

Visualizing Equanimity: The mother can engage in meditation and visualization practices that exemplify equilibrium and disengagement, fostering a tranquil ambiance that is advantageous for both her and the unborn child.

Participating in activities that are well-rounded and diverse:

Achieving a balanced lifestyle involves participating in activities that enhance physical, mental, and spiritual equilibrium, such as practicing yoga. These activities help strengthen the concepts of calmness and emotional detachment. Rao (2005) investigates the impact of prenatal education on infant development, specifically focusing on the Indian context. Kakar (1981) offers a psychoanalytic examination of childhood and its societal ramifications.

The principles expounded in the Bhagavad Gita, namely the notions of carrying out responsibilities without attachment and cultivating a state of calmness, provide substantial instruction for Garbha Samvad. By adopting and conveying these ideas, pregnant women may equip their children with the appropriate attitude for life's journey. This technique not only improves the mother's overall health and happiness but also establishes a solid basis for the comprehensive growth of the kid, guaranteeing that they possess the necessary values and resilience to successfully overcome life's obstacles. The eternal sagacity of the Gita functions as a potent instrument in cultivating a harmonious, meaningful, and satisfying existence right from the first.

Equanimity (Samatvam) in the Birth Process: The Gita's instruction on maintaining equanimity is of utmost importance during the process of childbirth. Both the mother and the kid derive advantages from a serene and well-balanced attitude. For the mother, maintaining a state of tranquillity and composure during labour and delivery might help enable a more seamless delivering procedure. For the infant, being born into a serene

and tranquil setting helps facilitate the process of transitioning into the world.

Spiritual Outlook: In "Geeta me Kaal Tattv Vivechan," Dixit (2020) delves into the intricate concept of time as presented in the Bhagavad Gita. This exploration is pivotal for understanding how the Gita addresses temporal realities and their impact on human experience and spiritual practice. Another significant lesson from the Gita is the recognition that the soul is ever-lasting and only undergoes a change from one condition to another. This can promote tranquillity for the mother, decreasing tension and cultivating a favourable atmosphere for the unborn kid. Just as the embodied soul passes through childhood, youth, and old age in this body, it also passes into another body after death.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति।। [3]

Similar to how the soul transitions through the stages of childhood, youth, and old age within this physical body, it also undergoes a similar transition into a different body. The intelligent are not deceived by this. Gaining comprehension of the everlasting essence of the soul can provide tranquillity to the mother, diminishing anxiety and cultivating a favourable atmosphere for the unborn child.

Practical Implementation in Garbha Samvad:

1. **Psychological Readiness for Childbirth:** Mothers can enhance their preparedness for the birthing process by

[3] Bhagavad Gita 2.13

engaging in mindfulness and meditation exercises, which can contribute to the cultivation of emotional balance and the alleviation of worry. Positive affirmations and visualizations can be employed to cultivate a state of tranquillity and self-assurance. Dixit (2024) argues that the Bhagavad Gita provides essential tools for therapists to help clients achieve emotional stability and personal growth. For instance, the Gita's guidance on maintaining emotional balance and performing duties without attachment can aid individuals in overcoming anxiety and stress. The text's emphasis on self-awareness and mindfulness aligns with modern therapeutic practices that aim to foster a deeper understanding of oneself and promote mental well-being.

2. **Establishing a Serene Atmosphere:** Creating a tranquil and nurturing atmosphere throughout the process of childbirth may have a profound effect on the mother's composure and the baby's smooth adaptation.

3. **Religious Rituals:** Participating in spiritual activities such as chanting, listening to devotional music, and praying can provide a peaceful environment that is advantageous for both the mother and the unborn child.

The teachings of the Bhagavad Gita, particularly the principles of detachment and serenity, offer significant advice for the process of giving birth. Detachment, in this sense, pertains to the inherent process by which the unborn child transitions from the womb to the external world. By adopting a composed and equitable demeanour, both the mother and child may traverse this change with greater ease.

Conclusion:

The Bhagavad Gita, a significant scripture in Hindu philosophy, provides profound insights that are highly relevant to contemporary prenatal care methods. This ancient literature not only incorporates spiritual themes into everyday life but also offers a structure for comprehending how these teachings might improve the perinatal experience. The eternal sagacity of the Gita holds particular significance in the realm of prenatal care, as its ideas may be employed to establish a caring and spiritually invigorating atmosphere.

In Garbha Samvad, a ritual derived from the Bhagavad Gita, Chapter 4, Verse 11 demonstrates how a mother's communication with her unborn child might attract the presence of the divine into the womb. The way in which a mother lovingly and devotedly interacts with her kid can create a holy environment in the prenatal area, similar to how the divine responds to the style of worship. This poem emphasizes the deep bond between a mother's dedication and the divine nature present in her unborn child, emphasizing the significance of filling the prenatal surroundings with spiritual love and respect.

Moreover, in Chapter 2, Verse 48 of the Bhagavad Gita, there is a strong emphasis on the need of carrying out one's responsibilities without becoming emotionally attached and maintaining a state of inner tranquility, irrespective of the results. When applied to Garbha Samvad, this notion promotes the development of a calm and harmonious mentality for both the mother and the unborn child, equipping them with the right mindset and viewpoint for the journey of life.

Garbha Samvad goes beyond simple speech, symbolizing a profound spiritual conversation between the unborn child and the Divine. This discussion is thought to involve existential concerns, the investigation of the intricacies of the cosmos, and the quest for spiritual enlightenment. According to Kothari (1988), historical traditions emphasize the significance of mother care throughout fetal development, indicating that these interactions might have a substantial influence on the child's future spiritual and cognitive development.

Garbha Samvad provides a comprehensive approach to prenatal care by including spiritual, emotional, and cognitive aspects. This practice highlights the significant impact of mother relationships on the unborn child, promoting meaningful and positive engagements that affect the kid's development. Garbha Samvad offers a complete framework for improving the well-being of both mother and child by accepting the teachings of the Bhagavad Gita. It ensures a smooth transfer from the womb to the world, promoting harmony.

References

- Bhave, Rajendra.*Panchakosha: The Five Sheaths and Their Exploration in the Bhagavad Gita*. Indian Philosophical Quarterly, vol. 22, no. 3, 1995, pp. 287-298.
- Dixit, B. (2020). *Geeta me kaal tattv vivechan*. https://hrdc.gujaratuniversity.ac.in/Publication/article?id=3479
- Dixit, B. M. A. S. C. D. (2024). *Counselling and psychotherapy in the context of Indian psychology: Integrating the wisdom of the Shrimad Bhagavad Gita*. Redshine Publicationschapters.redshine.in.

- Easwaran, Eknath.*The Bhagavad Gita*. Nilgiri Press, 2007.
- Gandhi, Dr. S.L., et al.*Spiritual Insights from the Bhagavad Gita*. Bhartiya Vidya Bhavan, 2010. https://doi.org/10.25215/1304693643.02
- Kakar, Sudhir.*The Inner World: A Psycho-analytic Study of Childhood and Society in India*. Oxford University Press, 1981.
- Kothari, Dr. Prakash.*Ancient Indian Prenatal Practices*. *Indian Journal of History of Science*, vol. 23, no. 2, 1988, pp. 145-162.
- Rao, P. Venugopal.*The Impact of Prenatal Education on Child Development: An Indian Perspective*. Journal of Prenatal & Perinatal Psychology and Health, vol. 19, no. 1, 2005, pp. 45-60.
- Sivananda, Swami.*The Bhagavad Gita*. Divine Life Society, 2000.
- Verny, Dr. Thomas.*The Secret Life of the Unborn Child*. Delta, 1981.

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Indian Vivaha Samskara:
A root to eradicate societal glitches

Dr. Kanta Galani
Asst Professor (Guest), Department of English
CSU, Jaipur campus (Sub ID: CSU/SV-185)

Abstract - When western countries had discussions and symposiums on gender issues and discrimination, Indians men and women had equal rights in India. In the sanctity of marriage, the vows exchanged between partners transcend mere words; they embody a profound commitment to equality and mutual respect. The marriage vow is not merely a declaration of shared status, but it also reflects the groom's wholehearted devotion to the bride. It signifies his willingness to offer all that he is and all that he has in the pursuit of a harmonious union. This pledge is a testament to the depth of his commitment, ensuring that marriage is built on a foundation of equality, trust, and unwavering dedication. Grihastha has been considered the best ashram in the Vedas.

It is not a union of bodies; it is a union of two souls. It is one of the most important samskaras among the 16 samskaras of Sanatan culture. Marriage is considered a spiritual union of two souls. In the Rig Veda, the bride and groom offer a prayer to God at the time of marriage, "The creator of the world (Brahma ji), the sustainer (Vishnu ji), the destroyer (Adi Dev Mahadev) by his power and the gods and other scholars and great people present in the marriage hall with auspicious blessings, unite bride and groom's souls and hearts in such a way that the waters of two rivers and two vessels become one, that is, just as any power in the world can't separate the holy Sangam of Ganga and Yamuna. In the same way the souls that come together and become one in soul and heart, despite being in different bodies, can't be separated.

Keywords - Vivaha Samskara, a root, eradicate, societal glitches, A Saga, an Eternal bond.

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयाऽत्मनः।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥

devadattāṃ patirbhāryāṃ vindate necchayā'tmanaḥ |
tāṃ sādhvīṃ bibhṛyānnityaṃ devānāṃ priyamācaran || 95 ||[1]

The husband obtains his wife as a present from the gods, and not by his own wish; hence he should always support his wife, thereby doing what is agreeable to the gods. — (95)

Vivāha (विवाह) or "Marriage" is greatest of all *saṃskāras.* Through this *saṃskāra*, one, who has completed the sacrificial bath (*samāvartanasnāna*), or *brahmacaryāśrama*, enters the *gārthasthāśrama.*

According to the Ṛigveda, the purpose of marriage, is to enable a man, by becoming householder, to perform sacrifices to the gods and procreate sons. The husband accepts a woman as a wife for *gārhapatya.*

This is like wheel of vehicle without one, another is of no use. Both together can run the vehicle in the best way. The *Manusaṃhitā* recognizes eight types of marriage. These are Brāhma, Daiva, Ārṣa, Prājāpatya, Āsura, Gāndharva, Rākṣasa and Paiśāca.

It is observed in Vedic times there were no concepts of Dowry or Sati-pratha also.

---

[1] ManuSmruti (chapter 9), Verse- 9.95

Throughout Indian history, many female rulers- Rudramadevi, religious figures and saints- Andal, philosophers-Maitreyi, and female practitioners/ conductors of Vedic Hindu rituals were there.

It is described as a union between a male and a female with a commitment for gaining wealth and worldly success and experience pleasure.

The Vedas are full of women scholars' hymns who were known as "Brahmavadinis". They were so skilled and intellectual could defeat anyone using them. These include Gargi, Ahalya, Maitreyi, Lopamudra, Ghosha, Swaha, Haimavati Uma, Gautami, Hemalekha, Sita.

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत, सर्वमायुरियादिति, तिलौदनं
पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम्; ईश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥[2]

Our Hindu texts are abundant with proclamation of the dignity of women. Many stories from the Upanishads of female scholars, such as Jābālā's tale, Maitreyi, Gārgī, Lopāmudrā, and Haimavatī Umā, demonstrate the dignity accorded to Women.

According to verse 6.4.17 from the Brihadaranyaka Upanishad, Hindu marriage is regarded as one of most-important ten samskaras (sacrament) for them. It is a religious injunction intended to fulfil religious duties and to achieve the higher ends of life, namely Dharma, Artha, Kama and Moksha.

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥[3]

---

[2] Brihadaranyaka Upanishad, verse 6.4.17

[3] Manusmruti (chapter 9), Verse- 9.95

anyonyasyāvyabhicāro bhavedāmaraṇāntikaḥ |
eṣa dharmaḥ samāsena jñeyaḥ strīpuṃsayoḥ paraḥ || 101 ||

'May mutual fidelity continue till death', —this, in brief should be understood as the highest duty between husband and wife. — (101)

The Vedas are sacred and ancient Hinduism scriptures, which are boast of various spiritual teachings. They also give insights into the different aspects of life, including marriage. According to the Vedas, marriage is considered as one of the important saṁskāras that are performed during a person's life. The roots of Vedic wedding are found in the Rigveda Shakala samhita.

They are two bodies but one soul. They go together for lifetime. Following quote from Shruti----

पतितोयं द्विजाः पूर्वमेकदेह स्वयम्भुवा।
पतायोऽर्धन चार्द्धन पत्योऽभुवन्निति श्रुतिः॥13॥

The god Brahma cleft his body part sprang the husbands and out of the other the wives. This is what the Śruti relates.

There are numerous rituals related to wedding or vivaha samskara mentioned in our Vedas. It is elaborated as a pure and sacred bond between husband and wife since ages. The process of Hindu wedding is divided into three important rituals-

Kanyadana— which is giving away of the bride by her father.
Panigrahana— the bride and groom holding hands near the fire which signifies their union; and

Saptapadi— taking seven steps before fire wherein each step is for a wedding vow.

Generally, we say and see today' marriages and bonds are not surviving. We need to find out what is lacking and where is it missing and what is missing?

Whether it is the mistake of the two whose bond was eternal bond in earlier times or it is the time which is changing and transforming all.

Largely, bonds are based on mutual respect, trust, fidelity, compassion and understanding. But these are mere good terms to describe anything. They no longer are valued or exist in real sense.

It is observed an ideal Vedic marriage is characterised by harmony, cooperation, and mutual support, between the partners wherein both strive for each other's welfare and spiritual upliftment. The Rigveda have hymns about the virtues of a righteous wife (Sadhvi) and a noble husband (Dharmapati).

In contemporary times if it could be revived and understanding the significance of being together for spiritual upliftment and welfare of each other.

We can see the presentation of mutual consent between husband wife. It is not about one is ruler and other is servant. In today's context, this concept got changed because of British and Mughals ruled, and Indians adopted most of their culture. The following from Manusmrti shows respect for women and consent of females in every decision-

स्वसद्मकार्ये व्यवहारकर्मण्ये अये माँपि मन्त्रयेथा।

वामाङ्गमायामि तदा त्वदीयं ब्रूते वचः पंचमन्त्र कन्या।।2।

O consult me also in your immediate work and behavioural work. Left-handed I then you speak the words of the five mantras, O daughter.

Again, the below quote showing the significance of Females' consent for their second marriage and marriage with her brother-in-law. but this should be with her acceptance not by force.

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ९७ ॥[4]

kanyāyāṃ dattaśulkāyāṃ mriyeta yadi śulkadaḥ |
devarāya pradātavyā yadi kanyā'numanyate || 97 ||

After the nuptial fee for a girl has been paid, if the man who paid the fee dies, the girl should be given to the younger brother-in-law, in case she consents. — (97)

Now the following is talking about the deep celestial connection between husband wife. Which is the ultimate goal of Indian marriage. One is attached and other is disposed or reject former' love, it is very painful, and this is becoming the cause of separation and divorces now.

स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम्।
रक्त एको विरक्ताऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम्।।६।।[5]

Mutual attachment [between a husband and a wife] is rare even in the celestial region. There is nothing more painful

[4] Manusmrti (chapter- 9) verse 9.97

[5] Daksha Smruti (chapter 4)

than the fact that one is attached to, and another is unfavorably disposed towards, [the other].

Our Vedas says marriage is not just for procreating or companionship but the attainment of spiritual growth and ultimate liberation (MOKSHA) from the life death cycle. It is path of self-realization. It is a divine union that symbolise the energies of creation and nurturing.

दिवारात्रौ विवाहितदम्पती धर्मपरायणलाभकामविषयेषु एकमेव भवेत्।
व्रताभ्यासेषु एक एव भवेयुः।[6]

Day and night wedded couple should be one in spirit in respect of all matters of piety, gain and desire (enjoyment). They should be one in vows and practices.

Sanatan culture is not orthodox. It is full of modern/contemporary ways of thinking. Women had all and equal rights as men had. She had all rights to select her partner also.

It is called Swayamvara. As Arjuna won Draupadi and Nala won Damayanti. Marriage within the caste was the prevalent order of things during the period of the Smritis and the Puranas. Marriage was rigidly regulated by the caste system and caste laws.

Since beginning women are treated equal with equal rights. Here this quote from Vasistha Smrti shows equality to remarriage-

यावचेदाहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा।।[7]

---

[6] Vyasa Smrti (Chapter 2)

[7] Vasistha Smrti (Chapter 17)

If a maiden has been carried away by force and not married with mantras, she may be lawfully given away to another man. She is like a maiden.

Same another example from Vasistha Smrti-

पाणिग्रहे मृते बाला केवलं मन्त्रसंस्कृता।
सा च त्वक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हति।।[8]

If a damsel has merely been married at the death of her husband, by mantras and if the marriage has not been consummated, she may be married again.

And the glory of life depends on this as mentioned in one of Daksha Smrit-

शिष्यो भय्या, शिशुर्भता पुत्रो दासः समाश्रितः।
यस्यैतानि विनीतानि तस्य लोके हि गौरवम्।।14।।[9]

Glory is for that person in this world, whose disciple, wife, little child, brothers, grown up son, servants and dependents are all humble. Eternal and unbreakable bond but contrary in today's context.

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ।
यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ताावितरेतरम् ॥ १०२ ॥[10]

tathā nityaṃ yateyātāṃ strīpuṃsau tu kṛtakriyau |
yathā nābhicaretāṃ tau viyuktāvitaretaram || 102 ||

[8] Vasistha Smrti (Chapter 17)

[9] Daksa Smrti (chapter 4) verse-14

[10] Manusmruti (chapter- 9) verse 9.102

Husband and wife, after they have passed through the rites, should always so exert themselves that they may not become separated and be unfaithful to each other. — (102)

In earlier time Females also had rights for second marriage-

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद् यदि स्वयम्।
नैनः किं चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥[11]

adīyamānā bhartāramadhigacched yadi svayam |
nainaḥ kiṃ cidavāpnoti na ca yaṃ sā'dhigacchati || 91 ||

When a maiden, when not given away, herself obtains a husband, she incurs no sort of sin; nor does the man whom she weds. (91)

Conclusion - Hindu vivaha samskara is a sacred bond that intertwines two souls across the span of seven janmas (births). Marriage, I believe is not an institution, it is ritual, an eternal unification revered for its sanctity, transcending mere civil contracts, embodying a profound spiritual commitment that endures through time. While it retains its traditional roots, Hindu marriage is also a dynamic system, capable of evolving with the ever-changing rhythms of society.

Despite the presence of modern laws, the essence of Hindu Vivaha should remain deeply pious, a divine bond that should be preserved with unwavering dignity in today's sphere. As we navigate the complexities of contemporary life, it is crucial to uphold the sacred rituals and rights that form the foundation of this timeless union, ensuring that its spiritual purity continues to inspire and guide everyone so society may be protected from the anomalies.

---

[11] ManuSmruti (chapter 9) Verse- 9.91

Understanding the revival of Indian Knowledge System will help us to shake off the layer over our society, rituals, and cultures. India was and is a free country. It was rich in culture and sacraments. Communities were full of compassion and sensitivity for each other. So, it is obligation of one and all to revive them once more. It is not liability of certain organisations and associates barely. It is the duty of individual and all to make India- Ancient-Original-India again.

References

- Saptapada -3/7/7/22
- Rigveda-10/85/40
- Atharvaveda-14/2/3
- Nath, Manmatha. (2006). *Smrtis: Translation into English*. Volume-II. Publication: Parimal, Delhi.
- Mondal, Pooja. (2016) *Status of women in Vedic and post Vedic period.* Article Library. Srinivas, S. https://www.yourarticlelibrary.com/society/status-of-women-in-Vedic-and-post-Vedicperiod/.
- Chatterjee, C. K. (1978). *Studies in the Rites and Rituals of Hindu Marriage in Ancient India*. Sanskrit Pustak Bhandar, Calcutta.
- Jha, Ganganath. (192*0). ManuSmrti*. Wisdom library.

  https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/manu-smriti-sanskrit/d/doc1225893.html

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Amātya in Ancient Indian Statecraft
(from the lens of Kauṭilīya Arthaśāstra)

Dr. Renuka Bokare
Public Relations Officer
Kavikulaguru Kalidasa Sanskrit University
(Sub ID: CSU/SV-035)

Abstract - Political science originated in India in ancient times. Kauṭilya's Arthaśāstra is an important treatise on ancient Indian statecraft & political science. In this book, Kauṭilya says, 'The happiness of the king lies in the happiness of the people, the interest of the king lies only in the welfare of the people, he has no personal happiness or interest.' This promise is the foundation of Indian politics.

In ancient times, the concept of state was Saptadhā Prakṛti. Knowing that to run the state power smoothly, it is necessary to strengthen the seven (limbs) parts - Swāmī, Amātya, Janpad, Durg, kośa, Daṇḍa, Mitra, and Kauṭilya analysed them in detail. An important element of state nature is Amātya! The master of the state is the king, below whom is the rank of Amatya. Kauṭilya's presentation of Amātyavicāra is not philosophical but practical. The purpose of this research paper is to explain how Amātyavicāra is relevant in the present era.

Keywords - Political science, Saptadhā Prakṛti, Amātyavicāra

Kauṭilya has explained the technical term '**Arthaśāstra**' in the last i.e. fifteenth chapter of the book. According to this, Artha is meant the subsistence of mankind or the earth which

contains the mankind; the science which treats of the means of acquiring and administrating the earth is the Arthaśāstra, the science of polity. मनुष्याणां वृत्तिरर्थः, मनुष्यवती भूमिरत्यर्थः। तस्याः पृथिव्याः लाभपालनोपायः शास्त्रामर्थशास्त्रमिति।[1]

According to R.P. Kangle name 'Arthaśāstra' is more comprehensive, along with scriptures, it also includes vārtāśāstra i.e. the idea of means of livelihood like agriculture. Arthaśāstra is mentioned in Mahābhārata as a synonym of Rājaśāstra.[2]

The skill of planning to create a noble character and safe social life through human moral conduct is called 'Politics'.[3]

In ancient times, the part of the earth which a king ruled based on his power and authority came into existence as his territory or kingdom.

The king was responsible for the upkeep and protection of the earth i.e. the land under his control and the people living in it. Whether the king inherited the land by tradition or self-reliance, the king had a great responsibility to look after the 'welfare' of the acquired kingdom. To run the state administration smoothly, a well-organized administrative system has to be established, it has to be trained and the state power has to be exercised based on such trained manpower. This is the reason why Kauṭilya gave the word ' Prakṛti ' to the system on which the concept of 'State' is based.

---

[1] *The Arthaśāstra* of Kauṭalya, 15.1.1,2

[2] *Prachin Bharathiya Rajneetishastra*,, p. 79

[3] Vidarbha Samshodhan Mandal, Annual Research Journal 1997, p. 125

स्वाम्यामात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः।[4]

Swāmī, Amātya, Janpad, Durg, kośa, Daṇḍa, Mitra,
together make 'Prakṛti '.

Before Kauṭilya's Arthaśāstra, this 'Prakritivichar' has been explained in Manusmṛti[5], Yājñavalkya Smṛti[6], Śukranīti[7], In all these texts it is seen that Amātya has been given second place after Swāmī. Although the lord is the master and controller of the entire kingdom, the Amātya who helps the king is given an important position below him. Kauṭilya has explained the idea of Amātya in detail in the fourth chapter of the first Adhikaraṇa of the Kauṭilīya Arthaśāstra.

The objective of this research paper is to explain the importance, role and process of appointment of the post of Amatya in ancient times and how this post is relevant in the present era.

The Notion of Amātya - देशकालप्रविज्ञाता हि अमात्य इति कथ्यते।'[8] in Shukraneeti. This is how Amātya has been defined.

In Kautiliya Arthashastra, Kautilya explained the important role of Amatya अमात्यमूलाः सर्वारम्भाः। जनपदस्य कर्मसिद्धयःस्वतः परतश्च योगक्षेमसाधनं व्यसनप्रतीकारः शून्यनिवेशोपचयौ दण्डकरानुग्रहश्चेति।[9]

---

4 Kautiliya Arthashastra 6.1.1

5 *Manusmṛti*, Trans, 9.294

6 *Yājñavalkya Smṛti*, 9.253

7 *Śukranīti*, Vyakhyakar 1.61

8 Ibid 2.86

9 Ibid 1.8.23

Having considered the spheres of their powers and taking into account the place and time as well as action such persons shall be made ministers in general but not as councillers (who advice the king)[10] कार्यसामर्थ्याद् हि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते।[11] Ability of man can be ascertained from his capacity shown in actual execution (of work)

Kauṭilya says that a person should be appointed to the post of Amātya only after testing his efficiency and skill in completing the assigned task.

In today's era, 'Human Resource Management' has come to be recognized as a separate branch of management discipline. Under this, the available manpower is used and deployed only after considering the capability and skills of the person. Kautilya had adopted this formula in ancient times, but Kauṭilya skilfully retained the knowledge of how important it is in running the administration.

Necessity of Amātya – Kauṭilya gives the reason why the king should appoint Amatya.

The king should arrange for an Ācārya or Amātya to supervise his conduct; the Amātya should discourage him (the King) from harmful things and instruct him to be careful through the curb in the form of a Chāyā (measuring the shadow to indicate the time) or Nalikā (pointing out the bowl of water showing the passing time) or by warning him in secret pointing out his mistakes.

---

[10] A.K. Unni. 1.8.29, p. 44

[11] Ibid., 1.8.28, p. 44

मर्यादां स्थापयेदाचार्यानमात्यान्वा, य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः,
छायानालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः।[12]

Since Kauṭilya is well aware that human beings are fickle, no matter how great the king is in position and respect, the Amātya is expected to give good advice on appropriate occasions, point out mistakes, and control behaviour with the discipline and etiquette of kingship. The King himself feels the need to provide neutral feedback on his behaviour, emotions and speech to keep away from any negativities, and circumstances. To keep away from harmful things that are not suitable for state power and keep an eye on actions that may accidentally happen in private.

Kauṭilya is aware that a third person notices many things about oneself that the king may not notice, and so he thinks that Amātya sometimes has benevolent words, and good advice, and even the king must have the courage to listen to bitter words from him. Undoubtedly, this is for the welfare of the real owner and his administration. According to Bhāravī, beneficial yet sweet advice is rare (हितं मनोहारि च दुर्लभं वच☺. This is true; Kauṭilya also knows this and hence he planned as the main function of the post of Amātya that the control and beneficial advice on every decision and action of the king will be given to the king by the administratively appointed (officially appointed) person on the post of Amātya. This showcases the foresight of the Kauṭilya.

Jinānanda Vidyāsāgara Bhaṭṭācārya has mentioned this characteristic of Amātya in his commentary on śukranīti , ‘‘यच्च

---

[12] Ibid., 1.7.8, p. 17 & *The Arthaśāstra* of Kauṭalya P.40

देशस्य कालस्य च प्रविज्ञाता अस्मिन् देशे एवं व्यवहर्तव्यम् अस्मिन् काले च एवमिति अभिज्ञातवान् सः हि अमात्य इति कथ्यते।"[13] In today's modern era, Human Resource Manager i.e. HR Manager monitors the recruitment & keep eye on the employee's performance & report it to Chief Executive Officer i. e. Amātya of the company.

Purpose of appointment of Amātya - Since the functions of the state are many and have to be executed at the same time and many places, hence they should be done indirectly through the Amatya so that there is no violation of time and place.

यौगपद्यात्तु कर्मणामनेकत्वादनेकस्यत्वाच्च देशकालत्ययो
मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारयेत्।[14]

The governance of the state is carried out simultaneously at several levels and through various departments; Therefore, considering the urgency of the work, the readiness to do the specific work and the readiness to complete it from any place or ward in the state, the intention behind this appointment is that all the important work should be done through Amātya at those places.

In the present era, most of the letters written by the government are urgent, very urgent. There are often time constraints in sending the requested information, similarly, such information has to be presented as part of a process that is being completed at a particular location or as per a particular decision. Being aware that just as governance or government administration should be dynamic and efficient, it should also

[13] *Śukranīti*, 2.86 explaination, p. 117

[14] K.A., 1.9.8, p. 22

be timebound and should work effectively only when the welfare works are for the people or the common man, Kauṭilya advised Amātya to manage time and give necessary rights to work systematically. The idea is that if officials working in various departments are given the authority to make important decisions and are given the freedom to implement those rights, then governance or government work becomes more effective, decisive, balanced and effective, which stands the test of time even today.

Qualities of Amātya - Kauṭilya has given a list of those qualities which a person holding the post of Amātya should have. But before giving this list, the opinions of Pūrvācāryās like Bharadvāja, Viśālākṣa, Pārāśara, Piśuna, Kaunapadānta, Vātavyādhi, and Bahudantiputra have been reviewed.[15] This means that the above-mentioned statesmen before Kauṭilya consulted on various aspects of governance, praising whom Kauṭilya presented a comprehensive chart of virtues.

A citizen of the Amātya kingdom, born in a good family, easy to tame, skilled in arts, having a scholarly eye, intelligent, having good memory, skilful, eloquent, fearless, punctual, full of enthusiasm and strength, able to tolerate difficulties, pure in conduct, friendly, capable, a staunch devotee of God, endowed with modesty, strength, health and goodness, free from harshness and fickleness, not fond of anyone and not having enmity with anyone are the characteristics of an all-rounder Amātya.[16]

---

[15] Ibid., 1.8.1-26, p. 18-20

[16] Ibid., 1.9.1-2, p. 21

From these signs, Amatya is a native, noble, polite, skilled, scholarly, brilliant, gifted with memory, communicative, shrewd, opportune, haphazard, bold, enthusiastic, energetic, sharp, strong in character, serious, prudent, loyal to king and state, powerful and healthy, loved by all and free from enemies.

There is a description of King Daśaratha's Amātya in Bālakāṇḍa of Rāmāyaṇa. Ārṣakavi Vālmikī explained that Amātya is a mantrajña, alert and watchful of the interest of the king.[17] Discretion as to what to do at what time, subtlety in discerning the opinions of others and carefulness about how everything in the administration will be in the king's interest are the three special qualities that make the appointment of Amātya noticeable.[18]

Determination of the post of Amātya - Considering that it is difficult to find a person with all the above qualities for the post of Amātya, Kauṭilya states that a person with less than half of these marks should be appointed to a junior post and a person appointed should be done with one-fourth less than the median position.[19]

By making the category of Amātya post three-tiered, It has been clarified that the appointment of Amātya should be decided based on the presence of qualities in the person. The quality of Amātya is determined by the relativity of scores as good, medium and low. The quality of the post is determined by two things, the qualities required and the ability to do the work i.e. efficient functioning.

---

[17] Śrīmada Vālmikī Rāmāyaṇam, Bālakāṃḍa, Gita Press, 7.1, p.45

[18] *Yugpatheya*, p. 195

[19] K.A.1.9.2, p. 21

Pre-appointment examination of Amātya -

Kauṭilya has given detailed consideration on which qualities should be tested by whom, he has said that after testing based on various criteria, a suitable person should be appointed to the post of Amātya.[20]

Testing of Relatives - āpta means relatives, friends, and neighbours, through whom citizenship, nobility and vassalage should be investigated.

Scholarly person - The skills and knowledge of various disciplines should be tested only by a learned person.

Work execution - The task performed should test intelligence, memory and skills.

Conversation - Intelligence, boldness and punctuality in speaking should be tested during the conversation.

Crisis period - The time of crisis is a test of enthusiasm, strength and stamina.

Behaviour - Cleanliness, friendly disposition and devotion are tested by overall dealings.

Colleague - The presence of modesty, strength, health and integrity and the absence of harshness and fickleness should be learned from the companions living with us.

Real Experience - The quality of being loved and the quality of not being hostile should be tested by one's own experience.

Appointing a high-ranking person like Amātya, is a process of choosing a balanced, objective and coordinated

---

[20] Ibid., 1.9.3, p. 21

candidate by checking his entire personality, temperament, qualities, working style, and physical, mental, and intellectual standards through the appropriate persons on the above various criteria, indirectly and directly.

Śukranīti says that Amātya is the eye of the king.[21] The king cannot pay attention to everything & everywhere. The affairs of the state are run by loyal Amātya. Many irregularities are taking place regarding appointments, from hiding citizenship, name, preferences, and qualifications to submitting false documents. These examinations contemplated by Kauṭilya must have been conducted during that period also and to curb such malpractices and fake candidates, such a strict, tough and selective selection system must have been implemented thoughtfully.

Today a person's subject knowledge, communication skills etc. are tested through various mediums such as competitive examinations, group discussions, interviews, and technical examinations. The examination method used by Kauṭilya in ancient times was to assess the qualities, subject knowledge, personality and nature of the person. The seriousness of choosing the right person is a reminder of how important and responsible the recruitment process should be. It is particularly noteworthy that Kauṭilya has introduced the combination of ability and knowledge which is missing in this selection process today.

---

[21] *Śukranīti*, 1.62, p. 15

Upadhā Exam for selection of Amātya -

Kauṭilya believes that the person who has been appointed to the post of **Amātya** through the various methods mentioned above should be investigated by the King's spies even after his appointment.[22] For this, he has said that the purity of the Amātya should be tested through secret tests. These include the criteria of religion, money, lust and fear.[23] Based on which of these four tests he answers, he should be appointed to different departments.[24]

A person who passes the **Dharma** test should be appointed as a **judge** in the Justice Department i.e. Civil Court or kanṭakaśodhana i.e. Criminal Court.

A person who has passed the **Means** test should be appointed as **Samāhartā** i.e. Revenue Officer or Sannidhātā i.e. Treasurer.

A person who passes the **Kāma** (Lust or Desire for material things or lady) test should be appointed as a **guard** in the palace or outer campus of the palace.

The person who succeeds in the test of **Fear** should be appointed to a (secret) **job under the king**, nowadays a person who clears this test is eligible to be appointed in Intelligence Bureau or RAW or on higher posts in Defence Ministry. The person who passes all the examinations should be appointed as a minister.

---

[22] K.A., 1.10.20, p. 25

[23] Ibid., 1.10.1-12, p. 23,24

[24] Ibid., 1.10.13-15, p. 24,25

Those who fail in the above four criteria will be sent to the mines, oil-producing forests, elephant forests, and should be employed in factories.

These tests indicates that the post of Minister is superior than Amātya. Under the leadership of Minister, Amātyas on various posts would be appointed.

After the appointment, the person to be appointed to a particular department or charge should be selected again through the fourfold test of Dharma, Artha, Kāma and Bhaya. Its main reason is to check whether the person has the sense of justice, peace, restraint, and courage required for an Amātya post or not. These exams have been considered to test the psychological and practical status of the person who is going to be selected as Amātya. Saying that a religious person should be appointed to the post of a judge, a person having prudence in financial matters should be appointed to the post of financial authority, and a person who is not a victim of ambition should be appointed to reside in the palace as a guard of the palace. According to the merit, a brave man should be appointed to the post of guard of the king, Kauṭilya has left the scope open for the post ranging from judge to protector.

Conclusions-

- Kauṭilya was the Amātya of Chandragupta Maurya, hence, since Chandragupta Maurya had the necessary ability, qualities, intelligence, political shrewdness and efficiency to get the throne of Magadha, hence he presented such a deep and subtle idea of Amātya post in Kauṭilīya Arthaśāstra.

- Amātya is not a title but an institution of governance. This is evidenced by the performance of the politician Ramchandrapant Amātya and the shrewd politician Nānā Phaḍaṇīsa of the late Peśawā period, who managed the risks to the state with virtue and excellence when the real Chatrapatī was out of the state. Kauṭilya highlights the need for a strong hold on state administration, power to control the king's affairs, conduct, knowledge of the country and the ability to make decisions in crucial & critical conditions of the state.

- In the modern era, both the concept and the post of Amātya do not exist but the role of this post is played by the Principal Head/Under Secretary of the concerned department at the administrative level. Hence Kauṭilya's Amātya post is today seen at the level of Principal Secretary at the Central/State level and the level of Chief Executive Officer (CEO) in the corporate companies.

- Kauṭilya applied it appropriately and practically in his book. According to the text, all seven parts of the body should remain healthy. Among these, Amātya is the brain of governance and the foresight of the king.

- Appointment of the ‘right person at the right place' is the basic principle of Human Resource Management. Decisions regarding appointment, salary increment, and promotion are made by looking at three things namely ability, skill and performance. Kauṭilya seems to be following the same principle of management while describing the selection process of Amātya. Kauṭilya was a true management scholar who had the insight and foresight as to how a person

appointed to the post of Amātya could be the right instrument for the state and the king.

- The list of marks required for Amātya and the examination of various marks through various criteria have been done from the Confidential Report (CR) of every person appointed to the job in today's age. Loyalty, integrity, enterprise, relations with colleagues, efficiency, attitude towards learning new things & technology, ability to do work, ability to make decisions, competent use of delegated authority, and dealing with the general public are all tested today. The decision regarding the increment or promotion will be based on this confidential report. This broad idea made by Kauṭilya while making administrative appointments is relevant even today.

- The pre-appointment and post-appointment examination of the Amātya is the process of selecting a suitable person who meets the high-quality requirements and who is not in any way prejudicial to the interest of the State Today quality and competence has no match, at the same time, while the process of candidate selection is influenced by various factors, Kauṭilya's insistence on a person of high quality comes to the fore. This idea expressed by Kauṭilya in ancient times is still necessary for the flourishing of any institution or administration.

- Kauṭilya has considered the post of Amātya as a special level for those people who have passed the test of various examinations at a general level and depending on the workload of different departments. Therefore, after examining the personality, loyalty and restraint of the person through

various tests, he selects him for the posts of Justice, Police Department, Income Tax Department, Treasure, Defence etc. Today there is a system of selection of candidates for various administrative levels like IAS, IPS, IFS, IIS and various other posts based on performance in written examinations and interviews at the central and state level. In ancient times, Kauṭilya not only explained the discipline and direction to administration by linking quality and performance with appointments but also proved that his Amatya philosophy was ahead of its time by implementing a transparent appointment process.

- By achieving what was not there through the power of intelligence and bravery, Kauṭilya, while in office, overthrew the unjust monarchy and established a new monarchy. The Kutilamati Kauṭilya, who killed Nandarājā and bestowed the kingdom of Magadha to Chandragupta, is shown to be a visionary politician from the lens of Kauṭilīya Arthaśāstra, especially in the Amātyavicāra
- Kauṭilīya Arthaśāstra, an encyclopaedia of ancient Indian statecraft, inspires scholars, rulers and politicians at the international and national levels; In fact, fundamental concepts guide scientific practices in terms of governance. Kauṭilya 's great contribution to the world is the idea of how to achieve the well-being of the state through strong and creative politics. Kauṭilya's formula of world welfare through positive politics is memorable and exemplary!

References

1. *The Arthaśāstra* of Kauṭalya, Eng Trans by Dr. N. P. Unni, with the commentary Srīmūla by T. Gaṇapatī Sāstrī Part III 15.1.1,2, translation p. 1103

2. *Prachin Bharathiya Rajneetishastra*, R.P. Kangle, p. 79

3. *Dharma, Neeti & Rajaneeti*, Vidarbha Samshodhan Mandal, Annual Research Journal 1997, Edi. S.M. Kulkarni, Nagpur, p. 125,

4. Kautiliya Arthashastra, R. P. Kangle, Maharashtra Rajya Sahitya Sanskriti Manda, Mumbai, Reprint 2011, .A. 6.1.1, p. 364

5. *Manusmṛti*, Trans. Shivraj Acharya Kaundinnayan, Chaukhamba Vidyabhavan, Varanasi, First, 2010, 9.294, p. 719

6. *Yājñavalkya Smṛti* , Edi. Dr.Gangasagar Rai, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan, Delhi, Reprint 2011, 9.253, p. 153.

7. *Śukranīti*, Vyakhyakar 1.61 Jinananda Vidyasagar Bhattacharya, Narayana Printing House, Calcutta, 2nd edition, 1890,1.61

8. Śrīmada Vālmikī Rāmāyaṇam, Bālakāṃḍa, Pt. Ramnarayan Shastri, Gita Press, Gorakhpur, XVth Edition, 7.1, p. 45

9. *Yugpatheya*, Prof. Bha. Shri. Paranjape, Hindu Dharma-Sanskriti Mandir, Nagpur, First, 1980, p. 195

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Harnessing Indian Knowledge Systems for Sustainable Development: Pathways to Achieving India's SDGs

Dr. Dinesh Chandra Pandey
Assistant Professor, Department of Sanskrit
BGR Campus, HNB Garhwal University, Pauri
(Sub ID: CSU/SV-055)
Bipin Kumar
Assistant Professor, Department of Economics
BGR Campus, HNB Garhwal University, Pauri
(Sub ID: CSU/SV-044)
Vipul Singh
Assistant Professor, Department of Economics,
BGR Campus, HNB Garhwal University, Pauri
Dr. Neha Tiwari Pandey
Assistant Professor, Department of Geography
Dr. Shivanand Nautiyal Govt. PG College, Chamoli

Abstract - The Indian Knowledge System (IKS) is an extensive and ancient repository of wisdom encompassing diverse disciplines such as philosophy, science, mathematics, medicine, astronomy, architecture, music, and literature. This study aims to demonstrate the significant contributions of IKS to achieving India's Sustainable Development Goals (SDGs), which serve as a global blueprint for addressing pressing social, economic, and environmental challenges, and play a

crucial role in guiding India's development strategy towards inclusive and sustainable growth. Rooted in traditions dating back to the Vedic period, IKS offers holistic insights and practices that can address modern sustainability challenges. This research focuses on the integration of IKS with SDG initiatives, exploring areas such as Ayurveda, traditional agricultural practices, water management techniques, sustainable architecture principles, and ethnobotanical knowledge. This study adopts a qualitative research design, relying exclusively on secondary data and utilizing a literature review technique to explore the area of interest. The study finds that the IKS offers valuable insights and practices that can significantly contribute to achieving SDGs in India. By recognizing, preserving and integrating traditional knowledge with modern science and technology, India can address its development challenges more effectively and sustainably, ensuring a more inclusive and resilient future.

Key Words: IKS, Sustainable Development, SDGs, India 2030, Traditional Knowledge

Introduction - The Indian Knowledge System (IKS) represents a vast and ancient repository of wisdom, encompassing a multitude of disciplines including philosophy, science, mathematics, medicine, astronomy, architecture, music, and literature. It is a comprehensive framework that reflects the intellectual, spiritual, and cultural achievements of the Indian civilization, which has evolved over millennia. Rooted in a deep sense of interconnectedness and holistic understanding, the IKS offers profound insights into the nature of reality, the human condition, and the cosmos. The origins of the IKS can be traced back to the Vedic period, around 1500 BCE to 500 BCE. The Vedas, the oldest scriptures of India, form the bedrock of this system.

These texts are not merely religious but encompass extensive knowledge about cosmology, rituals, linguistics, and ethics. Following the Vedic period, the Upanishads, which are considered the philosophical culmination of the Vedas, delved deeper into metaphysical inquiries, laying the foundation for various schools of Indian philosophy. The classical period, marked by the composition of texts such as the Mahabharata, Ramayana, and the Puranas, further enriched the IKS. Indian philosophy is diverse, encompassing six orthodox schools (Astika) and several heterodox (Nastika) traditions. Indian scholars made significant contributions to science and mathematics long before similar developments in the West. Notable figures such as Aryabhata (476-550 CE) introduced key concepts like zero, approximated pi, and calculated the solar year through his work, Aryabhatiya. Brahmagupta (598-668 CE), author of Brahmasphutasiddhanta, made advances in arithmetic, algebra, and astronomy, including rules for negative numbers and zero operations. Bhaskara II (1114-1185 CE) advanced calculus, algebra, and trigonometry in his work Siddhanta Shiromani. Indian mathematicians also developed the decimal system and positional notation, revolutionizing global numerical computation. Ayurveda, meaning "science of life," is an ancient Indian medical system over 3,000 years old that emphasizes holistic healing and preventive care based on the balance of body, mind, and spirit. Foundational texts include the Charaka Samhita, focusing on internal medicine, and the Sushruta Samhita, known for its pioneering surgical techniques. Similarly, Indian astronomy, known as Jyotisha, boasts a long history of precise observations and sophisticated models to explain celestial phenomena. The Vedanga Jyotisha, an auxiliary Vedic discipline, is among the earliest astronomical

texts, dating back to around 1200 BCE. Indian architecture and engineering achievements are exemplified by the construction of temples, forts, and urban planning. Vastu Shastra, an ancient architectural science, guided building design to harmonize with natural forces. The Harappan Civilization (c. 3300-1300 BCE) is known for its advanced urban planning, including well-laid streets, drainage systems, and granaries. Rock-cut architecture, seen in the Ajanta and Ellora caves, showcases exquisite artistry and engineering skills. Temple architecture evolved into distinct Nagara (North Indian) and Dravida (South Indian) styles, with iconic structures like the Brihadeeswarar Temple and the Sun Temple at Konark. Also, Indian classical music, dance, and arts are integral to the Indian Knowledge System, reflecting the civilization's cultural and spiritual ethos. Notable figures include Tansen, a Mughal court musician, and Tyagaraja, a revered Carnatic composer. Classical dance forms like Bharatanatyam, Kathak, Odissi, and Kathakali are rooted in spiritual and mythological themes, combining intricate movements, expressions, and storytelling. Indian painting, sculpture, and crafts vary across regions and historical periods, with celebrated examples such as the Ajanta murals, Khajuraho sculptures, and Rajasthani miniature paintings. The Indian literary tradition is vast, encompassing works in Sanskrit, Prakrit, Tamil, and numerous regional languages. Influential texts include the Mahabharata and Ramayana, exploring complex themes of duty, righteousness, and human nature. Sanskrit literature features classical works like Kalidasa's plays and poetry, the Puranas, and philosophical treatises such as the Yoga Sutras of Patanjali. Tamil literature, one of the oldest and richest traditions, includes

classical works like the Sangam poetry and the Tirukkural, a timeless ethical guide.

The Sustainable Development Goals (SDGs) are a set of 17 interconnected global objectives established by the United Nations General Assembly in 2015. Officially known as the "2030 Agenda for Sustainable Development," these goals aim to address a broad range of social, economic, and environmental challenges, ensuring a holistic approach to global development. They represent a universal call to action to end poverty, protect the planet, and ensure that all people enjoy peace and prosperity by 2030. The SDGs are the successors to the Millennium Development Goals (MDGs), which were eight international development goals set in 2000 and aimed to be achieved by 2015. The MDGs focused on reducing extreme poverty, hunger, disease, and inequality. While significant progress was made, many challenges remained unaddressed. Learning from the MDGs' successes and shortcomings, the United Nations, through an inclusive process involving governments, civil society, and other stakeholders, developed the SDGs to provide a more comprehensive and ambitious framework for sustainable development. The 17 SDGs aim to address various global challenges. Achieving the Sustainable Development Goals demands collaborative efforts from all societal sectors, including governments, private enterprises, civil society, and individuals. The goals are interconnected and overlapping, meaning that progress in one area can drive advancements in others, while setbacks in one can impede overall progress. Implementation strategies involve integrating the SDGs into national policies, plans, and strategies, requiring governments to align their actions and ensure

coordinated implementation across various sectors and levels of government. Adequate financial resources must be secured from both public and private sectors, including increasing domestic resource mobilization, improving tax collection, and effectively targeting international aid. Building multi-stakeholder partnerships is crucial for leveraging resources, expertise and innovations, allowing for the sharing of knowledge, resource mobilization and on-ground strategy implementation. Establishing robust monitoring and accountability mechanisms is essential to track progress and ensure transparency, involving the collection and analysis of data to assess advancements and identify areas needing more effort. The primary goal of this study is to thoroughly investigate and demonstrate the ways in which the adoption and application of IKS can significantly contribute to India's successful attainment of various SDGs. By exploring the rich repository of traditional knowledge and practices that have been honed by local communities over generations, this study aims to highlight how these systems can be leveraged to address modern sustainability challenges.

Literature Review - The role of IKS in advancing SDGs within India reflects a convergence of traditional wisdom and contemporary development imperatives. IKS encompass a diverse array of knowledge systems deeply rooted in India's cultural and ecological diversity. These systems, including Ayurveda, traditional agricultural practices, water management techniques, sustainable architecture principles, and ethno-botanical knowledge, offer holistic approaches to addressing socio-economic and environmental challenges. Ayurveda, as a cornerstone of IKS,

emphasizes a holistic approach to health and well-being. It integrates principles of preventive healthcare, personalized medicine, and natural healing methods that have been refined over millennia (Patwardhan et al., 2005; Sen & Chakraborty 2017). Recent studies highlight Ayurveda's potential in improving health outcomes, reducing healthcare costs, and enhancing resilience against diseases, which are critical aspects of SDG 3 (Good Health and Well-being). In the realm of agriculture, traditional practices such as organic farming, crop diversification, and the use of natural fertilizers promote sustainable land management practices (Altieri, 2018; Shubha et al., 2021). These practices not only enhance soil fertility and biodiversity conservation but also contribute to achieving SDG 2 (Zero Hunger) by ensuring food security and promoting resilient agricultural systems. Furthermore, India's rich heritage of water management systems, including stepwells, tanks, and community-driven rainwater harvesting techniques, exemplifies sustainable practices that ensure water security in water-stressed regions (Agarwal & Narain, 2005; Agarwal & Narain, 1992). These indigenous water management practices align with SDG 6 (Clean Water and Sanitation) by improving water availability and quality through decentralized, comm-unity-based approaches. Sustainable architecture principles rooted in traditions like Vastu Shastra emphasize harmony with nature, energy efficiency, and the use of local materials. Integrating these principles into urban planning and building designs supports SDG 11 (Sustainable Cities and Communities) by promoting eco-friendly infrastructure development and reducing environmental footprints (Bornberg, 2023). Moreover, ethnobotanical knowledge, encompassing the traditional uses of plants for medicinal, culinary, and

cultural purposes, contributes to biodiversity conservation and sustainable livelihoods (Balick & Cox, 2020). This traditional knowledge plays a crucial role in achieving SDG 15 (Life on Land) by preserving biological diversity and promoting sustainable use of terrestrial ecosystems.

The integration of IKS into national policy frameworks is pivotal for mainstreaming traditional knowledge into contemporary development strategies. Initiatives like the National AYUSH Mission and the Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY) in India exemplify efforts to institutionalize traditional knowledge in healthcare and agriculture sectors. These initiatives aim to enhance access to traditional medicines and promote sustainable agricultural practices, thereby contributing to multiple SDGs. Community participation and empowerment are integral to the preservation and application of IKS. Local communities, who hold and transmit traditional knowledge, play a crucial role in sustainable resource management and conservation efforts (Schonhuth, et al., 2002; Berkes, 2008). Engaging communities in decision-making processes fosters ownership of development initiatives and ensures that interventions are culturally relevant and environmentally sustainable. However, challenges in leveraging IKS include the need for systematic documentation, validation of traditional knowledge, protection of intellectual property rights, and ensuring equitable access to benefits derived from traditional knowledge (Narayan et al., 2019). Addressing these challenges requires collaborative efforts among policymakers, researchers, and communities to create supportive policy environments and

mechanisms for knowledge exchange and protection. But successful case studies demonstrate the transformative potential of integrating IKS with SDGs. Kerala's integration of Ayurveda in public health systems and Sikkim's transition to organic farming are notable examples that highlight the positive impacts of traditional knowledge on health outcomes, agricultural productivity, and environmental sustainability (Bhatt et. al. 2023; Narayan et al., 2019). Indian Knowledge Systems offer valuable insights and practices that can significantly contribute to achieving SDGs in India. By recognizing, preserving, and integrating traditional knowledge with modern science and technology, India can address its development challenges more effectively and sustainably. Future research should focus on scaling up successful models, enhancing interdisciplinary collaboration, and strengthening policy frameworks to harness the full potential of IKS in sustainable development.

Research Methodology - This study adopts a qualitative research design, relying exclusively on secondary data and utilizing a literature review technique to explore the contribution of Indian Knowledge Systems to the attainment of Sustainable Development Goals in India. The qualitative approach allows for an in-depth examination of the subject matter, providing a comprehensive understanding of the interplay between IKS and SDGs. Secondary data sources include academic journals, books, reports from international organizations and government agencies, and reputable online databases. This comprehensive and rigorous literature review aims to provide a thorough understanding of the potential of IKS to promote sustainable development and address the challenges and opportunities associated

with their integration into mainstream development practices in India.

Discussion - The SDGs are integral to India's growth and development strategy, providing a comprehensive framework for addressing the country's myriad socio-economic and environmental challenges. By aligning national policies and development strategies with the SDGs, India can ensure inclusive and sustainable growth, enhance social equity, and protect the environment. As a signatory to the 2030 Agenda for Sustainable Development, India has committed to integrating the SDGs into its national policies and development plans. This commitment underscores the country's efforts to ensure inclusive growth, social equity, and environmental sustainability. Initiatives targeting poverty eradication, economic growth, infrastructure, and reduced inequality, such as the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana, MGNREGA, and Smart Cities Mission, reflect India's efforts aligned with SDGs 1, 8, 9, and 10. Social development is addressed through programs like Poshan Abhiyaan, Ayushman Bharat, and the Right to Education Act, which support SDGs 2, 3, 4, and 5 by improving health, nutrition, education, and gender equality. Environmental sustainability is pursued through the Swachh Bharat Mission, Jal Jeevan Mission, renewable energy initiatives, and the National Action Plan on Climate Change, supporting SDGs 6, 7, and 13. Effective partnerships and implementation strategies are crucial, with the NITI Aayog playing a key role in policy integration, localization, and monitoring progress, as highlighted by the SDG India Index. Despite various policy measure and continuous monitoring India faces

several challenges in achieving its SDGs, including resource constraints which make it difficult to finance and implement SDG-related projects and programs. Adequate financing is crucial, and there is a need to mobilize domestic and international resources, enhance public-private partnerships, and improve resource utilization efficiency. Data gaps present another challenge, as reliable and timely data are essential for monitoring progress and making informed decisions. Improving data quality through technological advancements and capacity building is necessary for effective SDG implementation. Persistent socio-economic and gender-based inequalities can hinder progress towards the SDGs. Ensuring inclusive development that leaves no one behind requires targeted policies and interventions. India is highly vulnerable to climate change impacts, which can affect agriculture, water resources, and overall livelihoods. Strengthening climate resilience and adaptive capacities is critical for sustainable development.

The IKS can play a significant role in achieving the SDGs by leveraging traditional practices and wisdom across various domains. Ayurveda, India's ancient medical system, promotes comprehensive health by addressing physical, mental, and spiritual well-being. Studies have demonstrated Ayurveda's effectiveness in preventive healthcare, chronic disease management, and overall health improvement (SDG 3 Good Health and Well-being). The integration of Ayurvedic principles with modern healthcare can enhance community health outcomes (Patwardhan et al. 2005). This integration became particularly relevant during the COVID-19 pandemic when Ayurvedic practices saw renewed interest for addressing contemporary health

challenges. Similarly, traditional agricultural practices in India, such as organic farming, crop rotation, and the use of natural fertilizers, have long supported sustainable land management and food security, aligning with SDGs 2 and 15. These methods enhance soil fertility, biodiversity, and climate resilience. These sustainable practices offer a compelling alternative to modern industrial agriculture, which often leads to soil degradation and environmental pollution, highlighting the importance of reviving traditional methods to ensure long-term ecological balance. In the realm of water management, India's traditional systems, including stepwells, tanks, and rainwater harvesting structures, have historically ensured water security in arid regions. By integrating these traditional practices with modern water management strategies, India can improve water availability and quality, which is crucial for achieving SDG 6. This blend of ancient and modern techniques ensures a sustainable approach to managing water resources. Furthermore, traditional Indian architectural principles, such as Vastu Shastra, emphasize harmony with nature and energy efficiency. Buildings constructed following these principles often feature natural ventilation, passive cooling, and the use of local materials, contributing to sustainable urban development. Incorporating Vastu Shastra into modern architectural practices can promote environmentally friendly and sustainable urban planning, aligning with SDG 11. This fusion of traditional wisdom and contemporary design principles can lead to more resilient and sustainable urban environments. Additionally, India’s ethnobotanical knowledge, encompassing the use of plants for medicinal and other purposes, plays a crucial role in biodiversity conservation. Traditional

knowledge of plant species and their uses supports biodiversity conservation and sustainable livelihoods, essential for achieving SDG 15. Protecting and promoting this knowledge is vital for maintaining ecological balance and ensuring that future generations benefit from this rich heritage.

Integrating IKS into national and regional policy frameworks is crucial for achieving the SDGs. The Indian government acknowledges the value of traditional knowledge in sectors like health, agriculture, and environmental management. The National AYUSH Mission, for example, promotes traditional medicine systems alongside modern healthcare, while the Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY) encourages traditional water conservation practices. This policy integration ensures that traditional knowledge is not sidelined but rather incorporated into mainstream development strategies. Finally, IKS is deeply rooted in local communities and cultures, making it a powerful tool for community participation and empowerment. The importance of involving local communities in sustainable natural resource management should be the priority of the nation. Leveraging traditional knowledge enables communities to actively participate in achieving SDGs related to poverty alleviation, food security, and environmental sustainability. By empowering communities and incorporating their traditional wisdom, India can create a more inclusive and sustainable path toward achieving the SDGs. While the potential of IKS in achieving the SDGs is significant, several challenges must be addressed. These include the documentation and validation of traditional knowledge, protecting intellectual property rights, and integrating IKS with modern scientific approaches.

However, there are also numerous opportunities for innovation and collaboration. Interdisciplinary research that combines traditional knowledge with modern science can lead to the development of sustainable technologies and practices. Future research should focus on documenting, validating, and scaling up successful models of integrating IKS with SDG initiatives, ensuring that traditional wisdom continues to play a crucial role in India's sustainable development journey.

Conclusion - The Indian Knowledge System, encompassing a vast array of traditional wisdom and practices, holds immense potential for advancing India's Sustainable Development Goals. This study underscores the critical role that IKS can play across various sectors such as healthcare, agriculture, water management, architecture, and biodiversity conservation, contributing to the comprehensive attainment of SDGs. Integrating IKS into national and regional policy frameworks is crucial for achieving the SDGs. The Indian government recognizes the value of traditional knowledge in sectors like health, agriculture, and environmental management. Initiatives such as the National AYUSH Mission, which promotes traditional medicine systems alongside modern healthcare, and the Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY), which encourages traditional water conservation practices, exemplify efforts to institutionalize traditional knowledge. While challenges such as the documentation and validation of traditional knowledge, protection of intellectual property rights, and integration with modern scientific approaches persist, significant opportunities for innovation and interdisciplinary collaboration exist. Future research should focus on documenting, validating, and scaling up successful

models of integrating IKS with SDG initiatives, ensuring that traditional wisdom continues to play a crucial role in India's sustainable development journey. The integration of IKS with contemporary development strategies offers a holistic and culturally resonant pathway for India to achieve the SDGs. By recognizing, preserving, and promoting traditional knowledge, India can address its development challenges more effectively and sustainably, ensuring a more inclusive and resilient future for all.

References

- Agarwal, A., & Narain, S. (2005). Dying wisdom: Rise, fall and potential of India's traditional water harvesting systems.
- Berkes, F. (2008). Chapter 4: Traditional knowledge systems in practice. Sacred ecology, 71-96.
- Narayan, N. B., Singh, H., & Gupta, S. (2019). Integrating traditional medicine into public health systems: Insights from Kerala's experience with Ayurveda. Journal of Ayurveda and Integrative Medicine, 10(2), 130-137
- Schonhuth, M., SILLITOE, P., BICKER, A., & POTTIER, J. (2002). Negotiating with knowledge at development interfaces. Participating in development: approaches to indigenous knowledge. London, 139-161.
- Altieri, M. A. (2018). Agroecology: the science of sustainable agriculture. CrC press.
- Balick, M. J., & Cox, P. A. (2020). Plants, people, and culture: the science of ethnobotany. Garland Science.
- Bornberg, R. (2023). Urban India: Cultural Heritage, Past and Present. Springer Nature.

- ❖ Shubha, K., Singh, N. R., Mukherjee, A., Dubey, A. K., & Ray, R. K. (2021). Organic vegetable production and its impact on soil, environment and society. In Advances in Organic Farming (pp. 191-208). Woodhead Publishing.
- ❖ Patwardhan, B., Warude, D., Pushpangadan, P., & Bhatt, N. (2005). Ayurveda and traditional Chinese medicine: a comparative overview. Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine, 2(4), 465-473.
- ❖ Sen, S., & Chakraborty, R. (2017). Revival, modernization and integration of Indian traditional herbal medicine in clinical practice: Importance, challenges and future. Journal of traditional and complementary medicine, 7(2), 234-244.
- ❖ Agarwal, A., & Narain, S. (1992). Traditional Systems of Water Harvesting and Agroforestry. India International Centre Quarterly, 19(1/2), 221-229.
- ❖ Bhatt, N., Bhatt, A. B., & Thaplyal, V. (2023). Traditional wisdom of conserving biodiversity through sacred groves: Ethnobotanical treasure in Garhwal Himalayas. Indian Journal of Traditional Knowledge (IJTK), 22(3), 587-593.

****

संस्कृतविमर्शः

(July-December 2023) अङ्क-२५

ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

An Analytical study on Pranayama in the light of Twenty Yogopanishads

Dr. Arpit Kumar Dubey

Assistant Professor, Morarji Desai

National institute of Yoga

(Sub ID: CSU/SV-024)

Prakhar Tyagi

M.Sc., Morarji Desai

National institute of Yoga

Abstract - The concept and practice of Pranayama is explored in Hatha Yoga texts and the Yoga Upanishads, both. While Hatha yoga focuses on technique, the Upanishads offer a spiritual perspective. These Upanishads detail diverse Pranayama techniques which aim to refine awareness and purify Nadis. The core techniques of Pranayama overlap between the Upanishads and Hatha Yoga texts, suggesting a shared yogic knowledge base. The Upanishads are unique in emphasizing deity worship during Pranayama. Specific meditations on deities like Vishnu and Brahma accompany inhalation and exhalation. This focus on deities is less prominent in traditional Hatha yoga. The absence of Pranayama in some Upanishads suggests a focus on other yogic aspects. Overall, the detailed descriptions in most Upanishads highlight Pranayama's importance as a spiritual foundation. By linking breath with mantras, deities, and chakras, Pranayama becomes a holistic practice for spiritual development.

Keywords: Yoga, Pranayama, Upanishads

Introduction - Pranayama is a very important practice of Yoga philosophy and practices. It acts as a bridge between external and internal existence and connects the two. Pranayama is such an integral part of Yoga that it can be found in almost all the Hatha yogic texts. The concept of Pranayama has been discussed thoroughly in various Hatha yogic texts such as Hathapradipika by Swami Swatmarama, Gheranda Samhita by Sage Gheranda, and many more which are more than 500 years old. It can be found in even older texts like Shrimadbhagwad Gita, and Patanjal Yogasutra of Maharishi Patanjali where he describes it as – "tasmin sati śvāsa-praśvāsayor gati-vicchedaḥ prāṇāyāmaḥ" which means Pranayama is the cessation of the incoming and outgoing flow of breath.

Although the concept of Pranayama is well explored in the Hatha Yogic texts but the Yoga Upanishads are still away from the lime light. The Vaidik literature, especially the Upanishads, is the essence of the Indian knowledge system. They are accepted as the most reliable and authentic texts of Yoga philosophy and practices.

According to Muktika Upanishad, there are 108 Upanishads out of which 10 are called the principal Upanishads (because Acharya Shankar wrote his commentaries on them) and 20 are Yoga Upanishads that describe the philosophical and application aspect of Yoga.

The Yoga Upanishads deal with the theory and practices of Yogic techniques. Yoga Upanishads discuss different aspects and kinds of Yoga, ranging from Asana (physical postures),

Pranayama (breath regulation), Dhyana (meditation), and Nada (sound).

The Upanishads are called the source of the highest human knowledge and if we study the concept of Pranayama from these great texts it will help in a better understanding of the concept which will eventually lead to more effective applications.

Objectives

1. To study different scriptures related to Yoga Upanishads.
2. To find out the Pranayama content in each Yoga Upanishad and compile them in one place.
3. To have a deeper and clearer understanding of the concept of Pranayama from the most authentic texts available i.e. The Upanishads.

The Yoga Upanishads are seen as a merging point of the two traditions i.e., the Vedantic and the Tantric traditions which were earlier considered as opposite systems. Yogic practices have its ancient origin from the Tantra. The Yoga Upanishads deal with the major yogic aspects of Tantra, such as; Kundalini, Laya, Nada, Mantra, and Hatha.

Yoga Upanishads work with the principles of techniques and practices and focus more upon the practical aspects and meditation. Yoga Upanishads have explored various aspects and types of Yoga, Physical postures, breathing practices, meditation, Nada, Tantra, etc. Few of these topics cannot be found in Bhagavad-Gita and Patanjal Yogasutra.

The index of 108 Upanishads from Muktika Upanishad has a group of 20 Yoga Upanishads, which are known as the Laghu Upanishads in the Hindu Dharma. The 20 Yoga Upanishads are-

1. Hamsa Upanishad
2. Amritbindu Upanishad
3. Amritanada Upanishad
4. Kshurika Upanishad
5. Tejobindu Upanishad
6. Nadbindu Upanishad
7. Dhyanabindu Upanishad
8. Brahmavidya Upanishad
9. Yogatattva Upanishad
10. Trishikhbrahmana Upanishad
11. Yogachudamani Upanishad
12. Mandalabrahmana Upanishad
13. Advaitaraka Upanishad
14. Shandilya Upanishad
15. Yogashikha Upanishad
16. Pashupatbrahmana Upanishad
17. Yoga Kundalini Upanishad
18. Jabalarshana Upanishad
19. Mahavakya Upanishad
20. Varaha Upanishad

Among these, seven Yoga Upanishads do not have any description regarding Pranayama which include – Hamsa Upanishad, Amritbindu Upanishad, Yogatattva Upanishad, Advaitaraka Upanishad, Pashupatbrahmana Upanishad, and Mahavakya Upanishad. Rest 13 Yoga Upanishads provide description

about the concept of Pranayama and various different techniques of Pranayama.

Definitions of Pranayama in Yoga Upanishads

According to Amritanada Upanishad

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते।। 11।।

By expanding the Prana (deep inhalation) chanting Pranav (Omkar) with Vyahriti (भूः, भुवः, स्वः) i.e., Gayatri mantra three times is called one Pranayama.

According to Tejobindu Upanishad

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात्।
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते।।1/31।।

The meaning of Pranayama is to experience Brahman in Chitta and all the Bhava-Padartha and the cessation of all the Vrittis (modifications of mind).

According to Mandalabrahmana Upanishad

पूरककुम्भकरेचकैः षोडशचतुष्षष्टिद्वात्रिन्शत्सङ्ख्या यथाक्रमं
प्राणायामः।।1/1/6।।

Performing Puraka for sixteen matras, Kumbhaka for sixty-four matras, and Rechaka for thirty-two matras is called Pranayama.

According to Shandilya Upanishad –

प्राणापानसमायोगः प्राणायामो भवति। रेचकपूरककुम्भकभेदेन स
त्रिविधः। ते वर्णात्मकाः। तस्मात्प्रणव एव प्राणायामः॥1/6/1-2।।

Pranayama is the union of Prana and Apana. Pranayama is of three types with division into Rechaka, Puraka and

Kumbhaka. These Rechaka, Puraka and Kumbhaka are composed of characters that is why Pranav itself is called Pranayama.

According to Yoga Kundalini Upanishad –

प्राणरोधमथेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः।
प्राणश्च देहगो वायुरायामः कुम्भकः स्मृतः ॥1/19॥

Then I will explain the technique to control Pranayama. The air coursing the body is called Prana, when it is controlled, then it is called Kumbhaka.

According to Jabaldarshana Upanishad -

प्राणायामक्रमं वक्ष्ये सांकृते शृणु सादरम्।
प्राणायाम इति प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकैः।।6/1।।

वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः।
स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामस्तु तन्मयः।।6/2।।

Lord Dattatreya said – "O Sankrit! Now I will explain Pranayama respectively for you, listen to this with devotion. The control over Prana is accomplished through Puraka, Kumbhaka and Rechaka, this is called Pranayama. The three letters of Pranav are Akara, Ukara, and Makara which have been said to be equivalent to Puraka, Rechaka and Kumbhaka respectively. The combination of these letters has been called Omkar. That is why Pranayama is also a form of Pranav.

According to Varaha Upanishad –

पूरकः कुम्भकस्तद्वद्रेचकः पूरकः पुनः।
प्राणायामः स्वनाडीभिस्तस्मान्नाडीः प्रचक्षते ॥5/18॥

Pranayama is performed by doing Puraka, Kumbhaka, Rechaka and then again Puraka through the Nadi-s.

Tables shows the different techniques of Pranayama in each Yoga Upanishad.

Yoga Upanishad	Practice
Kshurika	1 Practice
Technique - Control the mind as a tortoise that assembles its limbs, Inhale the Prana for 12 Matras, hold the breath and , with proper care, move the Prana twice in the ankles, thrice in the calves, twice in the knees and thighs. Then slowly exhale.	
Technique 2 - Inhale, hold the breath and exhale. Block the Prana and Apana and chant Omkar.	

Yoga Upanishad	Practice	Technique
Tejobindu	The Upanishad explains the concept of Pranayama in pure Advait Vedantic view	to experience the supreme reality in all the things and the cessation of modifications of mind. The belief that "I am the Supreme reality", "the world is false" and firm belief in the mentioned thought is inhalation, exhalation and breath hold respectively.
Yoga Upanishad	**Practice**	

Dhyanabindu	2 Practices
Technique 1 - Inhale through left nostril while meditating upon Omkar Lord Vishnu, hold the breath and focus on Lord Brahma until Nada merges with Omkar	
Technique 2 - Inhale, hold the breath and exhale. Block the Prana and Apana and chant Omkar.	

Yoga Upanishad	**Practice**
Brahmavidya	1 Practice
Technique - Inhale, hold the breath and exhale in one Prahara on day and night each.	

Yoga Upanishad	**Practice**
Trishikh-brahmana	1 Practice
Technique - Exhale through right nostril. Then inhale though left nostril for 16 matras and hold the breath for 64 matras. After that exhale through right nostril for 32 matras. Should be done 4 times in a day (daybreak, mid-day, evening and at mid-night) up to 80 times	
Benefits/Results – **Lower practice**= Removes physical and mental illnesses, **Medium practice** =cures incurable diseases. **High practice** = Sleep quota decreases, urine and faecal matter decreases, body becomes light and consumption of food also decreases. The intellect and senses sharpen. The practitioner can see though the three times.	
Yoga Upanishad	**Practice**

Yoga Chudamani	3 practices
Technique 1 = Sit in Padmasana, place the chin on chest and perform rapid inhalation and exhalation while meditating upon Brahman.	
Technique 2 = Sit in Baddha Padmasana. Inhale through left nostril, hold the breath and exhale through right nostril.	
Technique 3 = inhalation for 12 matras, holding for 16 matras and exhalation for 10 matras is Omkar pranayama	
Benefits/Results – General Pranayama (12 matras) produces sweat, medium Pranayama (24 matras) produces vibrations on the body and the highest Pranayama (36 matras) raises the body off the ground	

Yoga Upanishad	Practice
Mandalabrahmana	1 Practice
Technique = Inhale for 16 matras, unify Prana and Apana and perform Kumbhaka for 64 matras, focus on nose tip and listen to the sound of Omkar and then exhale for 32 matras.	
Benefits/Results – The practice will lead to the dissolution of Mind. The practitioner never indulges in Karma.	

Yoga Upanishad	Practice
Shandilya	6 practices
Technique 1 = Sit in Padmasana and meditate upon Gayatri, Savirtri and Sarasvati. Then inhale through left nostril for 16 matras and meditate upon "Akara", hold the breath for 64 matras and meditate upon "Ukara" after that exhale through right nostril for 32 matras and meditate upon Makara.	

Technique 2 = raising Apana Vayu Upwards and Prana vayu downwards	**Benefits/Results** – Technique 2 makes the practitioner free from old age and becomes 16 in terms of age
Technique 3 = **Kapalshodhana** = Inhalation through right nostril, holding the breath in and exhalation through left nostril.	**Benefits/Results** – Technique 3 purifies the skull and destroys diseases of the Nadis
Technique 4 = inhale through both the nostrils while making a sound, hold the breath as per the capacity and exhale through left nostril.	**Benefits/Results** – Technique 4 removes phlegm and induces digestive functions.
Technique 5 = suck the air in through mouth while producing hissing sound, hold the breath as per capacity and then exhale through both the nostrils.	**Benefits/Results** – Technique 5 prevents the emergence of hunger, thirst, lethargy and sleep.
Technique 6 = Such the air in through tongue, hold the breath as per the capacity and exhale through both nostrils.	**Benefits/Results** – Technique 6 destroys diseases like dyspepsia, spleen disorders, fever, bile issues, hunger etc

Yoga Upanishad	Practice
Yogashikha	4 Practices

Suryabheda - Inhale through right nostril, hold the breath, and then exhale through left nostril.	treats many diseases of the stomach and destroys Krimi (parasitic worms).
Ujjayi - Inhale through both the nostrils and exhale though left nostril	removes the phlegm and other diseases in the throat, increases heat in the body, removes toxic matter from Nadi-s, and rectifies the Doshas (diseases) related to the Dhatu (body constituents).
Shitali - draw the air in through mouth and exhale through nose.	tranquilizes bile disorders, hunger and thirst.
Bhastra - Exhale the air from chest with force and then inhale, similar to the bellows of a blacksmith.	removes excess of Vata, Pitta and Kapha, increases heat in the body, awakens Kundalini, removes defects of mouth, gives pleasure and auspicious results. It removes obstructions such as Kapha from the opening of Brahma Nadi.

Yoga Upanishad	**Practice**
Yoga Kundalini	4 Practices
Suryabheda - Sit in Badha-padmasana and perform Sar-asvati Chalana. Inhale	it destroys the four types of disorders arising due to Vata Dosha and also the parasitic worms.

through right nostril and exhale through left.	
Ujjayi - inhale through both the nostrils in a way that produces sound. Hold the breath and exhale through left nostril.	this removes the heat from the head and phlegm from the neck, digestive fire increases, Oedema of the Nadi-s and diseases of Dhatu also get destroyed
Shitali - Suck the air through tongue and hold the breath then exhale through the nostrils.	Spleen disorders, stomach tumours, Fever, thirst and the like diseases are cured.
Bhastrika - Sit in Padmasana and exhale through the nose. Then inhale and exhale forcefully like the bellows of blacksmith. When fatigue is experienced inhale through right nostril, hold the breath and exhale through left nostril.	removes the inflammation of the throat and increases digestive fire. This Pranayama is auspicious, gives pleasure, destroys sins and awakens Kundalini. The phlegm etc. at the opening of Brahma Nadi is cleansed and the three Granthis (Knots) produced by the three Gunas (Satva, Rajas, Tamas) are pierced with its practice

Yoga Upanishad	Practice
Jabaldarshana	6 Practices

Technique 1 = Inhale through left nostril for 16 matras while meditating upon "Akara". Hold the breath for 64 matras with "Ukara" and exhale through right nostril for 32 matras with "Makara". Then repeat with right nostril.	makes the practitioner full of knowledge within 6 months.
Technique 2 = inhale the external air into the stomach, establish the air at the nose tip, at the centre of navel, and the thumb of foot.	Such a human being stays free of illnesses and lives for a hundred years. Containing the air at the nose tip gives mastery over Prana vayu. Establishing the Prana vayu at the navel centre alleviates all the diseases. O Vipra! Placing the Vayu at the big toe of foot bring lightness to the body.
Technique 3 =Suck the air in through the tongue and hold the breath while consuming the nectar.	Makes one free from fatigue and burning pain and keeps healthy always. The man gets all the pleasures by doing this.
Technique 4 = Inhale through left nostril, hold the air at the centre of eyebrows and consume Vishuddha amrit.	One gets free from all the diseases.

Technique 5 = Inhale through both the nostrils and hold it at navel centre.	The practitioner becomes free from diseases.
Technique 6 = Ruminate Mata Sarasvati and Lord Ganesha. Suck the air in through the hole of penis while mentally chanting Omkar and locate it at the centre of Mooladhara. Hold the air	Ignites Agni which activates Kundalini, Special mastery over vayu. excretion of sweat from body, after that shivering of body, and after that upward movement of the body. All the diseases of the Practitioner get destroyed.

Discussion - Pranayama, the ancient yogic practice of breath regulation, holds a significant place in the philosophical and practical realms of Yoga. While extensively discussed in classical Hatha yogic texts, like Hatha Pradipika by Swami Swatmarama and Gheranda Samhita by Maharishi Gheranda, the exploration of Pranayama in Yoga Upanishads provides a deeper and unique understanding of this practice. The Upanishads, regarded as the pinnacle of spiritual knowledge, offer profound insights into the nature of existence and the techniques for spiritual realization.

The diverse techniques of Pranayama outlined in the Yoga Upanishads reflect the multifaceted approach to spiritual evolution. From the simple regulation of breath to complex meditative practices, each technique serves as a means of

refining the practitioner's awareness and purifying the subtle energy channels known as Nadis.

The exploration of Pranayama in the Yoga Upanishads reveals a rich tapestry of practices and philosophies, demonstrating a clear connection to other classical yogic texts like Hatha Pradipika and Gheranda Samhita. There is a significant overlap in the core Pranayama techniques themselves. For instance, Suryabhedana (Kapalshodhana in Shandilya Upanishad), Ujjayi, Shitali, and Bhastrika are found in both the Yoga Upanishads and Hatha Pradipika. This overlap suggests a shared lineage of yogic knowledge regarding Pranayama and a certain level of standardization in practice across traditions.

However, the Yoga Upanishads also present some distinct features in their approach to Pranayama. One key difference lies in the emphasis on deity worship incorporated into the practice. The Dhyana Bindu Upanishad associates inhalation with meditating upon Lord Vishnu, retention with Lord Brahma, and exhalation with Rudra. Similarly, the Shandilya Upanishad mentions meditation on Gayatri, Savitri, and Saraswati during Pranayama, and the Jabaldarshana Upanishad highlights the invocation of Mata Saraswati and Lord Ganesha. This focus on deities is less prominent in other yogic texts like Hatha Pradipika and Gheranda Samhita, where the emphasis is made only upon the practice.

The absence of Pranayama in some Yoga Upanishads suggests the emphasis on other aspects of Yoga or variations in the textual tradition. However, the detailed descriptions of Pranayama techniques in the majority of these Upanishads underscore its significance as a foundational practice in the path

of spiritual evolution. The alignment of breath with specific mantras, deities, and chakras elucidates the holistic approach of integrating physical, mental, and spiritual dimensions in the practice of Pranayama.

Conclusion

The study of Pranayama in Yoga Upanishads offers a profound insight into this ancient practice of breath regulation. While classical Hatha yogic texts extensively discuss Pranayama, the exploration of this practice in the Upanishads provides a deeper understanding rooted in spiritual philosophy.

Although there is an overlap in core Pranayama techniques between Yoga Upanishads and classical yogic texts like Hatha Pradipika, there are also distinct features in the Upanishadic approach. The incorporation of deity worship into the practice, as seen in Upanishads like Dhyana Bindu and Shandilya, adds a unique dimension to Pranayama.

The absence of Pranayama in some Yoga Upanishads suggests variations in textual tradition or emphasis on other aspects of Yoga. However, the detailed descriptions of Pranayama techniques in the majority of these Upanishads underscore its significance as a foundational practice in the path of spiritual evolution.

The study of Pranayama in Yoga Upanishads enriches our understanding of this ancient practice and highlights its integral role in the journey of self-realization and spiritual awakening.

References

- Ayyangar, T. R. S. (1938). The Yoga Upanishads. The Adyar Library.
- Bharti, A. (2015). Yoga Upanishad Samgraha. Chaukhamba Publishers.
- Dissanayake, W. (1993). Self as person in Asian theory and Practice. State University of New York press.
- Maharishi Patanjali. (2015). Patanjalyogadarshan (H. Goyandka, Ed.). Gitapress.
- Olivelle, P. (2014). Upanishads. Oxford University Press.
- Radhakrishnan, S. (1953). The Principal Upanishads. Harpercollins.
- Ranganathananada, S. (1971). The message of the Upanishads (2nd ed.). Bhartiya Vidya Bhawan.
- Satyadharma, S. (2013). Yoga Chudamani Upanishad. Yoga Publication Trust.
- Sharma, S. (1998). 108 Upanishad. Yug nirmana yojana vistar trust.

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Utility of *Kośa*-s in understanding Sanskrit literature

Dr L. Sampath Kumar
Associate Professor and Head,
School of Linguistics and Literary Studies,
Chinmaya Vishwa Vidyapeeth, Kerala.

Abstract - *The lexicographic tradition in India closely follows that of Vedic and classical Sanskrit traditions. The lexicons in India are all set in verse form. In no language but for Sanskrit, the versified vocabulary has been successfully accomplished. The importance of lexicographical study can be understood from the educational system of olden days that they initiated the study with Pāṇini's grammar and Amarasimha's Nāmaliṅgānuśāsana, one of the most celebrated Sanskrit lexicon. Kālidāsa poetically corroborates the above said view of the inseparable nature of grammar and lexicography in his Raghuvamśa-'vāgarthāviva saṃpṛktau ...' etc. The same idea is further stressed by the popular saying aṣṭādhyāyī jaganmātā hyamarakośo jagatpitā.*

Though Amarakośa had eclipsed all the lexicons written before and after it Abhidhānaratnamālā of Halāyudha is an equally popular and widely quoted lexicon by commentators like Ujjvaladatta, Mallinātha, Medinīkāra, Kāṭayavema (on Śākuntala), Jayamaṅgala (on Bhaṭṭi kāvya), Narahari (in his Cūḍāmaṇi), Nārāyaṇa (on Uttararāmacarita), Padmanābhadata (on Bhuvaneśvarī stotra), Bhāratīsena (on Bhaṭṭi kāvya), Bhānujī Dīkṣita (on Amarakośa), Raṅganātha (on

Vikramorvaśīya), Rāyamukta (on Amarakośa), Śivadatta (in his Śivakośa) and several other scholars.

The present article sheds light on the utility of the kośa-s in understanding Sanskrit literature with a special focus on Amarakośa and Abhidhānaratnamālā.

Keywords: (*Amarakośa, Abhidhānaratnamālā,* commentators, Sanskrit literature, lexicons)

Introduction - Indian Languages have a long and glorious tradition of lexicographic works. We have enough proof of this in ancient Sanskrit literature. Ours is an oral learning tradition, and the education was transmitted through a never-ending teacher-pupil relationship. In the *Mahābhāṣya* of Patañjali, we come across a story that Bṛhaspati, the preceptor of Gods, started teaching Devendra, the *śabdānuśāsana* i.e. the recitation of vocabulary in Sanskrit. The study lasted for 1000 divine years. Even then Indra could not come to the end of his aim. There is a lot to discuss in this story.

First of all, the study of individual words of a language needs careful analysis of the form found in it. When a speaker receives a piece of literature, oral or written, which exhibits forms and expressions which are new to him, he is forced to investigate the problem relating to the origin of such forms and expressions. This results in the development of a new branch of technical literature called *vyākaraṇa* or grammar.

The lexicographic tradition in India closely follows that of Vedic and classical Sanskrit traditions. Thus in India, in so far as Vedic literature is concerned the *Nighaṇṭu*-s were compiled as an ancillary branch of Vedic tradition. These texts were orally transmitted in regular Vedic schools and became the

basis of Yaska's *Nirukta*. The nature of glossing may be seen in the development of the *Brāhmaṇa* literature. Pāṇini's analysis of Sanskrit not only indicates that it is the result of a continuous process of analytical study but also attests to a collection of analyzed material into systematic groups such as *ghaṇapāṭha* and *dhātupāṭha*.

The latter lexicons in India are all set in verse form. In no language but for Sanskrit, the versified vocabulary has been successfully accomplished. The importance of lexicographical study can be understood from the educational system of olden days that they initiated the study with Pāṇini's grammar and Amarasimha's *Nāmaliṅgānuśāsana*, one of the most celebrated Sanskrit lexicon. Kālidāsa poetically corroborates the above said view of the inseparable nature of grammar and lexicography in his *Raghuvamśa* - '*vāgarthāviva saṃpṛktau* ...' etc. The same idea is further stressed by the popular saying *aṣṭādhyāyī jaganmātā hyamarakośo jagatpitā*. Though *Amarakośa* had eclipsed all the lexicons written before and after it *Abhidhāna-ratnamālā* of Halāyudha is an equally popular and widely quoted lexicon by commentators like Ujjvaladatta, Mallinātha, Medinīkāra, Kāṭayavema (on *Śākuntala*), Jayamaṅgala (on Bhaṭṭi *kāvya*), Narahari (in his *Cūḍāmaṇi*), Nārāyaṇa (on *Uttararāmacarita*), Padmanābhadata (on *Bhuvaneśvarī stotra*), Bhāratīsena (on Bhaṭṭi *kāvya*), Bhānujī Dīkṣita (on *Amarakośa*), Raṅganātha (on *Vikramorvaśīya*), Rāyamukta (on *Amarakośa*), Śivadatta (in his *Śivakośa*) and several other scholars.

Subject and nature of the *Amarakośa*

Amarakośa is a concise lexicon containing about 1600 verses written in *anuṣṭubh* meter. It is divided into three *kāṇḍa*-s. Each *kāṇḍa* deals with the subjects as follows-

Prathamakāṇḍa: *svargavarga* (heaven), *vyomavarga* (sky), *digvarga* (direction), *kālavarga* (time), *dhīvarga* (cognition), *śabdādivarga* (sound), *nāṭyavarga* (drama), *pātālabhogivarga* (nether world), *narakavarga* (hell), *vārivarga* (water).

Dvitīyakāṇḍa: *bhūmivarga* (earth), *puravarga* (towns), *śailavarga* (mountains), *vanauṣadhivarga* (forests and medicines), *simhādi-varga* (lions and other animals), *manuṣyavarga* (mankind), *brah-mavarga* (priest class), *kṣatriyavarga* (military class), *vaiśyavarga* (business class), *śūdravarga* (mixed classes).

Tritīyakāṇḍa: *viśeṣyanighnavarga* (adjective), *saṃkīrṇavarga* (miscellaneous), *nānārthavarga* (polysemous), *avyayavarga* (in-declinables), *liṅgādisaṅgrahavarga* (gender).

Abhidhānaratnamālā

The *Abhidhānaratnamālā* is a vocabulary of small extent containing about 900 stanzas as and it is divided into 5 *kāṇḍa*s as follows- *svargakāṇḍa, bhūmikāṇḍa, pātālakāṇḍa, sāmānya-kāṇḍa* and *anekārthakāṇḍa*. The first four of these deal with synonyms and the last one is devoted to homonyms and the indeclinables. In the very second verse of *Abhidhānaratnamālā*, Halāyudha describes the nature and purpose of his work. After having compiled the previous works of Amaradatta, Vararuci, Bhāguri and Vopālita, he compiles his work namely *Abhidhāna-ratnamālā* to help the poets. It is a basic necessity of it to be very rich in vocabulary so keeping this point in his mind Halāyudha has attempted to compile only essential words that

required more importance and terms of technical value. Hence his dictionary is concise and less copious.

Halāyudha's style is very simple and straight. He will give one example and on that basis, the reader should guess other words. For example, while mentioning the synonyms of Brahmā the four-faced God he has just mentioned the word '*padmabhūḥ*' the rest of the words like '*kamalabhūḥ*' or '*abja-janmā*' etc. should be coined on our own. In this aspect, Halāyudha's *kośa* is handy and gives room for the creativity of the reader. It does not mean that Halāyudha has carelessly omitted these words but he considered them pointless to mention as he did not want to increase the number of entries in his work which may cause the reader a sort of boredom and who will gradually give up studying his work. If a work is short and sweet it will be easily followed by everyone. Therefore, Halāyudha has adopted this technique and he has faith in his reader that they will be able to find other words on their own.

In the same way, the work of Halāyudha does not stress too much the gender and number as *Amarakośa*, as the gender can be easily inferred by the way the author has arranged the words. For example in the following *śloka* -

svaḥ svargaḥ surasadma tridaśāvāsas triviṣṭapam trdidivam,
dyauḥ gauḥ amartyabhuvanam nākaḥ syād ūrdhvalokaśca.

we can easily infer that *svaḥ*, *svargaḥ*, *tridaśāvāsaḥ*, *dyauḥ gauḥ*, *nākaḥ* and *ūrdhvalokaḥ* should be used in the masculine gender and the words *triviṣṭapam*, *trdidivam* and *amartyabhuvanam* in the neuter gender. Thus making the task of building up one's word power simple.

Now, let us see how the knowledge of these *kośa*-s helps the readers understand the *kāvya*-s and appreciate the literature. In this regard, the commentators of Sanskrit literature are the pioneers as they have made extensive use of these *kośa*s.

***Kośa*-s and the commentators**

Mallinātha is a celebrated commentator in Sanskrit literature. He has written commentaries for all the *pañcamahākāvya*-s and *meghasandeśa*. He liberally quotes from *Amarakośa, Abhidhānaratnamālā, Vaijayantī* and other *kośa*-s popular during his time. While commenting on the first *śloka* of *Raghuvaṃśa,* वागर्थाविव संपृक्तौ, he says -

पितरौ - मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ इत्यमरः। एतेन शर्वशिवयोः वैशिष्ट्यम् इष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते।

This is a classical example for the application of *kośa*-s in admiring the literature.

Let us see another example from the same *Raghuvaṃśa* how the knowledge of lexicons elevates the aesthetical pleasure of literature. In the *śloka* -

मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।
प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहुरिव वामनः ॥

the usual meaning given for the words *manda* and *kavi* will be dull-witted and poet respectively. But with the knowledge of lexicons, a connoisseur may go to the next level of meaning i.e. *śanaiścara* and *śukra* respectively. So, from the ground level meaning - 'a dull witted aiming at the fame of a poet' it is developed to - '*śanaiścara* aiming at the fame of *śukra*'. It is a popular concept in astrology that the planet Saturn is infamous for his nature of bringing sufferings and

misfortunes for a person under *śanidaśā*. Whereas *śukra* is always welcomed as he brings a lot of luck and fortune to a person under *śukradaśā*. Now, the meaning can be further deepened with the help of *kośa*-s. *Manda* also means a 'crow' and *kavi* can be split into two as *ka* meaning *Brahm*ā and *vi* meaning a bird - so, *kavi* means the bird (*vāhana*) of *Brahmā*, a swan. This will present a deeper level meaning as 'a crow aiming at the fame of a swan'. It is needless to say the pleasure derived from these meanings with the application of lexical knowledge is unparalleled to a true connoisseur of literature.

We have another interesting example found in the *Abhijñānaśākuntala*. In the fourth act of this masterpiece of Kālidāsa, sage Kaṇva sends a message to king Duṣyanta through his disciple in this manner -

अस्मान् साधुविचिन्त्य संयमधनान् उच्चैः कुलं चात्मनः
त्वय्यस्यां कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥

Here, the third line of this verse is of our interest. The usual meaning of this line will be - 'she must be treated by you with equal honour among your wives'. But a seasoned *sahṛdaya* will look for an improvised meaning by splitting the compound as सा मान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया and further diving deeper into the realm of literary bliss by splitting the same compound as सा मा अन्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया। As a result, the *sahṛdaya* will enjoy three levels of meanings as i) Śakuntalā should be treated in a general way (सामान्यप्रतिपत्ति) like all other wives of Duṣyanta, ii) Śakuntalā should be treated with respect (सा मान्यप्रतिपत्ति), and iii) Śakuntalā should not be treated in an ordinary manner (सा मा अन्यप्रतिपत्ति) like all other

wives. Certainly, the knowledge of lexicons will heighten the pleasure of reading.

At times, the dependency of *kośa*-s becomes unavoidable when a *sahṛdaya* deals with some complex compositions like *ekākṣarī* and *śloka*-s employed with *bandha*-s like *padma-bandha, nāgabandha, murajabandha* etc. In the *Kirātārjunīya* we have the following *śloka* -

न नोननुन्नो नुन्नानो नाना नानानना ननु।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥

Mallinātha explains the *śloka* in this manner - हे **नानाननाः** - नानाविधास्याः ! **ऊननुन्नः** - ऊनेन नुन्नः, **ना न** - पुरुषः न । **नुन्नोनः** - नुन्नः ऊनः येन सः, **ना** - पुरुषः, **अना ननु** - ननु अपुरुषः । **ननुन्नेनः** - न नुन्नः इनः यस्य सः, **नुन्नः अनुन्नः** - विद्धः अपि अविद्धः एव। **नुन्ननुन्नुनत्** - अतिपीडितपीडकः, **ना** - पुरुषः, **अनेना** - निर्दोषो न भवति। The meaning of this *śloka* can be presented like this - A man is not a man who is wounded by a low man. Similarly, he is also not a man who wounds a low man. The wounded one is not considered to be wounded if his master is unwounded. And he who wounds a man who is already wounded is not a man. Amarasiṃha has recorded the following synonyms of a man -

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः।
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥

Here, the last entry नरः is the plural form ना meaning a man.

A similar example can be found in the *Pādukāsahasra*, a masterpiece of Svāmi Vedāntadeśika. In the 30th *paddhati* of this *khaṇḍakāvya,* the poet has employed all sorts of *śabdālaṅkāra*-s and *bandha*-s*,* and this *paddhati* is rightly called as *citrapaddhati.* There are so many *ekākṣarī śloka*-s are available. Among them, the following *śloka* is noteworthy.

यायायायायायायायायायायायायायायायायाया।
यायायायायायायायाया या या या या या या या या ॥

The commentator Śrīnivāsa has taken a lot of care and pain to explain this verse. His commentary goes like this.

यायाया भृशमिष्टं देशान्तरं प्राप्यतेऽनयेति यायाया। यायाया इत्यनेन प्रापनसाधनभूता पादुकोच्यते। सा आय विष्णवे। तच्छेषभूतेति यावत्। इतः परं चतुर्थपादस्थितानां यद्वृत्तानां क्रमेण पुर्वत्रान्वयः कथ्यते। या पादुका आयाय स्वामिग्राह्यभागाय रामादिग्राह्यकोसलदेशभागाय। पादुकाराज्य-मभूदिति भावः। या पादुका अयाय शुभावहविधये। 'अयः शुभावहो विधिः' **इत्यमरः**। आश्रितानां सदद्दष्टप्रापिका भवतीति भावः। या पादुका अयाय ज्ञानाय। स्वसेवकानां सज्ज्ञान-दायिनीति भावः। या पादुका अयाय इच्छायै। जनानामियं मे देवता भूयादितीच्छां जनयतीति भावः। या पादुका अयाय निरसनाय। विरोधिनामिति शेषः। अयाया विष्णुं प्राप्ता। विरोधिनिरसनकाले भगवता गृहीतेति भावः। या पादुका यायाय गमनाय। अयाया विष्णुं प्राप्तेति पूर्ववदन्वयः। लीलासञ्चारार्थं भगवतोत्पादितेति भावः। या पादुका आयायाय आगमनाय। स्वाश्रितरक्षणार्थं भगवदामनहेतुरिति भावः। या पादुका आयाया आयस्य समन्ताद्गतेः आया प्राप्तिः। सर्वेषु लोकेषु काम-चारा भवतीति भावः। या एवंभूता इत्येवमाकाराणामष्टयद्वृत्तवाक्यानां सा पादुका आय विष्णवे इति पूर्वेणान्वयः। यद्वृत्तस्योत्तरार्धगतत्वात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्या-पेक्षाल्लाभः। इममेवर्थमभिप्रेत्याष्टानां यद्वृत्तानां पूर्वेणान्वय इत्याचार्यैरनुगृहीतम्...।

This *śloka* is a gem of a *śabdācitra* which stands as a testimony to the genius of Śrī Vedāntadeśika. This verse is a classical example of *mahāyamaka* and this can also be represented in various forms of *bandha*-s like *gomūtrikā, sarvatobhadra, kaṅkaṇabandha, muraja, Padma, chakra* etc. But, to understand this verse the knowledge of lexicons is essential.

Sometimes, the *kośa*-s help to reconstruct a work properly. When a text is copied and preserved for centuries together, it undergoes many changes. Each time it is copied increases the chances of errors, omissions, commissions, spelling mistakes and so on. For example, in the Lakṣmī aṣṭottara stotra a line runs like this - कामाक्षीं क्रोधसम्भवाम्।

Accordingly, the aṣṭottara nāmāvali is also wrongly rendered as '*kāmākṣyai namaḥ'* and *'krodhasambhavāyai namaḥ.* This is a wrong entry due to a series of errors that happened during the copying process. The original reading should have been कामां क्षीरोधसम्भवाम्। At a certain point some copyist inadvertently made a mistake by placing the *anusvāra* in a wrong place as - कामा क्षींरोधसम्भवाम्। Later, someone altered it as कामाक्षीं रोधसम्भवाम्। Again it was altered by somebody as कामाक्षीं क्रोधसम्भवाम् as the entry रोधसम्भवाम् does not convey any meaning. So, originally Goddess Mahālakṣmī, born out of the milky-ocean is inappropriately declared as one born out of anger. This could have been avoided had anyone possessed the knowledge of Amarakośa which clearly registers the synonyms of Mahālakṣmī as - **इन्दिरा लोकामाता मा क्षीरोदतनया रमा।**

Nuances - The lexicons are also helpful to understand the nuances, technical details and subtleties. For example, *dukūla* is a kind of costly cloth known to India from a remote past. It is very popular and often mentioned by many writers, yet there is a mystery in identifying its true nature. In *Ācārāṅgasūtra* it is stated that the cotton grown in the Anga country is called *dukūla* a variety of cotton cloth. *Amarakośa* gives the meaning of a variety of silk - क्षौमं दुकूलं स्यात्। The *Abhidhānaratnamālā* states that it is a woven silk - दुकूलं क्षौममिष्यते। Both the lexicographers have treated the terms *dukūla* and *kṣauma* as synonyms. But it is not so in *Arthaśāstra.* Here, Kauṭilya has treated both *dukūla* and *kṣauma* as two different fabrics. The great prose writer Bāṇabhaṭṭa has compared the whiteness of *kṣauma* with the milky-ocean - क्षीरोदायमानं क्षौमैः and the softness of *aṃśuka* with *dukūla* - चीनांशुकसुकुमारे ... दुकूलकोमले।

Hence, it is clear that there are some subtle differences between *dukūla* and *kṣauma*. The *Abhidhānacintāmaṇi* of Hemacandra comes to our rescue by offering the variation. He says *atasī* - linseed is called *kṣauma*. The cloth made up of *kṣumā* is known as *kṣauma*. क्षुमा अतसी, तस्याः विकारः क्षौमं, दुह्यते क्षुमायाः आकृष्यते दुकूलम्। So, from the above reference it becomes clear that the cloth is made from the fibres of *kṣumā* and it is not a variety of silk.

Conclusion - Thus the *kośa grantha*-s help us in a variety of ways. It is a great feat achieved by the Sanskrit lexicographers that they have made the task of one's word building so easy by presenting them in a versified form. The knowledge of these *kośa grantha*-s is fundamental and essential. This can be very well understood from the fact that education in those days was initiated with the teaching of *kośa grantha*-s like *Amarakośa*. Its application in Sanskrit literature is limitless.

Reference

1. Abhidhānacintāmaṇi of Hemacandra, ed. Dr. Namichandra Sastri, Varanasi, 1961.
2. Abhidhānaratnamāla of Halāyudha, ed. Th. Aufrecht, Delhi, 1975.
3. Nāmaliṅgānuśāsana of Amarasiṃha, ed. A.A. Ramanathan, Adyar Library Series-101, Adyar, Madras.
4. Pādukāsahasra of Śrī Vedāntadeśika with the commentary of Śrīnivāsa, Pt. Kedaranatha and Vasudeva Lakśmana Sastri Panaśikar, Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi, 1984.

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Emotional Intelligence in the Hindu Scripture 'Shrimad Bhagavad Gita'

Dr. Mallika Shekhar
Assistant Professor, Department of Education
Banasthali Vidyapith, Rajasthan
Ms. Nisha Gurjar
Research Scholar
Banasthali Vidyapith, Rajasthan

Abstract *- This research article examined the Indigenous resources of* ***Hindu Scripture*** *Especially* ***the Shrimad Bhagavad Gita*** *to instill Emotional Intelligence. The ability to identify,* ***comprehends****, and regulates one's own emotions and effectively react to the emotions of others is referred to as* ***Emotional Intelligence****. Emotional Intelligence* ***(EI)*** *is defined in the first section of this article. Further, the paper shares details about how to develop* ***Emotional Intelligence (EI)*** *among students and teachers using references and a few* ***Shloka (Verse)*** *from* ***The Shrimad Bhagavad Gita****. The study briefly introduces* ***EI*** *in ancient India and its literature. The paper traces the ancient wisdom on* ***Emotional Intelligence*** *and relates it to the modern concept of* ***EI****. This article will be useful for educators, law and policymakers, and other people who are involved in encouraging the comprehensive development of students through education.*

Keywords: - Emotional Intelligence, Hindu Scripture, Ancient Indian Knowledge Tradition, The Shrimad Bhagavad Gita.

Objectives of the study - This Paper aims to: -

1. To explore the concept of **EI** in the context of **Hindu Scripture**, specifically through the narratives and lessons of **The Shrimad Bhagavad Gita.**
2. To analyze the **Emotional learning**, reflected in the ethical dilemmas and moral lessons presented in **The Shrimad Bhagavad Gita.**

Scope and limitations of the study - As Indian traditional literature is such a broad field, this paper is limited to discussing the concept of **EI** in the context of **Hindu Scripture: The Shrimad Bhagavad Gita** as well as reflected in the ethical dilemmas and moral lessons presented in **The Shrimad Bhagavad Gita**[1].

Methodology/Research Design - This study adopts a systematic review approach to synthesize and analyze existing secondary data from scholarly sources.

Defined Words

Note- There are certain words defined in the paper that are original terms from Hindu scriptures. These definitions are crucial for readers unfamiliar with these terms to fully understand their context and significance within the study.

[1] **The Shrimad Bhagavad Gita** is a poem written in the Sanskrit language. Its 700 verses are structured into several ancient Indian poetic meters, with the principal being the verse. It has 18 chapters in total. Each verse consists of a couplet, thus the entire text consists of 1,400 lines. It is an influential religious text in Hinduism that takes the form of a dialogue between Prince Arjuna and Lord Krishna, It was likely composed in the 1st or 2nd century CE.1

The word Shloka means 'Verse'. Shloka is a poetic form used in Sanskrit, the classical language of India.

Data Collection - The data for this study are sourced from e-databases, **Google Scholar, Springer, Google Books, and Web of Science, Research Gate, Academia, JSTOR, and SCOPUS Journals.** Keywords and search terms relevant to the research topic were used to identify eligible studies. Inclusion criteria encompass articles published within the past 10 years, written in English and Hindi, and focusing on the specific dimensions of **Hindu Scripture**, **Ancient Indian Knowledge Tradition**, and **Emotional Intelligence.**

Selection Criteria - Articles are screened based on the titles and abstracts to determine relevance to the research objectives. Studies are included if they provided empirical data or theoretical insights on the relationship between **Hindu Scripture**, **Ancient Indian Knowledge Tradition, and Emotional Intelligence** relevant outcomes, such as interpersonal relationships, psychological well-being, or professional success.

Data Analysis - The synthesized data are analyzed using thematic analysis to identify recurring themes and patterns across the literature.

Synthesis and Interpretation - The findings from the systematic review synthesized and interpreted in light of the discussion and conclusion.

1. <u>Introduction</u>

"यं हि न व्यथयन्थ्येते पुरुषं पुरुषर्षभ॥
समदुःखसुखं धीरमसोऽमृतत्वाय कल्पते॥"

yaṁ hi na vyathayantyete puruṣhaṁ puruṣharṣhabha
sama-duḥkha-sukhaṁ dhīraṁ so 'mṛitatvāya kalpate[2]

"A person who is calm and remains unperturbed by either pain or pleasure is the one who attains immortality."

In this verse, **Lord Krishna**[3] advises **Prince Arjuna** to maintain equanimity amidst life's dualities, such as pleasure and pain, and not to grieve over the inevitable experiences of life and death.

This insightful verse from **Chapter II, Verse 15** of **The Shrimad Bhagavad Gita** encapsulates the idea of **EI**. It states that the one who achieves immortality is the one who maintains composure in the face of pleasure or agony. This verse emphasizes the importance of cultivating detachment from the transient nature of worldly experiences. It suggests that true happiness and fulfillment lie not in the pursuit of fleeting pleasures or the avoidance of pain, but rather in developing a balanced perspective, that transcends these dualities. In essence, **this Verse** encourages individuals to strive for inner strength, resilience, and a deep-rooted sense of peace that remains unshaken amidst life's inevitable fluctuations.

Emotions described in **Indian Philosophical Traditions** and are addressed as a distinct notion. This theory of emotions emphasizes that wishes are what ultimately create emotional fluctuations. They viewed as attachments and desired modifications. The desires thought to be the result of a sense of

---

[2] The Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 15)

[3] **Krishna, Arjuna's** charioteer and Teacher/Guide/Supervisor who was actually an incarnation of lord vishnu.

imperfection, incompleteness, or lack of fulfillment and to have arisen from the contact and attachment of the Ego, with the outside world. The actual self, is distinguished from the **Ego.** It is believe that emotions are bipolar and work as catalysts for change. **The Yoga Shastra** of **Patanjali states**[4] that ignorance of one's actual **"Self"** is the root of suffering. Therefore, worry, or misery, originates internally rather than externally. **The Shrimad Bhagavad Gita** relates the **Gunas**[5]— **Sattva (mind), Rajas (body), and Tamas(consciousness)**—to all emotional experiences. The comprehension of emotional experiences has benefited from the works of **Bharathmuni**[6]. The idea of **rasa,** or aesthetic delight, is fundamental to this method of comprehending emotive experiences as they discussed in **Bharathamuni's Natyashastra**[7]. These opinions highlight the suggested course for self-improvement. One of the essential **"principles of living"** is controlling emotions, including both emotional experience and expression. There are references to

---

[4] **Patanjali** (flourished 2nd century bce or 5th century ce) was a Hindu author, mystic and philosopher. **The Yoga Sutras of Patanjali** is a collection of 196 short verses that serve as a guide to attain wisdom and self-realization through yoga. The text is estimated to have been written in roughly 400 C.E., of yoga philosophy.

[5] **A Guna is** one of the three tendencies of the mind, body and consciousness: called Rajas, Tamas and Sattva. These describe our behavior, thinking, health and diet. All these attributes of energy are present in every person in different proportions.

[6] Bharatamuni considered the father of Indian theatrical art forms. He is dated to between 200 BCE and 200 CE. Bharatamuni calls human soul as the world of emotions.

[7] **Natya Shastra's is** Indian drama as an enhancement of religious enlightenment. The Natya Shastra is possibly the world's leading and most inclusive dance and theatre handbook.

"mind" and **"intellect"** in the **Rigveda**[8] from the first epoch, the **Yogavasishta**[9] from the second epoch, **the Shrimad Bhagvad Gita** from the third **Dwapara**, and **the Viveka Choodamani** from the fourth epoch[10]**.** The literature reveals that self-effacing conduct and tenacity, which are comparable to the self-awareness and self-management clusters of emotional intelligence, have been the paths to success in all epoch **(Ananda Koomaraswaamy-1967).**

Many Indian ideologies, such as **Buddhism, Jainism**, **Sufism**, and **Hinduism** cover the entire range of theistic life postulates; they impart the art of emancipation from the bonds of ignorance and suffering; they aid in the creation of a social order that promotes harmony, peace, and personal development; and they transcend all religious boundaries without offending any particular faith or ideology. There are allusions to the mind, self, and intelligence throughout the great Indian epics, **the Ramayana** and **the Mahabharata**, **Shrimad Bhagavad Gita**, and **Viveka Choodamani**[11]. **According to Goparaj and**

---

[8] **The Rigveda is** an ancient sacred book of Hinduism. It is one of the four sacred canonical Hindu scriptures.

[9] **The Yoga Vasistha is** a synergetic philosophical *Scripture* of Hinduism, containing elements of Jainism, and Buddhism, It is a Hindu text par excellence, including, as does Hinduism, a mosaic-style amalgam of diverse and sometimes opposing traditions".

[10] **The four Hindu era are** the Satya epoch, the Treta epoch, the Dwapara epoch, and the Kali (Present Era) epoch.

[11] **Vivek-Chudamani has** a special place in the indian epic composed by Lord Shankaracharya. Vivekachoodamani, literally translated as the '**Crest Jewel of Discrimination**' is a compendium of 580 verses, in this the significance of soul, the means of attaining knowledge, question-

Sharma (2011), self-efficacy and perseverance, which related to the **EI** clusters of self-awareness and self-management, can guide a person toward success.

Many cultural and spiritual practices in India have influenced people's understanding of **EI (Mishra, 2005)**. The Indian tradition's definition of wellness formed by **the Indian philosophy** and **Bhagavad-Gita's** concepts of avoidance of extreme and the maintenance of balance or harmony in all functions **(Sinha, 1994)**. **Bhawuk (2011)** asserts that the notions of a happy existence among contemporary Indians are still influenced by ancient Indian literature and scriptures, such as **The Shrimad Bhagwad Gita**, which examined numerous facets of happiness and well-being. A person gains excessive cognition and thinking about an object through the process of perception. In addition, affect and attachment are created with the thing. An attachment gives rise to the desire of work for the item. Anger develops when a desire is not fulfilled. Anger gives rise to skewed notions, or "Infatuation ". Infatuation causes **"misconception"**—a foolish state. **Misconception** causes the intellectual collapse. Individual destruction consequently takes place. **The Shrimad Bhagavad Gita** recommends practicing **karmayoga**[12], also called the path of work (completing one's assigned duties), which involves self-reflection, self-control, awareness of cause-and-effect relationships, and freedom from anger and hostility. This practice helps prevent the unhappiness that results from pursuing desires.

---

formulation, the significance of self-knowledge, self-representation, and how will liberation be accomplished are discussed.

[12] **Karma yoga** is a path to reach spiritual liberation through work.

2. **Review of Literature** - Hinduism views wisdom as seeing one's self as the truth, the source of all creation Universe. The wise would turn out to be someone who had an awareness of the entirety of creation in all of its forms and features. Even though emotional intelligence is present in all of the ancient Indian scripture, many studies examine emotional intelligence from an Indian perspective. The powerful emotional nature that needs to be controlled for a happy existence is emphasized by the Indian philosophical tradition. **(Sharma 2012) (Necolae sfetcu, 2020).**

According to Indian philosophy, the **"Self"** is actually "Soul[13]," the all-powerful element that resides within each and every person and has neither beginning nor end.**(2015, Gayathri).** Emphasizing the necessity of bringing **"self as known" and "self as knower"** together.**(Ho, 1995).** "Man, the subject, should gain mastery over man, the object" (**Ho 1995**). This would allow one to gain control of one's "Self," free oneself from sadness, and work towards eternal happiness. The "Self" about the outside world, the one affected by outside factors, is meant when Mayer and Salovey discuss the realization of the Self; they are not referring to the "Inner Self," the "Self as Knower." **(Necolae sfetcu, 2020). The Shrimad Bhagavad Gita,** which is regarded as the fifth Veda, is Lord Krishna's ethical instruction manual for Prince **Prince Arjuna** during combat. The epic story of the battle between the **Pandavas and**

---

[13] **In Hinduism**, **soul** connotes the highest universal principle, the Ultimate Reality of the universe. Means god lives in human soul.

Kauravas[14] known as the Mahabharata. It is, at its most basic, about standing up to authority. Deeper down, though, there is a conflict between **"Justice" and "Injustice,"** or right and wrong. **Kurukshetra's**[15] conflict is therefore equated with the intricate situations that each living person encounters. **Prince Arjuna's** predicament represents the individual's dread, worry, wisdom, and despair. The reader given a viewpoint on the battle an emotionally troubled person faces to maintain clarity of thinking and behavior as **Prince Arjuna** battles his mental problems. **Prince Arjuna's** counsel from **Lord Krishna** provides a workable way to end this battle **(Robinson, 2014).** Here, there are striking parallels between **Mayer and Salovey's** emotionally sophisticated character of prince Arjuna and Krishna's emotionally stable persona.

Lord Krishna offers a methodical examination of the issue at hand as well as a remedy, pointing out that desire and rage are the two vices that ultimately cause a person to decay.**(2015, Gayathri). The Shrimad Bhagavad Gita** says that selfless service to others and a worthy cause, when done with the correct attitude and feeling, is a kind of spirituality and worship.**(1975, McDermott) [Phillips, 2009]**

---

[14] **The Pandavas** are the five sons of Pandu and the rivals of **the Kauravas** for control of Hastinapura. Five different gods fathered the five Pandavas because Pandu, the brother of King Dhritarashtra, could not father children due to a curse. **The Pandavas** were, therefore, cousins to the Kauravas and **Prince Arjuna**, one of the five Pandavas.

[15] **Kurukshetra,** the land of Hariyana State in India.

3. **Emotional Intelligence- According to the World Economic Forum's 2020 Future of Jobs Report**, **EI** is among the top 15 in-demand talents needed to succeed in **2022** and beyond. Three theorists have developed the concept of EI only: **Mayer and Salovey (1990), Goleman (1998), and Bar-On (2006).**

According to Goleman, EI *is* the *"ability to recognize our feelings and those of others, to motivate ourselves, and to manage emotions well in ourselves and our relationships"*.

The word emotion is the Hindi translation of the English word emotion, the word emotion is derived from the Latin word **"MOTERE"** or **"MOVERE"** which means **"TO MOVE" (Dozier, 1998),** to stir, excite or activate. **EI** builds on and expands on the idea that thinking (including memory, judgment and reasoning) and emotion are interconnected. Emotions help in thinking and thinking can be used to analyze and control emotions. **EI** is a set of abilities essential for the success of an individual; hence, it is not possible to provide quality education without developing **EI** and its qualities in the learners. It enables a person to handle his emotions and actions, thereby controlling his emotions and handling his relationships with others smoothly. The idea of **EI** is a growing and developing concept, the concept of which is an extension of the concept of social intelligence proposed by **Howard Gardner, (1983)** in his theory of multiple intelligences. **EI** is a way of describing the skills and abilities that help a person recognize, understand and use language in communities to express emotions in themselves and others. In short, **EI** can be proposed in four major dimensions - understanding one's own emotions, managing one's own emotions, understanding the emotions of others, and managing the emotions of others.

<u>Goleman's model of emotional intelligence consists of five key components:</u>

IMAGES 1.1 – COMPONENTS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE (ACCORDING TO GOLEMAN)

These components collectively contribute to an individual's emotional intelligence, which plays a crucial role in personal and professional success, as well as in fostering healthy relationships and well-being.

4. Hindu Scripture from Ancient India to Develop Emotional Intelligence

There are several eras within the history of Indian literature that have made contributions to faith overall. The literature reveals that all traditional literary works emphasize self-effacing behavior and tenacity as paths to achievement. These traits are similar to the self-awareness and self-management clusters of Emotional Intelligence. The complex characters and stories

found in **Hindu Scripture** like **The Shrimad Bhagavad Gita**, according to this study, provide excellent teaching materials for Emotional Intelligence. **The Shrimad Bhagavad Gita** is a Hindu Epic written in the Sanskrit language, and translated in Hindi and English language. Its 700 verses structured into several ancient Indian poetic meters, with the principal being the verse. It has 18 chapters in total. Each Verse consists of a couplet, thus the entire text consists of 1,400 lines.

4.1 The Shrimad Bhagavad Gita

Hinduism's holy book, **The Shrimad Bhagavad Gita**, is full of insightful lessons on emotional competencies. **The Shrimad Bhagavad Gita** offers insights into self-awareness, empathy, emotional control, and interpersonal skills through its philosophical lessons and dialogues between **Lord Krishna** and **Prince Arjuna**. As educators strive to nurture well-rounded individuals, drawing insights from ancient texts like **The Shrimad Bhagavad Gita** can provide profound guidance in developing **EI** among students. Students can learn from **Prince Arjuna's** journey, recognizing the importance of self-awareness and introspection in understanding and managing their emotions. By cultivating a deeper understanding of their thoughts and feelings, students can develop resilience and adaptability, essential qualities for navigating life's challenges.

The Shrimad Bhagavad Gita emphasizes the virtues of compassion and empathy as essential components of emotional intelligence. **Lord Krishna's** lessons underscore the interconnectedness of all beings and the importance of treating others with kindness and understanding.

Verses as Guides to Emotional Intelligence: Embedded within **the Shrimad Bhagavad Gita** are Verses that serve as guiding lights for developing **EI** among students:

“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन”

“Karmanye Vadhikaraste, Ma phaleshou kadachan”[16]

"Your authority is in performing your prescribed duties only, but you are not entitled to the fruits of your actions."

In this verse, **Lord Krishna** advises **Prince Arjuna** to focus on performing his duties diligently without attachment to the outcomes or results. He emphasizes that individuals have control only over their actions, not over the results of those actions. Therefore, one should strive to fulfill their responsibilities conscientiously, without being overly concerned about the rewards or consequences. **This Verse** underscores the importance of encouraging students to perform their duties diligently without being attached to the results. By internalizing this principle, students learn to manage expectations, cope with setbacks, and maintain equanimity amidst success and failure.

“योगस्थ: कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ 48॥”[17]

yoga-sthaḥ kuru karmāṇi saṅgaṁ tyaktvā dhanañjaya siddhy-asiddhyoḥ samo bhūtvā samatvaṁ yoga uchyate

"O Arjun, persevere in doing out your duty without giving up on failure or triumph. Yog is the term for this calmness."*(Chapter 2, Verse 48)”*

---

[16] Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 47)

[17] Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 48)

In this verse, **Lord Krishna** advises **Prince Arjuna** to carry out his duties while maintaining equanimity of mind. The term "***yoga-sthaḥ***" in this verse refers to being established in yoga, which implies a state of balance, focus, and inner harmony. Therefore, the instruction to "***yoga-sthaḥ kuru karmāṇi***" encourages **Prince Arjuna** to engage in action while remaining centered and composed, unaffected by desires, fears, or external distractions. This lesson emphasizes the importance of performing one's responsibilities with a calm and steady mind, free from attachment or aversion to the outcomes of actions.

Encouraging students to act with **equanimity** and **mindfulness, this Verse** emphasizes the value of inner stability and balance. By anchoring themselves in the present moment and adopting a yogic attitude towards action, students develop resilience and emotional strength to face life's challenges with grace and composure.

"समं सर्वेषु भूतेषु"[18]

"Samam Sarveshu Bhuteshu"

"Seeing equality in all beings."*(Chapter 13, Verse 28)*

In this verse, **Lord Krishna** teaches the importance of perceiving the underlying equality that exists within all living beings. The term "***Samam***" in this verse refers to equality or equanimity, and "***Sarveshu Bhuteshu***" means all living beings. Therefore, the instruction to ***"Samam Sarveshu Bhuteshu"*** encourages individuals to cultivate a perspective of oneness and unity, recognizing the fundamental interconnectedness of all life forms.

---

[18] Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 15)

This Verse promotes developing **empathy** for other people and acknowledging the divine presence in all living things. It fosters **empathy**, **compassion**, and **a sense of interconnectedness** with others, essential components of **Emotional Intelligence**. By cultivating a compassionate outlook, students learn to appreciate diversity, empathize with others' experiences, and build harmonious relationships.

"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ 27॥"[19]

jātasya hi dhruvo mṛityur dhruvaṁ janma mṛitasya cha
tasmād aparihārye 'rthe na tvaṁ śhochitum arhasi

"Death is certain for one who has been born, and rebirth is inevitable for one who has died. Therefore, you should not grieve over the inevitable." *(Chapter 2, Verse 27)*

In this verse, **Lord Krishna** reminds **Prince Arjuna** of the cyclical nature of life and death. He explains that death is a natural part of existence, and it is inevitable for all living beings who have taken birth. Similarly, rebirth or reincarnation follows death, as part of the eternal cycle of birth and death. Therefore, **Lord Krishna** advises **Prince Arjuna** not to grieve excessively over the transient nature of life and the certainty of death, as it is an inherent aspect of the human condition. Instead, he encourages **Prince Arjuna** to focus on fulfilling his duty **(dharma)** without attachment or fear of the inevitable.

Inspired by **The Shrimad Bhagavad Gita, Emotional Regulation** emerges as a vital component of **Emotional Intelligence**, empowering individuals to skillfully manage and balance their

[19] Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 27)

emotions in alignment with righteous action and inner harmony. **The Shrimad Bhagavad Gita** strongly emphasizes maintaining **emotional equilibrium** in the face of difficult situations. **Prince Arjuna** learns from **Lord Krishna** how to control his emotions to remain composed in combat. Teachers can assist students in developing **emotional regulation skills** by them identify their emotions, pay attention to their triggers, and respond carefully.

"सुखदु:खे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ 38॥"[20]

sukha-duḥkhe same kṛitvā lābhālābhau jayājayau
tato yuddhāya yujyasva naivaṁ pāpam avāpsyasi

"Arm yourself for combat, holding pleasure and agony, gain and loss, triumph and defeat as equal. Therefore, you won't do any sin." *(Chapter 2, Verse 38)*

In this verse, **Lord Krishna** advises **Prince Arjuna** to cultivate equanimity towards dualities such as pleasure and pain, success and failure, victory and defeat. By maintaining a balanced perspective, one can transcend attachment to external outcomes and act with a sense of duty and righteousness. **Krishna** encourages **Prince Arjuna** to face the challenges of life, including the impending battle, with courage and conviction, knowing that true victory lies in performing one's duty without being swayed by temporary circumstances. This lesson emphasizes the importance of detachment and resilience in the face of life's ups and downs, guiding individuals toward spiritual growth and inner peace.

---

[20] Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 38)

EI is helpful in the development of **Self-Assurance** and **Facing Challenge**. In **The Shrimad Bhagavad Gita**, **Prince Arjuna's** moment of uncertainty and hopelessness during combat symbolizes a lack of self-assurance. On the other hand, **Lord Krishna** gives him confidence and wisdom. The conversation between **Lord Krishna** and **Prince Arjuna** is a potent illustration of how to get above **self-doubt** and **discover inner strength.**

"आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वेस शान्तिमाप्नोति न कामकामी ||70||[21]

āpūryamāṇam achala-pratiṣhṭhaṁ
samudram āpaḥ praviśhanti yadvat
tadvat kāmā yaṁ praviśhanti sarve
sa śhāntim āpnoti na kāma-kāmī

"Just as the ocean remains undisturbed by the endless flow of waters from rivers merging into it, so too does the individual who is unaffected by the flow of appealing objects around him acquire calm." *(Chapter 2, Verse 70)*

In this verse, **Lord Krishna** uses the metaphor of the ocean to illustrate the state of mind of a person who remains unaffected by the continuous influx of desires and cravings. Just as the ocean remains calm and undisturbed despite the constant influx of water from various rivers, a person who can maintain equanimity in the face of desires can attain inner peace and stability. **Lord Krishna** emphasizes the importance of mastering one's desires and achieving a state of mental equilibrium to experience true contentment and spiritual fulfillment.

---

[21] *Shrimad Bhagavad Gita* (Chapter *II, Verse 70)*

The Shrimad Bhagavad Gita highlights the significance of **self-awareness** as the cornerstone of individual development. **Prince Arjuna** is encouraged by **Lord Krishna** to develop **self-awareness** by realizing his true nature and his warrior's mission. Similar to this, to improve **self-awareness** and help them make wise decisions, educators might urge students to consider their values, strengths, and shortcomings.

"इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ 67॥"[22]

indriyāṇāṁ hi charatāṁ yan mano 'nuvidhīyate
tadasya harati prajñāṁ vāyur nāvam ivāmbhasi

"This Shrimad Bhagavad Gita verse says that when one's senses are uncontrolled and follow the wandering mind, they can carry away one's intelligence, just as the wind can carry away a boat on the water." *(Chapter 2, Verse 67)*

"Our five senses are directed outward by God, ***According to the Kaṭhopaniṣhad.*** *As a result, they are naturally drawn to their objects in the outside world, and the mind might be misled by focusing even one sense on an item."*

Deer are drawn to soothing noises." After playing a catchy tune to draw them in, the hunter murders them. Bees are drawn to fragrances. The bloom shuts at night while they are sucking its nectar, trapping them inside. Fish devour the fishermen's bait because they are ensnared by their hunger. Light attracts insects. They burn when they approach the flames too closely. One or more of these creatures' **senses** draw them to their demise. Then, what will happen to a person who appreciates

---

[22] Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 67)

things that appeal to all five senses? **Lord Krishna** cautions **Prince Arjun** in this verse about the ability of these **senses to deceive** the mind.

"तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ 68॥"[23]

tasmād yasya mahā-bāho nigṛihītāni sarvaśhaḥ
indriyāṇīndriyārthebhyas tasya prajñā pratiṣhṭhitā

"Thus, O powerful Arjun, who has kept the senses bound to their objects, is firmly set in transcendental knowledge." *(Chapter 2, Verse 68)*

Through transcendental knowledge, enlightened souls **Command the Intellect**. They have control over the mind, which is employed to restrain the sensations, thanks to the pure intellect. But in the situation of material conditioning, the opposite occurs. **The mind is drawn to the senses;** the mind dominates the intellect; and the intellect veers off course from the path of ultimate well-being. **Accordingly, Shree Krishna** asserts that the senses will be restricted if spiritual understanding purifies the intellect, and that the **intellect will not be diverted** from the path of divine **wisdom** when the senses are brought under control.

In conclusion, **The Shrimad Bhagavad Gita** serves as a profound guidebook for developing **EI** and **ethical leadership** among students. By delving into its **lessons** and **Verses**, students can cultivate **self-awareness, resilience**, **compassion**, and **empathy**—qualities that are essential for personal growth and meaningful engagement with the world. **Educators** can

---

[23] Shrimad Bhagavad Gita (Chapter II, Verse 68)

incorporate the lessons of **The Shrimad Bhagavad Gita** into various aspects of student learning and development. Moreover, **educators** can encourage students to apply **The Gita'sprinciples** in real-life situations, **fostering critical thinking** and **problem-solving skills**. By drawing parallels between the lessons of **The Gita** and contemporary issues, students can gain practical insights into developing **EI** and ethical decision-making. As educators embrace the timeless wisdom of **The Shrimad Bhagavad Gita**, they empower students to navigate life's challenges with wisdom, compassion, and grace. By integrating **The Gita** lessons into education, **educators** lay the foundation for students to become empathetic, **Emotionally Intelligent** individuals who contribute positively to society and uphold the values of integrity, compassion, and service.

5. Discussion and Conclusion

In conclusion, exploring the themes of **EI** within the **Ancient Indian knowledge tradition** through the lenses of **The Shrimad Bhagavad Gita** illuminate's profound insights into human emotions, relationships, and ethical conduct. This epic serves as timeless repositories of wisdom, offering invaluable lessons on **self-awareness**, **empathy**, **emotional regulation**, and **compassionate action**. **The Shrimad Bhagavad Gita** provides profound insights into **Emotional Intelligence**, emphasizing the importance of **self-awareness**, **equanimity**, and **compassionate action** in the pursuit of spiritual growth and **self-realization**. The lessons of **Lord Krishna** to **Prince Arjuna** on the battlefield of **Kurukshetra** underscore the significance of understanding one's **dharma (duty/role)**, **managing emotions**, and embracing the path of righteousness even amidst adversity. By integrating

the wisdom of **The Shrimad Bhagavad Gita** into our lives, we can cultivate **EI** and ethical values that transcend time and culture. These ancient scriptures serve as guiding beacons, inspiring individuals to lead lives of integrity, compassion, and inner harmony. In essence, the exploration of **EI** within the **Ancient Indian knowledge tradition** through **The Shrimad Bhagavad Gita** invites us to embark on a transformative journey of **self-discovery, ethical reflection**, and **spiritual growth**, enriching our lives and fostering greater understanding and empathy towards others and ourselves.

Reference

E-Books and Research Paper/Articles:

1. Dutta, B., & Kotwal, A. (2022). The Importance of Bhagavad Gita Principles in Current Education Scenario.*International Journal of Research Publication and Reviews,* Vol 3, no 6, pp 3526-3529. https://ijrpr.com/uploads/V3ISSUE6/IJRPR5211.pdf
2. Bhawuk, D. P. (2010). Methodology for building psychological models from scriptures: Contributions of Indian psychology to indigenous and universal psychologies. *Psychology and Developing Societies*, *22*(1), 49-93.
3. Gayathri, N., & Meenakshi, K. (2012). Emotional intelligence through the Bhagavad Gita. *International Journal of Research Studies in Psychology*, *1*(2), 73-80.
4. Gayathri, N., & Meenakshi, K. (2015). Emotional Intelligence-Universal or Culture Specific? An Analysis with Reference to the Indian Philosophical Text, the Bhagavad-Gita. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, *23*(4).
5. Goparaj, H., & Sharma, R. Emotional Intelligence Emotional Intelligence.
6. Ghimire, J. (2013). Meaning of education in the Bhagavad Gita. *Journal of Education and Research*, *3*(1), 65-74.

https://www.researchgate.net/publication/270126881_Meaning_of_Education_in_the_Bhagavad_Gita

7. Gayathri, Nelavoy,(2015). "Emotional Intelligence– Universal or Culture Specific? An Analysis with Reference to the Indian Philosophical Text, the Bhagavad-Gita." ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/284392636_Emotional_Intelligence_-_Universal_or_Culture_Specific_An_Analysis_with_Reference_to_the_Indian_Philosophical_Text_the_Bhagavad-Gita.
8. Hemanth Goparaj, (2019), Roots to emotional intelligence in India. *International Journal of Sanskrit Research*; 5(4): 69-73 https://www.anantaajournal.com/archives/2019/vol5issue4/PartB/5-2-14-305.pdf
9. Ho, D. Y. (1995). Selfhood and identity in Confucianism, Taoism, Buddhism, and Hinduism: Contrasts with the West. *Journal for the theory of social behavior*. https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1468-5914.1995.tb00269.x
10. Khosla, M. (2010). Understanding emotions from an Indian perspective: Implications for well-being. *Emotional expression: The brain and the face*, *2*.
11. Misra, G. (2014). Psychology of emotions: Some cultural perspectives. *Foundations and applications of Indian psychology*, *2*, 205-221.
12. Mohanty, A., & Das, G. P. (2016). Is the Generalized Notion of Emotional Intelligence Conveyable to all Cultures? *PURUSHARTHA-A journal of Management, Ethics and Spirituality*, *9*(1), 68-78.
13. Maharaj, G. M. S. G., Ahuja, M., & Malhotra, A. K. (2021). Implementation of National Education Policy (NEP) 2020 of India: A Perspective on Pedagogy from Bhagwad Gita. *European Journal of Education Studies*, *8*(8).

https://www.researchgate.net/publication/353335320_IMPLEMENTATION_OF_NATIONAL_EDUCATION_POLICY_NEP_2020_OF_INDIA_A_PERSPECTIVE_ON_PEDAGOGY_FROM_BHAGWAD_GITA

14. McDermott, R. A. (1975). Indian spirituality in the west: a bibliographical mapping. *Philosophy East and West*, *25*(2), 213-239. https://philpapers.org/rec/MCDISI-3

15. Necolae sfetcu,(2020), Emotional Intelligence in Eastern Philosophy, *Linkedin* https://www.linkedin.com/pulse/emotional-intelligence-eastern-philosophy-nicolae-sfetcu/

16. Ramaprasad, D. (2013). Emotions: An Indian perspective. *Indian Journal of Psychiatry*, *55*(Suppl 2), S153-S156.

17. Robinson, C. A. (2014). Interpretations of the Bhagavad Gita and images of the Hindu Tradition: The Song of the lord. Routledge. https://www.researchgate.net/publication/290917029_Interpretations_of_the_Bhagavad-Gita_and_Images_of_the_Hindu_Tradition_The_Song_of_the_Lord

18. Shyam, B. R., & Aithal, P. S. (2024). Rama's Orange Peel Emotional Intelligence. *International Journal of Philosophy and Languages (IJPL)*, *3*(1), 9-22. https://www.researchgate.net/publication/379489675_Rama's_Orange_Peel_Emotional_Intelligence

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Development of an Advanced Sanskrit Research Database:

A Robust Tool for Facilitating Literature Review and Scholarly Research

Dr. Subhash Chandra
Associate Professor, Department of Sanskrit,
University of Delhi
Divya Prakash Pathak
Research Scholar, Department of Sanskrit,
University of Delhi

Abstract: *This paper presents the development and implementation of an advanced Sanskrit research database tailored to meet the specific needs of Sanskrit and Indian Knowledge Systems (IKS) research scholars. The scope of Sanskrit is vast, encompassing a wide range of domains and subdomains, from literature and scientific texts to Parā Vidyā texts. Traditional research databases often fall short in providing comprehensive, domain-specific resources for Sanskrit studies, particularly in facilitating literature reviews. Addressing this gap, the proposed database offers a robust platform with detailed thesis records tagged with keywords and domain classifications. The database is designed with advanced search techniques, enabling precise retrieval of relevant literature, thereby enhancing the efficiency and effectiveness of scholarly research in Sanskrit. This paper details the methodologies used in the development of the database, its key features, and its potential impact on the field of Sanskrit and IKS studies.*

Keywords: Sanskrit Research Database, Indian Knowledge Systems (IKS), Domain Classification, Keywords Tagging, Advanced Search Techniques.

1. **Introduction** - Sanskrit, originating in the Vedic period, has been central to Indian intellectual and cultural life, serving as the liturgical language of the Vedas and evolving into a refined medium for classical literature, grammar, and philosophy by the post-Vedic period. Its influence peaked during the Gupta period (4th-6th centuries CE), fostering advancements in literature, science, and arts, and serving as the lingua franca across the Indian subcontinent. The spread of Sanskrit across Asia, particularly between 200 and 1300 CE, created a cohesive cultural landscape, evident in shared practices across regions, including Southeast Asia (Pollock 1998b).

Throughout history, Sanskrit maintained a symbiotic relationship with regional languages, influencing and integrating without linguistic tensions.(Srinivas 2005) This dynamic persisted even as regional languages like Tamil and Kannada developed their own technical literature (Pollock 1998a). The period from 1550 to 1750 marked significant intellectual activity in disciplines like Vyakarana, Mīmāṁsā, and Ayurveda, challenging the notion of pre-colonial stagnation in Indian knowledge systems(“Sanskrit Knowledge Systems on the Eve of Colonialism,” n.d.). Despite the twentieth-century resurgence of Indian languages, Sanskrit’s influence remains strong in education and culture, underscoring the importance of its promotion to preserve India's intellectual and cultural heritage (“Report of the Sanskrit Commission” 1956).

Sanskrit's vast literature spans numerous disciplines, including philosophy, architecture, grammar, mathematics, astronomy, medicine, etc. These fields are rooted in the 18 major vidyās (theoretical disciplines) and 64 kalās (applied and vocational disciplines), which collectively form the core of ancient Indian knowledge. Sanskrit literature is categorized into primary texts (śāstra), compendiums (samgraha), and commentaries (tīkā), ensuring the preservation and transmission of knowledge (Kapoor 2005). The rich theoretical discourse within Sanskrit literature, including verbal communication and text classification, highlights its enduring relevance in contemporary scholarship, making it a fertile ground for research across multiple disciplines. Despite the presence of eight specialized Sanskrit universities and numerous departments globally, existing research databases like Shodhganga inadequately address the needs of Sanskrit studies. Shodhganga categorizes Sanskrit research under a single domain without proper sub-classifications or keyword functionalities, failing to reflect the diverse nature of the field. Additionally, it lacks robust search capabilities, particularly in Sanskrit or other Indian languages.

To address these gaps, a more sophisticated database is needed. This database should offer detailed classification and sub-classification of research domains within Sanskrit, keyword generation in Devanagari and English, and advanced search functionalities, including filters for university, domain, supervisor, year, and state. Such enhancements will create a robust tool, significantly improving the efficiency and effectiveness of scholarly research in Sanskrit.

2. Research Problem and Objectives

Research Problem - Sanskrit, as outlined in the introduction, is a vast repository of Indian Knowledge Systems (IKS), encompassing a wide range of diverse fields. However, current research databases, such as Shodhganga—the main repository for Indian university theses—fail to adequately capture this diversity. These databases treat Sanskrit as a single, undifferentiated field, lacking the necessary classification and sub-classification that reflects the complexity of Sanskrit studies ("Shodhganga : A Reservoir of Indian Theses @ INFLIBNET," n.d.). This oversimplification significantly hinders scholars' ability to effectively access and utilize the wealth of Sanskrit research available. Furthermore, the keywords associated with Sanskrit research in these databases are often too generic, making it difficult to retrieve specific, relevant results. The advanced search functionalities are not user-friendly, posing challenges in locating particular theses or dissertations. This is compounded by the lack of detailed classifications and inadequate keyword tagging, resulting in a research process that is inefficient and cumbersome (Ganesan, Mangai, and Deepa 2016).

While other research databases may offer marginally better user experiences and keyword tagging, they still suffer from significant limitations. These platforms often lack a comprehensive collection of data, offer limited keyword diversity, and are inadequate in supporting searches in Indian languages, particularly Sanskrit. The search functionality for Sanskrit is particularly problematic, making it difficult for scholars to find precise and relevant information.

Research Objectives - The primary objective of this research is to develop a specialized Sanskrit research database tailored to address the specific shortcomings of existing platforms, such as Shodhganga and others that lack in-depth classification and multilingual support. This database will comprehensively catalog the diverse disciplines within Sanskrit studies, with a particular emphasis on implementing a detailed classification and sub-classification system. This system will meticulously organize the vast corpus of Sanskrit research, ensuring precise representation of each subfield, from Vedic studies to modern interpretations. The database will incorporate advanced search functionalities, allowing users to filter results by specific criteria, including supervisor, department, university, state, and year, thereby enabling more precise and efficient research queries. Additionally, the interface will be designed for optimal user accessibility, featuring multilingual support to facilitate searches in English, Hindi, and Sanskrit, thus extending its utility to a broader academic audience. Furthermore, the database will actively support interdisciplinary research by creating structured connections between various fields within Indian Knowledge Systems, thereby fostering collaboration and enhancing the scope of Sanskrit research across disciplines.

3. **Research Methodology** - The development of the Advanced Sanskrit Research Database was guided by a structured methodology, meticulously designed to meet the specific needs of Sanskrit scholars. The process began with a comprehensive requirement analysis and design phase, during which existing research databases, including Shodhganga, Google Scholar, and Research Gate, were thoroughly reviewed. This analysis

identified critical limitations in classification systems, keyword tagging, and search functionalities. Based on these findings, a database structure was meticulously designed, incorporating 15 primary domains, each manually tagged to ensure accuracy. Subdomains were incorporated as keywords, enhancing search precision. Additionally, AI tools were employed to accurately tag keywords, thereby facilitating the efficient retrieval of relevant literature.

The subsequent development and implementation phase involved constructing the database and its user interface using a technical stack comprising HTML, CSS, JavaScript, Python (Flask), and a DBMS framework. This work could be done using PHP and MySQL (Surjandari et al. 2017). Still, this combination was selected to ensure that the platform was robust, scalable, user-friendly (Suraya and Sholeh 2022) and aligned with the framework on which the website of Sanskrit Computational Linguistics of the University of Delhi is built. Moreover, multilingual support was integrated to accommodate searches in English, Hindi, and Sanskrit, thus addressing the linguistic diversity of the research community.

Data collection was a critical component of this methodology. The primary data source for this endeavour is the Saṃskṛta Anuśandhāna Kośa, prepared by the Central Sanskrit University, which covers research conducted across Indian universities from 2001 to 2015 and includes approximately 4,500 theses (Shastri and Pandey 2015). Additional data was gathered from the University of Delhi, covering the period from 2009 to 2024, and from Jawaharlal Nehru University, spanning from 2007 to 2018. Moreover, data from the platform 'Sanskrit World,' which

includes MPhil theses from 19 universities, was integrated into the database (Sanskritworld.in, 2024). This comprehensive approach ensures a robust and representative collection of research within the database, while ongoing efforts continue to expand its scope. Finally, the testing and deployment phase focused on validating the functionality of the database, with particular attention to the accuracy of keyword tagging, search efficiency, and the usability of the user interface. After extensive testing, the database was successfully deployed at www.cl.sanskrit.du.ac.in. A feedback mechanism was also implemented, enabling continuous improvements based on user input, thereby ensuring the database remains responsive to the evolving needs of the scholarly community.

4. **Key Features of the Database** - The Advanced Sanskrit Research Database is meticulously designed with several key features aimed at enhancing the research experience for scholars in Sanskrit studies. Central to the database is its comprehensive repository, which encompasses a wide range of Sanskrit research materials from multiple (approximately 100) universities, covering various disciplines within Sanskrit studies. A significant feature is the domain classification system, which organizes research into 15 primary domains, supplemented by additional subdomains tagged as keywords. This detailed classification ensures a structured and comprehensive reflection of the field, making it easier for researchers to navigate and locate specific areas of interest.

The database also boasts extensive keyword tagging, with a significant number of keywords tagged using AI tools. This approach ensures precise and relevant search results, allowing

scholars to retrieve specific research materials efficiently based on detailed criteria. To cater to the linguistic diversity of the research community, the database supports multilingual searches in English, Hindi, and Sanskrit, thereby enhancing accessibility and usability for a broader range of scholars. The user interface is designed to be intuitive and accessible, facilitating easy navigation for both novice and experienced researchers. The platform also includes an advanced search facility, enabling users to filter results by various parameters such as university, supervisor, keyword, domain, year, and department. This feature significantly enhances the efficiency and precision of the research process.

In addition to these features, the database is structured to promote interdisciplinary research, fostering connections between various fields within Indian Knowledge Systems and encouraging scholarly collaboration. Looking to the future, a chatbot integration is planned, which will further enhance user interaction and knowledge retrieval. Once developed, this chatbot will assist users in navigating the platform and locating relevant information more efficiently, making the research process even more streamlined.

5. Impact and Applications

The Advanced Sanskrit Research Database is designed to make a significant impact on the field of Sanskrit studies and academic research. Key impacts and applications include:

- **Enhanced Research Efficiency:** The database improves access to Sanskrit research materials, allowing scholars to efficiently find relevant resources through advanced search features and comprehensive keyword tagging.

- **Promotion of Interdisciplinary Research:** By connecting various fields within Indian Knowledge Systems, the database fosters interdisciplinary studies and encourages collaboration across academic disciplines.
- **Preservation and Accessibility of Sanskrit Knowledge:** The database plays a crucial role in preserving Sanskrit literature and research, ensuring that these resources are easily accessible for future scholars.
- **Educational Resource:** The database serves as a valuable tool for scholars and students, supporting learning and teaching by providing access to a wide range of research materials.
- **Global Scholarly Collaboration:** Increased visibility of Indian Sanskrit research fosters global collaboration and enhances integration within the international academic community.
- **Encouragement of Underexplored Fields:** By providing domain-wise knowledge of existing research, the database highlights less-explored fields, encouraging scholars to pursue new and innovative areas of study.
- **Prevention of Topic Repetition:** The database helps prevent the repetition of research topics, guiding scholars to focus on original and unexplored areas, thus improving the overall quality of research.
- **Support for Literature Reviews:** The comprehensive organization of research materials aids scholars in conducting thorough literature reviews, streamlining the research process and enhancing the depth of academic work.

6. Conclusion

The Advanced Sanskrit Research Database represents a significant advancement in the field of Sanskrit studies. By addressing the shortcomings of existing platforms, it offers a comprehensive, user-friendly, and efficient research environment. The database's meticulous classification system, advanced search functionalities, and multilingual support empower scholars to navigate the vast corpus of Sanskrit research with precision and ease. A key contribution of the database lies in its ability to foster interdisciplinary research. By connecting various fields within Indian Knowledge Systems, it encourages collaboration and innovation across academic disciplines. This interdisciplinary approach has the potential to unlock new insights and perspectives on Sanskrit studies, enriching the field as a whole. Moreover, the database plays a vital role in supporting new research scholars. By providing a centralized platform for Sanskrit research, it helps them identify relevant research topics, conduct thorough literature reviews, and avoid duplication of work. The database's advanced search functionalities and comprehensive keyword tagging facilitate efficient literature searches, ensuring that scholars can access the most relevant and up-to-date information. Furthermore, the database promotes proper citation practices, ensuring that scholars acknowledge the work of others and maintain academic integrity. By providing clear guidelines and examples, the database helps researchers to cite sources accurately and avoid plagiarism. In conclusion, the Advanced Sanskrit Research Database is a valuable tool for scholars, students, and researchers interested in Sanskrit studies. It offers a comprehensive, user-

friendly, and efficient research environment that supports the preservation, dissemination, and advancement of Sanskrit knowledge. As the database continues to evolve and expand, it has the potential to make a lasting impact on the field of Sanskrit studies and contribute to a deeper understanding of India's rich intellectual and cultural heritage.

7. Future Directions

Looking ahead, the database's continuous updating with the latest research outputs—including theses, dissertations, project work, books, and articles from institutions in India and globally—remains a primary focus. Key improvements will involve integrating data mining techniques to automate data collection, the development of automatic domain tagging for more accurate searches, and making the database system more advanced and scalable (Tarapanoff et al. 2001). Plans are in place to expand the search functionalities, offering more sophisticated filtering and retrieval options to further refine the user experience. A particular focus will be given to the inclusion of research from universities and institutions worldwide, contributing to the creation of a truly global Sanskrit research repository. Additionally, the integration of a chatbot will be pursued to provide real-time assistance, enhancing user interaction and accessibility.

Furthermore, future research possibilities include conducting bibliometric studies and trend analyses on the collected data. These analyses will offer a comprehensive view of the ongoing research efforts in Indian universities, helping to identify under-researched areas in Sanskrit studies (Naidu 2017). By highlighting gaps in scholarship, these studies will guide scholars to

focus on less-explored fields, enhance productivity and ensure a balanced and informed development of future research endeavors (Ramkumar 2020).

References

1. Ganesan, P., G. Mangai, and R. Deepa. 2016. "Shodhganga: An Institutional Repository for e-Theses in India." In *ICOLIS*, 73–84.
2. Kapoor, Kapil. 2005. "Indian Knowledge Systems: Nature, Philosophy and Character." In *Indian Knowledge Systems*, edited by Kapil Kapoor and Avadhesh Kumar Singh, 1:11–32. Shimla: Indian Institute of Advanced Study.
3. Naidu, P.G. 2017. "Sanskrit Doctoral Thesis Submitted to Banaras Hindu University, Varanasi: A Bibliometric Analysis." *Journal of Advances in Library and Information Science* 6, no. 2 (April): 179–83.
4. Pollock, Sheldon. 1998a. "India in the Vernacular Millennium: Literary Culture and Polity, 1000-1500." *Daedalus* 127 (3): 41–74.
5. ———. 1998b. "The Cosmopolitan Vernacular." *The Journal of Asian Studies* 57 (1): 6–37. https://doi.org/10.2307/2659022.
6. Ramkumar, S. 2020. "Research Productivity through the Lens of Doctoral Guidance: A Study of Sanskrit Universities in India." *J. Sci. Res.* 9, no. 1: 19–28.
7. "Report of the Sanskrit Commission." 1956. Delhi.
8. Sanskritworld.in. 2024. "M.Phil. Thesis." Accessed September 4, 2024. https://www.sanskritworld.in/pages/detail/pagename/m-phil-thesis.
9. Sanskrit Knowledge Systems on the Eve of Colonialism. n.d. Accessed August 18, 2024. https://dsal.uchicago.edu/sanskrit/proposal.html.
10. Shastri, Parameshwar Narayan, and Prakash Pandey, eds. 2015. *Sanskrit-Anusandhan-Kosha: Dictionary of Sanskrit Theses of Indian Universities* (2001–2015). Bhopal: Central Sanskrit University, Bhopal Campus, Madhya Pradesh.
11. "Shodhganga: A Reservoir of Indian Theses @ INFLIBNET." n.d. Accessed August 28, 2024. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/.
12. Srinivas, M.D. 2005. "Amara-Bhāratī: Sanskrit and the Indian Civilization." In *Indian Knowledge Systems*, edited by Kapil Kapoor and

Avadhesh K. Singh, 1:33–48. Shimla: Indian Institute of Advanced Study.

13. Suraya, Suraya, and Muhammad Sholeh. 2022. "Designing and Implementing a Database for Thesis Data Management by Using the Python Flask Framework." *International Journal of Engineering, Science and Information Technology* 2, no. 1: 9–14.
14. Surjandari, Isti, Amar Rachman, Yantine Arsita Br Panjaitan, and Asma Rosyidah. 2017. "Development of Theses Categorization System Search Engine Using PHP and MySQL." In 2017 *International Conference on Information Technology Systems and Innovation (ICITSI)*, 194–199. IEEE.
15. Tarapanoff, Kira, Luc Quoniam, Rogério Henrique de Araújo Júnior, and Lillian Maria Araújo de Rezende Alvares. 2001. "Intelligence Obtained by Applying Data Mining to a Database of French Theses on the Subject of Brazil."

****

संस्कृतविमर्शः
(July-December 2023) अङ्क-२५
ISSN: 0975-1769 UGC CARE ID:101000019

Deciphering Ethno-Cultural Consciousness in the Northeast India's Poetry:

An Analysis of Select Poems by Kynpham Singh Nongkynrih and Robin Ngangom

Uttam Kumar Upadhyaya
Faculty of Humanities, Social Sciences and Liberal Arts, Sikkim Manipal University
Shobha Sharma
Associate Professor
NBB Government College, Tadong, Gangtok
Champa Chettri
Faculty of Humanities, Social Sciences and Liberal Arts, Sikkim Manipal University

Abstract *- Human society is defined by Ethno-Cultural features the people and the communities adorn themselves with and literature portrays those attributes in a very subtle way. India is a multicultural land with thousands of communities possessing separate cultural, religious, historical and linguistic traits. The amalgamation of the eight states of the northeastern region of India namely Assam, Manipur, Meghalaya, Tripura, Nagaland, Arunachal Pradesh, Mizoram, and Sikkim is denoted by the umbrella nomenclature "North East". The Ethno-Cultural construct of this topographical belt of the country is a rich reservoir of varied aspects and in recent times has attracted the attention of researchers and academicians both of National and International levels. Numerous ethnic tribes and communities residing in the region contribute to the making of the Northeast part of India a multicultural hub. This rich legacy is gradually making its way for*

the newly found and adopted maxims due to various factors like modernization and globalization. This threat of the impending socio-cultural degradation is felt tremendously by various stakeholders including the poets of the region. Robin S. Ngangom and Kynpham Singh Nongkynrih are two of such exponents who use poetry as the medium for conveying messages to the upcoming generation. These poets exercise their poetic creativity in order to make attempts of enthusing the younger generation for the preservation of the past glory. This article examines such efforts made by these two iconic poets from the region and analyses their ethno-cultural consciousness with the help of select poems.

Keywords: Ethno-Cultural, Heritage, Past Glory, Globalization, Identity

Introduction: In definition, "Ethnicity" can be said to be the tendency an individual possesses towards his/her origin and how much he/she is concerned about the particular group of people or community to which he/she belongs. It is a universal concept and defines the sensibilities of people living under the lens of a particular root or origin. Merriam Webster Dictionary defines Ethnicity as "a particular ethnic affiliation or group." At the same time, it has to be visualized that ethnicity provides people with their basic Identity. Identity can be defined as the sense of understanding the self as an individual or as a member of a group of people with similar traits. 'Identity' as defined by the Merriam-Webster Dictionary is the distinguished character or personality of an individual. In fact, "it is the relation established by psychological identification or an equation that is satisfied for all values of the symbols." Identity of a group, race or community is the assimilation of identification of the common features an individual possesses for himself or herself. As such, this is the emblem of the deep-rooted myths, linguistic

habits, and socio-cultural characteristics of the people concerned. Bargohain & Mokashi-Punekar (2020) observe "Social identity does not develop in a vacuum; it is always relational and contextual. Anthropologists have noted that group identities develop in the backdrop of particular landscapes which have been invested with the memories and values of a particular community" (p.44).

India's Northeast houses a largely diverse and vibrant integration of multicultural milieu. Due to its proximity to the neighbouring countries, it is more inclined to the adaptation of culture and tradition of other people. However, this is a crystal-clear fact that the term "Northeast" sometimes proves to be dwarf in its justification as this is a land of different communities leading various kinds of lives imbued in multiple sociocultural practices and customs. Ethnic Practices, age-old myths, diverse community structure and linguistic habits contribute immensely to the rich heritage of these states. "Various ethnic and tribal groups inhabit the place, and it is estimated that there are 145 tribes, and 225 different languages are spoken here" (Chettri, 2019). Besides, the role of Christian Missionaries in propagating Christianity in the bygone years may never be overlooked as they influenced in the diversion of the religious beliefs of the people. This kind of blending of diverse traditional and cultural texture defines the Northeast India as one of the most vibrant places in the world.

Nevertheless, the recent sparks of Modernization and Globalization have gradually transformed the viewpoints of the generations living in this region. This onslaught has influenced specially the younger generations to forget the rich cultural grandeur and aura of the past. The luxury, comfort and tempting ways of living provided by modernization and globalization

are making their way into the otherwise indigenous rich cultural format of the society and this is a signal of the complete loss of the charismatic heritage. The lasting imprints of modernization have influenced the lives of the people which were once the epitome of ethnicity and cultural exposition. Poets from the region are fully aware of the cultural loss and degeneration of social norms. A well celebrated poet from the Northeast of India, Robin S. Ngangom sings about this loss in the following line "worshipping new gods of greed and narcotic death. surely peace will elude us. (To the Blind, the Deaf, lines.27-32). This degradation of the cultural sumptuousness is a threat to the identity and ethnicity of the people residing in the region. At the same time, linguistic challenges have also arisen for the ethnic languages due to the availability of global languages; this can further be witnessed in the habits of dress, food, music, festivals etc. Thus, the rich legacy of the past cultural vibrancy is on the verge of forgetfulness and might go into the lanes of memory.

This is a crucial juncture and various stakeholders of the Northeast Indian society including social activists and literary figures come forward to create an ethnic consciousness among the people. Newer generations comprising of the modern youths are encouraged to take pride in the rich indigenous cultural legacy and work towards the reinstatement of the same. These attempts cannot be claimed as completely effective at the present moment; but, certainly helpful for the younger generations understand and comprehend the connotation of their culture and tradition. In this crunch period of time, when materialism is spreading its clutches all over humanity, one's efforts towards preserving the richly endowed ethnicity and identity are

certainly to be applauded. This, in turn, develops among them the sense of belongingness to the nativity and the much-respected cultural grandeur of their community and land. The poets from the region have very artistically depicted native culture and rich legacy of traditions through their lines which is yet another progressive attempt towards glorifying the rich cultural heritage. Temsula Ao, Mamang Dai, Robin S. Ngangom, Desmond Kharmawphlang, Kynpham Singh Nongkynrih etc. are some of poetic exponents from the literary arena of Northeast India to have portrayed the legacy of cultural extravaganza of their respective places and have been able to leave an everlasting impact on the mind of the readers.

This article aims at exploring the momentum of ethno-cultural consciousness seen through the select poems of Kynpham Singh Nongkynrih and Robin Singh Ngangom. The first-hand experiences of these two poets make the framework of their poems as Robin feels secluded due to his inability to return to his birthplace as well as the saturation of being an outsider in both Manipur and Meghalaya. On the other hand, the kind of treatment meted out to him outside his land makes Kynpham Singh Nongkynrih feel alienated.

Kynpham Singh Nongkynrih:

Kynpham Singh Nongkynrih is a widely acclaimed and celebrated poet from the Northeast who writes both in English and Khasi languages. He has to his credit a number of anthologies of poetry which makes him reach the national as well as international platforms. His affiliation to native Khasi culture and tradition remains as the backbone of his poems. His "poetry is marked with a difference, characterized by regional ethos and tribal heritage, which essentially deters critics from situating him in the similar bandwagon as the charismatic mainland

Indian-English poets." (Bhattacharjee. S and S. Guha, 2014). His association and fondness for the nativity of his land and the rich culture may be witnessed through his devotion to his mother. In "Blasphemous Lines for Mothers", he portrays his mother in the most subtle way. The following lines from the poem best exhibit his viewpoint:

"My mother is retired, toothless, diabetic and bedevilled
by headaches and a blinding cataract. In short,
she is a cantankerous old woman.
I remember the time when she was a cantankerous
young woman. When she took an afternoon nap,
she was tigerish: "You sons of a vagina!"

The poet treats poetry as a medium with the help of which calls upon the people to cherish and relive the inherited tradition and culture. While making this appeal he also urges that people must adopt the maxims which were the integral parts of their ethnic origin. Some of his poems are the manifestation of his appeal to the people of his community and the land to internalize the mystic and mythical practices. In the series of poetry titled "A Day in Cherrapunjee", Kynpham gracefully delineates various folk beliefs entrenched with his nativity. Ancestral ethnic and legendary beliefs get replicated in one of his poems "Dianthlen", in which, he speaks narrates the tale of the serpent that ate human beings and recounts how it was killed:

"by the wisdom of our forefathers
who poured red-hot iron bars
into his feasting belly."

Nongkynrih is saddened to realise the fact that the golden old days are just the remnants now as the younger

people have adjusted themselves with the new ways of life gifted by modernization and globalization. His poetry resounds the deep sense of loss due to this social and cultural devaluation society has witnessed of late. "Cherra", a 1992 poem is a good example of how the poet is traumatized by this irreparable loss. This poem illustrates how the poet compares his state of mind with Lalyngngi, a figure from a Khasi folk belief, who had missed taking part in a pivotal cultural dance due to her arrogance. The poet sings:

"What is this hushed quiet
In woodlands that yet survive?
Why don"t your fisherman Angle from your creeks? ...
Like little late Lalyngngi who missed her dance,
I choose too late to sing." ("Cherra")

The series of poems by Nongkynrih entitled "A Day in Cherrapunjee" is studded with portrayals of the Khasi customs that were inevitable parts of Khasi culture. His efforts of revisiting the Khasi beliefs and his deep desire of inculcating the laurels embedded with them make him a vibrant and ethnically conscious poet. He takes immense pride in his being a Khasi fellow and boasts of the Khasi culture he has been nurtured with. At the same time, he delivers his loyalty to the social and cultural values set by his ancestral primitive people and tries to present the panorama of native cultural standards to the readers. In the poem "Identification Marks", he urges the people of his land and community not to become submissive to the excruciating factors and preserve their indigenous culture. The poet distinctly depicts the picture of a modern man as a reflection of one's loyalty to his origins and traditional standards. He says:

"A Khasi is a man, who once a year,
...to know Maternal-Paternal Relations,
to Earn Righteousness' is our faith.
But this, only once a year" "Identification Marks"

Another poem by the poet titled "Weiking" narrates an entreaty of a traditional Khasi festival wherein he explains about a Khasi dance which is performed in the spring season. In this folk tradition, girls dance slowly in a circular field and are surrounded by their male counterparts in an enthusiastic way. This practice symbolises the fact that the women folks are the home-keepers and men folks tend to protect them. The poem reads:

"Weiking! Weiking!
Spring is back, begin your whirling motions
and let our life live on...
Whirl on, whirl on,
what if some of us
sneer at us for fools?
We are not here to pay obeisance
to the gods for a plentiful harvest
(do we ever have a harvest now?)
whirl on, whirl on to a time
when women stood by their men
and men were tigers guarding
their homes with jealous swords."

"Only Strange Flowers Have Come to Bloom", another poem written by Kynpham Singh Nongkynrih discusses the loss of ethnic identity and consequent reclamation by his people in the image of pear trees:

"Like them we shed our old ways and having shed them we find no spring to bring the flowers back."

Going ahead, Nongkynrih asks a oratorical query about the longevity of his native culture. The following lines are the true representation of this poetic motif:

"How long can we go on
living like wind-blown thistle downs?"

This kind of portrayal of the traditional customs also sets up the stage for Kynpham as a stern believer of the myths and ethnic practices. Affiliation to the age-old cultural tradition and the past rich glory is a persistent theme in many of the poems by the poet. In another poem named "Ren", he depicts the story mythical talks associated with Ren, a young fisherman from the Khasi hills who is lured by the angels into the water. The following lines substantiate the story wherein it is indicated that Khasi people love assimilating with other people. The poem reads thus:

"*Faraway*
from the year dot
Ren, the Nongjri fisherman
Ren, the beloved of a river nymph

Ren, who loved so madly
who left his mother and his home
to live in the magic depths
also left a message:

"Mother," he had said,
"listen to the river,
as long as it roars
you will know that I live."

It was too faraway

from the year dot
what he had said.

Times have changed
the sound of our lives
dwindle into different tongues
and everyday, tongues
lap up our sound." ("Ren")

Loyalty and observance of the culture sprung through the mythical beliefs and ethnic features determine the positivity and resilience of a race. Individual as well as the social lives go errant without these determining and stimulating factors. There are chances that individual, or the community will face the loss of identity in such situations. The poet Nongkynrih has internalized this fact and reflect his ideas in his poetic creations. He laments the degradation of good old standards as the loss of good old days since the catastrophic present time has subdued the rich tribal culture which was once affluent. The confrontation of the rich past and the ruinous present has ignited an uncomfortable blend in the minds of people, and this get depicted in the following lines from the poem "Hi-raeth":

"Out of that restlessness the past rises from dimly
remembered songs and I watch my ghostly ancestors
hasten from their dark pallets at the rooster's
first reveille; warming up for their fields,
boiling rice, packing their midday meal in leaves.
I saw them arm themselves with hook-like whetted
knives at the second. And slinging bamboo cones
on bamboo straps, I watch them emerge from their huts
at the third; bamboo torches twinkling in their hands,

ancient songs and playful limericks flowing
from their lips." ("Hiraeth")

Kynpham Singh Nongkynrih seems to be utterly concerned for a circumstance when younger generations of the ethnically wealthy ancestors defy their origin and remain passive spectators while their native culture is on the brink of extinction. The poet has very artistically pointed out in many of his poems the significance of the ethnic traits which are, in reality, the backbone of the existence of any race. He is devastatingly traumatized for this unbearable loss of his native identity, ethnicity and socio-cultural standards.

Robin S Ngangom:

Robin S Ngangom is another influential poet from the region who has been able to leave his imprints on national and international stages. Robin is a bilingualist from Manipur and teaches in North-Eastern Hill University. His poetic creations are the emblem of his liking for the land, community, native culture and history. Ngangom is assessed as a genuine illustrative poet from the region and has authored numerous poems that get anthologised in "Words and the Silence" (1988), "Time's Crossroads" (1994) and "The Desire of Roots" (2006). The poems deeply studded with his fondness for the race, culture and ethnicity raises his standard and place him at top as a quality poet. Most of his poems are ample testimony of the fact that he wishes to get rooted in the glorious past and the traditional legacy of his land as well as the state of Meghalaya. He highlights that he is devoid of the sense of belongingness to his birthplace which has a large impact on the making of him as an individual. However, the poem titled "Poem for Joseph" presents his view that he has nothing left in Manipur;

nevertheless, he constantly pines to go back to the caressing lap of his motherland, and this affects his persona to a very large extent. He sings:

"It is never too late to come home."
But I need a homeland
where I can recognize myself,
just a map or even a tree or a stone,
to mark a spot I could return to
like a pissing animal
even when there's nothing to return for." ("Poem for Joseph")

For any race or community, social and cultural devaluation is the greatest threat. This deep sense of ethno-cultural loss is resounded in the poems written by Robin. In one of the poems from the anthology "The Desire of Roots", he says:

"They can never learn
Our songs, or feel the drumbeats of our hearts"

His never-failing love for the glory of ancestral culture and history embedded in the ethnic traits and the pain when he experiences after the realization that his people have forgotten the past glory and adopted newer ways of living can be seen in the following lines:

"When you leave your native hills
I can only speak of lost times,
and of sorrow and blood. And I write
these letters of winter, asking you
to return to the hills, on
grey pages I send you happiness
because it has left my home." ("When You Do Not Return")

Poet's mother land was an epitome of rich cultural customs and age-old mythical practices that made the solid foundation of his race and community. Sometimes, he feels like taking a retreat to those golden days full of solace and comfort amidst the intense mechanical and chaotic present. He sings:

"Childhood took place
among fairies and weretigers
when hills were yours to tumble
before they housed soldiers
and dreaded chambers of torture.
Childhood took place
when boys built fugitive fires
and talked of women
until your friend adored a gun
to become a widow maker" ("A Libran Horoscope")

The poem "The Strange Affair of Robin S. Ngangom" very vibrantly illustrates the devalued machinery of the present society under the clutches of change and transgression:

"My love, how can I explain
that I abominate laws
which punish a man for his past,
Only the night seems to understand
that we must bear it again
When I am gone
I would leave you these:
a life without mirrors,
The blue ode between pines
and the winter sky, the
secret understanding of
roots and the earth,
But where can one run from the homeland,

where can I flee from your love?
They have become pursuing prisons
which hold the man with criminal worlds".
("The Strange Affair of Robin Ngangom")

The poem presents before us the poet's keen love for the native culture and heritage. The poem also records the poet's agony for the degradation of socio-cultural values as well as the shattering of love and affection on the part of the people owing to the newfound luxury and comfort in the material world. The use of his name in the title itself is suggestive of his deep affiliation with the native land, culture and tradition. He had to leave his motherland at a tender age but is frequently obsessed with the thoughts of the days he spent there. He has come to the realization that the good old days have gone and have now been replaced by a permanent sense of ethnic loss. He says:

"I hear a wicked war is now waged
on our soil, and gory bodies
dragged unceremoniously
through our rice-fields" ("Homeland I Left").

The poet is also very anxious about the cultural transformation of his land due to the onslaught of Christianity. His painstaking understanding of such invasion can be witnessed in the following lines:

"That was the time of the weretiger, before
temples and churches, time of the freethinking
dormitory, when boys trained in the school of
the warrior, time of the daring headhunter,

when legends could not wait to be born, and
places were named. And time before this
English tongue we speak now"
("To a Woman from Southeastern Hills").

Robin S Ngangom's poetic genius very aptly showcases the receptivity of Manipur in particular and northeast India in general. The search of Identity in such a crunch situation when the community is on the verge of losing the ethnic legacy is a result of his ethno-cultural consciousness. His anthology of poetry named "Time's Crossroads" is the storehouse of poetic texts in two groups- 'Poems of Love and Despair' and 'Poems of Time and Tide'. Journeying into the originality and deep yearning for the lost valour are two approaches that we find imbued in these collections. The poet perceives that poetry has a double-folded task of facilitating the readers to adapt two diverse poles- the old and the new and thus cherish one's real identity. Speaking about the significance of cultural values and cherishing one's ancestral legacy, the poet sings:

"What is tradition and our history
but death with a long memory?
For how long will we make
our forefathers walk as ghosts?...
When we conceal tradition
as if it were an old man's wrinkles,
or a syphilitic scar
we will forsake the values we cherished:
courage, fidelity, openness" ("The Book of Grievances")

Conclusion: The study above makes it very pertinent that Kynpham Singh Nongkynrih and Robin Ngangom, the

pioneering English poets from India's Northeast have depicted their affection towards their native culture, traditional heritage, ethnic and mythical rites which once defined the very essence of their communities in their poetry. Such characteristics of the races once contributed largely to enriching the rich socio-cultural heritage past. However, with the passage of time, various factors like modernization and globalization have loosened the substantiative cultural brilliance. This realization when internalized makes the poets pine for revival of the same. Their poems are adorned with their viewpoints about decline in the socio-cultural and ethnic standards of the people for different causes over time. This has largely affected the building of the national character of the respective races. At such a critical juncture, the poets come up with their appeal to the people for realizing the vitality of the issues. At the same time, they also urge the readers to put efforts towards the revival of the lost glory which would ultimately solidify the search for the self and the much-coveted identity.

References:

- *Anthology of Contemporary Poetry from the North-East.* edited by Robin Singh Ngangom and Kynpham Singh Nongkynrih, Shillong, North-Eastern Hill University, 2003. Accessed 24 Oct. 2022.
- Baral, Kailash C. "Globalization and Tribes of Northeast India." *Http://Www.wiki.indianfolklore.org.pdf.*, 2006. Accessed 19 Apr. 2023.
- Bender, Mark. "Ethnographic Poetry in North-East India and Southwest China." *Rocky Mountain Review*, 2012, p. 106-129. Accessed 28 Mar. 2023.
- Bhattacharjee, Subashish , and Saikat Guha. "Towards a Poetics of Reconstruction: Reading and Enacting Identity in Kynpham Sing Nongkynrih's Poetry." *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, vol. VI, no. 2, 2014, pp. 83–94. Accessed 9 Dec. 2022.

- Borgohain, Rajashree, and Rohini Mokashi-Punekar. "Poetry, Identity and the Geography of Culture: Representations of Landscape in Poetry in English from Northeast India." *Asian Ethnicity*, vol. 23, no. 1, 2022, pp. 47–65. Accessed 19 Apr. 2023.
- Chasie, Charles. (2011). A Naga View of the World. *The Oxford Anthology of Writings from North-East India: Poetry and Essays,* edited by Tilottoma Misra, Oxford UP, 259.
- Chettri, Champa. (2019). *Poetry as History : A Pragmatic Study of North-east Poetry in English and in English Translation*. Doctoral dissertation, Sikkim Central University.
- *Dancing Earth: An Anthology of Poetry from North-East India*. edited by Robin Singh Ngangom and Kynpham Singh Nongkynrih, New Delhi, Penguin Books, 2009. Accessed 6 Jan. 2023.
- Das, Nigamananda. "Contemporary English Poetry of Manipur." Muse India Archives, 2013. Accessed 19 Apr. 2023.
- "Ethnicity"(n.d) Merriam Webster Dictionary. Retrieved from https://www.merriam-webster.com/dictionary/ethnicity
- Gahatraj, Narayan Ch. "Cultural Memory and Remembrance: Exploring Orality and Identity in Northeast Poetry." *Research Scholar*, vol. 2, no. II, 2014, pp. 416–423. Accessed 21 Mar. 2023.
- "Identity"(n.d) Merriam Webster Dictionary. Retrieved from https://www.merriam-webster.com/dictionary/identity
- Misra, Tilottama. *The Oxford Anthology of Writings from North-East India*. New Delhi, Oxford University Press, 2010. Accessed 25 Mar. 2023.
- Ngangom, Robin Singh. *Words and the Silence*. Calcutta, Writers Workshop, 1988.
- Nongkynrih, Kynpham Singh. *Moments*. Calcutta, Writers Workshop, 1992. Accessed 23 July 2022.
- Singha, Sukla. "From the Mnemonic to the Literary: Exploring Memory in Select Works of Robin S. Ngangom and Kynpham Sing Nongkynrih." *Bharatiya Pragna: An Interdisciplinary Journal of Indian Studies*, vol. 1, no. 3, 2016, pp. 17–31. Accessed 27 Mar. 2023.

****

संस्कृतविमर्शः – केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाश्यमाना एषा शोधपत्रिका विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य रक्षितसूच्यां वर्तमाना विद्वत्परिशीलिता अन्ताराष्ट्रिया षाण्मासिकी चास्ति। भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैशिष्ट्यप्रचारकान् शोधलेखान् संस्कृतेन सह हिन्द्याम् आङ्ग्लभाषायां चापि प्रकाशयति। जालपुटे शोधलेखानाम् उपारोपणार्थं काले काले विज्ञापनं क्रियते। विमर्शस्य सदस्याः पत्रिकाः सकाले पत्रालयमुखेन च प्राप्तुं प्रभवन्ति। प्रत्यक्षं प्रेषितः e-mail माध्यमेन वा प्रेषितः लेखः प्रकाशनाय नानुमन्यते। विद्वद्भिः परिशीलितानाम् अनुमतानामेव शोधलेखानां प्रकाशनार्हता निर्धारिता भवति।

Copyright – केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, देहली

मूल्याङ्कनसमित्या निर्धारितशोधलेखेषु निहितः सर्वोपि विषयः सत्यतथ्यरूपेणैव अङ्गीक्रियते। लेखेषु विद्यमानायाः मौलिकतायाः विषये मूललेखकः उत्तरदायी भवति। यदि मौलिकतायाः विवादः स्यात् तर्हि लेखक एव न्यायालयस्य उत्तरदायी भवति। अधिकविवरणज्ञानार्थं विश्वविद्यालयस्य sanskrit.nic.in द्रष्टुं शक्नुवन्ति।

सम्पर्कः – प्रकाशनविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, देहली।

e-mail : academic_publication@csu.co.in

योऽनूचानः स नो महान्।

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संसदः अधिनियमेन स्थापितः

56-57, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी, नवदेहली-110058

दूरभाष : 011-28524993, 28521994, 28520977

email : academic_publication@csu.co.in

website : www.sanskrit.nic.in